

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА
МАХСУС ТЎЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**БЕРДОҚ НОМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ**

«Давлат ва ҳуқуқ бошқарув» кафедраси

Реймова З.А.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚИ**

Маъруза матни

Нукус-2008

1-мавзу. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи фанининг тушунчаси ва предмети

Режа

1. Ўзбекистон Республикасида конституциявий ҳуқуқнинг шаклланиши, ривожланиши ҳамда унинг ҳуқуқ соҳаси сифатида ўзига хос хусусиятлари.
2. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи - ҳуқуқнинг етакчи соҳаси.
3. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг методологик асослари.
4. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг тадқиқот услублари.
5. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг миллий ҳуқуқ тизимидаги ҳамда жамият ва давлат қурилиши соҳасидаги аҳамияти.

Конституциявий ҳуқуқ миллий ҳуқуқ тизимининг мустаҳкам соҳаси ва фан сифатида XVIII асрнинг охирида пайдо бўлган. Шу билан бирга конституциявий ҳуқуқнинг асосий ғоялари ва институтлар жуда қадимий тарихга эга.

«Конституция» сўзи лотинча «тизим», «тартиб» деган маънони англатиб, ўзининг узоқ тарихига эга. Қадимги вақтларда «конституция» ибораси сиёсий тузум маъносини англатган. XVII асрда Францияда ушбу сўз билан рента, рента шартномасини белгилашган. Кейинчалик қадимги маъносига қайтиб, ушбу атама билан ҳуқуқий томондан белгилаб қўйилган давлат тузумини атай бошлаганлар. Буюк Француз инқилоби арафасида эса «конституция» ибораси билан «давлатнинг аҳволини» ифодалай бошлаганлар. Шу маънода XV-XVI асрларда Мовароуннаҳрда давлатнинг ҳуқуқий аҳволига маълум даражада таъсир кўрсатиб келган Амир Темур "Тузуқлари" шарқона ҳуқуқий маданиятга монанд конституциявий ҳужжат эди.

Конституциявий ҳуқуқнинг пайдо бўлишига бир қатор конституциявий аҳамиятга молик ҳужжатлар катта таъсир кўрсатган.

Бундай ҳужжатлар жумласига 1215 йилда Англияда қабул қилинган «Эркинликларнинг буюк Ҳартияси», 1679 йилги «Хабеас корпус акт» («Habeas Corpus Act») ва бошқа бир қатор ҳужжатлар киради. Юқорида санаб ўтилган ҳужжатлар ҳозирги кунда ҳам Буюк Британияда амалдаги конституциявий ҳужжат ҳисобланади.

Шундай қилиб, конституциявий ҳуқуқ узоқ тарихий вақт давомида вужудга келган.

Конституциявий ҳуқуқнинг шаклланишида бир қанча омиллар таъсир кўрсатган. Бундай омиллар жумласига қуйидагилар киради.

Биринчидан, тарихий конституциявий аҳамиятга молик ҳужжатлар. Масалан, АҚШ нинг 1776 йилги "Мустақиллик декларацияси" ва "Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз Декларация"сини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Американинг Мустақиллик Декларациясида илк бор «Халқ-давлат ҳокимиятнинг манбаидир» деган конституциявий қоида мустаҳкамланган эди. Француз Декларациясининг 16-моддасида эса «инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари ва ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципига эга бўлмаган халқ конституциясига эга бўлмайди», дейилган эди.

Иккинчидан, инсоният ҳуқуқий тафаккурининг маҳсули бўлмиш ва умуминсоний ҳуқуқий қадрият ҳисобланмиш ҳуқуқий назариялар ва таълимотлар. Масалан, инсон ҳуқуқларини табиий ажралмаслиги ҳақидаги таълимот конституциявий ҳуқуқнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатган. Табиий ҳуқуқ концепцияси Мустақиллик Декларациясида ҳамда Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари франция Декларациясида қонуний равишда мустаҳкамланган эди. Ҳозирги кунда инсон ҳуқуқлари конституциявий ҳуқуқнинг мавзуини (предметини) ташкил этувчи асосий масалалардан биридир.

Учинчидан, жаҳон ҳуқуқий тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк мутафаккирларнинг назарий ҳуқуқий мероси. Бундай олимлардан француз мутафаккири Шарль Луи Монтескьени кўрсатиш мумкин. У ўзининг «Қонунлар руҳи» асарида ҳозирги

замон конституциявий ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири бўлмиш ҳокимят ваколатларини тақсимлаш принципини илмий ва амалий асослаб берган эди.

Шарқнинг буюк қомусшунос алломаларидан бири Абу Наср Фаробий, Алишер Навоий кабилардан конституциявий аҳамиятига молик масалалар бўйича муҳим фикрлар билдирганлар.

Тўртинчидан, турли давлатларнинг консатитуциявий қонунчилиги ва амалиёти. Америка ва Европада XVIII ва XIX асрларда қабул қилинган конституциялар конституциявий ҳуқуқнинг мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида шаклланишида катта роль ўйнаган. Чунки конституциялар конституциявий ҳуқуқнинг норматив-ҳуқуқий асосини ташкил этади.

Ҳар бир давлатда конституциявий ҳуқуқ пайдо бўлишининг ўзига хос хусусиятлари бор.

Ҳозирги замон конституциявий ҳуқуқнинг мавзуи (предмети) асосан, XX асрнинг иккинчи ярмида ўзини яқуний шаклини олди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқи – мустақил ҳуқуқ соҳасидир. У миллий ҳуқуқий тизимнинг ўзагини, ядросини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқи – муайян конституциявий ҳуқуқий нормалар тизими (йиғиндиси) дан иборат.

Ҳуқуқшунослик фанида Конституциявий ҳуқуқнинг предметини аниқлашда уч ёндашув бор.

Биринчи ёндошув: конституциявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг предметини давлат ҳокимиятини амалга ошириш ташкил этади. Бу ёндошув россиялик ҳуқуқшуносларга хосдир. Конституция тартибга соладиган ижтимоий муносабатларнинг аксариятини давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва амалга ошириш масалалари ташкил этади.

Иккинчи ёндошув: конституциявий ҳуқуқнинг предметини, авваламбор, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ташкил этади. Давлат ҳокимияти манфаатлари инсон манфатларидан келиб чиқиши керак.

Учинчи ёндошув: конституциявий ҳуқуқ предметини давлат ҳокимияти ва инсон ҳуқуқларига оид муносабатларни тартибга солиш ташкил этади. Шундай қилиб, бу ёндошув биринчи ва иккинчи ёндошувларни ўзида уйғунлаштиради. Бу фикрни махшур француз конституцияшунос олими Анри Ориу шундай ифодалаган эди: «Конституциявий ҳуқуқнинг асосий мақсади-давлат ҳокимияти ва инсон ҳуқуқлари, эркинликларини муайян нисбатда яшашини таъминлашдан иборат».

Фикримизча, ҳозирги замон конституциялари яна бир катта гуруҳ-учинчи гуруҳ-ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Сўз "шахс-жамиyat-давлат ўртасидаги муносабатларни конституциявий тартибга солиш тўғрисида кетмоқда.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи предметини уч катта гуруҳ ижтимоий муносабатлар ташкил этади. Ўзбекистон Конституциявий ҳуқуқи:

биринчи гуруҳ: конституциявий тизимни ташкил этиш, таъминлаш ва ҳимоя қилиш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни;

иккинчи гуруҳ: инсонларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини тартибга солиш, ҳимоя қилиш, қўриқлаш, кафолатлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни;

учинчи гуруҳ: «шахс-жамиyat-давлат» ўртасидаги энг муҳим муносабатларни, тартибга солади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқнинг объекти – конституциявий ҳуқуқ нормаларини тартибга соладиган ижтимоий муносабатлар ҳисобланади. Конституциявий ҳуқуқ объектига қуйидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи конституциявий нормалар киради:

биринчидан, конституциявий ҳуқуқнинг асосий принциплари;

иккинчидан, давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва амалга ошириш.

Конституциявий ҳуқуқ объекти – ушбу ҳуқуқ соҳасининг чегараларини белгилайди ва бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқланишини кўрсатади.

Конституциявий ҳуқуқ объекти, авваломбор, конституциявий ҳуқуқ тушунчасини беришга имкон яратади. Бунда конституциявий ҳуқуқ тушунчаси унинг асосий институтларини очиб бериш йўли билан берилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, конституциявий-ҳуқуқий нормалар ёрдамида инсон, жамият ва давлат ҳокимиятини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар тартибга солинади. Конституциявий ҳуқуқ нормалари инсон, жамият ва давлат ўртасида ўзаро муносабатларни тартибга солади ва таъминлайди. Бундаги устувор йўналишларни ва олий кадриятларни аниқлайди ва конституциявий амалиётни белгилаб беради. Бу олий кадриятларга конституциявий институтлар мос бўлиши керак.

Конституциявий институтлар эса ўз навбатида жамият ва давлат тузилишининг принципларини, давлат ҳокимияти органлари тузилиши ва тизимини, давлат ҳокимияти ташкил этилиши ва назорат қилинишини ўзида акс эттиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у, авваломбор, ижтимоий-сиёсий муносабатларни тартибга солади. Ана шундай муносабатлар инсон, жамият ва давлат ўртасида келиб чиқади.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари:

биринчидан, қонунчилик доирасида сиёсий муносабатларнинг энг муҳим қисмини тартибга солади;

иккинчидан, ижтимоий муносабатларни муайян томонларга йўналтирилади, яъни конституциявий ҳуқуқнинг норма ва принциплари ижтимоий муносабатлар тараққиётини белгилаб беради.

Демак, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқи ўзига хос предметга эга.

Унинг предметини асосан ижтимоий-сиёсий муносабатлар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқига қуйидагича тушунча бериш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи шахс, жамият ва давлат ўртасида вужудга келадиган ва давлат ҳокимиятини амалга ошириш жараёнида пайдо бўладиган, инсон манфаатлари ва ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган муносабатларни тартибга солувчи конституциявий ҳуқуқий нормалар тизими (йиғиндиси)дир.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқий субъектлари-конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ҳамда муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга жисмоний ва юридик шахслар ҳисобланади.

Конституциявий ҳуқуқ субъектлари турли тумандир. Конституциявий ҳуқуқ субъектларини икки катта гуруҳга бўлиш мумкин:

Биринчи гуруҳ: жисмоний шахслар. Ҳар бир давлатда ҳар бир шахс муайян ҳуқуқий мақомга эга бўлади ва бу мақом, авваломбор, конституциявий ҳуқуқ нормалари билан белгиланади. Шахс ўз ҳуқуқий мақомига кўра фуқаро, чет эллик ёки фуқаролиги бўлмаган шахс бўлиши мумкин. Шахс ўз ҳуқуқий мақомига кўра турли ҳажмдаги сиёсий, шахсий, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларга эга бўлади. Шахсий ҳуқуқлар барча инсонларга тегишлидир.

Иккинчи гуруҳ: юридик шахслар. Эгаллаган мақоми конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган юридик шахслар конституциявий ҳуқуқнинг субъектлари бўлади ва уларнинг ҳуқуқий мақоми турличадир.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи субъектлари жумласига қуйидаги юридик шахслар киради:

1. Давлат ва унинг органлари;
2. Мамлакат аҳолиси;
3. Жамоат бирлашмалари;
4. Сиёсий партиялар;
5. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари.

Конституциявий ҳуқуқнинг асосий субъекти инсондир. Инсон, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари конституциявий ҳуқуқнинг мазмун моҳиятини белгилаб беради.

Юридик адабиётларда “конституция ҳуқуқи» ибораси уч хил маънода қўлланади:

биринчидан, конституциявий ҳуқуқ-миллий ҳуқуқий тизимнинг мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида;

иккинчидан, конституциявий ҳуқуқ-энг муҳим юридик фанлардан бири сифатида;

учинчидан, конституциявий ҳуқуқ юридик таълим тизимида муҳим ўрин тутган ўқув курси сифатида қўлланади.

Хорижий мамлакатларда ушбу ўқув курси, одатда, икки хил номлади.

1. Франция, Буюк Британия каби давлатларда ушбу ўқув курси “Конституциявий ҳуқуқ» деб аталади.

2. Германия, Скандинавия, Швеция каби давлатларда "Давлат ҳуқуқи" деб юритилади.

Айрим ҳуқуқшунос олимлар бу икки номни синоним сифатида бир хилда қўллаш мумкин десалар, бошқа ҳуқуқшунослар улар ўртасида жиддий фарқлар бор деб ҳисоблайди. Фикримизча, бу ўқув курсининг номланишига у ёки бу давлатда конституциявий ҳуқуқнинг ривожланишининг ўзига хос шароитлари ва хусусиятлари таъсир кўрсатган. Масалан, Франция ва Буюк Британияда конституциявий ҳуқуқнинг шаклланишида конституциявий аҳамиятга молик тарихий ҳужжатлар катта рол ўйнаган. Германия каби давлатларда эса конституциявий ҳуқуқнинг ривожланиш жараёнида давлат, унинг институтлари масаласига кўпроқ эътибор берилган.

Бизнинг фикримизча, бу фанни "конституциявий ҳуқуқ" деб номлаш тўғрироқдир. Шунинг учун ҳам биз "Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи" деб сўз юритмоқдамиз.

Ушбу ўқув курсининг ўрганишда билиш назариясининг қуйидаги услублари (методлари) кенг қўлланилади.

1. тарихий услуб;
2. қиёсий услуб;
3. мантикий услуб;
4. тизимли услуб;
5. социологик услуб;
6. математик услуб.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқини ўрганишда қўлланиладиган услублар йиғиндиси ушбу ўқув курсининг методологиясини ташкил этади.

Ҳар бир давлат ўзининг бетақрор Конституциясига эгадир. Шу билан бирга барча мамлакатларнинг конституциявий ҳуқуқида бир қатор умумий жиҳатлар мавжуд.

Конституциявий ҳуқуқ таркибан уч элементдан ташкил топган:

биринчидан, конституциявий ҳуқуқий нормалар;

иккинчидан, конституциявий ҳуқуқий принциплар;

учинчидан, конституциявий ҳуқуқий институтлар;

Конституциявий нормалар-конституциявий ҳуқуқнинг бирламчи асосини ташкил этади. Конституциявий нормаларда ҳуқуқ нормасининг уч қисми гипотеза, диспозиция, санкция ҳар доим ҳам бўлмаслиги мумкин. Қўпинча конституциявий нормаларда санкция кўрсатилмайди. Конституциявий норма фақат диспозициядан иборат бўлиши мумкин. Масалан, "Парламент-икки палатадан иборат".

Конституциявий ҳуқуқ принциплари ичида ҳуқуқий принциплар марказий ўринни эгаллайди. Қўпгина мамлакатлар конституцияларида қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқларининг олий қадрият эканлиги, ҳокимият ваколатларини тақсимлаш, давлатнинг дунёвий социал характери каби принциплар мустаҳкамланган.

Конституциявий нормалар муайян конституциявий институтларни ташкил этади. Конституциявий институтларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

биринчи гуруҳ, инсон ҳуқуқлари институти;

иккинчи гуруҳ, давлат ҳокимияти институти;

Ўз навбатида бу икки институт янада кичикроқ институтларга бўлинади. Масалан, инсон ҳуқуқлари институти, шахсий ҳуқуқлар институти, сиёсий ҳуқуқлар институти, иқтисодий ҳуқуқлар институти, маданий ҳуқуқлар институти, фуқаролар мажбуриятлари институтларига бўлинади.

Давлат ҳокимияти институти эса, давлат бошлиғи институти, парламент институти, суд ҳокимияти институти, сайлов ҳуқуқи институти, президентлик институти, конституциявий назорат институти, омбудсман институти кабиларга бўлинади.

Конституциявий институтларнинг аҳамияти ҳар бир мамлакатнинг Конституцияси билан белгиланади.

Фойдаланадиган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
5. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги “ Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида”ги фармойиши
7. Таджиханов У., А. Саидов, Х. Одилқориев. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. (дарслик). —Т., «Шарқ», 2001.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т. Молия нашриёти. 2002 й. 632.б.

2-мавзу. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар ва нормалар

Режа:

1. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси. Конституциявий (давлат)-ҳуқуқий муносабатларнинг объекти ва субъектлари.
2. Юридик факт. Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг турлари.
3. Халқаро ҳуқуқ нормалари. Конституциявий ҳуқуқ тизими. Асосий принциплар, конституциявий ҳуқуқ институтлари, конституциявий-ҳуқуқий нормалар.
4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизимининг ўзаги.
5. Конституциявий қонунлар, қонунлар, давлатлараро ва халқаро шартнома ва битимлар, декларациялар, регламентлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, қарор ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Конституциявий суд қарорлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ва бошқалар.

Ҳозирги замон маъносида "Конституция" тушунчаси XVIII аср охирида пайдо бўлган. Конституцияга жуда кўп таърифлар берилган. "Конституция"га берилган таърифлардан бир неча мисоллар келтирамиз.

Биринчи мисол: француз давлатшунос олим Ж.Бюрдонинг Конституцияга берган таърифи: "Конституция-сиёсий ҳокимиятларни тайинлаш, ташкил этиш ва фаолият кўрсатишга оид қоидалар йиғиндисидир".

Иккинчи мисолда эса ушбу (юқоридаги) таърифга амеркалик олим К.Берд "Фуқаролар эркинликлари" тушунчасини қўшади.

Учинчи мисол сифатида Нигериялик конституцияшунос Б.Нвабуезенинг таърифини берамиз: "Конституция-бу қонун кучига эга бўлган формал ҳужжат бўлиб, унинг ёрдамида жамият ўз-ўзини бошқаради ҳамда ўзининг турли идоралари билан, шунингдек, бу идораларнинг фуқаролар билан муносабатларини ўрнатади".

Кўпчилик ҳолларда конституцияга у тартибга соладиган ижтимоий муносабатлар предметига қараб тушунча берилади.

Шу маънода: Конституция- давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, давлат ҳокимиятини ташкил этишни ва ҳокимият, жамият ва шахснинг ўзаро муносабатларини тартибга солади.

Конституциявий ҳуқуқ фанида Конституция тушунчаси икки маънога эга деб қаралади. Шу маънода формал ва моддий Конституция фарқланади.

Ҳозирги замон конституциявий ҳуқуқ фанида формал конституция деганда бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан юқори юридик кучга эга бўлган, қабул қилиниши ва ўзгартирилиши алоҳида тартибда амалга ошириладиган қонун тушунилади.

Моддий маънодаги Конституция деганда эса давлат ҳокимиятини ташкил этишни тартибга солувчи нормалар йиғиндиси тушунилади. Бундаги асосий нарсаси тартибга солиш предмети ва ижтимоий муносабатларни мазмундир.

Француз олими Ф.Ардан: "Конституция-давлат ҳокимиятининг синонимидир. Шунинг учун ҳатто ёзма ҳужжат бўлмаганда ҳам давлат ўз Конституциясига ҳам эга бўлади. Агар давлат ёзма ҳужжат эга бўлганда ҳам Конституциянинг ўзида акс эттирмайди", -деб ёзган эди.

Замонавий конституциявий ҳуқуқ фанида моддий ёки амалий Конституция деганда давлат ҳокимиятини ҳаётдаги амалга оширилиши тушунилади.

Моддий Конституция-реал ҳаракатдаги амалий Конституциядир.

Формал ёки юридик Конституция-давлатнинг асосий қонунидир. Юридик Конституция давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва шахсни ҳуқуқий мақомини белгилаш асосларини мустаҳкамлайди.

Конституция тушунчасини очиқ беришда унинг моҳияти муҳим аҳамият касб этади. Турли мамлакатлардан турли ҳуқуқий оқимлар вакиллари Конституция моҳиятини турлича

таърифлайдилар. Масалан, табиий ҳуқуқ мактаби вакиллари Конституция –халқ (миллат) нинг умумий иродасини ифодаловчи ўзига хос ижтимоий шартномадир дейдилар. Норматив ҳуқуқ нзарияси вакиллари эса, Конституция бу олий ҳуқуқий нормани ифода бўлишидир деб тушунадилар. Марксизм-ленинизм Конституцияни синфий курашнинг маҳсули сифатида баҳолайди.

Турли мамлакатлардаги конституцияларни турли мезонларга (критерияларга) асосланиб ҳар хил гуруҳларга (турларга) бўлиш мумкин.

Биринчидан, Конституцияларни уларнинг моҳиятига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Юридик Конституция (формал)-давлатнинг Асосий Қонуни.
2. Ижтимоий (социал) Конституция (амалий)-амалдаги реал ижтимоий муносабатлар.
1. Тирик Конституция-АҚШ Олий Суди бу Конституцияни ўзгараётган ижтимоий мезонларига мослаб келмоқда.
2. Фиктив (сохта) Конституция-СССРнинг 1936 йил Конституцияси.
1. Моддий Конституция-конституциявий тузум ва инсон ҳуқуқларини тартибга солувчи қонундир.
2. Формал Конституция- Асосий Қонун бўлиб, алоҳида тартибда қабул қилинади ва олий юридик кучга эга.

Иккинчидан, Конституцияларни шаклига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Ёзма конституциялар.
2. Оғзаки (ёзилмаган) конституциялар-Буюк Британия, Янги Зеландия, Бутан каби давлатлар Конституциялари.
1. Яхлит конституциялар-Конституция матни яхлит бўлиб, бир вақтда қабул қилинади. Масалан, Ўзбекистон, Россия, Бразилия Конституциялари яхлит Конституцияларга мисол бўла олади.
2. Яхлит бўлмаган (нояхлит) конституциялар-бундай Конституциялар турли вақтда қабул қилинган қонунлардан иборат бўлади. Масалан, Швеция, Финландия, Исроил конституциялари.
1. Юмшоқ конституциялар-бундай Конституциялар оддий қонунлар каби ўзгартирилади. Масалан, Буюк Британия Конституциясига 350га яқин қонунлар киради ва оддий тартибда ўзгартирилади.
2. Қаттиқ конституциялар- алоҳида мураккаб тартибда ўзгартирилади. Масалан, АҚШ, Россия, Ўзбекистон конституциялари.
1. Доимий конституциялар. Аксарият конституциялар доимийдир.
2. Вақтинчалик (муваққат) конституциялар-Ироқда 1970 йил Бирлашган Араб Амирлигида 1971 йилдан бери ҳаракатда бўлган конституциялар.

Учинчидан, Конституцияларни уларни ижтимоий мазмунига қараб ҳам бир неча турга бўлиш мумкин. Ҳозирги кунда дунёда 300 дан ортиқ Конституция бор (федератив давлатлар субъектларининг Конституциялари билан бирга). Бу Конституциялар турли тарихий даврда қабул қилинган бўлиб, ҳар хил ижтимоий мазмунга эга.

1. Фарб мамлакатлари Конституциялари.
2. Ривожланаётган мамлакатлар Конституциялари.
3. Ўтиш даври мамлакатлари Конституциялари.
4. Теократик давлатлар Конституциялари.

Конституцияларни қуйидаги турларга ҳам бўлиш мумкин:

1. Демократик Конституциялар.
2. Авторитар Конституциялар.
3. Тоталитар Конституциялар.

Конституция энг муҳим юридик ҳужжат, олий норматив ҳуқуқий акт сифатида қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради.

1. Конституция-давлатнинг Асосий Қонунидир.

2. Конституция олий юридик кучга эга.
3. Конституция-алоҳида тартибда қабул қилинади ва ўзгартирилади.
4. Конституция-муҳим сиёсий ҳужжатдир.
5. Конституция-муҳим мафкуравий ҳужжатдир.
6. Конституция-муҳим юридик ҳужжатдир.
7. Конституция-миллий ҳуқуқий тизимнинг ўзагини ташкил этади.
8. Конституция-ҳуқуқий тарбия ва ҳуқуқий маданиятнинг асосидир.

Конституцияларнинг юридик мазмуни унинг таркибини ташкил этувчи нормалардир. Конституциявий нормалар шахс, жамият ва давлат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг юридик мазмунини қуйидаги конституциявий нормалар ташкил этади.

1. а) қонун чиқарувчи.
б) ижроия.
в) суд.
2. Фуқаролик жамияти асосларини ташкил этувчи.
3. Ташқи сиёсат асосларини ташкил қилувчи.
4. Молия, муҳофаа, хавфсизлик масалаларини ташкил этувчи.
5. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларитни тартибга солувчи нормалар.

Ҳозирги замон Конституцияларига конституциявий тартибга солиш предметининг кенгайиб бориши ҳосидир.

Конституция ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига бевосита таъсир кўрсатади. Шу соҳаларга қараб Конституцияни турли функцияларини кўрсатиш мумкин.

1. Юридик функциялари-ҳуқуқнинг асосий манбаи.
2. Сиёсий функциялар-давлат ҳокимиятининг ташкил этилишининг асосларини ўрнатади;
3. Мафкуравий функциялар-жиноятнинг энг асосий маънавий-ғоявий қадриятларини мустаҳкамлайди.

Кўпчилик Конституциялар муқаддима (преамбула) асосий норматив қисм ва яқунловчи қисмдан иборат бўлади.

Муқаддима қисмида жамият ва давлат тараққиётининг асосий босқичлари, ҳамда ривожланиш истиқболлари кўрсатиб берилади.

Асосий қисм маълум бўлим, боб ва моддалардан ташкил топади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Муқаддима, олти бўлим, 26 боб ва 128 моддадан иборат.

Яқунловчи қисм эса, давлат ҳокимиятининг давомийлигини таъминлашга қаратилган бўлади.

Айрим Конституцияларда уларга киритилган қўшимчалар ҳажми жуда катта бўлади. Баъзи конституцияларда иловалар бўлади.

Конституция лойиҳалари турли давлатларда турлича тайёрланади. Конституция лойиҳаларини тайёрлашнинг қуйидаги усулларини кўрсатиш мумкин.

1. Лойиҳа махсус конституциявий комиссиялар томонидан тайёрланади.
2. Лойиҳалар сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмалари томонидан тақдим этилади.
3. Лойиҳа парламент ёки ҳукумат томонидан тайёрланади. Масалан, Франциянинг собиқ Президенти Де Галль Франциянинг ўша пайтдаги Конституцияни тайёрлашда кенг иштирок этган.
4. Лойиҳани тайёрлашда собиқ мустамлака қилувчи мамлакатлар фаол иштирок этади. Масалан, Буюк Британия ўзининг собиқ мустамлака давлатларида уларнинг Конституцияларини тайёрлашда қатнашган.
5. Лойиҳа Конституциявий таъсис мажлиси томонидан тайёрланади. Бунга Италия (1947 йилги), Бразилия (1988 йилги), Россия (1993 йилги) Конституциялари мисол бўла олади.

Конституциянинг қабул қилишнинг қуйидаги усуллари кўрсатиш мумкин:

1. Таъсис (конституциявий) мажлис томонидан. Бразилия (1988), Португалия (1976), Болгария (1991), Руминия (1991) Конституциялари шу усул билан қабул қилинган.
2. Амалдаги парламент томонидан- Ўзбекистон (1992) Хитой (1992), Танзания (1977) Конституциялари мисолида.
3. Референдум йўли билан-Россия (1993), Франция (1958), Қозоғистон (1995), Куба (1976), Чили (1980) каби давлат конституциялари референдумда қабул қилинган.

Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда Конституциялар ҳада этиш йўли билан ҳам қабул қилинади. Ҳада этишнинг 3 йўли мавжуд:

1. Мутлақ монархия шароитида Конституцияни ўз халқига подшо, кирол, султон, монарх ҳада қилади. Бунин Непал (1962), Саудия Арабистони (1992) Конституциялари мисолида кўришимиз мумкин.

2. Мотрополия мустанлакачи давлат ўз мустанлакасига Конституция ҳада қилади ва уни мустанкил давлатлигини тан олади. Буюк Британия 1979 йил Зимбабвега Конституция ҳада қилган.

3. Ҳарбий ёки революцион Кенгаш Конституцияни ҳада қилади. Масалан, Миср, Сурия, Ироқ, Афғонистон Конституциялари шу тарзда қабул қилинган.

Конституцияга ўзгартириш киритишнинг алоҳида мураккаб тартиби уни барқарорлигини таъминлашга қаратилгандир. Шу билан бирга Конституциянинг айрим қисмлари умуман ўзгартирилиши мумкин эмас. Масалан, Францияда республика бошқарув шакли, Германияда давлатнинг федератив тузилиши, Бразилияда ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи ўзгартирилиши мумкин эмас.

Айрим давлатларда Конституциянинг айрим боблари ўзгартирилиши мумкин эмас. Масалан, Россия Конституциясининг 1, 2 ва 9 боблари ўзгартирилиши мумкин эмас.

Кўпчилик давлатларда Конституция моддаларини ўзгартириш учун мутлақ кўп овоз олиш керак (одатда 2/3). Федератив давлатларда федерация субъектларининг кўпчилиги (Россияда 2/3 қисми, АҚШда 3/4 қисми) розилигини (ратификация қилиши) талаб этилади. Ҳиндистон, Канада, Покистонда эса федерация субъектларининг розилиги талаб қилинмайди.

Айрим ҳолларда (Скандинавия мамлакатларида) Конституцияга ўзгартиришлар киритиш учун албатта референдум чақирилиши керак. Баъзи давлатларда (Италия) ўзгартиришлар киритиш учун парламент 2 палатасининг мутлақ кўп овозини олиш керак.

Унчалик муҳим бўлмаган ўзгартиришлар оддий кўпчилик овоз билан киритилиши мумкин (Ҳиндистон). Венгрияда Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби референдум йўли билан амалга оширилиши мумкин эмас.

Баъзи ҳолларда эса Конституцияга ўзгартириш киритишни қонун ташаббусига эга бўлган барча субъектларнинг ўзларигина таклиф эта олмайдилар. Масалан, Грецияда Президент ва парламентнинг 150 депутати розилиги билан, Австрияда бошқа субъектлар билан бирга халқ ташаббуси, яъни 100 минг имзо билан, Италияда 50 минг имзо билан ўзгартиришлар таклиф қилиниши мумкин.

Одатда Конституцияни уруш ёки фавқулодда ҳолат даврида қайта кўриш мумкин эмас. Мексикада Конституция умуман ўзгартирилмайдиган ҳужжат сифатида қаралади.

Конституцияни бекор қилиш ва уни янги матни билан ўзгартирилиши жуда кам ҳолларда кўзда тутилган. Масалан, Шри-Ланка, Жанубий Африка Республикаси, Россияда Конституцияни қайта кўриш учун конституциявий мажлис зарур.

Фойдаланадиган адабиётлар:

9. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
10. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
11. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
12. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
13. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги “ Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида”ги фармойиши
15. Таджиханов У., А. Саидов, Х. Одилқориев. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. (дарслик). —Т., «Шарқ», 2001.
16. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т. Молия нашриёти. 2002 й. 632б
17. Қаямов Р.Қ. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. Дарслик.- Т: ИИВ Академияси, 1997.-400б
18. Саидов А. Х. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. – Т.: Билим, 1992.
19. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв.ред.Б.А. Страшун.- М., Издательство БЕК, 1985.
20. И.А.Алебастрова. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебное пособие.- М., "Юриспруденция", 2000.
21. Чудаков М.Ф. Конституционное право зарубежных стран: Учеб. пособие. –Минск: Новое знание, 2001.
22. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. Под общ. ред. члена-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И.Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М.Энтина. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА · М.
23. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА · М, 1998.
24. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. Практикум. – М.: Юристъ.

3-мавзу. Конституция тушунчаси ва моҳияти

Режа:

1. Конституция тўғрисидаги таълимотлар. Конституциянинг моҳияти ва белгилари.
2. Конституция давлатнинг асосий қонуни.
3. Конституциянинг функциялари.
4. Конституция шакллари. Конституция турлари.
5. Конституциясига ўзгартиришлар киритиш тартиби.

Конституциявий ҳуқуқ, миллий-ҳуқуқий тизимнинг муҳим соҳаси бўлиб ҳисобланади. Унда ҳам умумий ҳуқуққа тегишли бўлган ўзига хос белгилар бўлиб, бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради.

Конституциявий-ҳуқуқий нормалар деб, Конституциявий ҳуқуқнинг предметини ташкил қилувчи, ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормаларга айтилади ва улар барча нормаларга тегишли бўлган хусусиятларга эга бўлади. Бошқа ҳуқуқ нормалари сингари, улар ҳам давлат номидан чиқарилади, умуммажбурий қоидаларни ўрнатади, давлат томонидан ҳимоя қилинади. Унинг бажарилиши таъминланади ва кафолатланади.

Аммо Конституциявий ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлиб, улар ўзларининг мақсад ва вазифалари билан ажралиб туради.

Ҳуқуқ соҳалари ҳам бир-биридан тартибга солувчи фанлари билан фарқланади. *Конституциявий ҳуқуқ* – давлат тузилишини мустаҳкамловчи, жамиятнинг ҳозирги ва келажагини белгиловчи, жамият ва шахс муносабатларини тартибга солувчи инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳамда маъмурий-ҳудудий тузулишини белгиловчи давлат органлари тизими ва улар фаолиятининг энг муҳим жиҳатларини мустаҳкамловчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси.

Бу таърифга мувофиқ қайси ҳуқуқий нормалар ўз мазмунига кўра конституциявий ҳуқуққа тегишлими ёки тегишли эмас эканлигини аниқлаш мумкин.

Агар ҳуқуқий норма Ўзбекистоннинг ижтимоий иқтисодий ва сиёсий тузумига, фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолатига алоқадор бўлса, уларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини белгилаб берса, демак бундай нормалар конституциявий ҳуқуқий нормалар бўлиб ҳисобланади.

Масалан: Ўзбекистон ССР Олий Советининг иккинчи сессиясидаги, 1990 йил 20 июнда қабул қилинган “Давлат мустақиллиги декларацияси” Конституциявий ҳуқуқий нормалар жумласига кириди. Чунки унда Ўзбекистоннинг Мустақил демократик давлат эканлиги, мамлакат ҳудудининг ҳамма таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатларида танҳо ҳокимлиги, давлат ҳудудида чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқининг муҳокамасига қўйилмай туриб, ўзгартирилиши мумкин эмаслиги, республикада давлат ҳокимиятининг унинг ҳудудидаги барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилиши ва шу ҳудудларда яшайдиган аҳолига тааллуқли эканлиги мустаҳкамланган. Шунингдек, Декларацияда Ўзбекистон ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини белгилаши, давлат рамзлари-герби, байроқи, мадҳиясини ўзи таъсис этиши белгиланган.

Агар ҳуқуқий нормада, Ўзбекистоннинг давлат тузилиши мустаҳкамланса, Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми белгиланса, бу нормалар ҳам конституциявий ҳуқуқ нормаси ҳисобланади.

Масалан: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-боби Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берган. Унда, Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон таркибига кириши, унинг суверентлиги Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилиши, Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслиги, маъмурий-ҳудудий масалаларни мустақил ҳал қилиши ҳамда Ўзбекистон таркибидан унинг халқининг розилиги

билан ажралиб чиқиш ҳукуки, референдум асосида амалга оширилиши белгиланган. Шунингдек, Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Конституция доирасида тузиладиган шартномалар ва битимлар орқали тартибга солиниши мустаҳкамланган. Мана шундай қоидаларнинг Конституцияда белгиланишининг илмий таҳлили конституциявий норма ҳисобланади ва фанда ўрганилади.

Агар ҳуқуқий норма Ўзбекистоннинг давлат органлари тизимини белгиласа, уларнинг ташкил этилиши ва фаолият принципларини мустаҳкамласа, давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий органларининг тизимини, уларнинг ваколатларини белгилаб берса, демак, бундай нормалар ҳам конституциявий ҳуқуқ нормалари бўлиб ҳисобланади.

Масалан: 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган, “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонунда, Олий Мажлиснинг мамлакатимизда Қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи олий давлат вакиллик органи эканлигини ва унинг ташкил этилиши, ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича, кўп партиявийлик асосида сайланадиган 250 нафар депутатдан иборат таркибда бўлишлиги, ваколатлар доираси, депутатларнинг мақоми, Олий Мажлис ишини ташкил этиш, Олий Мажлис томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар, яъни ҳуқуқий актлар, Олий Мажлис раиси ва унинг ўринбосарларини сайланиш тартиби ва вазифалари, Олий Мажлис Кенгаши, унинг таркиби ва ваколатлари, Олий Мажлис кўмиталари ва комиссиялари, уларнинг вазифалари, ҳуқуқлари мустаҳкамланган.

Конституциявий ҳуқуқ предмети ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар, бошқа ҳуқуқ соҳалари томонидан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабатлардан ижтимоий, иқтисодий, сиёсий муносабатларни тартибга солиш қоидалари билан тубдан фарқ қилади.

Биринчидан, Конституциявий ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ соҳалари томонидан тартибга солинадиган ҳамма ҳуқуқий муносабатларнинг ўзагини ташкил қилади. Чунки айнан ўша ҳуқуқ муносабатларида давлат ва жамиятни тузилиш асослари ётади.

Иккинчидан, бу нормалар билан ўрнатилган муносабатларда халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш шакллари, яъни Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб, Конституция ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади, шунингдек, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади.¹

Масалан: 1991 йилнинг 29 декабрдаги референдумда Ўзбекистон халқи мамлакатимизнинг давлат мустақиллигини Олий Кенгаш томонидан тасдиқланганлигини бир овоздан маъқуллашди ёки 1995 йил 26 мартда ўтказилган референдум Президент ваколатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтиришга бағишланган бўлиб, унда Ўзбекистон халқи ҳамжиҳатликни таъминлайдиган, мустақилликка етказган ягона шахсни бир овоздан қўллаб-қувватлади.

Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланиб бормоқда, бу эса давлат бошқарувида демократик умуминсоний принципларига асосланганлигини билдиради. Бутун дунё тинчликсевар жамиятлари тан олган инсон ҳуқуқлари тамойиллари мамлакатимиз ҳаётида мустақилликка эришган кунларимиздан бошлаб амалда бўлди, унга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади. Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга оширади. Давлат унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар!²

Масалан: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25- моддасида ҳар кимни эркинлик ва шахсий дахилсизлик ҳуқуқи мустаҳкамланган. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас. Агар шу қоидалар бузилса,

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т, “Ўзбекистон”. 1998, 7-бет

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т, “Ўзбекистон”. 1998, 8-бет

Ўзбекистон Республикаси бошқа қонунларида белгилаб қўйилган чоралар билан ҳимоя қилинади.

Учинчидан: Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар давлат ва жамият тузилишини бир бутун организм сифатида ифодалайди. Масалан: Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.¹

Тўртинчидан: Конституциявий ҳуқуқ предмети ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар иштирокчилари, яъни субъектлари махсус доирага эга бўлиб, улар қаторига Ўзбекистон халқи, Ўзбекистон давлати, Қорақалпоғистон Республикаси киради. Бу муносабатларнинг махсус ҳуқуқий шаклда мустаҳкамланиши Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари Конституциялари асосида тартибга солинган. Шундай қилиб, Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар, давлат ҳаётининг ҳамма томонларини ўз ичига олади. Конституциявий ҳуқуқнинг предмети, ҳуқуқ томонидан мустаҳкамланадиган ва тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ташкил қилади. Улар Ўзбекистон Республикасининг давлат ва жамият тузилиш асосларига, давлат ҳокимиятининг ташкил этилиш принциплари ва мақсадларига, шахс ва давлат ўртасидаги муносабатларига, халқ томонидан давлат ва ҳокимиятни амалга ошириш механизмига, давлат ва жамият ишларини бошқаришга алоқадор бўлади. Демак, Конституциявий ҳуқуқ, ҳуқуқ тизимининг бир соҳаси бўлиб, давлат тузилишини мустаҳкамловчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисини акс эттирувчи ва халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш жараёнларида вужудга келадиган, давлат ҳокимиятига алоқадор бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни тартибга солиш механизми ҳисобланади.

Ҳуқуқ соҳалари ўзларининг мазмунан турли-туманлигига қарамадан бир-бири билан узвий боғлиқдир. Шу билан бир қаторда ҳуқуқ соҳаларининг барчасига хос умумий ва бир-биридан фарқ килувчи алоҳида белгилари мавжуд.

Ҳуқуқ соҳаларини чегаралашда унинг асосий мезони бўлиб, энг аввало, уларнинг тартибга солиш предмети ётади, яъни ҳар бир ҳуқуқ соҳаси мазмунини ифодаловчи ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлардан иборат бўлади. Шу боис, конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар конституциявий-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинади.

Шундай қилиб, конституциявий-ҳуқуқий нормалар Конституция асосида давлат органлари ва фуқаролар, давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар асосида ташкил топган жамият тузилиши, давлат тузилиши ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни тартибга солади ва мустаҳкамлайди.

Конституциявий-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар ичида давлат суверенитетига доир муносабатлар муҳим (етакчи) аҳамиятга эгадир. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларни, конституциявий ҳуқуқ нормалари орқали тартибга солинишини ижтимоий муносабатларда тадбиқ этилишини тушуниш учун конституциявий ҳуқуқ фанининг предмети аниқлаш ва уни бошқа ҳуқуқ тармоқларидан ажратиб олиш муҳим ўрин тутади.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш жараёнида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатларни ҳам тартибга солади. Бу муносабатлар: **биринчидан**, чинакам демократия тамойилларга асосланган сайлов тизими орқали давлат ҳокимияти органларини шакллантириш жараёнида; **иккинчидан**, давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви, суд ва бошқа органлар фаолиятлари жараёнларида пайдо бўлади.

Давлат органлари ва унинг тузилмалари фаолиятлари давомида ўзаро ҳамда жамоат бирлашмалари ва фуқаролар билан муайян давлат ҳуқуқий муносабатларга киришади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т., "Ўзбекистон", 1998, 12-бет

Конституциявий ҳуқуқ нормалари эса ушбу органларнинг ташкил этилиши ва фаолиятининг асосий тамойилларини белгилайди ва бундай ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Юқорида айтганимиздек, ҳамма ҳуқуқ нормалари маълум бир ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни тартибга солади. Конституциявий ҳуқуқ нормаларининг асосий вазифаси эса Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамият ҳаётининг тузилиш асосларини белгилаш, халқ ҳокимиятчилиги ва давлат суверенитетини амалга ошириш механизмини мустаҳкамлашдир. Бунга мисол тариқасида 1991 йил 31 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари туғрисида”ги Конституциявий Қонунни келтириш kifоядир.

Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга мустақил, демократик давлатдир, республика халқи суверендир ва у давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. У ўз ҳокимиятини ҳам бевосита, ҳам вакиллик идоралари тизими орқали амалга оширади.

Ўзбекистон тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилайди, Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонунлар устундир. Давлат идоралари тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилган, Давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкидир. Республика ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, сув ва ўрмонлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси табиий ва бошқа ресурслар республиканинг моддий ва маънавий бойликлари, миллий бойлиги, мулки ҳисобланади. Ўзбекистон ўз пул бирлиги-миллий валютасини жорий этишга, ва бошқа чиқариладиган қимматли қўғозларнинг ҳажмларини ўзи мустақил белгилашга ҳақли, у мустақил молиявий ва кредит сиёсатини амалга оширади, чет давлатлар билан дипломатик, консуллик, савдо алоқалари ва бошқа муносабатларни ўрнатади. Улар билан мухтор вакиллар айирбошлайди, халқаро шартномалар тузади, халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлиши мумкин. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига мувофиқ ҳолда унинг ҳудудида истиқомат қилаётган ҳар бир инсон, Ўзбекистон Республикасининг ҳимоясида бўлади. Ўзбекистон Республикаси ўз тараққиёт йўлини, ўз номини аниқлайди, ўз давлат рамзларини-герби, байроғи, мадҳиясини таъсис этади, ўз давлат тилини белгилайди, деб мустаҳкамланган.

Келтирилган бу нормалар конституциявий ҳуқуқ нормалари бўлиб, мустақил республикамизнинг давлат суверенитетининг асосини мустаҳкамлайди.

Қоида бўйича ҳуқуқий норма одатда уч элементдан ташкил топган бўлади: гипотеза, диспозиция, санкция. Бунда, ҳуқуқий норма кимга бағишланган, кимларга қандай ҳуқуқлар ва мажбуриятлар берилганлиги сақланади, нормани тадбиқ этиш учун зарур шарт-шароитлар яратилади ва уларни бузганлик учун қандай жавобгарлик белгиланиши кўрсатилган бўлади.

Лекин конституциявий-ҳуқуқий нормаларига хос бўлган хусусиятлардан, яъни ваколат берувчи (диспозиция) мажбурият юқловчи (гипотеза) тақиқловчи (санкция) элементларидан иборат эканлигини кўрамиз. Масалан: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси Олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади”-дейилган. Бу нормада фақат диспозиция бор бўлиб, гипотеза ҳам санкция йўқ, яъни ҳуқуқий норма бир элементдан ташкил топган. Бошқа бир мисол тариқасида Конституциянинг 89-моддасини келтириш мумкин. Унда “Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади”,-дейилган. Бу норма ҳам фақат диспозициядан иборат.

Бу келтирилган нормаларда гипотеза ва санкция қисмларининг йўқлиги уларнинг ҳуқуқий норма эканлигига шубҳа туғдирмайди, бундай нормалар Олий Мажлис ва Президентнинг ҳуқуқий ҳолатини аниқлаб беради.

Икки қисмдан, гипотеза ва диспозициядан ташкил топган конституциявий ҳуқуқий нормаларга, масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасида

“Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатлар қабул қилади. Қонунни қабул қилиш учун Олий Мажлис депутатларининг кўпчилик овози талаб этилади”-дейилган норманинг биринчи бандини диспозиция элементи, қолган қисмини “Олий Мажлис депутатларини кўпчилик овози талаб этилади.” деган қисмини гипотеза элементи ташкил қилади. Демак бу норма икки элементдан ташкил топган. Шундай қилиб, конституциявий ҳуқуқ нормаларида санкция қисмининг йўқлиги билан бошқа ҳуқуқ нормаларидан фарқ қилади. Бу унинг ўзига хос хусусиятидир, шу билан бир қаторда зарур ҳолларда унда жавобгарлик ҳақида ҳам гапирилиши мумкин. Айрим ҳуқуқшунос олимларнинг фикрига кўра фанда юмшоқ санкцияланган нормалар мавжуд экан. Масалан: Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида” ги қонунида: “Куч ишлатиш, алдаш, кўрқитиш орқали ёки бошқа йўллар билан фуқароларни сайлаш ва сайланиш, референдумда иштирок этиш, сайлов олди ташвиқоти, (агитациясини) олиб боришдан иборат ҳуқуқларидан фойдаланишларига тўсқинлик қилиш, шунингдек ҳужжатларни сохталаштириш, овозларни атайин нотўғри санаш, референдум тўғрисидаги, Президент сайлови ҳақидаги, ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайлов тўғрисидаги, қонунларини ўзгача тарзда бузиш Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.”¹-дейилган. Бу қоидадаги фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини бузилишини олдини олиш мақсадида, норма санкцияланган десак ҳато қилмаган бўламиз.

Конституциявий ҳуқуқ фанида бу каби юмшоқ санкцияланган нормалар кўп учрайди. Конституциянинг 73-моддасида, “Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади”, бу нормада юмшоқ санкция элементи мавжуд. Агар бу қоида бузилса, тегишли қонунларга биноан қаттиқ санкция элементи бор нормалар кучга киради. Демак қаттиқ санкцияланган нормалар бошқа ҳуқуқ фанларининг предмети ташкил этади.

Бундан ташқари белгиланган конституциявий ҳуқуқий нормада ёзилган қонуннинг мазмуни характерига қараб давлат ҳуқуқий нормаларини атрофлича қуйидагича ифодалаймиз:

а) диспозиция-ваколат берувчи нормалар. Масалан; “Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида” ги қонуннинг 12-моддасида мустаҳкамланган Депутат сўрови тўғрисидаги норма; “Депутат сўрови-сессияда давлат идоралари ёхуд мансабдор шахсларга ижтимоий аҳамиятга молик масалалар юзасидан расмий тушунтириш бериш ёки ўз нуқтаи назарини баён қилиб бериш ҳақида қўйилган талабдир”-дейилган. “Сўров депутат ёки бир гуруҳ депутатлар томонидан ёзма равишда ёки оғзаки берилиши мумкин. Ёзма равишда киритилган сўров Кенгаш сессиясида ўқиб эшиттирилиши керак.

Депутат сўров берган давлат идораси ёки мансабдор шахс сўровга Кенгашнинг сессиясида, кечи билан уч кунлик муддатда ёки шу кенгаш белгилаб қўйган бошқа муддатда оғзаки ёки ёзма равишда жавоб бериши шарт”¹.

Бошқа бир мисол тариқасида, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддаси 4-бандида мустаҳкамланган нормани келтириш мумкин, “...Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради”-дейилган, демак бу қоида Вазирлар Маҳкамаси фаолиятининг асосий томонларини мустаҳкамлайди.

б) Гипотеза мажбурият юқловчи нормалар. Масалан: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 47-52- ҳамда 64-65-моддаларида кўзда тутилган фуқароларнинг

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида” ги қонунни 21-моддаси 1994 йил 5-6 майда қабул қилинган. Т.; “Адолат” 1995 йил. Ўзбекистон Янги қонунлари II.

¹ Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонуннинг 12-моддасини, 5-6-бандидан Т.: “Адолат” 1996 йил Ўзбекистон Янги қонунлари № 11.

мажбуриятлари, Конституция ва қонунларга риоя этиш бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш, Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асраш, атроф муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш, Ўзбекистон Республикасининг ҳудудини ҳимоя қилиш, қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташ, ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялаш, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандларнинг ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилиш ва ҳокозолар қиради.

в) Санкция-таъқиқловчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасидаги "...Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди"-деган норма, 57-моддадаги "Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартишни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва ҳавфсизлигига фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади"-деган норма, Конституциянинг 91-моддасидаги "Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас,"-деган норма ва бошқалар қиради.

Ўрганиш ва тадбиқ этишга қулайлик нуктаи назаридан конституциявий-ҳуқуқий нормалар ҳар хил асосларга кўра турларга ажратади. Мазмуни, тузилиши, яъни тартибга солинадиган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар доирасига қараб конституциявий ҳуқуқий нормаларни куйидагича бўлиши мумкин:

1. Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини, халқ ҳокимиятчилигини, сиёсий тизими ва иқтисодий негизини, ташқи сиёсат асосларини мустаҳкамловчи нормалар. Масалан, "Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида"ги; "Ўзбекистон Республикасида Референдум тўғрисида"ги; "Мулкчилик тўғрисида"ги қонунлар ва бошқалар;

2. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати асослари ҳақида. Масалан, "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик тўғрисида"ги, "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги, "Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида"ги қонунлар ва бошқалар...

3. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилишига алоқадор нормалар. Масалан, "Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида" ги қонуни, Конституциянинг нормаларида ва Қорақалпоғистон Республикаси тўғрисидаги 17-боби ва бошқа қонунларда белгиланган.

4. Давлат ҳокимияти органларининг тизимига алоқадор нормалар. Масалан; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисидаги; Вазирлар Маҳкамаси ҳақидаги; Конституциявий суд тўғрисидаги; Президент сайлови ҳақидаги, прокуратура ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, судлар ҳақидаги, қонунларда берилган.

Шунингдек, конституциявий ҳуқуқий нормалар юридик кучига кўра куйидагича бўлиниши мумкин:

1. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари Конституцияларида ифодаланган.

2. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон қонунларида ифодаланган.

3. Республика Президенти фармонларида ифодаланган.

4. Вазирлар Маҳкамасининг баъзи бир қарорларида ифодаланган.

5. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг алоҳида актларида ифодаланган.

Ҳудудий ҳаракати бўйича бу конституциявий-ҳуқуқий нормаларни яна куйидаги тартибда бўлиши мумкин:

а) бутун мамлакат ҳудудида кучга эга эканлиги;

б) фақат Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳаракатда бўладиган;

в) вилоятлар, шаҳарлар ёки туманларнинг ҳудудларида ҳаракатда бўладиган нормалар.

Юқорида айтилганлардан ташқари конституциявий-ҳуқуқий нормалар институтлар бўйича ҳам гуруҳлаштирилади. Конституциявий-ҳуқуқий институти деб, маълум даражада бир хил бўлган ёки ўзаро боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисига айтилади. Конституциявий ҳуқуқда фуқаролик институти, сайлов тизими институти ва шу каби бошқа институтлар мавжуд. Масалан: фуқаролик институти фуқаролик принциплари, фуқароликка эга бўлиш ва фуқароликни йўқотиш асослари ота-оналарнинг фуқаролиги ўзгарганда болаларнинг фуқаролиги масалаларига оид нормалар тўплами киради.

Конституциявий ҳуқуқ нормаларини ҳаётга тадбиқ этиш жараёнларида конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар вужудга келади. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари деб, Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларга айтилади. Бундай муносабатларнинг иштирокчилари конституциявий ҳуқуқ нормалари томонидан ўрнатилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан ўзаро боғланган бўлади. Унинг иштирокчилари ўзаро юридик алоқада бўлади, чунки улар кишилар онгига боғлиқ бўлиб, давлат органлари томонидан таъминланади, химоя қилинади, кафолатланади.

Юридик адабиётларда конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар мазмунини масаласида турли хил қарашлар мавжуд. Қатор давлатшуносларнинг нуқтаи назарида *конституциявий ҳуқуқ нормалари* муайян давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тизими ва давлат тузилишининг сиёсий ташкил этилишининг асосий томонларини белгилайди ва тартибга солади. Бошқа бир давлатшунос юрист олимлар эса конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар давлат ҳокимиятини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади, деб таъкидлайдилар.

Биринчи нуқтаи назар муаллифларининг қарашлари ўта мавҳум. Чунки улар конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар мазмунини жуда кенг тушунишлари оқибатида унинг ҳақиқий мазмунини аниқ очиб бера олмаганлар. Иккинчи нуқтаи назар ўта аниқ бўлишига қарамасдан, жуда тор дунёқараш бўлиб, конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар аҳамиятлилиқ даражасини пасайтириб юборганлар. Бу хилдаги дунёқараш амалда мавжуд давлат тузилишини такомиллаштириш ёки ривожлантиришда қарама-қаршиликка олиб келади.

Шундай қилиб, конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юридик мазмунини, муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ташкил этади. Бу муносабатлар асосан давлат ва жамият тузилишини мустаҳкамлаш, халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш тизими ва шакллари билан боғлиқдир, шунинг учун ҳам конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқ тизимида халқ қилувчи ўринда туради.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, бу муносабатларда иштирок этувчиларнинг яъни субъектларнинг махсус доирасини гуруҳларга бўлиб ўрганиш тавсия этилади.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари қаторига киради:

1. Ўзбекистон халқи. Ўзбекистон Конституциясининг 7-моддасида, “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи”, эканлиги мустаҳкамланган, 9-моддасида эса “жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари умумхалқ муҳокамасига яъни овозга (референдумга) қўйилиши мустаҳкамланган”.

“Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида” ги 1991 йил 18 ноябрда ва 2001 йил 30 августда янги таҳрирда қабул қилинган қонунига биноан, Ўзбекистон Республикасининг референдуми – давлат ҳаёти ва ижтимоий ҳаётининг энг муҳим масалалари бўйича, шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва ўзга қарорларни қабул қилиш, уларга ўзгартириш киритишда жамоатчилик фикрини аниқлаш

учун, умумхалк овозига қўйилиши, бўлиб, халқ ҳокимиятчилигини бевосита амалга ошириш воситасидир.

Референдумда қабул қилинган қарорлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида олий юридик кучга эга бўлади ва фақат референдум ўтказиш йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Мисол қилиб, 1995 йил 26 мартда ўтказилган. Ўзбекистон Президентининг ваколат муддатини 1997 йилдан 2000 йилгача чўзиш тўғрисидаги умумхалқ овозини келтириш мумкин.

Халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг иккинчи шакли; Давлат ва жамият ишларини бошқаришда халқнинг ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳукукидир. Бу тарзда иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш ва давлат органлари фаолиятини демократик принциплар асосида ташкил этиш йўли билан амалга оширилади. Бунга мисол сифатида: 1999 йил 5 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва вилоят, шаҳар, туман Кенгашларига ҳамда 2000 йил 15 январда ўтказилган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловларини келтириш мумкин.

2. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги давлат-ҳукукий муносабатлари ва уларнинг ваколатлари доирасини белгилаш тартиби. Конституциянинг XVII бобида ва бошқа моддаларда мустаҳкамланган принциплар асосида қабул қилинган қонунлар, қарорлар, шартномалар ва битимларда кўрсатиб ўтилган.

3. Маъмурий-ҳудудий бирликлар: Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат (Конституциянинг 68-моддаси). Давлат мазкур маъмурий-ҳудудий субъектлари билан ҳам ҳукукий муносабатларга киришади. Улар эса, ўз навбатида, ўз ваколатлари доирасида ҳукукий ҳаракатларни амалга ошириши белгиланган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш амалга оширилади.

4. Жамоат бирлашмалари: Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган: сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, олимларнинг жамиятлари, фахрийлар ва ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари. улар ўз фаолиятлари давомида депутатликка номзодлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган ёки депутатларни чақириб олиш тартибини амалга ошириш билан боғлиқ масалаларда давлат-ҳукукий муносабатларининг субъекти бўла оладилар.

5. Меҳнат жамоалари: муассаса корхона, ташкилот, ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги, олий ўқув юрти талабалари, ўқитувчилари, коллеж ва лицейлар, ҳарбий хизматчилар ва бошқалар. Давлат ва жамият аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилишда давлат-ҳукукий муносабатларининг субъекти бўла оладилар. Масалан, Конституция ва қонунларни муҳокама қилишда ўз фикрларини баён этиш ёки Референдумда иштирок этиш билан давлат ҳукукий муносабатларининг субъекти бўладилар.

6. Давлат органлари: Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат органлари фаолияти ва ташкил этилишининг асосий тамойиллари белгиланган. Конституциявий нормалар асосида давлат органлари давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш жараёнида бир-бири билан ўзаро конституциявий-ҳукукий муносабатларга киришади:

Давлат ҳокимияти органлари (Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари);

Давлат бошқаруви органлари (вазирликлар ва идоралар, давлат қўмиталари, хўжаликлар, муассасалар ва бошқалар);

Суд органлари (Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳужалик суди);

Прокуратура органлари.

Конституциявий-ҳукукий муносабатлар нафақат юқорида кўрсатилган органлар ўртасидаги муносабатларни, балки иккинчи томондан бу органлар билан фуқароларни,

жамоат бирлашмалари билан депутатларни ва сайловчилар ўртасидаги давлат-ҳуқуқий муносабатларни ҳам ўз ичига олади.

Давлат органларининг юқори органлари томонидан, қуйи органларга раҳбарлик қилиши, қуйи органлар қарорларини бекор қилиш билан боғлиқ конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқади ва унда иштирок этувчилар субъект бўла оладилар. Масалан: Ўзбекистон Республикаси Президенти республика бошқарув органларининг, шунингдек, ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларни тўхтатади ва бекор қилади.

7. Давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг мансабдор шахслари. Улар масалан; депутат сўрови, фуқароларнинг мансабдор шахслар ҳаракати устидан шикоят қилиш билан боғлиқ давлат-ҳуқуқий муносабатларида субъект сифатида иштирок этадилар. Ўзбекистон Республикасида ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларга ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.¹

8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва маҳаллий-халқ депутатлари Кенгашларининг депутатлари. Депутатлар ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ муносабатларда субъект сифатида иштирок этадилар. Масалан: Депутат сессияда муҳокама қилинаётган масала юзасидан сўзга чиқиши, раислик қилувчига савол бериши сўров билан мурожаат қилишга ҳақли² мазкур ҳуқуқларни амалга оширилиши таъминланади.

9. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари. Улар ўз ижтимоий фаолликларини. Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ, митинглар, йиғилишлар ва номойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар³. Уларнинг иштирок этиш жараёнларида келиб чиқадиган муносабатларда субъект бўладилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида алоҳида конституциявий-ҳуқуқий муносабатларга киришиши мумкин. Фуқароларга муайян мажбуриятлар билан бирга давлат органлари олдида фуқароларга маълум ҳуқуқлар ҳам берилган. Жумладан, Конституциянинг 18-моддасида, Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар, деб белгиланган. Яъни конституциявий-ҳуқуқий муносабатларининг субъекти сифатида иштирок этувчи фуқароларнинг ҳуқуқий лаёқатлари Конституцияда кафолатланган. Масалан, фуқаро давлат органлари, халқ депутатлари, жамоат бирлашмалари ва бошқа уюшма, ташкилотлар билан конституциявий-ҳуқуқий муносабатларга кириши оқибатида ҳам субъект бўла оладилар.

10. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларда субъект сифатида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам иштирок этиши мумкин. Масалан: улар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига ўтиш кераклигини билдирган ҳолларда ёки сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларининг низомларида кўрсатилган тартибда конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари бўлиши мумкин. Шундай қилиб, конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари бошқа ҳуқуқий муносабатлардан ўз субъектларининг махсус доираси билан ажралиб туради.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари конституциявий-ҳуқуқ муносабатлари иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини маълум объектлар билан, яъни нарсалар ва ҳодисалар билан боғлаб белгилайди.

Конституциявий ҳуқуқий муносабатлар объектларини бир нечта гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Давлат ҳудуди. Масалан: Ўзбекистон Республикасининг “Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги Конституциявий қонуннинг 4-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмас бўлиб, халқининг

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Т., “Ўзбекистон”, 1998 йил. 12-бет

² Ўзбекистон Республикаси депутатларининг масоми тўғрисидаги қонунни 8-моддасидан. Ўзбекистон Янги қонунлари, 11-сон. Т., “Ўзбекистон”, 1998 йил.

³ Ушбу қонуннинг 8-моддасидан.

хошиш-иродаси эрки яъни билдирмасдан туриб унинг ўзгартирилиши мумкин эмас”- дейилган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 3-моддасида “...Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари дахлсиз бўлиб, ўзгартирилиши ва бўлиниши мумкин эмас”-деб белгиланган. Бу нормалар асосида давлат-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқади. Чунки, Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон таркибидаги суверен республика, унинг ҳудудий ўзгаришлари халқининг розилиги билан ўзгартирилиши мумкин.

2. Моддий бойликлар. Конституциявий ҳуқуқ нормалари давлат мулкни ташкил этувчи объектлар доирасини белгилайди ва бу объектлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган субъектларни ҳам белгилайди. Масалан: ер усти ва ер ости бойликлари сув, табиий захиралар, ўрмон, хайвон дунёси умуммиллий бойликдир.¹ Хайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

3. Кишиларнинг ҳатти-ҳаракатлари, ҳуқ-атворлари, давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг қонуний фаолият юритиши. Масалан: депутатнинг вакиллик органига киритган сўрови билан боғлиқ ҳаракати натижасида конституциявий-ҳуқуқий муносабатнинг объекти бўлиши мумкин ёки вакиллик органи томонидан қонунга зид қабул қилинган қарорнинг юқори вакиллик органи томонидан бекор қилиниши ҳам конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бу нормаларда объект, ҳуқуқий ҳаракат нимага қаратилганлиги билан аниқланади.

4. Мулкий характерга эга бўлмаган шахсий манфаатлар яъни обрў, шаън, кадр-қиммат ва ҳоказо. Масалан: “Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида” ги қонуни асосида депутат дахлсизлиги мустаҳкамланган. Демак бу қоида асосида депутатнинг шаъни ва кадр қимматини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган давлат-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқиши мумкин, шундай қилиб, конституциявий ҳуқуқнинг хилма-хиллиги ўз навбатида турли маънолардаги давлат-ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтиради. Демак, давлат-ҳуқуқий муносабатларининг объектига ҳуқуқий муносабат иштирокчилари қонунларда белгиланган манфаатлари билан боғлиқ бўлади.

Конституциявий ҳуқуқ нормаларида ифодаланган норматив ҳуқуқий актлар конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаларини ташкил этади. Конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаси бўлиб, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг Конституциялари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-давлатнинг Асосий Қонуни сифатида олий юридик кучга эгадир, шунинг учун ҳам унда ифодаланган тартиб-қоидалар конституциявий ҳуқуқ нормалари тизимида бош ўринни эгаллайди. Бошқа ҳамма ҳуқуқ соҳаларида ўрнатилган нормалар ҳам Конституция нормаларига мос бўлиши шарт.

Ўзбекистон Конституцияси конституциявий ҳуқуқнинг предметига алоқадор бўлган ҳамма ижтимоий муносабатларни умумлаштирувчи ягона манба бўлиб ҳисобланади ва бу нормалар бутун Республика ҳаётида ҳаракатда бўлади.

Конституция нормалари энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Бошқа ҳуқуқ манбаларида ифодаланган нормалар эса Конституция нормаларини ривожлантиришга ва амалда бўлишига қаратилган бўлади.

Ўзбекистон Конституциясида давлатнинг ижтимоий тузум асослари, сиёсий тизими, иқтисодий негизи, ташқи сиёсатининг конституциявий принциплари ўз ифодасини топган. Унда фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини белгиловчи нормалар акс эттирилган.

Конституция нормалари давлат ҳокимияти органларини ташкил этиш ва уларнинг фаолият принципларини мустаҳкамлайди. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Конституцияларида сайлов тизимига алоқадор бўлган асосий нормалар ифодаланган. Шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти асослари, суд ҳокимияти органлари, прокуратура

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг. Т., “Ўзбекистон” 1998, 15-бет

органларига алоқадор нормалар ҳам акс эттирилган. Конституциявий ҳуқуқнинг манбалари қаторига давлат-ҳуқуқий нормалари акс эттирилган қонунлар ҳам киради. Масалан: “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги, 1992 йил 2 июл Қонуни, “Ўзбекистонда депутатларнинг мақоми тўғрисида” ги 1995йил 6 май Қонуни, “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлов тўғрисида” ги 1991 йил 18 ноябр Қонуни, “Олий Мажлис сайлови” ҳақидаги 1993 йил 23 декабр Конституциявий қонуни ва бошқа қонунлар Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари ўзининг юридик кучи ва ҳудудий ҳаракати доираси жиҳатларидан бир-биридан фарқ қилади, буни ўрганиш жараёнлари Конституциявий ҳуқуқнинг манбаси ҳисобланади. Конституциявий ҳуқуқнинг манбаларидан бўлиб, вакиллик органлари томонидан қабул қилинадиган иш юритиш тартиблари; йўриқномалар, регламентлар ҳам манбалар ҳисобланади. Масалан: 1995 йил 6 майда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг регламенти” қабул қилинди.

Вакиллик органлари томонидан қабул қилинган Низомлар ҳам Конституциявий ҳуқуқ манбаси бўлади. Масалан: “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг мандат комиссияси ва кўмиталари тўғрисида”ги Низоми. Шунингдек, Конституциявий ҳуқуқ манбалари қаторига Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинган давлат-ҳуқуқий характерига эга бўлган фармонлари, қарорлари фармойишлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг баъзи бир актлар киради. Масалан: “Вазирликлар ва давлат кўмиталари тўғрисида”ги Низом.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузган ва тузиладиган шартномалари битимлари ҳам конституциявий ҳуқуқ манбасини ташкил қилади. Масалан: Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги Конституция доирасида тузилган шартнома битимлари ва бошқа давлатлар билан фуқаролик масалаларига ёки ташқи сиёсат муносабатларига оид тузилган шартнома ва битимлари киради.

Ва ниҳоят конституциявий ҳуқуқ манбаларидан бўлиб, маҳаллий вакиллик органларининг баъзи бир актлари ҳам ҳисобланади. Масалан: “Халқ депутатлари Кенгашларининг доимий комиссиялари тўғрисида” ги Низомлари, Кенгашининг «Иш юритиш тартиблари» (регламентлари), Ҳокимларнинг қабул қилган ҳуқуқий актлари ва улар тўғрисидаги қонунда белгиланган ваколатларини амалга ошириш тартиб қоидалари ва бошқа давлат органларининг фаолият принциплари киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқ фанининг манбалари тўғрисида гап борар экан, унинг асосий манбалари сифатида Республика Президенти И.А.Каримовнинг рисоалари, нутқларини алоҳида таъкидлаш лозим. Унинг асарларида Конституциявий ҳуқуқ фанининг предмети алоқадор бўлган давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, Конституциянинг моҳияти ва вазифалари тўғрисидаги илмий-назарий ғоялари муҳим ўрин эгаллаган.

Бироқ, давлат органлари чиқарган ҳар қандай ҳужжат ҳам конституциявий ҳуқуқ манбаи ҳисобланмайди. Унинг асосий манбаси бўлиб фақат Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилишини, конституциявий ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш жараёнида вужудга келадиган ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқий ҳолатини ифода этадиган ҳужжатлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ манбаларининг таснифи қуйидагилардан иборат:

1.Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқнинг бош манбаи бўлиб унинг Конституцияси ҳисобланади.

2.Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқий нормаларини белгилайдиган қонунлари (Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги конституциявий қонунлар, фуқаролик тугрисидаги қонун, сайлов тўғрисидаги қонунлар ва шу кабилар).

3.Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ҳуқуқий нормаларини белгилайдиган фармонлари, фармойишлари ва қарорлари.

4.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг конституциявий - ҳуқуқий нормаларини белгилайдиган қарор ва бошқа ҳужжатлари.

5.Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўз ваколатлари доирасида умумий қоидаларни ўз ичига олган, ўша ҳудудда кучга эга бўлган ҳужжатлари. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг асосий манбаси бўлиб унинг Конституцияси ҳисобланади. Шунингдек, конституциявий-ҳуқуқий нормаларини ўзида ифодалайдиган қонунлар (Олий Мажлис тўғрисидаги, фуқаролик тўғрисидаги қонун, сайлов тўғрисидаги қонун ва шу кабилар). Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинадиган фармон ва фармойишлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва бошқа ҳужжатлари ва ниҳоят, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўз ваколатлари доирасида чиқарган ҳужжатлари киради.

Ниҳоят, Ўзбекистон ҳуқуқшунос олимларининг илмий асарлари ҳам конституциявий ҳуқуқ фанининг манбаларидан ҳисобланади. Фан муаммоларига бағишланган дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва бошқа илмий асарлар ҳам шулар жумласига киради.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий муносабатлар билан боғлиқ конституциявий - ҳуқуқий нормаларини ўз ичига олади. Бу нормалар ўзаро ички алоқадорлик ва мувофиқликка хос бўлган муайян давлат тузилишининг алоҳида институтлари билан ўрганилади. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи Конституцияга мувофиқ қуйидаги институтларга бўлинади:

1. Асосий принциплар.
2. Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари.
3. Жамият ва шахс.
4. Маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши.
5. Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши.
6. Сайлов тизими.

Конституциявий ҳуқуқ тизими конституциявий ҳуқуқ нормаларини ғоявий тадқиқ қилиш натижасида ижтимоий муносабатлар, мазмунига кўра тартибга солинадиган, соҳаларига қараб гуруҳлаштирилган ва маълум тартиб асосида жойлаштирилган конституциявий-ҳуқуқий нормалари йиғиндисидир.

1.Конституциявий ҳуқуқ тизимида биринчи ўринда давлат мустақиллиги, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонунларнинг устунлиги ташқи сиёсат асослари ва принципларига бағишланган нормалар йиғиндиси туради. Чунки, айнан шу нормаларда Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилиши, жамиятнинг ташкил этилиш принциплари, мақсадлари, давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизмнинг моҳиятини мустаҳкамловчи қоидалар акс этган.

2.Ўзбекистон Республикаси демократик давлат тузилишининг негизида, шахснинг жамиятдаги ҳуқуқий ҳолатини, унинг эгаллаган ўрнини белгиловчи асосий принциплар мустаҳкамланган Конституциявий ҳуқуқ тизимида шахснинг ҳуқуқий ҳолати, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, бурчлари, давлат ва жамият олдидаги мажбуриятлари ва уларнинг кафолатлари энг муҳим ўринни эгаллайди. Бу гуруҳдаги нормаларга чет эл фуқаролари ва фуқароликка эга бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи нормалар ҳам қўшилиб кетади.

3.Учинчи гуруҳда ўрганиладиган нормаларга давлат ва шахс ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар, ҳаётимизнинг энг муҳим томонларини ўз ичига олган. Бунга, мулкнинг шаклидан қатъий назар давлат томонидан муҳофаза этилиши, жамоат бирлашмаларининг, жамиятимизда тутган ўрни, жамият, давлат ва оила ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг омиллари, оммавий-ахборот воситаларининг жамият ва давлат тараққиёти учун аҳамияти катта эканлиги белгилаб берилган.

4.Тўртинчи гуруҳдаги нормаларга, Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишига ва буни ҳал қилувчи Олий ҳокимият ва маҳаллий ҳокимият органларининг

ваколатларига алоқадор нормалар бирлаштирилган. Шунингдек, Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқий мақомига алоқадор нормалар ҳам алоҳида ўрин тутди.

5.Бешинчи гуруҳдаги нормаларга, давлат органлари тизими ва уларнинг ташкил этилиш фаолият принципларига бағишланган нормалар киритилган. Маълумки, давлат ўз фаолиятини ўзи-тузган органлари орқали яъни, улар ёрдамида амалга оширади, шунинг учун ҳам Конституциявий ҳуқуқнинг тизимида давлат ҳокимият органлари тўғрисидаги нормалар, уларнинг ваколатларини аниқлаш, чегаралаш, ўзаро ҳуқуқий муносабатларнинг қонун асосида белгилаб берилиши, фаолиятининг шакллари тўғрисидаги нормалар катта ўринни эгаллайди. Конституциявий ҳуқуқ тизими Ўзбекистон Республикаси Конституцияси тизимида мос келади.

Ф ОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
4. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
5. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболларинг асосий тамойиллари. Т.: Ўзбекистон. 1995
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. –Т.: Ўзбекистон, 1992.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат мустақиллиги асослари туғрисида»ги 1991 йил 31 августдаги Конституциявий қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000 йил.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
10. Ислом Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Т.: Ўзбекистон, 1996. .
11. «Ўзбекистон Республикасининг Рферендуми тўғрисидаги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
12. Ш.З.Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т.: "Адолат", 1994 й.
13. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи.. ТДЮИ. Тошкент “Молия” 2002й.
14. Саидов А. Х. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. – Т.: Билим, 1992.
15. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв.ред.Б.А. Страшун.- М., Издательство БЕК, 1985.
16. И.А.Алебастрова. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебное пособие.- М., "Юриспруденция", 2000.
17. Чудаков М.Ф. Конституционное право зарубежных стран: Учеб. пособие. –Минск: Новое знание, 2001.
18. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. Под общ. ред. члена-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И.Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М.Энтина. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА · М.
19. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА · М, 1998.
20. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. Практикум. – М.: Юристъ.

4-мавзу. Конституциявий назорат институти

Режа:

1. Конституциявий назорат тушунчаси.
2. Конституциявий назорат органлари ва уларнинг турлари.
3. Ўзбекистон Республикаси конституциявий суди. Унинг шаклланиш тартиби ва таркиби.
4. Конституциявий назорат институти фаолиятининг ташкил қилиниши.

Конституция бу давлатнинг олий қонуни бўлиб, унда давлат тузилиши, мақсадлари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари белгилаб қўйилади. Унинг олий қонун сифатидаги энг муҳим жиҳати чиқариладиган ҳар қандай ҳуқуқ нормалари унинг мазмунига мувофиқ бўлиши лозим. Бу соҳадаги биринчи босқич бу- муқаммал Конституцияни ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш механизмини яратиш лозим. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек «Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси - Конституция ва қонунларнинг устунлиги таъминланишидир. Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципи шунинг асосида, барча жорий қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар конституция асосида ва унга мувофиқ бўлиши талаб этилади³». Ҳар бир демократик давлат узининг қонунчилик тизимини шакллантираётган экан, халқнинг эрки ва иродасини ифодалашга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниши керак.

Мамлакатнинг олий қонуни бўлган Конституциясида халқнинг эрки ва иродаси ўз аксини топган бўлади. Шундай экан, давлат функцияларини амалга оширувчи давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қабул қилаётган ақллари бевосита халқнинг Олий қонунида ўз аксини топган меъёр ва қоидаларига мувофиқ бўлиб, унга зид келмаслиги керак. Шундай экан маъсул шахслар ўз фаолиятлари давомида қабул қилган меъёрий ҳужжатлар бошқа шахсларнинг қонуний манфаатларини бузиши ва эркини чеклаши мумкин эмас.

Мансабдор шахслар ва давлат органларининг бу фаолиятини назорат қилиб турувчи институт эса - конституциявий назорат институтидир. Конституциявий назорат институти – давлатда амалда мавжуд ҳуқуқ нормаларини давлатнинг олий қонуни бўлиши Конституцияга мувофиқлиги юзасидан назоратни амалга оширувчи олий орган ҳисобланади.

Ҳар бир давлат ўз халқининг иродасини ифодаловчи Конституциясига риоя этилишини таъминлаши учун конституциявий назорат институти ташкил этади. Конституциявий назорат институти бу- жамиятда демократиянинг барқарорлигини таъминловчи институт бўлиб, унинг энг асосий вазифаси давлат ва жамиятнинг ҳар қандай соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларни Конституция нормаларига мувофиқлигини назорат қилишдан иборатдир.

Конституциянинг жамиятда мавжуд бўлган муносабатларни тартибга солишдаги аҳамиятидан унинг ҳуқуқий ақллар тизимидаги олийлигини таъминлаш заруриятини келтириб чиқаради. Конституциянинг ҳуқуқий ҳимояси деганда, шундай вазифа ва йўللари тушуниш керакки, уларнинг ёрдамида конституциянинг қонунчилигига қаттиқ риоя этиш режимига эришиш керак, бошқа барча давлат органлари томонидан қабул қилинган ҳуқуқий ақллар унга мос бўлиши керак, конституцияга мос бўлмаган ҳуқуқий ақллари, шунингдек, алоҳида нормаларини конституцияга мос эмаслиги туфайли бекор бўлиш принципи тушунилади.⁴

Ҳуқуқий адабиётларда конституциявий назоратга қўйиладиган таъриф берилган:

Конституциявий назорат – давлатда ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолиятининг алоҳида тури бўлиб, мазкур давлат қонунлари ва бошқа норматив ҳужжатларининг конституцияга мувофиқлигини текширишида ўз ифодасини топади.⁵

Шу уринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, бу мавзунинг ёритишда биз конституциявий назорат ва конституциявий контрол тушунчаларига дуч келамиз. Гарчи рус ёки бошқа тилдаги

³ И.А.Каримов . «Ўзбекистон - келажак буюк давлат» .Т. «Ўзбекистон» . 1992 й,38-39 бетлар

⁴ Конституционное право зарубежных стран, Учебник для Вузов, «Норма-ИНФРА», Москва, 1999 год, стр-73.

⁵ Юридик энциклопедия, Т., «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2001 йил, 244-бет

манбаларда бу тушунчалар бир маънода кулланилсада аслида улар бир биридан фарк килувчи тушунчалардир

Конституциявий контрол- давлат органлари чикарган актларни текшириш процесси булиб, бу жараёнда контролни амалга оширган орган контрол килинаётган орган актини бекор килиш ҳукукига эга бўлади.

Конституциявий назорат институти- муҳим демократик институт. Унинг тугри кулланиши асосий конунга риоя этилишини таъминлайди, зарур мувозанатни саклайди.⁶

Суд ва хаттоки квазисуд ҳам конституциявий назоратнинг аср бошида Европада булмаган, аммо эндиликда жаҳоннинг деярли барча конституциялари томонидан эътироф этилган институтнинг кенг тарқалганлигига ҳам сабаб шу. Бу уринда Америка тажрибаси ҳам инобатга олинган.

Бу мамлакатда конституциянинг устунлиги нафақат унинг 6-моддасида конституциянинг устунлиги эълон этилганлиги билан, балки конституциявий суд назорати билан ҳам таъминланганидир.

Урта аср файласуфларидан бири Макиавеллининг фикрича подшоҳ конунларни яратиш ва уларни куч воситасида ижро этиш билан сиёсий тартиб урнатади. У конунларнинг ижросини назорат килади. У миллий давлат барпо этадиган суверен давлат назарисида шу ҳақда ёзган⁷.

Италия, ГФР, Австрия, Испания ва ҳоказо мамлакатларда мазкур судларнинг вазифасига конституциявий назоратни амалга оширишдан ташқари, давлат органлари уртасидаги ваколатлар тугрисидаги низоларни, федератив давлат тузилмаси билан боғлиқ низоларни, сайлов утқишининг конунийлиги ҳақидаги ва шу каби низоларни ҳал килиш ҳам киради.

ГФРда федерал конституциявий суд сиёсий партияларнинг гайриконституциявийлиги тугрисида қарор чиқаришга ваколатлидир. Конституциявий адлиянинг ташкил этилиши фақат суд ҳокимияти ҳукукини бир қадар қучайтиради, у шакл-шубҳасиз, конун чиқарувчи ҳокимият ҳукукини чеклайди.

Бу уринда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси конституцияси ҳам жаҳон судлари тажрибасини ҳисобга олган ҳолда конституциявий назорат соҳасида катта ваколатларга эга бўлган Конституциявий судни назарда тутди.

ГФРнинг Асосий қонунида суд ҳокимиятининг ўзбошимчалигининг олдини олиш мақсадида Конституциявий суд аъзоларини сайловчи парламент тадбири назарда тутилади.

Франциянинг 1958 йилги конституцияси ҳам конституциявий назорат тизимини назарда тутди. Бу назорат конституциявий кенгаш фаолиятида ўз ифоджасини топган. Бу орган гарчи Франция сиёсий тизимида анча муҳим роль уйнаса ҳам, лекин бошқа Европа мамлакатларидаги конституциявий суд назорати органларига нисбатан ўз имкониятларида анча чекланган.

Францияда Конституциявий кенгашнинг ташкил этилиши суд назорати тарафдорлари билан парламентнинг устунлиги тамойили ҳимоячилари уртасидаги муайян муроасага келиш деб ҳисоблаш мумкин.

Конунларни шундан кейинги конституциявий назорат килишни кенг татбиқ этадиган ва бу конунларни бекор килишга ваколатли бўлган конституциявий судлардан фарқли равишда Франция конституциявий кенгаши фақат парламент қабул қилган, лекин ҳали Президент тасдиқламаган (имзоламаган) конунларни дастлабки тарзда назорат килишни амалга оширади.

Бироқ, қучга қирган қонунни гайриконституциявий деб эътироф килиш билан парламент томонидан қабул қилинган, лекин Президент томонидан имзоланмаган қонунни тақиқлаш уртасидаги амалий тафовут унчалик муҳим аҳамият қасб этмайди, лекин бу Президентнинг хатога йул қуйиши мумкинлиги «имконияти» ни қамайтиради.⁸

Бироқ, конституцион тузумнинг руҳонийлар томонидан юқори даражада назорат қилиниши гоёсига (Эрон Ислом Республикаси конституциясида ана шу ҳолат белгилаб қуйилган) асло қушилиб бўлмайди.

Конунларнинг конституциявий назорати устидан суд назорати мавжуд бўлган конституциянинг устунлиги анчайин тулик амал килади.

Қўпгина мусулмон давлатларида диндорлар жамоаси ҳукмдорларининг фаолияти диндорлар томонидан худо иродаси ваҳийсининг аниқ адо этилиши тугрисида гамхурлик қилишдан, унинг

⁶ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран, Москва, «Юрист», 2001год, стр-50.

⁷ Гуннар Скиребекк, Нилс Гилье : «Фалсафа тарихи», Тошкент, «Шарк», 2002йил, 271-бет.

⁸ Жаҳон конституциялари, I жилд, Т., 2001 йил, «Адолат», 13-бет

дахлсизлиги ва илохий вахий ман этган нарсага йул куймаслик ва худо йул йуригини жорий этиш тутгисида фармойиш беришдан иборат эди.

Бундан шуни англаш мумкинки, мусулмон давлатларида амир, халифа, лавозимидаги шахслар бевосита уз мамлакатлари худудида Куръон ва бошка конунларга риоя этилиши устидан назоратни хам амалга оширадilar.

АҚШ Конституциясининг «оталаридан», асосий ижодкорларидан бири Джеймс Медисон шундай деган эди: «Давлат хокимияти идоралари бир-бири устидан конституциявий назорат килиш даражасигача боғланмаса ва уйғунлашмаса, эркин ҳукуматнинг мохияти булган, энг куп талаб килинадиган булинишнинг даражаси амалда ҳеч қачон ташкил этилмайди».⁹ Бундан бизга конституциявий назорат институтининг нақадар муҳимлиги ва аҳамияти намоён булади.

Хорижий мамлакатларда конституциявий назорат институти шу қадар ривожланиб кетганки, бу институтни бир қатор асосларга қура классификация қилишнинг имконияти мавжуд.

- Қайси орган томонидан олиб борилишига қараб:

1. Барча умумий юрисдикцияга ва мақомга эга булган судлар томонидан олиб бориладиган конституциявий назорат. Бундай мамлакатлар жумласига АҚШ, Аргентина, Мексика, Япония, Норвегия ва бошқалар қиради.
2. Юқори суд инстанцияси ҳисобланган Олий суд томонидан олиб бориладиган конституциявий назорат. Конституциявий назоратнинг бундай орган томонидан олиб борилишини Канада, Ирландия, Австралия ва бир қатор бошка хорижий мамлакатларда қузатишимиз мумкин.
3. Асосий функцияси конституциявий назоратни амалга ошириш булган Конституциявий суд томонидан олиб бориладиган конституциявий назоратга Австралия, Италия, ГФР, Туркия ва Ўзбекистон Республикасида гувоҳ булишимиз мумкин.
4. Суд ҳусусиятига эга булган алоҳида орган томонидан амалга ошириладиган конституциявий назорат. Бундай конституциявий назорат органи булиб юқорида таъкидлаб утганимиздек, Франция Республикасидаги Конституциявий Кенгаш ҳисобланади.

- Амалга ошириладиган конституциявий назоратнинг *мазмунига* қура конституциявий назорат классификацияси:

1. *Формал конституциявий назорат* – конунларни ва бошка норматив ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш учун урнатилган тартиб қоидаларга риоя қилинганлигини текшириш учун амалга ошириладиган конституциявий назорат.
2. *Моддий конституциявий назорат* – давлатнинг конунларининг ва бошка норматив ҳуқуқий ҳужжатларининг конституция мазмунига мувофиқлигини урганиш учун утқазиладиган конституциявий назорат.
3. *Маъхум конституциявий назорат* – маълум бир вақолатга эга булган субъектларнинг ташаббуси билан аниқ бир сабабларга эга булмай туриб утқазиладиган конституциявий назорат.
4. *Аниқ конституциявий назорат* – факатгина аниқ қандайдир бир суд иши билан боғлиқ равишда амалга ошириладиган конституциявий назорат.

Келгитириб чиқарган *ҳуқуқий оқибатларига* қараб конституциявий назоратнинг қуйидаги 2 тури мавжуд:

- 1) *Назорат қилувчи* - ҳуқуқий ҳужжат уз қучини йукотади.
- 2) *Тавсия қилувчи* - ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган органга уни бекор қилиш тавсия қилинади. Конституцион назоратнинг яна 2 тури бор:

- 1) *Ҳал қилувчи* - конституцион назорат қулланган конун (конун лойиҳаси) бекор қилинади.
- 2) *Маслаҳат берувчи* - тавсия қилинади эга.¹⁰

- *Мажбурийлик* даражасига қараб конституциявий назоратнинг қуйидаги 2 тури мавжуд:

- 1) *Мажбурий* - конун талабларига мувофиқ утқазилади.
- 2) *Факультатив* - субъектларнинг ташаббусига қура утқазилади.

⁹ А.Саидов, У.Тожионов: Давлат ва ҳуқуқ назарияси, Ёжилд, Тошкент, «Адолат», 210-бет.

¹⁰ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран.Москва, «Юрист», 2001, стр-54.

Конституцион назорат органининг қабул қилган *қарори* ҳам фаркланади:

- Орқага қайтиш кучига эга(бундай қарорлар *ex-tunc* қарорлар деб номланади) бўлган қарорлар
- Фақат қабул қилинганидан сунг кучга кирувчи қарорлар(бундай қарорлар *ex-nunc* деб номланади).

Биринчи вариант куп ноқулайликлар тугдирганлиги сабабли одатда купчилик мамлакатларда фақат иккинчи шакли қулланади.¹¹

Конституцион назорат амалга оширилиш *жойига* кура 2 турга бўлинади:

- 1) *Ички* конституцион назорат- акт чиқарган органнинг узи амалга оширилади.
- 2) *Ташики* конституцион назорат- Бошқа органлар томонидан амалга оширилади.

Конституцион назорат амалга оширилиш *ҳажмига* кура 2 турга бўлинади:

- 1) Тулик- жамият муносабатларини барча тизимини қамраб олади;
- 2) Қисман- белгиланган доирадаги муносабатларни қамраб олади(инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларига оид муносабатлар, федератив муносабатлар).¹²

Конституциявий назоратни амалга оширувчи органлар:

Конституциявий назоратни амалга оширувчи органлар 2 хил бўлиши мумкин:

1. Ихтисослашмаган органлар;
2. Махсус органлар.

Ихтисослашмаган конституциявий назоратни амалга оширувчи органлар. Социалистик давлатларда конституциявий назорат функциясини, айниқса, қабул қилинаётган қонунларнинг конституциявийлигини назорат қилиш парламентга, шунингдек, унинг доимий фаолият қурсатувчи органи (олий вакиллик органи президиуми, давлат кенгаши, доимий комитет)га топширилган. Баъзида шу мақсадда парламентда махсус органлар(доимий конституцион комиссия) тузилиши мумкин. Унинг таркибига конституциявий ҳуқуқ бўйича мутахассис бўлган депутатлардан бир гуруҳи киритилади. Бундай тартиб олдин Руминияда бўлган. Аммо бу орган қарори тавсиявий характерга эга. Айни замонда социалистик давлатларда махсус конституциявий назорат органлари мавжуд эмас. Улар бундай орган бўлиши керак эмас деб ҳисоблайдилар, сабаби: бундай органлар парламентнинг олийлигини бузади. Махсус конституциявий назорат органлари яна 1-мартга парламентнинг олийлиги концепциясини ишлаб чиққан давлат- Буюк Британияда ҳам йўқ. Яна конституциявий назорат органлари Нидерландияда ҳам йўқ.

Бир қатор мамлакатларда конституциявий назорат функциясини *президент* амалга оширади. Президент асосий қонунга кура (масалан, Руминия, Украина, Франция мамлакатлари конституциясида) конституция қарорлари ҳисобланади. Бу, асосан қуйидагиларда намоён бўлади, Президент парламент томонидан қонун қабул қилинганидан кейин ва унинг промўлгация (Президент томонидан қонуннинг имзоланиши ва унинг эълон қилиниши)сидан олдин вето (қонунни имзоламайди натижасида қонун қучга қирмайди) ҳуқуқини қуллаш ҳуқуқига эга, ёки буласа президент шу қонуннинг конституциявийлиги юзасидан махсус конституциявий назорат органига мурожаат қилиши мумкин.

Тоталитар социализм давлатларида конституцияга риоя этилиши устидан назоратни прокуратура, алоҳида саволлар (инсон ҳуқуқлари, атроф табиий муҳит ҳимояси, тиллар тенглиги) юзасидан эса парламент ваколат берган орган (омбудсман) амалга оширади. Жамоат бирлашмаларининг уставларини рўйхатга олишда уларнинг конституцияга мослигини рўйхатдан утқазувчи орган (одатда, Адлия Вазирлиги) текширади.¹³

Конституциявий назоратни амалга оширувчи махсус органлар. Қўпинча ихтисослашмаган органлар уз ваколат доираларида конституциявий назоратни амалга оширадилар, конституциявий контрол эса айнан шу мақсадда ташкил этилган махсус органлар томонидан амалга оширилади. Суд ва квазисудлар конституциявий контролни амалга оширишда алоҳида аҳамият қасб этади. Англо-саксон ҳуқуқ тизимидаги купчилик давлатларда (Австрия, Ҳиндистон, Канада, АҚШ ва х.к.) бу функцияни асосий функцияси жинойи ва фуқаролик ишларини қуриш бўлган *умумий юрисдикцияли судлар*(умумий

¹¹ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран.Москва, «Юрист», 2001, стр-54.

¹² Б.А.Страшун: Конституционное право зарубежных стран, Том 1-2, Общая часть, «Бек», Москва, 1996год, стр-78-79.

¹³ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран. Москва, «Юрист», 2001год, стр-51.

судлар) амалга оширилади. Баъзи мамлакатларда бу барча умумий судлар томонидан амалга оширилиши мумкин, аммо асосий ҳал қилув қарорни Олий суд инстанцияси қуриб чиқади (Скандинавия давлати, АКШ, Филиппин, Япония), бошқа мамлакатларда эса конституциявий контрол фақат Олий сул томонидан амалга оширилиши мумкин (Гана, Шри-Ланка, Эстония), федерацияларда эса, федерация субъектлари (штат ва х.к) олий судлари томонидан (Канада, Малайзия) амалга оширилади, аммо ҳалқилув қарорини давлатнинг олий суди амалга оширади.

Баъзи мамлакатларда конституциявий контрол (назорат)ни амалга ошириш махсус органга- конституциявий судга юклатилган, масалан, Германия, Италия давлатларида. Одатда у барча ҳокимият тармоқларидан иборат таркибда шакллантирилади: қонунчилик- парламент, ижро ҳокимиятидан- президент, суд ҳокимиятидан иборат бўлади, баъзан эса фақат парламентадан иборат бўлади, масалан, Югославия, Германия давлатларида. Унинг таркибига нафақат юқори суд стажига ёки адвокатлик амалиётига эга профессионаллар, балки ҳуқуқ ва сиёсат соҳасидаги профессорлар, собиқ давлат хизматчилари ҳам кириши мумкин. Улар одатда, умрбодга тайинланмайдилар, аммо ёлекин анча узок муддатга тайинланадилар (аммо 12 йилдан қўпга эмас).¹⁴

Қўпчилик қонун ҳужжатларида конституциявий суднинг биринчи ваколати сифатида конституцион контролни амалга ошириш; давлат органлари ва мансабдор шахсларни Конституция ва қонунларга риоя этишларини текшириш киритилган.¹⁵

Баъзан конституциявий суд тенг ваколатларга эга палаталарга (одатда 2тага) бўлиниши ҳам мумкин (масалан, Германияда), бошқа мамлакатларда эса ягона коллегия сифатида иш олиб бориши мумкин (масалан, Испанияда).

Украина «Конституциявий суди тугрисида»ги конституциявий қонуннинг 3-моддасида ёзилишича, Украина Конституциявий суди Конституциянинг бутун мамлакат ҳудудида олийлигининг таъминловчи қўфлати эканлиги мустаҳкамлаб қўйилган.

Баъзи бир мамлакатларда конституциявий назорат функциясини алоҳида ёки Олий суд таркибиде бўлиши мумкин бўлган махсус конституциявий қўфлат палатаси ёки конституциявий назорат палатаси ҳам амалга ошириши мумкин. Колумбия, Перу, Эстония давлатларида юқориде қайд этилган конституциявий назорат функциясини амалга оширувчи махсус палаталар Олий суд таркибига қиради. Баъзи федерация (Германия) субъектларининг уз конституциявий судлари мавжуд бўлиб, улар доимий, баъзан эса вақтинча фаолият юритади.

Қозғистон, Марокко, Сенегал, Тунис, Францияда конституциявий қенгашлар тузилади; баъзан улар конституцион суд ёки олий конституцион суд деб ҳам номланади. Аммо унинг таркибига одатда, судьялар эмас балки, маслаҳатчилар бўлиб, ишини қуриб чиқиш қараёнида суд процедураси қуда қам ишлатилади.

Конституцион қенгашлар одатда суд қўпуси иштирокисиз шакллантирилади. Баъзи мамлакатларда улар президент томонидан тайинланади (масалан, Францияда). Эфиопияда Конституцион изланишлар Қенгаши деган анологик орган фаолият юритади.¹⁶

Баъзи мусулмон давлатларида конституцион-диний қенгашлар тузилади. Эронда конституцион контрол узига ҳос орган- назорат қенгаши (Қуриқчилар қенгаши) томонидан амалга оширилади. Қенгаш 12 шахсдан иборат бўлиб, улардан олтитаси руҳоний бўлиб, давлат бошлиғи томонидан тайинланади, қолган олтитаси эса юрист бўлиб, парламент томонидан тайинланади. Қенгаш қонунларнинг нафақат Конституцияга балки, Қуръонга мослигини ҳам текширади. 1982 йил «Аграр реформа ва ички савдо монополияси» тугрисидаги қонунни, 1987йил эса «Мехнат тугрисидаги қонун»ни бекор қилган. Аммо шундай бўлса ҳам охириги суз парламентга тегишли ҳисобланади. Назорат қилувчи қенгаш ва парламент уртасида қелишмовчиликлар қелиб қикса уларни бартараф этиш учун махсу қелиштиувчи орган мавжуд.

Қўкистонда конституцион контролни амалга оширувчи Олий суддан ташқари яна икки орган мавжуд: Ислоқ қенгаши (қонунларнинг Қуръонга ва суннага мослигини текширувчи парламент учун маслаҳатчи орган) ва федерал Шариат суди (у баъзи давлат органлари ва фуқароларнинг шикоятларини

¹⁴ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран, Москва, «Юрист», 2001год, стр-52.

¹⁵ Internet сайти- "referat.kulichki.net/referat", Судебная система.

¹⁶ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран, Москва, «Юрист», 2001, стр-52.

куриб чикади шу жумладан, фукароларга таалукли булган, шариатга мос келмайдиган актларни ҳам бекор килиш хукукига эга).¹⁷

Купгина давлатларда энди контролнинг иккала модели, яъни махсус органлар ва ихтисослашмаган органлар кушилган (Греция, Испания, Италия). Баъзан махсус конституцион назорат органларига бошка вазифалар ҳам юкланиши мумкин: референдумнинг тугри утказилишини назорат килиш, натижаларини эълон килиш (Францияда), марказий ва маҳаллий органлар уртасидаги ваколатлар тугрисидаги музокарали масалаларни куриб чиқиш (Испания), республика президентиға парламент томонидан қуйилган айбни текшириш (Италия), конституцияға зид сиёсий партиялар тузилмаслигини (ГФР), депутатларни мандатидан махрум килиш тугрисидаги парламент қарорини тасдиқлаш (Словакия).

Конституцион контрол судиға давлат олий органлари ва мансабдорлари, федерация субъектлари, автаном ҳудудлар, депутат ва сенатор гуруҳлари, омбудсман, фукаролар-агар уларнинг конституцион ҳуқуқлари бузилса (одатда уз ишларини умумий судлар томонидан қурилганидан кейин) мурожаат килишлари мумкин. Нихоят, агар фукаронинг ҳуқуқлари уз мамлакатида барча тоифадаги судлар томонидан топталса, у *халқаро суд*ға ва *халқаро органлар*ға мурожаат этиш ҳуқукига эга.¹⁸

Агар конституцион орган коллектив орган томонидан амалға оширилса, қарор қупчилик овоз билан қабул қилинади. Қарор резолютив ва мотивиров қисмлардан иборат булади.

Биринчи қисми (резолютив) қабул қилинганидан сунг дарҳол қучға қирса, иккинчи қисми кейинроқ эълон қилиниши ҳам мумкин. Конституцион назоратни амалға оширувчи махсус органлар қамдан қам ҳолларда қонунни бекор қилиш тугрисида қарор қабул қиладилар. Қоидаға қура бу органлар факат, қонунинг конституцияға мос эмаслиги тугрисида қарор қабул қиладилар.

Бу қонунни расман бекор қилиш учун асос булади. Унинг қарори устидан одатда шикоят қилиб булмайди. Аммо баъзи давлатларда шикоят қилиш мумкин.

Масалан, Эфиопияда конституцион изланишлар суди қарори устидан Парламентнинг юқори палатасиға шикоят қилиш мумкин.¹⁹

Баъзи мамлакатларда суд булмаган органлар тузилиши мумкин. Масалан, Францияда конституцион назоратни амалға оширувчи Қенгаш булиб, унинг таркибида 9 та маслаҳатчи булади. Улар Президент ва парламентнинг ҳар икки палатаси томонидан тайинланади. Шунингдек, унинг таркибига собиқ президент ҳам қиради.

Қайси орган конституцион назоратни амалға оширишға қараб, уларни иккиға булишимиз мумкин:

- 1) Номарказлаштирилган ёки америка стилидаги органлар-бунда конституцион назорат умумий юрисдикцияли судлар томонидан амалға оширилади;
- 2) Марказлашган ёки Европа стилидаги органлар- конституцион назоратни амалға ошириш факат Олий суднинг ёки махсус органларнинг ваколатиға қиритилган булади.²⁰

Юқорида фикрларға яқун ясаб, шундай ҳулоса чиқариш мумкинки, конституциявий назорат институти мавжуд булган мамлакатларда конституциянинг устунлиги таъминланади, яъни жамиятда конституцияға риоя этилиши қафолатланади.

Ўзбекистон Республикаси конституцияси конституциянинг устунлигини амалға оширишда бевосита ривожланган демократик хорижий мамлакатлардан ижобий томонларини уз қонунчилигида акс эттириб, уни ҳаётға тадбиқ этипти. Ўзбекистон Республикаси конституциясида конституцияни устунлигини амалға ошириш механизми уз аксини топган булиб, уни Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Суди амалға оширади.

Бунга аввало ҳуқуқий фуқаролик давлати барпо этиш эҳтиёжлари, давлат барқарорлиги тажрибасининг тулланиши ва таркиб топиб бораётган сиёсий-ҳуқуқий маданиятнинг ҳисобға олиниши сабаб булди.

Конституцион тузумнинг ҳаддан ташқари узгарувчанлиги туфайли қупгина ҳавфли жихатларни қелтириб чиқариши мумкин.

¹⁷ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран, Москва, «Юрист», 2001год, стр-53.

¹⁸ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран, Москва, «Юрист», 2001год, стр-53.

¹⁹ В.Е.Чиркин: Конституционное право зарубежных стран, Москва, «Юрист», 2001год, стр-56.

²⁰ Конституционное право зарубежных стран, Учебник для Вузов, «Норма-ИНФРА», Москва, 1999год, стр-73.

Франция, Мексика, Сурия ва Миср конституциялари конституцион тузумнинг муҳим қафолати сифатида республика Президентининг роли ва вазифаларини кайд қилади.

Ўзбекистон Республикаси давлатининг конституциясида ҳам конституциявий назорат институти шакллантиришда хориждаги ривожланган демократик-ҳуқуқий давлатларнинг ижобий тажрибаларидан фойдаланилган.

Ф ОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

21. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
22. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
23. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
24. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
25. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболларинг асосий тамойиллари. Т.: Ўзбекистон. 1995
26. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
27. Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. –Т.: Ўзбекистон, 1992.
28. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат мустақиллиги асослари туғрисида»ги 1991 йил 31 августдаги Конституциявий қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000 йил.
29. Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
30. Ислом Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Т.: Ўзбекистон, 1996. .
31. «Ўзбекистон Республикасининг Рсферендуми тўғрисидаги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
32. Ш.З.Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т.: "Адолат", 1994 й.
33. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи.. ТДЮИ. Тошкент “Молия” 2002й.
34. Саидов А. Х. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. – Т.: Билим, 1992.
35. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв.ред.Б.А. Страшун.- М., Издательство БЕК, 1985.
36. И.А.Алебастрова. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебное пособие.- М., "Юриспруденция", 2000.
37. Чудаков М.Ф. Конституционное право зарубежных стран: Учеб. пособие. –Минск: Новое знание, 2001.
38. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. Под общ. ред. члена-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И.Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М.Энтина. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА · М.
39. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА · М, 1998.
40. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. Практикум. – М.: Юрист.
41. Интернет сайт:
referat.kulichki.net/referat, судебная система.

5-мавзу. Мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ишлаб чиқиши ва қабул қилинишига таъсир этувчи омиллар

Режа:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинишда тарихий омиллар ва ижтимоий зарурат.
2. Конституция лойиҳасининг тайёрланиши, қабул қилиниши ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши ва унда мустақиллигимизнинг мустаҳкамлаб қўйилиши ота-боболаримизнинг узок йиллар мобайнида олиб борган курашлари натижасидир.

Маълумки, Россия империясида 1917 йил октябр ойида давлат тўнтариши бўлиб ўтди, ўзларини халқпарвар деб эълон қилган, коммунистлар ҳокимиятни қўлга олдилар. Шундан кейин Ўрта Осиёда ўрнатилган шовинистик тенгсизлик натижасида миллий озодлик ҳаракатлари вужудга келди. Бошқа миллатларни бир-бирига қарши қўйиш, (масалан дашноқларга, Ўрта Осиёда маҳаллий халқни қирғин қилишларига шароит яратиб берилди) каби салбий ишларни амалга оширдилар. Туркистон АССРнинг 1918 ва 1920 йилларидаги Конституциялари, Хоразм ва Бухоро Халқ Республикаларининг 1920-1921-1923 йиллардаги конституциялари, Ўзбекистон ССРнинг 1927, 1937, 1978 йиллардаги Конституцияларни қабул қилган эди.

Советлар даврида Ўзбекистон ҳудудида 1918 йил 30 апрелдаги Бешинчи Туркистон съездида ва Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси РСФСРнинг таркибига киритилиб, Туркистон АССР нинг муваққат (вақтинчалик) конституциявий “Низомы” қабул қилинган эди.²¹

Низомга кўра:

1. Туркистон Ўлкасининг ҳудуди, Россия Федерацияси таркибига кириб, Туркистон Автоном Совет Республикаси деб эълон қилинади.
2. Туркистон Ўлкасининг таркибига, Бухоро ва Хивадан ташқари, унинг географик чегараларининг ҳаммаси киради.
3. Туркистон Совет Республикаси Автоном бошқарувда бўлиб, давлатдаги ҳамма соҳаларни бошқаришда Россия Совет Федерацияси ҳукумати тан олади.
4. Туркистон Республикасининг Олий қонунчилик органи, ишчи, солдат, крестян ва мусулмон депутат деҳқонларининг 1 декабрида чақириладиган съезди ҳисобланади.
5. Доимий қонунчилик органи съезд томонидан сайланган 36 кишилик Туркистон ўлкасининг Марказий Ижроия Қўмитаси ҳисобланади.
6. Ижро этувчи ҳокимият вазифаси съезд томонидан сайланган 16 кишилик Халқ Комиссарлари Советларига юкланади ва уларга Ўлкани бошқариш топширилади.
7. Жойлардаги бутун ҳокимият, Советлар ва уларнинг Ижроия Қўмиталари ҳисобланади.

Туркистон Совет Автономияси эълон қилиниши, коммунистларнинг энг биринчи ғалабаси бўлиб, шарқдаги "ленинча" сиёсатни мустамак давлат тузилишида амалий рўёбга чиқиши эди.

Туркистон АССРнинг биринчи Конституцияси 1918 йил 15 октябр куни Советлар ўлкасининг VI съездида 1918 йил 10 июлидаги РСФСР Конституцияси асосида қабул қилинган эди. Туркистон АССР Конституцияси олти бўлимдан иборат бўлиб:

- I – меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари декларацияси;
- II – Умумий қоидалар;
- III – Совет ҳокимиятининг тузилиши;
- IV – Актив ва пассив сайлов ҳуқуқи;
- V – Бюджет ҳуқуқи;
- VI - Туркистон АССР герби ва байроғи ҳақида;

²¹ Қаюмов Р.Қ. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи. Дарслик. Т., ИИБ Академияси, 1997й. 54 б.

Туркистон АССР Конституциясининг тузилиши ва мазмунини куйидаги принципларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Конституцияда Туркистон Автоном Совет социалистик республикаси эканлиги, у ўз таркибига бошқа давлат тузилмаларини қабул қилиши ва уларни ўз таркибидан чиқариши, қонунлар қабул қилиш ҳуқуқлари ва бошқа давлатлар билан халқаро алоқалар ўрнатиш, молиявий ишларни ўзи ҳал этиш каби ҳуқуқлари фақатгина қоғозларда кўрсатилган эди. Шунингдек, Туркистон АССРнинг бошқа соҳалардаги ваколатлари ҳам, шундай жуда кенг берилган бўлиб, бу автоном республиканинг тушунчасига умуман тўғри келмас эди, чунки бу даврга келиб Россиядаги фуқаролар уруши туфайли Туркистон билан вақтинча алоқалар яхши йўлга қўйилмай қолган эди²².

Туркистон АССРнинг иккинчи Конституцияси 1920 йил 24 сентябрда Туркистон Советларининг IX-съездида Бутун Иттифоқ Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан санкцияланган: "Туркистон АССР РСФСРнинг бир қисми сифатида автономдир" деган қарори остида қабул қилиниб, Туркистон АССРнинг "қандай яшаш ҳуқуқи" аниқ қилиб қўйилган эди.

Туркистон АССРнинг бу Конституцияси: 6 бўлим 20 бобдан иборат бўлиб, 109-моддани ўз ичига олган. 1-бўлими: "Меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари декларацияси", 2-бўлими: "РСФСР Конституцияси, асосий низом" деб аталиб, 1918 йилги РСФСР Конституциясининг асл нусхаси киритилган. РСФСР билан ўзаро муносабатлари ҳамда Туркистон АССРнинг ижтимоий ва давлат тузилишидаги ҳуқуқлари 3-бўлимда ўз аксини топган.

IV-бўлимида эса, марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг фаолиятини ташкил этишга бағишланган эди, Марказий орган тўққиз кишидан иборат бўлиши, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси ва Советлар съездининг Президиуми, Халқ Комиссарлари Советларини ташкил этиш тартиб-қоидалари кўрсатиб берилган.

Автоном Республиканинг Халқ Комиссарлари Советлари тизимига вилоятлар, уездлар, шаҳарлар, қишлоқларнинг ишчи ва қизил армиячи советлари, депутатлари ва уларнинг қўмиталари кирди. Конституциянинг V-бўлимида актив ва пассив сайлов ҳуқуқи ўрнатилиб, сайланиш қоидалар ва сайланган депутатларни муддатида олдин чақириб олиш каби тартиблар белгиланган эди.

Охириги VI-бўлими Туркистон АССРнинг молия ва бюджетига бағишланган. Туркистон АССРнинг 1920 йилдаги Конституцияси ўша пайтдаги Россиядаги миллий қонуниятлари асосида ўзларининг яшаш тарзига асосланиб қабул қилинган. Туркистон АССР билан бирга ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида Хоразм ва Бухоро халқ Совет Республикаларида ҳам 1920-1923 йиллардаги Конституциялар қабул қилинган.

1919 йил ноябр ойида коммунистик тузум доҳийси Лениннинг ташаббуси билан Хоразм давлати босиб олиниб, Хива хонлигининг ўрнида яна бир Советлар давлати ташкил қилинди, бу воқеа 1920 йил феврал ойида тўлиқ амалга оширилган.

1920 -йил 30- апрелда Бутун Хоразм Советларининг съезди ўтказилиб, унинг биринчи Конституциясини қабул қилган. Конституция: 13-боб 37-моддадан иборат бўлиб, давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг тузилиши ижтимоий тузум ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, Советларга сайлов ўтказиш тартиб- қоидаларини ўз ичига олган. Советларга сайловларда оддий халқ билан бир қаторда савдогарлар ва руҳонийларнинг ҳам сайлов ҳуқуқидан фойдаланишига вақтинча рухсат берилган. Конституцияда хон ва унинг қариндошларига тегишли бўлган мулклар давлат мулки деб эълон қилинган. Шунингдек, ишлаб чиқариш воситаларидан, хусусий мулк сифатида фойдаланишга рухсат берилиб, пул билан эркин муомала қилиш ҳуқуқи чексиз деб белгиланган.

Бу Конституция миллий-давлат тузумига қарши тузилган бўлиб, Советлар ҳокимиятини ўрнатишнинг биринчи босқичида мамлакатдаги ишлаб-чиқариш воситаларини

²² Қаюмов Р.Қ. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. Дарслик. Т., ИИВ Академияси, 1997 й 55 б.

хусусий мулклигича сақлаш, ерга шахсий эгалик қилиш, уни сотиш, ҳар кимнинг ўз бойликларидан эркин фойдаланиш ҳуқуқлари чеклашларсиз рухсат этилган.

Бу босқичда биринчи навбатда маҳаллий халқнинг онгига коммунистик мафқурани сингдириб, кейинчалик ҳеч қандай тўсиқларсиз Хоразмни РСФСРнинг бир таркибий қисми сифатида батамом қарам қилиб олиш режалаштирилган эди. 1920 йил 11 майда бутун Иттифок Марказий Ижроия Қўмитаси Хоразм Халқ Совет Республикаси Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Қарор қабул қилган. Бу қарорда шундай дейилган: "Хоразм Халқ Совет Республикаси, меҳнаткаш Советлар Республикаси ҳисобланади, жойлардаги бутун ҳокимият меҳнаткаш совет халқига тегишлидир. Бутун Хоразм Советларининг съезди ва Марказий Ижроия Қўмитаси олий қонун чиқарувчи орган ҳисобланади, Халқ Нозирлари Совети эса ўзининг кенг ваколатлилиги билан, олий ижро ҳокимиятни ва жойлардаги ҳокимиятни тақсимлаш ҳамда ташкил этиш унга берилади" Совет давлатининг Марказий Ижроия Қўмитаси давлат бошқарувини тақсимловчи орган, яъни давлатнинг Олий органи ҳисобланиб, қонун чиқарган ва қонунларни бажарилишини назорат қилиб борган. Бунда маҳаллий халқ вакиллари номидагина иштирок этиб, давлат бошқарувида ҳеч қандай ваколатларга эга бўлмаган.

1923 йил 20 октябрда IV-Бутун Хоразм Советларининг IV-съездида иккинчи Конституция қабул қилинган. Конституция V бўлим, 12 боб, 44 та моддадан иборат бўлган. Биринчи боб "Хоразмда қандай ҳуқуқлардан меҳнаткаш халқ фойдаланмоқда" деб бошланиб, унга мазмунан маълум ўзгартириш киритилган, яъни сайловда қатнашиш ҳуқуқи ва советларга сайланиш тартиб қоидалари белгиланган. Бу Конституцияда қуйидаги табақадаги одамлар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар: ишламасдан бировларнинг кучидан фойдаланаётганлар, ишламасдан пул топаётганлар, даллоллар, рухонийлар ва ҳоказо.

1924 йил 29 октябрида XXСР Советларининг V-съезди чақирилиб, "Миллий-худудий чегараланиш декларацияси"ни қабул қилган. Бу декларацияга биноан, Туркистон АССР Бухоро ва XXСР худудида янги ташкил этилаётган, Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон АССР, Қирғизистон ва Қорақалпоғистон Автоном вилоятлари ташкил этилди.

Бу даврда қадимий Бухоро Россия протекторати, унга ярим қарам бўлган давлат эди. Бу давлатда ижтимоий муносабатлар асосан, урф-одат ва ислом ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган. 1920 йил сентябр ойида Бухорода "улуғ рус" революцияси бўлиб ўтган, натижада Ўрта Осиёда яна бир Совет давлати ташкил этилган. Бухорода Совет ҳокимиятни ўрнатиш учун унинг Конституцияси қабул қилингунгача 1921 йил 21 июнида БХСРнинг, жойлардаги "Совет ҳокимияти" тўғрисидаги вақтинчалик низоми қабул қилинган. Низомда вилоят, туман, қишлоқ инкилобий қўмиталари тузилиши ва уларнинг ҳуқуқлари белгилаб берилган.

1921 йил 23 сентябрда II Бутун Бухоро Советларининг съезди чақирилиб, БХСР Конституциясини қабул қилган. Конституция 5-бўлим, 16 бобни ўз ичига олиб, 79 та моддадан иборат бўлган. Кириш қисми тарихий "Октябр революцияси" билан бошланган ва унинг иштирокчилари меҳнаткашлар эканлиги кўрсатилган. Бухоронинг Олий давлат органи Бутун Бухоро Советларининг съезди эканлиги съезд бир йилда бир марта чақирилиб, унинг давлат бошқарувида энг юқори ҳокимиятга эга бўлган Олий давлат органи эканлиги, белгиланган. Кейинги қисмларида Марказий Ижроия Қўмитаси таркиби 85 аъзодан иборат бўлиши, Бутун Бухоро Советларининг, Марказий Ижроия Қўмитаси съездлар орасидаги вақтда бутун ҳокимиятни бошқариб боради деб белгиланиб, қонун чиқаради ва уни назорат қилади деб кўрсатилган. Бутун Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси таркибидан унинг Президиуми ташкил этилади деб белгиланган. Умумий давлат бошқарувини ташкил этиш учун республикада Халқ Нозирлари Совети ташкил этилиши ва унинг ҳокимиятнинг Олий ижро органига айлантирилиши кўрсатилган.

Халқ Нозирлари Советининг раҳбаридан ташқари ҳаммаси бўлиб 10 та халқ нозирлари тайинланиши, уларнинг юстиция, ички ишлар, ташқи ишлар, ҳарбий ишлар,

таълим-тарбия, соғлиқни-сақлаш, меҳнат, савдо ва саноат, давлат нозорати ва ер ишларини бошқариши белгиланган.

Ташқи савдо, мудофаа, телеграф, почта, молия ва темир йўл билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш РСФСР ҳукумати ваколатига кирган. Бухоро Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши, қишлоқлар, волостлар, уездлар, шаҳарлар ва вилоятлардан ташкил этилиб бўлиниши белгиланган. Шунингдек, Конституциянинг охириги бобларида сайловни ташкил этиш ва унда иштирок этувчиларнинг ҳуқуқлари 20 ёшдан қилиб белгиланган. Халқ судлари ҳақидаги низом ҳам охириги бобга киритилган. Давлатдаги марказий ва маҳаллий органлар молияси, давлат бюджети, ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқариш воситалари ҳақидаги сўзлар билан яқунланган. Советларнинг фуқароларга эркинликлар бериш, давлат органлари ишини ташкил этиш каби тартиб қоидаларнинг миллий мустамлака давлатлар Конституцияларида шунчаки кўрсатиб қўйилиши коммунистларнинг бу соҳадаги тажрибасини анчагина ошириб юборган.

1923 йил сентябр ойида бўлиб ўтган Бутун Бухоро Советларининг IV-съездида "Давлат қурилиши" Давлат бошқарувига ўзгартириш киритиш ҳақида тезис қабул қилган ҳамда Конституцияга ўзгартиришлар киритган. Масалан, амир давридаги бойлар, руҳонийлар актив ва пассив сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар, бошқарувнинг ҳамма соҳаларида нозирлар коллегиясидан вакиллар киритилиши белгиланган. 1924 йил 19 сентябрда Советларнинг V-съезди бўлиб ўтган ва унда Бухоро Совет Социалистик Республикаси деб эълон қилинган, аммо бу вақтга келиб Ўрта Осиёда "ленинча" миллий чегаралаш сиёсати ўтказилаётган эди, натижада, Бухоро Совет Социалистик Республикаси янгича давлат бошқарувига ўтказилаётган Ўзбекистон ССР таркибига киритилган.

Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказилиши натижасида Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Совет республикаларининг ўрнида Ўзбекистон ва Туркменистон ССР, Тожикистон АССР, Қирғизистон ва Қорақалпоғистон Автоном вилоятлари ташкил этилган.

Ҳозирги Ўрта Осиё республикаларининг конституциявий-тарихий давлат қурилиши собиқ иттифоқ ҳукмронлигига ўтган даврдан бошлаб, 1917 йилги сохта коммунистларнинг (давлат тўнтариши) инқилоби юз берган вақтдан то 1922 йилга қадар жараёнларни ўз ичига олади.

1922 йил 30 декабрда "Совет Социалистик Республикалар Иттифоқининг тузиш ҳақидаги декларация" ва "ССР иттифоқининг тузиш ҳақидаги шартнома" СССР конституциясини яратилишига асос солган эди.

"ССР иттифоқини тузиш ҳақида декларация"да тенг ҳуқуқли иттифоқдош республикаларнинг ихтиёрий равишда бирлашувини эълон қилиб, унинг таркибига бошқа давлатларнинг кириши очиқ деб кўрсатилди. Шунингдек ундан чиқиш эркинлиги ҳуқуқи ҳам белгиланган эди.

"ССР иттифоқини тузиш ҳақидаги шартномада" унинг таркибий қисми бўлган республикалар ўртасидаги муносабатларни белгилаб берди. Бу ҳужжатларнинг тузилиши жихатдан демократиявийлиги халқаро ҳуқуқ нормалари даражасида эди. Лекин амалда СССР таркибига кирган республикалар ижтимоий-сиёсий ҳаёти КПСС қарорлари асосида тартибга солиниб "марказ"лаштирилган эди. Конституция ва қонунлар иккинчи даражали ҳисобланиб, коммунистик ғоя яккахокимчиликка мослаштирилиб келинган. Натижада унинг ҳукмронлигида бўлган халқларнинг давлатчилик ривожланиш босқичларини ўзгариб, бир неча юз йил орқага суриб юборди.

1922 йил 30 декабрда ташкил этилган СССР таркибига Украина ССР, Белоруссия ССР ва Кавказorti республикалари киритилган. Собиқ иттифоқ таркибида бўлган республикалар конституциявий тарихий босқичларини икки даврга бўлиб, танқидий нуқтаи назардан ўрганиш мумкин. Биринчи давр 1917-1922 йилларни ўз ичига олса, 1924-1991 йиллар сўнгги даври бўлиб ҳисобланади. 1925 йил 17 февралда Ўзбекистон ССРнинг I-съезди бўлиб, 1924 йил 31 январдаги СССР Конституциясига мувофиқ, "Ўзбекистон ССРни ташкил этиш тўғрисида"ги Декларация қабул қилинган. СССР Конституциясининг I-бўлими:

"Совет Социалистик Республикалар Иттифоқини тузиш ҳақидаги декларация" ва "Совет Социалистик Республикалари Иттифоқини тузиш ҳақида шартнома"дан иборат бўлган.

Ўзбекистон ССРнинг биринчи Конституция лойиҳаси Советларининг II-съездида 1927 йил 27-31 март кунлари тасдиқланган. Бу Конституцияда ҳам бошқа Иттифок республикалари Конституцияларидагидек, давлат ҳокимияти ваколатларини "ишчи деҳқон ва қизил аскар Советларининг депутатлари амалга оширадилар", деб белгиланган. Ўзбекистон таркибига Тожикистон Автоном республикаси киритилган. Бунда кўпгина ваколатлар Тожикистон АССРга берилган бўлиб, улар ўртасидаги алоқаларга бағишланган. СССР ўз таркибидаги Республикаларни янада Марказга қарам қилиб туриш учун улар ўртасидаги низоларни уларнинг Конституция ва қонунларидан бошлаб ўз сиёсатида ҳам доимо назарда тутиб келган. Ўзбекистон таркибига киритилган Тожикистон АССРга ўзининг Халқ Комиссарлар Совети таркибини тузиш ва унга хоҳлаган вақтда ўзгартириш киритиш ҳуқуқларини, Ўзбекистон ССР қабул қилган қонунлар, қайтадан кўриб чиқилиб ўзлари томонидан тасдиқлангандан сўнг, қучга киритиш ҳуқуқлари ва бошқа кўпгина ваколатлар унга берилган. Шунингдек, Конституцияда, миллий давлат тузилганлиги, хусусий мулк бекор қилинганлиги ва давлат органларини тузиш тартиби, қонунчилик, ҳуқуқ-тартибот органларининг дастурий кўрсатмалари ва уларни ташкил этиш қоидалари кўрсатиб берилган. Ҳамда Ўзбекистондаги барча табиий бойликлар, заводлар, фабрикалар давлат мулки деб эълон қилинган.

1937 йил 14 февралда Бутун Ўзбекистон Советларининг Фавқулотда VI-съезди ЎзССРнинг иккинчи Конституциясини СССРнинг 1936 йилги Конституциясига мос равишда қабул қилган. Бу Конституция 13 бобдан иборат бўлиб: I боб – ижтимоий тузилиши; II боб – давлат тузилиши; III боб – ЎзССР давлат ҳокимиятининг олий органларига бағишланган; IV боб – ЎзССР давлати идора органлари ҳақида; V боб – Қорақалпоғистон АССР давлат ҳокимияти олий органларини тузилиши белгиланган; VI боб – Қорақалпоғистон АССР давлат идора органлари ҳақида; VII боб – давлат ҳокимияти маҳаллий органларнинг фаолият принциплари белгиланган; VIII боб – ЎзССР бюджети тўғрисида; IX боб – суд ва прокуратура органлари тузилиши; X боб – фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва бурчлари ҳақида; XI боб – сайлов тизими бағишланган; XII боб – герб, байроқ, пойтахт; XIII боб – Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби белгиланди. Ушбу қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг иккинчи Конституцияси СССРнинг 1936 йилги Конституциясини сўзма-сўз такрорлайди.

Конституцияда хотин-қизлар тенглиги, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги. матбуот эркинлиги, оммавий йиғилишлар ўтказиш, кўчаларда намоёиш ўтказиш ҳуқуқлари кўрсатиб ўтилган. Бу ҳуқуқлар фақат қозғаларда СССРдаги сиёсатнинг бошқа давлатларга намоёиш этилиши учун ёзиб қўйилган.

1937 йилги Ўзбекистон ССР Конституциясида давлат бошқарувини амалга ошириш шакллари жойлардаги Советларни ташкил этиш тартиби, уларнинг ваколат муддатлари, сайлаш ва сайланиш тартибларининг айрим ҳолатлари олдинги Конституцияга нисбатан қисман ўзгартирилган (сайлаш ҳуқуқи 20 ёшдан қилиб, ваколат муддати қишлоқ, посёлка Советларига 2 йрим йил муддат қилиб, вилоят, туман Советларига 5 йил муддат қилиб белгиланган). Шунингдек, республика Олий Совети ва бошқарув органи Министрлар Советининг ваколатлари, ташкил этилиш тартиби кўрсатиб берилган. Шунингдек, маъмурий-ҳудудий тузилиши, прокуратура, суд органлари тузилиши, Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартиблари белгиланган.

ЎзССР Халқ Комиссарлари Советининг қонунчилик ваколати бекор қилиниб, ЎзССР нинг Олий Совети ягона қонунчилик органи деб белгиланган.

Олий Совет ўзининг Президиумини сайлаган:

Раис, 3 та муовин, котиб ва 13 та аъзодан иборат таркибда ташкил топган. Бу Конституциянинг қабул қилиниш даврида СССР таркибига қирувчи иттифокдаги республикалар ҳаётида муҳим сиёсий ўзгаришлар янада авж олдирилиб юборилган эди, "марказ" раҳбари Сталин ташаббуси билан "коллективлаштириш", "халқ душманлари"

шиорлари остида миллионлаб кўп миллатли халқлар ўз ватанларидан сургун қилинганлар. Конституция ва қонунларда кўрсатиб ўтилган инсон ҳуқуқлари кўпол поймол этилган. Ўзбекистон халқи босмачига айланди, юз минглаб одамлар узоқ ўлкаларга қатоғон қилинган, суд қилинмасдан отиб ташланган.

1978 йили ЎзССРнинг учинчи Конституцияси қабул қилинган. 1978 йил 19 март куни ЎзССРнинг янги Конституцияси лойиҳаси мутбуотда эълон қилинган. ЎзССР Олий Совет Президиуми томонидан 15 апрел куни Олий Совет сессиясида ЎзССР Конституцияси лойиҳаси СССРнинг 1977 йил 7 октябрида амалга киритилган Конституциясига мослиги муҳокама қилиниб айрим моддаларига ўзгартиришлар киритилган ва 19 апрел куни қабул қилинган. Конституциянинг тузилиши кириш қисмидан, XI бўлим, 21 боб ва 183 моддадан иборат бўлиб, ушбу Конституцияда ҳам Совет ҳокимиятини амалга ошиш қоидалари ва ишчи деҳқон синфининг коммунистик жамият қуришдан иборат олий мақсади белгилаб берилган. Масалан, Конституциянинг кириш қисмида, “халқ давлат ҳокимиятини Советлар орқали амалга оширади” деб “коммунистик партиянинг жамият ҳаётидаги раҳбарлиги ва етакчилик қилиши”га кўп таъриф берилган. 70 йилдан ошиқроқ вақт давомида қабул қилинган Конституцияларда халқ ҳокимияти ҳақида чиройли сўзлар баён қилинган, лекин амалда жойларда тузилган вилоят, туман, шаҳар, қишлоқ ва посёлка Советлари коммунистик партия дастурлари, режалари билан ташкил қилинган, сохта сайловлар ўтказилган жамият ва давлат ҳаётида ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган.

1977 йилдаги СССР Конституцияси Совет Иттифоқида “марказ”дан давлат бошқарувининг тузилиш шаклини белгилаб берган. XIX Умумиттифок партия конференцияси материалларида, КПСС платформаси: “Ҳозирги шарт-шароитларда партиянинг миллий сиёсати”, Совет Иттифоқини янгилаш ғоялари илгари сурилди, ҳаётӣ, иқтисодӣ ва сиёсий мазмун билан бойитиш назарда тутилган. “марказ” олдидаги республикаларнинг мажбуриятлари, вазифаларини мустаҳкамлаб берган: “СССР таркибига киритилган республикаларнинг ҳуқуқӣ ва ҳаётӣ ривожланишини ўрганишда, шунга диққатни жалб этиш лозимки, партия ва давлатнинг миллий сиёсатни амалга оширишдаги камчиликлари туфайли Совет Иттифоқи таркибига зўрлик билан киритилган республикалар янада “марказ”га қарам давлатга айланиб борганлар, шу билан бирга, кам сонли халқларнинг ҳуқуқӣ ҳолатида ҳеч қандай ўзгаришлар, силжишлар бўлмаган. Конституция ва қонунлар тез-тез ўзгартирилган. Натижада, Иттифокнинг инқирози тарқалиб кетиши тезлашган ва миллий муносабатлар соҳасида мураккаб вазиятни келтириб чиқарган.

1991 йилнинг 19-21 август кунлари Москвада содир бўлган давлат тўнтариши, СССРнинг империя сифатида бундан буён ҳукмронлик қилишга қодир эмаслигини маълум қилиб қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши, Иттифокдаги вазиятни олдиндан кўра билганлиги ва унга тўғри баҳо бера олганлиги, шунда кўринадики, СССР таркибига киритилган республикалар ичида биринчилардан бўлиб у 1990 йил 20 июнда “Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик декларацияси”ни қабул қилди. Ўша даврда Иттифокни тиш-тирноғи билан сақлаб қолишга интилаётган қора кучлар миллий низоларни авж олдириш учун барча имкониятларини ишга солган. Бунинг мисоли сифатида Фарғона билан Ошдаги воқеаларни келтиришимиз мумкин. Ўзбекистонни Мустақиллигининг эълон қилиниши ва унинг тинчликсевар мамлакатлар томонидан тан олиниб қўллаб-қувватланганлиги Ўзбекистоннинг тинч йўл билан ўз ҳуқуқини мустаҳкамлаб олишида жуда катта ёрдам берди.

1917 йил феврал инқилобидан кейин, Советлар империясини ўрнатган большевиклар Туркистонда 1918 йилдан бошлаб ўз мустамлакачилик сиёсатини, янги-янги ҳужжатлар қабул қилиш усуллари билан амалга ошира бошлаганлар. Ўрта Осиё халқларидаги миллий ғурур ва мустақил давлатчиликка интилиш руҳини йўқ қилиш мақсадида, ерлик халқлар тарихи сохта маълумотлар билан яратилган. Мустақиллик, озодлик учун курашган ота-боболаримиз миллатчилик, панисломизм, пантуркизм ҳаракати деб қораланган. Шунингдек, коммунистик партия олиб борган сиёсат туфайли миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг қатағон

қилинишига, қонунсиз, судсиз йўқ қилиб юборилишига шарт-шароитлар яратилган. Шунга қарамадан, Ўзбекистон халқининг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган курашини тўхтата олмаганлар.

Ўзбекистон ўзининг мақсад ва тараққиёт йўлини белгилаб, 1991 йил 31 августдаги Олий Кенгаш йиғилишида қабул қилинган "Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонунни бутун дунёга эълон қилди. 1991 йил 21 декабрда Собиқ Иттифок республикалари раҳбарлари ўзаро ҳамкорликни тенглик асосида, халқаро ҳуқуқ нормаларига таянган ҳолда ташкил этишни йўлга қўйиш мақсадида ва собиқ Иттифок тақдирини узил-кесил ҳал этиш учун Олмаотада учрашдилар. Саккиз республикага Арманистон, Молдавия ва Озарбайжон Республикалари ҳам қўшилди. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги декларациясига 11 республика раҳбарлари қўл қўйдилар:

Шундай қилиб, 1922 йилда таъсис этилган СССР Иттифоқи барҳам топди ва Олмаотада 11 та Мустақил Давлатларнинг Ҳамдўстлиги вужудга келди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши, Иттифокдаги вазиятни олдиндан кўра билганлиги ва унга тўғри баҳо бера олганлиги, шунда кўринадики, СССР таркибига киритилган республикалар ичида биринчилардан бўлиб у 1990 йил 20 июнда "Мустақиллик декларацияси"ни қабул қилди. Ўша даврда Иттифокни тиш-тирноғи билан сақлаб қолишга интилаётган қора кучлар миллий низоларни авж олдириш учун барча имкониятларини ишга солган. Бунинг мисоли сифатида Фарғона билан Ошдаги воқеаларни келтиришимиз мумкин. Ўзбекистонни Мустақиллигининг эълон қилиниши ва унинг тинчликсевар мамлакатлар томонидан тан олиниб қўллаб-қувватланганлиги Ўзбекистоннинг тинч йўл билан ўз ҳуқуқини мустақамлаб олишида жуда катта ёрдам берди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришишида, аввало, 1990 йил 24 март куни Собиқ Иттифок республикалари ичида биринчи бўлиб Президентлик лавозимининг жорий этилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикасида Президентлик лавозимининг жорий этилиши мустақиллик ғояларини тезкорлик билан амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратиб берди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 1990 йил 20 июнда Олий Кенгаш йиғилиши чақирилиб, "Мустақиллик Декларация"си қабул қилинди. Бу ҳужжатнинг тарихий аҳамияти шундан иборатки, у ўзбек давлатчилиги тарихидаги биринчи тинч йўл билан ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисидаги ҳужжат эди. Унга кўра, ўзбек халқи давлат бошқарувида ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ва фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашни олий мақсад деб ўз зиммасига олган ҳолда, халқаро ҳуқуқ қоидаларига асосланиб ўзининг "Мустақиллик Декларация"сини эълон қилди. Ва бундан буён Ўзбекистон ўзининг ташқи муносабатларида, давлат ҳокимияти масалаларини ҳал этишда танҳо ҳокимлигини, унинг чегаралари ва ҳудуди дахлсиз эканлиги, ўз тараққиёт йўлини, ўз номини, давлат рамзларини (герб, байроқ, мадҳия) ўзи таъсис этиши ва демократик ҳуқуқий давлат ташкил топганлигини бутун дунёга маълум қилди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришиши унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва маърифий янгиланиш истикболлари режаларини белгилаб берди. Батамом мустақилликни қўлга киритиш учун маълум бир вақт талаб қилинар эди. Чунки Собиқ Иттифок марказида бунга қарши жуда катта кучлар тайёр бўлиб турар эди. Мана шундай оғир бир вазиятда: "тақдир И.А.Каримов зиммасига жамиятнинг мураккаб ички ва ташқи сиёсий шароитларида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва давлат ҳуқуқи масалаларини ҳал қилишга даъват этилган, унинг қайта ўзгартирувчиси бўлишдек ниҳоятда оғир вазифани юклади. Шундай вазиятда ҳам И.А.Каримов ўзини буюк раҳбар сифатида кўрсатди."²³

Давлат ва жамият ҳаётидаги муаммоларни тезкорлик билан ҳал этиш кечиктириб бўлмас аҳамиятга эга эди. Чунки ўша вақтларда СССРнинг тақдирини ҳал бўлаётган эди. "марказ" раҳбарлари халқни ҳар хил сиёсий йўллар ва куч билан кўрқитиб, Иттифокни сақлаб қолишга ҳаракат қилаётган эдилар. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши, Иттифокдаги вазиятни олдиндан кўра билганлиги ва унга тўғри баҳо бера

²³ Ш.З.Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., "Адолат", 1994 й. 12-бет

олганлиги, шунда кўринадики, СССР таркибига киритилган республикалар ичида биринчилардан бўлиб у 1990 йил 20 июнда "Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик декларацияси"ни қабул қилди. Ўша даврда Иттифоқни тиш-тирноғи билан сақлаб қолишга интилаётган қора кучлар миллий низоларни авж олдириш учун барча имкониятларини ишга солган. Бунинг мисоли сифатида Фарғона билан Ошдаги воқеаларни келтиришимиз мумкин.

Шунга қарамадан 1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг сессияси чақирилиб, "Давлат Мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти"и эълон қилинди: "Ўтмишдан сабоқ чиқариб Иттифоқнинг сиёсий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб, Ўзбекистон халқларининг тақдири учун бутун масъулиятни англаб, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари, мустақил давлатлар ўртасида чегараларнинг бузилмаслиги тўғрисидаги Хельсинки шартномаларига қатъий садоқатни баён этиб, миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъий назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бири кишининг муносиб ҳаёт кечиришини шаъни ва кадр-қимматини таъминлайдиган инсонпарвар, демократик, ҳуқуқий давлат барпо этишга интилиб, "Мустақиллик Декларация"сини амалга ошира бориб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини ва озод суверен давлат – Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлигини тантанали равишда эълон қилди".²⁴

Шу куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистон Республикасининг "Мустақиллик Декларацияси"га ва "Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш Баёноти"га асосланиб, "Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонунни қабул қилди. Ушбу қонун Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришганлигини узил-кесил мустаҳкамлади. Унда, жумладан "Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, мустақил демократик давлатдир" дейилади. Ушбу қонунда Ўзбекистон Республикаси халқининг сеवरенлиги, давлат ҳокимияти унинг хоҳиш-иродасига мувофиқ вакиллик органлари тизими орқали амалга оширилиши, ҳудуди ва чегаралари дахлсиз ва бўлинмаслиги, у Ўзбекистон халқининг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслиги принциплари мустаҳкамланди. Шунингдек, давлат ҳокимияти идораларининг тизими, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши тартибига асосланиши белгилаб берилди. Ўзбекистон Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, Миллий гвардия ва муқобил хизматни ташкил этиш мустақил давлатнинг асосий белгиси сифатидаги ҳуқуқи эканлиги кўрсатилди. Унинг ҳудудидаги барча моддий ва маънавий бойликлар умуммиллий бойлик эканлиги, ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа ноишлаб чиқариш фондлари, транспорт, алоқа ва энергетика тизимлари республика мулкидир, деб мустаҳкамланди. Дастлабки бозор муносабатларини ривожлантиришда мулк шакллари бундан бўён тўлиқ такомиллаштирилиши ва бунинг тегишли қонунлар асосида қафолатланиши белгилаб берилди. Чет давлатлар билан дипломатик, консуллик, савдо алоқалари, мухтор вакиллар билан айрибошлаш, халқаро шартномалар тузиш, халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш унинг ажралмас ҳуқуқидир деб кўрсатилди. Шулар билан бирга, Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни ривожлантириш ва тартибга солишда инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига мувофиқ, инсон кадр-қиммати улуғланишини доимо назарда тутишини, ўз тараққиёт йўлини, ўз давлат рамзлари ва давлат тилини ўзи белгилашини деб эълон қилди.

"Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси дунёга келишига асосан иккита омил сабаб бўлди. Шулардан бири жамиятнинг бозор муносабатлари томон тутган йўли, янги тараққиётдаги умумий қонуниятлар ва йўналишларга мувофиқ равишда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши бўлди... Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилинишини тақозо этган иккинчи омил бўлди."²⁵

²⁴ Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш баёноти. Халқ сўзи. 1991 йил 2 сентябр.

²⁵ Ш.З.Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т.: "Адолат", 1994 й. 7-бет.

Республиканинг янги Конституциясини ишлаб-чиқиш зурурлиги тўғрисидаги ғоя XII чақириқ Олий Кенгашнинг 1990 йил мартда бўлиб ўтган биринчи сессиясидаёқ янграган эди. Олий Кенгашнинг 1990 йил июнда бўлиб ўтган иккинчи сессияси республика Президенти И.А.Каримов раислигида 64 кишидан иборат Конституция комиссиясини ташкил этди. Комиссия таркибига вилоятлар, Қорақалпоғистон Республикаси вакиллари, хўжаликлар, корхоналарнинг раҳбарлари, давлат ва жамоат идоралари раҳбарлари, олимлар ва халқ хўжалиги мутахассислари кирди. Комиссия аъзоси бўлган академик Ш.З.Ўразаевнинг "Мустақил Ўзбекистон Конституцияси" номли рисоласида куйидагилар баён қилинган:

...Шундай қилиб, Президент И.А.Каримовнинг зиммасида иккита энг муҳим муаммони ҳал этиш вазифаси турган эди. Бу-республиканинг давлат мустақиллигини таъминлаш ва унинг Конституциясини қабул қилишдир. Мазкур вазифалар кечиктириб бўлмас, биринчи даражали мазмун касб этиб турган ижтимоий муаммоларни ҳал этишга эътиборни сусайтирмаган ҳолда амалга оширилиши лозим эди.

Давлат мустақиллигиёнг Ўзбекистон Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилганлиги бутун бир давр мазмунига эга воқеаларё ўз ичига олиб, буёй Президент давлат фаолиятининг гултожи ҳисобланади. 1991 йил 12 апрелда И.А.Каримов бошчилигида Конституция комиссиясининг биринчи мажлиси бўлиб ўтди. Конституция лойиҳасини ишлаб чиқишга тайёргарлик соҳасидаги бутун ишни марказлаштириб туриш мақсадида Конституция комиссияси аъзоларидан ҳамда таниқли олимлар ва мутахассислардан 32 кишидан иборат ишчи гуруҳи тузилди. Унинг таркибига Олий Кенгашнинг қатор қўмиталарининг, вазирликлар, прокуратура, суд органларининг раҳбарлари, олимлар, Республика Президенти девони ва Олий Кенгаш идорасининг масъул ҳодимлари кирдилар.

Конституция комиссииясининг раиси ишчи гуруҳи олдиға аниқ вазифа қўйди: жаҳон тажрибаси ўрганилсин, бошқа мамлакатларнинг инсон ҳуқуқлари борасида, демократия ва қонунчилик соҳасида қўлга киритган ютуқлари асосида тушунарли сиёсий ва юридик хужжат яратилсин.

Конституция бу муҳобатли асар, бутун қонунчиликнинг умуртқа поғанаси. Қандай бўлиши лозимлигини олдиндан билмай туриб, унинг Конституция комиссиясининг топшириғига биноан, ишчи гуруҳи, энг аввало бўлажак Конституциянинг концепциясини ишлаб чиқишға киришди. Учта концепция тайёрланди. Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг концепцияси (у Фанлар академияси раёсати томонидан муҳокама қилинди ва тасдиқланди). Сиёсатшунослик институти концепцияси ва Президент девонининг давлат шўбаси тайёрлаган концепция. Ишчи комиссиясининг бир гуруҳ аъзолари бу концепцияларнинг ғояларини умумлаштириб, улардан битта асос ишлаб чиқдилар. Сўнгра Конституция комиссияси раиси томонидан тасдиқланган ана шу концепция асосида иш бошлаб юборилди.

Лойиҳанинг 158 моддадан иборат дастлабки варианты 1991 йил ноябрғача тайёрлаб берилди. И.А.Каримов бу лойиҳа билан танишиб чиқиб, кам иш қилинганлиги тўғрисида гапирди ва йўлланма бериб, бўлғуси лойиҳанинг шакл-тамойилларига ойдинлик киритиб берди.

Лойиҳанинг иккинчи ишчи варианты 149-моддадан иборат бўлди. Республика Президенти яна қўлиға қалам олиб, матнни яхшилаб кўриб чиқди. Шу тариқа Конституция комиссия раисининг нигоҳидан ўтгач, лойиҳа лўнда ва ифодали бўлиб борди.

Учинчи қилинган вариант 137-моддани ташкил қилар эди. Матбуотда эълон қилиниши олдидан яна бир бор диққат билан ўрганилиб, 127-моддадан иборат тартибда, мазмундор қилиб тузилди. Конституция комиссиясининг қарори билан лойиҳа 1992 йил 26 сентябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасининг муҳокамаси барча меҳнат жамоаларида, корхоналар, ўқув юртларида, идоралар ва вазирликларда, туманлар, вилоятлар, Қорақалпоғистон Республикаси фаолларининг йиғилишларида, матбуотда, телевидение ва радиода, халқ демократик партиясининг Марказий Кенгашлари ва маҳаллий ташкилотларда,

касаба уюшмалари ҳамда хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотларида, ижодий уюшмаларда, олимларнинг бирлашмаларида ва бошқа ташкилотларда бўлиб ўтди.

Конституция комиссиясига келган фикрлар, таклиф ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда муҳокамани давом эттириш учун 1992 йил 21 ноябрда яна бир бор матбуотда эълон қилинди. Республика фуқаролари лойиҳага киритилган ўзгартиришлар ва аниқликлар билан танишиш имкониятига эга бўлдилар.

«Янги Конституциямизнинг ижобий жиҳатлари, яъни томонлари, аввалги Конституциялардан фарқлари нималардан иборат?» Авваломбор бу Конституция ўзининг туб моҳияти фалсафаси, ғоясига кўра янги ҳужжатдир. Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиявийликдан асар ҳам йўқ. Жамийки дунёвий неъматлар орасида энг улуғинсон деган фикрни илгари сурдик ва шу асосида «фуқаро-жамият-давлат» ўртасидаги ўзаро муносабатлар оқимида ҳуқуқий ечимни топишга интилдик.

Лойиҳа инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғояларига содоқат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидagi юксак масъулиятни англаш, ўзбек давлатчилигининг тажрибасига таяниш, демократия ва қонунийликни ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг жаҳонда эътироф этилган қоидаларини тан олиш, Ўзбекистон фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий жамият барпо этиш ва ниҳоят, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатликни кафолатлаш каби олижаноб мақсадларни кўзлади»²⁶

Шундай қилиб, Конституция лойиҳаси матбуотда икки марта эълон қилинди ва умумхалқ муҳокамасидан ўтди. Бунинг яқунлари бўйича комиссия яна бир бор лойиҳани кўриб чиқиб Олий Кенгаш сессиясида кўриб чиқишга тавсия этди. Лойиҳа Олий Кенгашнинг сессиясида модда-модда муҳокама қилиниб узоқ тортишувлар, хилма-хил фикрлар билдирилган ҳолда қабул қилинди.

*«Табиийки, ҳар қадай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу маънода асосий қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этди. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир».*²⁷

Асосий қонунимизни баҳолашда АҚШ, Буюк Британия, Франция Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгаши каби нуфузли давлат ва халқаро ташкилотларнинг олимлари фаол қатнашдилар. Лекин ҳеч ким, ҳаттоки, бизни хуш кўрмайдиган кишилар ҳам унинг демократик моҳиятини инкор эта олмади.²⁸

Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни ўзининг тузилиши, мазмуни жиҳатидан Ўзбекистон тарихида амал қилиб келган Конституциялардан тубдан фарқ қилади. 1990 йил 20 июнда ҳали Собиқ Иттифоқи мавжуд бўлган даврда, Ўзбекистон ўз Мустақиллигини дунёга маълум қилиб, Конституциявий ислохотларни бошлаб юборган эди. 1978 йилги ЎзССР Конституциясига кўплаб ўзгартиришлар киритилди. Чунки, бу қонун замон талабларига жавоб бермай қолган эди Республиканинг янгича яшашга бўлган хоҳишини бўғиб, турар эди. Ўта мафкуралашган бу Конституцияга вақтинча қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиб, янги Асосий қонун лойиҳасини яратишга киришилди. Бу жараён яъни унинг лойиҳаси устида икки йил давомида ишладик, деган, эди Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов: "У икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди, халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилди, сайқал топди»²⁹

²⁶ И.А.Каримов: Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т., «Ўзбекистон» 1992, 36-37 бетлар.

²⁷ И.А.Каримов: «Биздан озод ва обод Ватан еолсин». 93-бет.Т., «Ўзбекистон», 1996.

²⁸ И.А.Каримов: Шу асаридан 93-бет. .

²⁹ И.А.Каримов: «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» Т., «Ўзбекистон» 1992, 37-бет.

1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши³⁰ XI сессиясида қабул қилинган Конституцияси мустақил Ўзбекистон демократик суверен давлатининг биринчи Конституцияси бўлди, мустақил давлат омилларидан келиб чиқиб яратилганлиги бу Конституциянинг ўзига хос хусусияти деб ҳисоблаш лозим. Дастлабки, моддасидан тортиб то охириги 128 моддасигача у мустақиллик ғояси билан суғорилган.³⁰

«Биз сўнги етмиш йил ичида давлатга қарамлик ва сиғиниш ҳолатида яшадик, мамлакатнинг ундаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Ана шу масалада ҳам Конституцияда туб бурилиш ясалган. Яъни «давлат унинг идоралари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъулдирлар». Собик тоталитар давлат шароитида бундай фикрни ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтира олмасди. Эндиликда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан қафолатланади»³¹

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий хусусиятларини, у тартибга соладиган муҳим йўналишлари бўйича ўрганишимиз мумкин. Бизга маълумки, ҳар қандай давлат ўзида ўрнатилган тартиб-қоидаларни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий соҳалар билан белгилаб ўз ҳокимиятини амалга оширади. Шунинг учун ҳам унинг Асосий қонун сифатида сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий соҳалари, миллийлик руҳи билан суғорилиб яратилди:

Сиёсий йўналиши: Ўзбекистоннинг мустақил демократик республика эканлиги, ҳокимиятни амалга оширишда, халқнинг яққаҳокимлиги таъминланганлиги, унинг ҳудудида бирорта қоида унинг розилигисиз ўрнатилмаслиги, ўзга давлатлар билан халқаро ҳуқуқ нормалари асосида муносабат юритиш белгиланган:

Ижтимоий муносабатларда: ҳамма демократик давлатлар ҳисобланган, эркин миллатлар жамиятларида бўлгани каби, ўзбеклар юртида ҳам бундай жамиятни тузилиши, умуинсоний кадриятлар миллатларнинг қонун олдида тенглиги, давлат ўзининг ҳар бир фуқароси учун хизмат қилиши, шахс-давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларга асосланади.

«Авваламбор бу Конституция ўзининг туб моҳияти, фалсафаси, ғоясига кўра янги ҳужжатдир. Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиявийликдан асар ҳам йўқ. Жамийки дунёвий неъматлар орасида энг улуги инсон деган фикрни илғари сурдик ва шу асосда “фуқаро – жамият - давлат” ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечимини топишга интилдик.»³²

Иқтисодий йўналишида: давлатнинг ишлаб чиқиш қуроллари ва унинг неъматлари қай асосларда яратилиши, тақсимланиши, мулк шакллари, эгалик қилишнинг турлари мужассамлашган. Шунингдек уни амалга оширувчи давлат органлари, корхоналар ва ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахслар³³ ҳуқуқий қафолатлари белгиланган.

Маънавий камол топишида: давлат ҳокимиятини амалга оширишда унинг келиб чиқиши, миллийлиги, анъаналарига қатъий риоя этилиши таъминланади, тарихий давлат бошқарувига, ўтган улуғ ота-боболар руҳиятига таянган ҳолда, инсон учун энг муҳим бўлган эркинлик ғояларини улуғлантиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мана шу юқорида кўрсатиб ўтилган омилларга асосланганлиги, унинг келажак авлодлар учун умрбод хизмат қилишини мустаҳкамлади.

Давлатимизнинг виждони ҳисобланган бу ҳужжат, табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари асосида яратилган, унда сунъийлик йўқ, бу унинг энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Яна бир муҳим хусусияти, бошқа бир давлат тузумига ўтишга йўл қўймайди. «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳокимият ва муҳолифат ўртасидаги ўзаро

³⁰ Ш.З.Ўразаев: «Мустақил Ўзбекистон Конституцияси» Т., «Адолат» 1994, 32-бет.

³¹ И.А.Каримов: «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» Т., «Ўзбекистон» 1992, 38-бет.

³² И.А.Каримов: «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» Т., «Ўзбекистон» 1992, 37-бет.

муносабатлар асосида келиб чиқиши эҳтимоли бўлган барча масалаларни жой-жойига қўйиб берди.»³³

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7, 10, 12, 29, 31, 57, 61-моддаларида Конституциявий тузумни, ўзбекларнинг давлатини ҳар қандай йўллар билан ўзгартириш мумкин эмаслиги, фақат халқининг хоҳиши ва иродаси билан ҳар қандай давлат бошқарувини ўрнатиш мумкин эканлиги белгиланган.

Масалан: Конституциянинг 7-моддасида шундай дейилади: «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.» Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги, мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади. Шунингдек, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига қўйилиши (референдумда) мустаҳкамланган.³⁴

Конституциявий тузум-инсоният ижтимоий турмушининг буюк ғалабаси, умум эътироф этган ҳаёт шакли ҳисобланади.³⁵

Ўзбекистон Конституцияси унинг халқи эришган ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ҳокимиятини ташкил этишдаги ўз хоҳиш истакларини қонуний тартибда расмийлаштириб, мустаҳкамлади. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонун эълон қилинган кундан бошлаб то янги Конституция қабул қилингунга қадар 15 ой вақт ўтди, ана шу давр ичида давлат бошқарувини қайта ташкил этишда ғоят катта амалий ишлар тажрибаси тўпланди. Унда яшовчи халқларнинг янгича яшашга ва ўз давлат тузумини барпо қилишга бўлган интилишлари ва уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ривожлантиришнинг энг муҳим кафолати эканлиги унда мустаҳкамлаб қўйилди. Шу давр мобайнида демократик ижтимоий ва давлат тузумининг асослари, олий ва маҳаллий давлат ҳокимияти ва идора органларининг тизими таркиб топди, умуминсоний демократия принциплари ўрнатилди. Ўзбекистон Конституциясининг асосий принциплари маромига етказилди. Бу принциплар халқ оммасининг ҳам мамлакат ичида, ҳам бутун жаҳонда мустақиллик учун олиб борган курашлари натижасини ўзида мужассамлаштирди. Шу тариқа, мустақил Ўзбекистоннинг конституциявий тузumi асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши ҳамда фаолияти принципларини ва бошқа ижтимоий муносабатларни белгилаб берадиган Конституция қабул қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Агар амалдаги Конституция ўз моҳияти талабларига жавоб бермай қўйса, конституциявий ислохот учун зарурат туғилади. Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституцияси ҳам давлатимизнинг XX асрнинг сўнгги ўн йиллигидаги мақомига, шахс билан давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг халқаро ҳуқуқ талаб ва меъёрларига жавоб бермай қўйган эди. Чунки у жаҳон конституциявий амалиётида эътироф этилган ва Конституцияга қўйиладиган талабларга жавоб бермай қолган эди. У ўзининг марксча ва ленинча ғоялари асосида ўта мафкуралаштирилганлиги, сиёсий чақириқ ва баландпарвоз иборалар билан тўлиб-тошганлиги билан ажралиб турар эди. Умуман, жамият тараққиёти эҳтиёжлари ва истиклол йўлларини ўзида акс эттирмас эди. Шунинг учун ҳам Собик Иттифокда биринчи бўлиб 1990 йилнинг июнида Республика Олий Кенгашининг иккинчи сессиясида янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш учун 64 кишидан иборат Конституциявий Комиссия тузилди.

Янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш фаол амалий конституциявий ислохот жараёни билан узвий боғлиқликда олиб борилди. 1990-1992 йилларда Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституциясига 100 дан ортиқ ўта муҳим ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

³³ Ш.З.Ўразаев: «Мустақил Ўзбекистон Конституцияси», Т., «Адолат» 1994, 36-бет.

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддаси Т., «Ўзбекистон» 2003.

³⁵ Ш.З.Ўразаев: «Мустақил Ўзбекистон Конституцияси», Т., «Адолат» 1994 йил 36-бет.

Булар жумласига, биринчидан, сиёсий соҳада: президентлик бошқаруви ва юқоридан то куйигача тубдан янги ижро этиш ҳокимияти тизимини таъсис этиш, конституциявий назоратни жорий қилиш, сайлов тизими ва судларни сайлашдаги ўзгартиришлар, бир партияликдан кўп партиявийликка ўтишга қаратилган қўшимчалар киради.

Иккинчидан, иқтисодий соҳада: янги жамиятнинг иқтисодий асосларини давлат ва колхоз-кооператив мулкчилиги эмас, балки бозор муносабатлари сари ижтимоий жиҳатлари йўналтирилган турли мулкчилик шакллари ва уларнинг ҳуқуқий тенглиги ташкил этиши ҳақидаги конституциявий қоида ўрнатилди.

Учинчидан, маънавият соҳасида: ягона ҳукмрон марксизм-ленинизм мафкурасидан ва фақат синфийликка асосланишдан воз кечилиб, умуминсоний қадриятларга таяниб, кўп фикрлилик, виждон эркинлиги ва бошқа шахсий ҳуқуқларнинг қонуний амалий эътироф этилишидир.

Бу соҳалардаги ҳар бир конституциявий ўзгартириш ҳаёт синовидан ўтди. Шунинг учун ҳам Конституциявий комиссия тараққиётимизнинг талабларига жавоб берадиган, ҳаёт синовларидан ўтган, 1990-1991 йилларда жорий қилинган қатор янги конституциявий қоидаларни Асосий Қонун лойиҳасига киритди.

Жамият сиёсий ва ҳуқуқий тизимини тубдан ўзгартиришнинг муҳим таркибий қисми бўлган конституциявий ислоҳот бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

Биринчидан, агар илгарилари қонунчиликни ўзгартириш одатда янги Конституцияни қабул қилишдан бошланиб, кейин тармоқ жорий қонунларини аста-секин ўз ичига ола борса, эндиликда у бутунлай бошқача амалга оширилди. Гарчи муайян ўзаро боғлиқлик шубҳасиз сақланиб қолган бўлсада Конституция ва амал қилаётган қонунларга киритилаётган тузатишлар билан қўшимчалар ўртасидаги илгаригидек қатъий боғлиқлик йўқ эди. Шу жиҳатдан олиб қаралганда Конституциянинг қабул қилиниши бутун ҳуқуқий ислоҳотнинг энг юқори нуқтаси бўлиб ҳисобланади.

Иккинчидан, агар илгариги икки Конституция ислоҳоти вақтида (1936-1937 ва 1977 – 1978 йиллар) республиканинг Асосий Қонунини бирон-бир жиддий муқобил ечимни истисно этган ҳолда СССР Конституциясига мувофиқлаштириш уларнинг асосий мазмунини ташкил этган бўлса, эндиликда бу принцип ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмади. Чунки Ўзбекистон суверен давлат сифатида ўзининг Конституциясини ўзи мустақил ишлаб чиқди. Бунда мезон бўлиб, миллий ҳуқуқий мерос, халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва умумбашарий қадриятлар хизмат қилди.

Учинчидан, Ўзбекистондаги бир қатор конституциявий ўзгаришлар собиқ Иттифокдаги ўзгаришлардан ҳам олдин амалга оширилди. Чунончи, Президентлик лавозими, Министрлар Совети ўрнига Вазирлар Маҳкамаси биринчи бўлиб Ўзбекистонда таъсис этилиб, ижро этувчи ҳокимиятнинг тизими бевосита республика Президентига бўйсундирилди. Кейинчалик собиқ Иттифокда ҳам, бир қатор республикаларда ҳам, биринчи навбатда Ўрта Осиё республикаларида бизнинг конституциявий тажрибамиз ҳисобга олинди ва эътироф этилди.

Тўртинчидан, конституциявий йўл билан тартибга солиш қўламининг кенгайиши жараёни кўзга ташланди. Бунга ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишини Конституция йўли билан мустаҳкамлаш, Конституциявий назорат қўмитасини таъсис этиш, Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан республика прокурорининг тайинланиши ва ҳақозолар мисол бўлади.

Бу барча муҳим конституциявий ўзгартиришлар Ўзбекистон ҳали собиқ Иттифок таркибида эканлигида амалга оширилди. Булар конституциявий ислоҳотнинг биринчи босқичи мазмунини ташкил этди.

Конституциявий ислоҳотнинг иккинчи босқичи 31 август 1991 йилдан то 8 декабр 1992 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу босқичнинг ўзига хос хусусияти "Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида"ги конституциявий қонун билан белгиланади. Бу ҳажми бўйича 17 моддадан ташкил топган, ниҳоятда ихчам ва кичик ҳужжат Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида қўйган илк қадамларининг конституциявий-

хукукий асосини ташкил этди. Ўз мазмун-моҳияти бўйича уни «Муваққат кичик Конституция» деб таърифлаш мумкин.

Иккинчи босқич мобайнида Конституция лойиҳаси тайёрланиб, умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилинди. Лойиҳа икки ярим ой мобайнида матбуотда, барча оммавий ахборот воситаларида, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар фаолларининг йиғилишларида, минг-минглаб меҳнат жамоаларида чуқур ва атрофлича муҳокама қилинди. Мамлакатнинг чинакам мустақиллигини, унинг ижтимоий ва давлат қурилишидаги реал демократизмни, унинг ижтимоий-сиёсий йўлини белгилашда умуминсоний қадриятларнинг шакл-шубҳасиз устуворлигини тасдиқловчи бу Конституция – мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституция лойиҳасининг ниҳоятда улкан, чинакам тарихий аҳамияти муҳокама даврида алоҳида таъкидланди.

Айни вақтда умумхалқ муҳокамаси давомида лойиҳани яхшилашга доир кўплаб таклиф ва мулоҳазалар билдирилди. Конституция комиссиясининг ўзигагина 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳаза тушди. Тушган таклиф ва мулоҳазаларнинг ҳаммаси атрофлича пухта ўрганилди ҳамда лойиҳа устидаги ишларни давом эттириш чоғида улардан фойдаланилди.

Натижада 60 дан ортиқ моддага аниқлик ва тузатишлар киритилди. Дастлабки таҳрирдаги тўртта модда чиқариб ташланди, бир неча янги модда яратилиб, лойиҳа матнига кўшимча равишда киритилди. Тушган таклиф ва мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда Конституция лойиҳаси матбуотда иккинчи марта эълон қилинди. Конституциявий комиссия умумхалқ муҳокамаси якуналарини кўриб, лойиҳани маъқуллади. Лойиҳа Олий Кенгаш сессиясида ҳам моддама-модда қизғин муҳокама этилди ва қабул қилинди.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси халқчил комусдир. Сабаби–унинг лойиҳаси устида, И.А.Каримов таъкидлаганидек, тахминан икки йил давомида ишладик. У икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди, халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилди, сайқал топди.¹ Асосий Комусимизда фуқароларнинг аҳлиги, халқимизга хос одамийлик, умуминсоний қадриятларга ихлос каби яхши сифатлар ўз аксини топган. Юртимизга хос қардошлиқ ва дўстлик аънаналари, ўзининг бой ва теран тарихига эга бўлиши, халқларнинг ўзаро тотувлиги ва қўшничилиги принциплари ҳам Конституциямизда муҳим ўрин тутди.

Конституциямизнинг яратилишида, муҳокама қилинишида ва қабул қилинишида Конституциявий комиссиянинг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ролини алоҳида таъкидлаш лозим. У киши нафақат Конституция ишлаб чиқиш ташаббускори, нафақат лойиҳа тайёрлаш ишларига раҳбар, балки Асосий Қомуснинг туб моҳияти, фалсафаси, асосий ғояларининг муаллифидир. И.А.Каримов Конституциянинг ҳар бир моддасини ақли ва юраги билан ҳис этди, уни пишитди ва такомиллаштирди.¹

Ўзбекистондаги конституциявий ислохотнинг ва тараққиётнинг учинчи босқичи Республикамизнинг биринчи Конституцияси қабул қилиниши билан бошланади. Чунки, Конституция Асосий Қомус сифатида барча қонунчиликнинг, ҳукукий тизимимизнинг ўзагидир. Мустақил Конституциямиз кўзи-назари билан барча қонунларимиз бошқатдан кўриб чиқилди.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси Асосий Қонун сифатида давлатни давлат қиладиган, миллатни миллат қиладиган қонунларга асос бўлиши муқаррар.²

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, янги суверен давлат мақомини конституциявий жиҳатдан мустақамлаб қўйиш муаммоси юзага келди. Ўзбекистон Президенти мамлакатни ўзининг ривожланиш йўлини конституциявий асосда белгилаб олиши зарурлигини бир неча бор таъкидлаганди. "Давлатимизнинг

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. –Т.: Ўзбекистон, 1992., 36-37 бетлар.

¹ Ўразаев Ш. Мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси қандай яратилди //Инсон ва демократия. – 1993. –2сон, 8-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. –Т.: Ўзбекистон, 1992., 44 бет

келажаги, халқимизнинг тақдири кўп жиҳатдан Конституциямиз қандай бўлишига боғлиқ"³, – деган эди юртбошимиз.

Бизга янги мустақил давлатимизнинг хусусияти, ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, умуминсоний қадриятларга, инсон ҳуқуқларига, давлат мустақиллиги принципларига, демократия ва ижтимоий адолат идеалларига содиқлиги акс этган Конституция керак эди.

Янги Конституцияни ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақидаги ғоя Республикамизнинг 1990 йил март ойида бўлиб ўтган ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашининг биринчи сессиясидаёқ айтилган эди.

Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1990 йил 20 июнда эълон қилинган "Мустақиллик декларацияси"нинг мамлакатимиз янги Конституциясини ишлаб чиқишга асос бўлиши таъкидланган эди. Ўша куниёқ Олий Кенгаш Ўзбекистон Президенти бошчилигида конституциявий комиссия тузган эди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди ва "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонун қабул қилинди. Унда белгиланган қоидалар амалиётда бир ярим йил мобайнида синовдан ўтди, сўнгра Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳасига киритилди. Ундаги қоидалар Ислом Каримов ифодалаб берган ғоя ва принципларни мустаҳкамлади. Конституция лойиҳаси ўзининг тузилиши билан Ўзбекистон Президентининг улкан яратувчилиқ ва ислохотчилиқ фаолияти натижаси эканлигини кўрсатиб турарди. Шунингдек унинг зиммасига жамиятни янгилаш, ўтиш даврининг мураккаб шароитида давлатимизни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, давлат-ҳуқуқий ва маънавий жиҳатдан ривожлантиришнинг пишиб етилган муаммоларини ҳал қилиш каби тарихий вазифани юкледи. Ушбу вазифаларни амалга оширишда Президентимиз буюк давлат ва жамоат арбоби, истеъдодли сиёсий етакчи сифатида намоён бўлди.

Юртбошимиз икки ўзаро боғлиқ муаммони – Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини қарор топтириш ва унинг Конституциясини қабул қилиш муаммоларини муваффақиятли ҳал этди. Айни пайтда мазкур вазифалар бошқа ижтимоий муаммоларни ҳам мунтазам равишда ҳал қилиш билан барабар бажарилди.

Давлат мустақиллигига эришилиши ва бунинг Конституцияда қонун йўли билан мустаҳкамланиши – оламшумул воқеа, Президент И.А.Каримов бошчилигида давлатчилиқ ва ҳуқуқ соҳасида амалга оширилган фаолиятнинг энг катта ғалабаси бўлди. Юртбошимизнинг ҳар томонлама ҳисоб-китоб қилинган, мантикий изчил, мукамал стратегияси тараққийпарвар ўзгаришлар қилишга қаратилган.

Конституция лойиҳасини тайёрлаш борасидаги барча ишлар И.А. Каримовнинг бевосита раҳбарлигида амалга оширилди. Президент Конституциявий комиссия иш бошлаши билан республикаимизнинг ўзига хос жиҳатларини ва хусусиятини муносиб равишда акс эттирадиган, халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган, жаҳон тажрибасини, демократия ва энг ривожланган мамлакатлар конституциявий қонунчилиги эришган ютуқларни инobatга оладиган Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлашга йўналтирилишини таъминлашга ҳаракат қилди. Лойиҳани тайёрлаш чоғида Европа, Осиё, Америка мамлакатларининг конституциялари ўрганиб чиқилди. У инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқларига оид бошқа халқаро ҳужжатларни инobatга олган ҳолда тайёрланди³⁶.

Конституциявий комиссиянинг аъзоси академик Ш. З. Ўразаев шундай сўзларни ёзган: «Президентимиз шунда ҳам жуда тақчил вақтидан фурсат ажратиб, Конституция лойиҳасини тайёрлаш бўйича тузилган ишчи гуруҳнинг аъзоларини қабул қилар, лойиҳани қайта-қайта

³ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 124-б.

³⁶ Қаранг: Саидов А. Х. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. – Т.: Билим, 1992.

ўқиб чиқар, унинг матнини чуқур мушоҳада қилар ва унга тузатишлар киритарди. Бу кишининг ғоят ажойиб таҳлил қобилияти, келажакни олдиндан кўра олиши, нозик ҳис этиш истеъдоди бизни ниҳоятда ҳайратга соларди. У меҳнатга доимо тайёр, ҳамиша изланишда, ишнинг моҳиятини тушунишга ва у бўйича энг мақбул қарор чиқаришга интиларди. Конституциявий комиссиянинг раиси лойиҳанинг ҳар бир тафсилотига эътибор берар, унга ўз қўли билан тузатишлар ва аниқликлар киритарди, ишга астойдил ёндашиш, ишбилармонлик ва билимдонлик намунасини кўрсатар эди. Президент – ўзига нисбатан жуда талабчан шахс. Кўпинча, назаримизда унинг бу талабчанлиги ўзига нисбатан шафқатсизликка яқинлашиб кетарди. У ярим тунгача ишлар ва ишнинг жуда катта қисмини ўз зиммасига оларди. Кунлар кетидан кунлар, шанба ва якшанба дам олиш кунлари ҳам шу тарика ўтарди.»³⁷

Юртбошимиз киритган аниқликлар, тузатишлар ва қўшимчаларнинг ҳаммаси жуда муҳим эди. Улар давлат раҳбари ижодий тафаккурининг маҳсули бўлиб, унинг сиёсий донолигидан, ҳуқуқ соҳасини чуқур билишидан яққол далолат берарди.

Ислом Каримов Конституция лойиҳасини аёллар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлатнинг маданий ёдгорликлар, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш ҳақидаги моддалар билан тўлдиришни таклиф қилди, асосий эътиборни Конституциянинг инсон ва фуқаролар эркинликлари ва бурчларини қонуний мустақамловчи моддаларига қаратди. Президент Конституция лойиҳасини биринчи марта эълон қилгунча тўрт марта, кейинги эълон қилингунича эса яна икки марта таҳрир қилди. Фуқароларнинг аниқ таклифлари ва мулоҳазаларини ўрганиб чиқиб, Олий Кенгаш сессиясидан аввал лойиҳани қўлида қалам билан яна бир бор кўриб чиқди.³⁸

Шундай қилиб, Конституция лойиҳаси давлатимиз раҳбари томонидан етти марта текшириб чиқилгандан кейингина, республикамиз Олий Кенгашининг сессиясига сўнгги муҳокама учун тақдим этилди.

Конституциявий комиссия раисининг каттиқ туриб ҳимоя қилган нуқтаи назари кўп ойлик изланишларнинг давлат ва сиёсат соҳасида тўпланган тажриба билан тасдиқланган натижаси бўлди. Ислом Каримовнинг Конституцияда ўз аксини топган ғоялари унинг 1992 йил ёзида чоп этилган "Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли" асарида ифодаб берилди. У шундай деб ёзган эди: "Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси янги жамиятнинг ишончли ҳуқуқий қафолатларини шакллантиради ва мустақамлайди. Бу Асосий Қонун ҳар томонлама ва чуқур ўйланган умумхалқ муҳокамасидан кейин демократик йўл билан қабул қилинади. Умумий ғоясиз бизнинг кўп миллатли мамлакатимизда мустақам маънавий маконни яратиш мумкин эмас. Конституция бизга инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мажмуини ифодалайдиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қандай қилиб қуриш йўллари очиқ беради"³⁹. Ушбу асар Ўзбекистон Конституциясининг лойиҳасини тайёрлашга асос бўлди.

Буларнинг ҳаммаси юртбошимиз Конституция лойиҳасига ўзининг меҳнати билан қандай ҳисса қўшганлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини беради. Айнан унинг ҳаракатлари билан кўпгина моддалар янада сайқал топди, ифодаланган қоидалар эса аниқ, равшан ва тушунарли бўлди.

1992 йил 8 сентябрда Конституциявий комиссия бажарилган ишни маъқуллади ва Конституция лойиҳасини умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилишга қарор қилди. Ушбу йиғилишда лойиҳани охирига етказиш ва таҳрир қилиш учун ишчи гуруҳ тузилди. 1992 йил 26 сентябрда Конституция лойиҳаси матбуотда эълон қилинди.

Асосий Қонун лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси жуда кенг тус олди. У 1992 йил сентябрь ойи охиридан декабрь бошларигача фуқароларнинг сиёсий фаоллиги, ижодий

³⁷Қаранг: Уразаев Ш. З. Как готовился проект Конституции Республики Узбекистан // Народное слово. 1992. 26 декабря.

³⁸ Ўша жойда.

³⁹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. –Т.: Ўзбекистон, 1996.–85-бет.

кўтаринкилиги руҳида ўтди ҳамда Ўзбекистонда демократия ривожининг самарали ва амалий мактаби бўлди. Муҳокамада мамлакатимиз катта ёшдаги аҳолисининг деярли ҳаммаси иштирок этди. Матбуотда, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларда қизғин баҳс-мунозаралар бўлди, кўплаб учрашувлар ўтказилди, Конституция лойиҳасига доир масалалар бўйича баҳс-мунозаралар ташкил қилинди.

Лойиҳа эълон қилинган, Конституциявий комиссияга фикр-мулоҳазалар билдирилган 600 тага яқин хат келиб тушди. Республика матбуотининг ўзида Конституция лойиҳасига бағишланган юздан ортиқ материаллар эълон қилинди. Келиб тушган таклифларнинг сони 5 мингдан ошиб кетди. Конституция лойиҳаси тушган таклифларни инобатга олган ҳолда анча тузатилди, қайта ишланди ва 1992 йил 21 ноябрда муҳокамани давом эттириш учун газеталарда қайта чоп этирилди.

Шундай қилиб, ҳуқуқий прецедент – икки босқичли умумхалқ муҳокамаси юз берди. Ушбу ҳолат муҳокама иштирокчиларини фаоллаштириш учун қудратли рағбат вазифасини бажарди. Бунинг натижасида умумхалқ фикр алмашуви янгирақ тус олди. Мазкур акциянинг маъноси шунда эдики, фуқаролар Конституциянинг қайта ишланган вариантыда Конституция лойиҳасини муҳокама қилишдаги ўз иштирокларининг натижасини кўра олдилар. Янги вариантда умумхалқ муҳокамасининг дастлабки босқичида келиб тушган кўплаб фикр-мулоҳазалар ва таклифлар ўз ифодасини топди. Одамлар Конституциявий комиссия уларнинг овозини эшитганлигига, таклифларининг тегишли равишда кўриб чиқилиб, инобатга олинганлигига ишонч ҳосил қилдилар.

Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси Ўзбекистон халқининг хоҳиш-иродасини аниқлаш, жуда бой материал тўплаш имконини берди. Ушбу материал чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқилди, умумлаштирилди ва халқнинг умумий иродаси шаклида ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессияси муҳокамасига киритилди.

И.А.Каримов сессияда Конституцияни "халқчил қомус" деб атаб, унинг лойиҳаси устида тахминан икки йил давомида ишлангани, икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтганлиги ва шу вақт мобайнида у халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилганлигини, сайқал топганлигини таъкидлади⁴⁰.

Республика Олий Кенгашининг сессиясида муҳокама қилиш учун киритилган Конституция лойиҳасига 80 га яқин ўзгартишлар, қўшимчалар таклиф этилди ва аниқликлар киритилди. Уларнинг айримлари муҳим аҳамиятга эга эди. Парламент сессиясининг иши давомида депутатлар ҳам Конституция лойиҳасига бир катор ўзгартишлар киритдилар.

Конституцияни ишлаб чиқиш, муҳокама қилиш ва қабул қилиш жараёни И.А.Каримовнинг "Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомуснома" бўлганлиги, у "халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини" акс эттириши, унинг "халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсули..."⁴¹ эканлиги ҳақидаги хулосасининг тўғрилиги ва асосланганлигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Конституциясини тайёрлашда Президентнинг катта хизматлари ҳақида Н. Мишин шундай ёзади: «Каримов Асосий Қонунда инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғояларига содиқлик, ҳозирги ва келажак авлодлар олдида чуқур масъулиятни ҳис этиш, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибаларига таяниш, демократия ва қонунийликка ҳурмат, халқаро ҳуқуқнинг умумхалқ эътирофи этган нормаларини тан олиш, Ўзбекистоннинг муносиб ҳаётини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий давлат яратиш ва ниҳоят, мустақкам фуқаровий тинчлик ҳамда миллий келишувни таъминлаш каби эзгу ниятларни мужассамлаштиришга ҳаракат қилди»⁴².

Ўзбекистонда конституциявий қурилишнинг асосини Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз асарлари, чиқишларида ифодалаб берган беш асосий принцип ташкил қилади.

⁴⁰ Ўша жойда. 124-бет.

⁴¹ Каримов И. А. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 93-бет.

⁴² Мишин Н. Взгляд из Москвы. Ислам Каримов – первый Президент Республики Узбекистан. Штрихи к портрету // Ислам Каримов. Стабильность и реформы. Статьи и выступления. – М.: Палей, 1996. – С. 19–20.

Бу асос бўлувчи ғоялар ва қоидалар Ўзбекистон тараққиёти ва миллий мафкурасининг тамал тошидир.

"Дарҳақиқат, – деб ёзади Ўрта Осиё бўйича таниқли мутахассис профессор Л. Левитин, – Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясида ҳозирги замон жамиятларига уларнинг сиёсий-ҳуқуқий ташкил этилиши нуқтаи назаридан зарур бўлган деярли барча нарса мавжуд. Шахснинг мустақиллиги, ҳокимиятларнинг тақсимланиши, мулкдорлик шакллариининг хилма-хиллиги, мафкуравий ранг-баранглик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий плюрализм, бошқариладиганларнинг розилигига асосланган ҳукумат сингари ва кўплаб бошқа демократик қадриятлар конституциявий тузумнинг принциплари сифатида тасдиқланади. Узоқ йиллар давомида тоталитар-мустабид тартиботнинг хомхаёл-демократик никоби бўлиб келган турли кўринишдаги "шўрочиликлар" барҳам топтирилган"⁴³.

Америкалик профессор Дональд С. Карлайлнинг "Ўзбекистон ва Ўрта Осиё: истиқболдаги ўтмиш ва ҳозирги кун" китобида "Каримов Конституцияси" деб номланган бўлим бор"⁴⁴. Ҳақиқатан ҳам Президент И. А. Каримов мустақил Ўзбекистон Конституциясининг ташаббускори, илҳомчиси ва асосий муаллифидир.

Конституциянинг 93-моддаси 1-қисмига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституциянинг кафили ҳисобланади. "Конституциянинг кафили" тушунчаси, кўплаб Европа мамлакатлари ва АҚШ конституцияларида қўлланилмаганидек, илгари амалда бўлган совет конституцияларида ҳам ишлатилмаган эди.

Нима учун мамлакатимиз Конституциясида айнан Президент Конституциянинг кафили сифатида белгилаб қўйилган?

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёни фақат унинг кафилинигина эмас, балки конституциявий нормаларнинг қафолатланиш даражаси ва шакллариини ҳам белгилаб берди.

Президент Конституциянинг кафили сифатида белгилаб қўйилар экан, Конституция Президентлик институтининг бутун давлат тизимини муҳофаза қилувчи ролини тавсифлайди.

Конституциянинг кафили функцияси Президентнинг давлат бошлиғи сифатидаги алоҳида ўрнини таъкидлайди ва кўп қирралидир. Конституцияни қафолатлар экан, Президент унинг нормаларига барча давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, жамоат ташкилотлари ва фуқаролар риоя қилишларини талаб қилиши мумкин ва шарт.

Президент Конституциянинг кафили сифатида унга риоя қилинишининг эталони ҳисобланади ва шу нуқтаи назардан ўзи раҳбарлик қилаётган органлар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига баҳо беради. У Конституциянинг кафили сифатида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини, унинг мустақиллиги ҳамда ҳудудий яхлитлигини муҳофаза қилиш, давлат органларининг ўз вазифаларини бажаришларини ва мувофиқлашган ҳамкорлигини таъминлаш, конституциявий тузумни мустаҳкамлаш бўйича барча шароитларни яратиш учун зарур чора-тадбирларни кўради.

Конституциядан келиб чиққан ҳолда, И.А.Каримов ўзининг фундаментал асарларида Ўзбекистон тараққиётининг стратегик йўналишларини белгилаб берди. Конституцияни қафолатлар экан, давлат раҳбари бевосита ҳамда давлат органлари орқали ҳаракат қилади. Конституциянинг кафили сифатида Президент умуман Конституцияни ҳимоя қилиш механизми таъсирининг самарадорлиги учун шахсан жавобгарлик намуналарини кўрсатмоқда. У давлатнинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш, бутун мамлакат ҳудудида тинчлик, барқарорлик ва қатъий конституциявий тартибни қафолатлаш бўйича ўз мажбуриятини бажарар экан, халқ ишончини муносиб оқламоқда.

⁴³ Қаранг: Ислом Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 89–90-б.

⁴⁴ Ўша жойда. 90-б.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январда эълон қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида"ги фармони Конституцияни кафолатлаш ва бу мақсад учун зарур шарт-шароитларни яратишга қаратилган.

Шундай қилиб, И. А. Каримовнинг Конституция ҳақидаги фикрлари, таъкидлари ва ҳулосалари рўй бераётган конституциявий жараёнларни, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ривожланишининг тарихий шарт-шароитларини, унинг ҳозирги ҳолатини ва истиқболларини, бой имкониятларини ўрганиш, чуқур таҳлил ва синтез қилиш натижаларига асосланган⁴⁵.

Юртбошимизнинг Конституция ҳақидаги ғоялари конституциявий назария, жаҳон конституциячилиги тажрибаси ва конституциявий нормаларни жорий этиш амалиётининг уйғунлашиб кетганлигини намоён қилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Муқаддима, 6 бўлим, 26 боб ва 128 моддадан иборат. Ўз ички тузилиши билан Ўзбекистон Конституцияси жаҳон конституциявий амалиётига тўла мос келади. Асосий Қонун Муқаддимаси жуда қисқа ва кўтаринки руҳда ёзилган. Унинг моҳияти Конституцияни халқ, яъни давлатнинг ҳақиқий соҳиби қабул қилганлигида ва унда ўз иродасини ифода этганлигидадир.

Конституциянинг асосий мантикий йўналиши куйидагича: инсон -жамият-давлат. Биринчи бўлимда мустақил Ўзбекистон давлатининг асосий конституциявий принциплари кўрсатилган. Бундай принциплар қаторига давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги ҳамда ташқи сиёсатимиз тамойиллари киради.

Биринчи бўлим конституциявий тузумнинг асосий принциплари йиғиндисидан иборат бўлса, иккинчи бўлим инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ўзбек хартасидир. Бошқача қилиб айтганда, инсон ҳуқуқларининг яхлит ва кенг тизимидир. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги бўлимнинг давлат ҳокимияти тўғрисидаги бўлимларидан олдин берилганлиги ҳам маълум бир мантиққа асослангандир. Ҳуқуқларни инсонга давлат инъом қилмайди, балки фуқаро ўзига берилган ажралмас табиий ҳуқуқлар мажмуидан онгли равишда ва маъсулиятни ҳис этган ҳолда фойдаланади. "Жамият ва шахс" деб номланган учинчи бўлим одатдагидек эмас, жаҳоннинг биронта Конституциясида бундай бўлим йўқ. Бу бўлимнинг асосий мақсади, фуқаролик жамиятининг анъаналарини тиклаш, ижтимоий уюшмалар ва муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб, уларнинг ривожланишини таъминлашдан иборат.

Бу бўлимни конституцияга киритилишининг сабаби нима?

Биринчидан, совет тузumi ҳукмронлик қилган йилларда ўта давлатлаштириш сиёсатининг натижаси ўлароқ, жамиятнинг барча жабҳалари давлат назорати остида эди. Айни вақтда давлат тушунчаси жамият тушунчасидан тор бўлиб, жамиятнинг бир таркибий қисмидир, ҳолос.

Иккинчидан, жамият институтлари билан давлатнинг ўзаро муносабатлари авваламбор Конституция даражасида белгиланмоғи даркор.

Учинчидан, давлат таркибига кирмаган жамиятнинг иқтисодий негизлари, жамоат бирлашмалари, оила, оммавий ахборот воситалари ўзининг конституциявий мақомини топган.

Конституциянинг тўртинчи бўлими маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилишига бағишланган. Ўзбекистон вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалардан иборат маъмурий-ҳудудий тузилишига эгадир. Республика таркибига Қорақалпоғистон Республикаси ҳам киради. Бу суверен давлатнинг конституциявий мақомига ва Ўзбекистон билан ўзаро муносабатларига махсус 17-боб бағишланган.

Бешинчи бўлим давлат ҳокимияти органларини ташкил этиш ҳақида бўлиб, унда ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи ўзининг амалий ифодасини топган, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари конституциявий мақоми муайян тартибда мустаҳкамланган. Давлатимизнинг марказий идоралари Олий Мажлис, Президент, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий, Олий ва Хўжалик Судлари, Прокуратура, маҳаллий

⁴⁵ Ислом Каримов Конституция тўғрисида. Тошкент, 2000й-156 б.

давлат ҳокимияти органларининг конституциявий мақоми белгилаб берилган. Сайлов тизимининг принциплари, молия ва кредит, хавфсизлик ва муҳофафза масалалари ҳам конституциявий тартибга солиш доирасига кирган.

Сўнги, олтинчи бўлим Конституцияни ўзгартириш муаммосига бағишланган бўлиб, ҳуқуқий нуқтаи назардан Асосий Қонуннинг барқарорлигини таъминлашга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тузилиши унинг: биринчидан, фуқаролар тинчлигига, яъни миллий ва ижтимоий тотувликка;

иккинчидан, шахс эркинлигига ва сайлов эркинлигига;

учинчидан, сиёсий барқарорликка;

тўртинчидан, фаровонлик ва иқтисодий ўсишга;

бешинчидан, давлатнинг одамлар олдигаги ўз бурчини бажаришига эришишга қаратилган.

Конституциянинг давлатдаги Асосий қонун сифатида эътироф этилиши дунёда унинг аҳамияти ва мавқеининг ошиб бориши билан уйғунлашиб, Конституциявийчилик ғоясини ривожлантиришда муҳим талаблардан бири ҳисобланади. Бизнинг мамлакатимиз тарихида бир нечта Конституциялар қабул қилинган бўлиб, уларнинг мазмун ва моҳияти ўша давр шарт-шароитлари билан ўлчанади.

Конституция ва қонунларнинг қабул қилиниши ва ўзгартирилиши жараёнларида давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар ва бизнинг ҳудудимизда яшаб турган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўзларининг таклиф мулоҳазалари билан иштирок этишлари мумкин. Шунингдек, дунё мамлакатларининг ҳаётий тажрибаси шуни кўрсатадики, Конституциялар турли хил усуллар асосида қабул қилиниши мумкин:

биринчидан, Конституция ҳокимиятнинг Олий органи томонидан ишлаб чиқилади ва халқ муҳокамасидан ўтгандан сўнг қабул қилинади (Ўзбекистонда Олий Мажлис, Украинада Олий Рада, АҚШда Конгресс палаталари томонидан қабул қилинади);

иккинчидан, Конституция махсус таъсис этилган давлат органи томонидан ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. (Хитой, Мозамбик, Вьетнам ва Грузияда алоҳида таъсис этилган Конституцион йиғилиш томонидан);

учинчидан, Референдум йўли билан бевосита халқ томонидан қабул қилинади (Франция, Белорусия, Алжир, Швеция ва Филиппинда).

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси олий юридик кучга эга бўлган давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, халқ манфаатларига мувофиқ тарзда янги демократик давлатнинг вужудга келиши натижасида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган. Агар унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш зарурати туғилса, бу масала кенг жамоатчиликнинг фикрига таянган ҳолда амалга оширилади. Бу ҳақда Конституциянинг ўзида аниқ меъёрлар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин 6 ой мобайнида Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан кейингина қайта киритилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонун ёни Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади (127-модда).

Конституциянинг айрим меъёрларини кўриб чиқишга мамлакатда амалга ошириладиган ислохотларнинг чуқурлашиш ёки давлат ҳокимияти олий органлари тузилишини янада такомиллаштириш зарурияти сабаб бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси давлат органлари тизими ва фаолиятининг доимо такомиллаштириб бориши, давлатимиз сиёсатининг асосий мазмунини ташкил этмоқда. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон

Республикаси Олий Мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадир. 2000 йил 25 май куни, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ, иккинчи сессиясида: "Мен доимий асосда ишлайдиган икки палатали парламент тизимига ўтиш таклифини киритмоқчиман яъни, биз 2004 йилда бўладиган сайловларда парламентни икки палатали қилиб, ташкил этишимиз лозим. Бунда қуйи палата – Олий Мажлис партиялар вакиллари ва мустақил депутатлардан сайланади. Сиёсий партиялар ва аҳоли йиғилишлари унга ўз вакиллари ўтказди, улар парламентда доимий равишда ишлайди. Юқори палата таркибини вилоят, шаҳар ва туманлардан маҳаллий кенгашларга сайланган депутатларнинг вакиллари ташкил этади. Мисол учун Қашқадарё вилоят кенгашига сайланган депутатлар шаҳар ва туманларда сайланган ноиблар ҳисобидан вилоят миқёсидаги йиғилишларда ана шу кенгашларнинг олти-етти нафар энг ишончли вакили мамлакат парламентининг юқори палатасига сайланади. Улар юқори палатада шу вилоятнинг манфаатларини ҳимоя қилади" деб таъкидлади. Юқори палатага сайланган вакилларнинг асосий вазифаси қуйи палата тайёрланган қонунларни кўриб чиқиш ва шунга мос равишда ўзларининг қарорларини қабул қилишлиги, мамлакатимизнинг барча ҳудудларига тенг кўз билан қараб, ана шу ҳудудларнинг вакиллари орқали халқининг манфаатларини бир хилда ҳимоя қилиши зарурлиги ҳақида тўхталди.

Шундан сўнг бу таклиф юзасидан, депутатларнинг фикр ва мулоҳазалари ўрганиб чиқилиб, 2001 йил 6 декабр куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ, еттинчи сессиясида депутатлар бир овоздан Ўзбекистон халқининг фикрини аниқлаш мақсадида референдум ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди, 2002 йил 27-январ кунини умумхалқ референдуми куни деб эълон қилди. Референдумда овоз бериш бюллетенига қуйидаги мазмундаги саволлар киритилди;²

1. Сиз келгуси чақириқ Ўзбекистон Республикаси Парламентини икки палатали қилиб, сайланишига розимисиз?

2. Сиз Ўзбекистон Республикаси Президентининг Конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб, ўзгартиришга розимисиз?

Ўзбекистон халқи, Олий Мажлис ва Президент фаолиятини такомиллаштиришни бир овоздан тасдиқлади. Эндиги вазифа Ўзбекистон халқининг ҳоҳишини 2004 йилга қадар тадбиқ этилишининг ҳуқуқий асосларини яратиш лозим.

Ҳозирги кунларда бу масаланинг ҳамма учун маъқул бўлган ечимини топиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раҳбарлигида жуда кўп илмий-ўқув муасасалари, давлат ва нодавлат ташкилотлари бош қотирмоқдалар. Ҳар бири ўз салоҳиятидан келиб чиқиб миллийлигимизга мос бўлган референдум натижалари талабаларини ҳал этиш имкониятига эгадирлар. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг навбатдаги саккизинчи сессиясида бу масаланинг ҳал этилишини дастлабки, муҳокамаси бўлиб: 2002 йил 4 апрелда Ўзбекистон Республикасининг "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонуни қабул қилинди.

Бизга маълумки, 1993 йил 28 декабрда биринчи бор Конституциямизга ўзгартириш ва қўшимча киритилган бўлиб, "Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунида шундай дейилган эди: "Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 77-модда 1-қисмидаги "150 нафар депутатдан" деган сўзлар "депутатлардан" деган сўз билан алмаштирилсин"¹

Юқоридаги Конституциявий қонун асосида 2003 йил 24 апрелдаги "Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциянинг XVIII, XIX, XX, XXIII бобларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди.

² "Халқ сўзи" рўзмасининг 2001 йил 7 декабр сони

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси 1994 йил 1-сон, 5-модда

Жумладан, Конституциямизнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси деб номланган XVIII боби илгари бир палатали парламентга бағишланган бўлса эндиликда мазкур бобда икки палатали парламент Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенати (юқори палата) га бағишланган.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 76-моддасида илгари “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади” деб номланган қоида мавжуд эди. 2003 йил 24 апрелда киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритилганидан сўнг ҳозирда мазкур 76-моддада қуйидагича қоида мавжуд: “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан-Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати ваколат муддати-беш йил”.

Конституциямизнинг Ўзбекистон Республикасининг Президенти боби яъни XIX бобига ҳам ўзгартириш киритилди. Хусусан, илгари Конституциямизнинг 89-моддасида қуйидаги норма мавжуд эди: “Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир.”.

2003 йил 24 апрелда мазкур моддага ўзгартириш киритилиб, “Ўзбекистон Республикасининг Президенти айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади” қоидаси чиқариб ташланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг айрим ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси юқори палатаси Сенатга ўтказилди. 93-модда 6-бандига кўра, Ўзбекистон Республикаси чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлаш учун номзодларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига тақдим этади;

93-модда 23-бандига кўра эса, “амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдимнома киритади ва Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан ҳукм қилинган шахсларни афв этади”. Илгари Ўзбекистон Республикаси чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлаш ва амнистия тўғрисида ҳужжатларни қабул қилиш бевосита Президент ваколатига киритилган эди.

Конституциямизнинг Вазирлар Маҳкамаси яъни XX бобига киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларга тўхталадиган бўлсак, илгари 98-моддада кўра, “Вазирлар Маҳкамаси таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади” деган қоида мавжуд бўлган бўлса, ҳозирда 98-модда иккинчи қисмида “Вазирлар Маҳкамаси таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан шакллантирилади. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиға биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Ўзбекистон Республикаси Бош вазири тақдимиға биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади” деган қоида мавжуд.

Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ваколатлари кенгайтирилиб, 98-модда 5-қисмиға “Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларига раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириғига биноан халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради, Ўзбекистон Республикаси қонунларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ушбу Конституциянинг 89-моддаси ва 93-моддасига асосланган ҳолда Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида раислик қилишға, Вазирлар Маҳкамаси ваколатига кирувчи масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишға, шунингдек

Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларини, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири фармойишларини бекор қилишга ҳақли” деган қоида киритилди.

Шунингдек, мазкур киритилган ўзгартириш ва қўшимчалардан сўнг Ўзбекистон Республикаси Бош Вазирга Ўзбекистон Республикаси Президентига Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тасдиқлаш учун тақдим қилиш ваколати берилди.

Конституциямизнинг сайлов тизими деб номланадиган XXIII бобига ҳам ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Илгари 117-модда 2-қисмида “Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар” деган қоида мавжуд эди.

Ҳозирда 117-модда 2-қисмида “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишинча уларнинг конституциявий ваколат муддати тугайдиган йилда-декабрь ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбасида ўтказилади. Сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишинча қўшма мажлисларида мазкур депутатлар сайланганидан сўнг бир ой ичида улар орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар” деган қоида мавжуд.

Шунингдек, 2003-йил 24-апрелда Конституциямизнинг Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби 6-бўлимига ҳам ўзгартириш киритилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг дастлабки 127-моддаси “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси жами депутатларнинг учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонунлар билан киритилади” деб белгиланган эди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазкур моддасига киритилган тузатиш ва қўшимчалардан сўнг “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонун ёки Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади” деб ўз ифодасини топди.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг бўлиниш принципи асосида, давлат органлари тизими ва уларнинг ташкил этилиш тамойиллари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Олий Мажлиси Палаталари ваколатлари мажбуриятлари, вазифаларини ва бунинг баробарида бошқа давлат органлари тизимидаги фаолият йўналишларини ўзида белгилаб берган алоҳида конституциявий қонуннинг қабул қилиниши ва ундан кейин Конституция ва тегишли қонунларни қабул қилиш ёки ўзгартириш, тузатишлар киритиш масалаларини ҳал этиш тартибининг белгиланганлиги, Олий Мажлис олдида турган мақсадни режа асосда мукамаллигини таъминланган ҳолда, амалга ошириш учун шароит яратиб беради. Шундай қилиб, Конституцияга ўзгартириш ҳамда тузатишлар киритиш заруриятининг пайдо бўлиши давлат ва жамиятнинг ривожланишида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш борасидаги ҳуқуқий ислохотларнинг амалий натижаси бўлиб ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

42. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
43. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
44. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
45. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
46. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
47. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон», - 966.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
11. Рахманов А.Р. Международно.правовме аспектм обеспечения всеобъемлющей национальной безопасности Республики Узбекистан. .Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. . Т, 2001. . 54 с.;
12. Саидова Л.А. Дипломатическое право в Узбекистане: проблемм теории и практики. . Автореф. диссертации на соиск. уч. степ. д.ю.н. . Т.: УМЭД, 2001..50 с.;
13. Таджиханов Б.У. Республика Узбекистан . суверенное государство. . Т.: Академия МВД, 1997. . 128 с.;
- 14.. Турсунов А.С. Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида.//Ҳдёт ва қонун. —
— № 10—11. — 2 — 8 — б.;
- 15 Турсунов А.С. Ўзбекистон қонунчилиги: жаҳон андозалари ва миллий принциплар // «Мустақил Ўзбекистон: ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари. (Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов асарлари асосида)» илмий —амалий конференцияси материаллари. — Т.: Ўз ФА И. Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти, 1999. — 9—16 — б.;
16. Турсунов А.С. Давлат ва суверен тенглик // Ҳаёт ва қонун. — 2002. . №1. . 7.9.6.;
17. Халилов Э.Х. Становление и развитие высшего законодательного органа государственной власти Республики Узбекистан. — Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. . Т, 2000..44 с.;
18. Халилов Э.Х. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар//Масъул муҳаррирлар: Э.В.Вохидов, М.М.Миролимов. — Т.:Ўзбекистон, 2001.—
19. Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
20. «Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Республи-каси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
- 21."Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Республи-каси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
- 22«Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асоосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
23. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь,

- Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
25. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,
26. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Норматив — ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. . 2001. . №1.2. 7.модда;
27. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 майда қабул қилинган «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонуни. .Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. — 2000. — №5 — 6. 148 — модда;
28. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 3 июлда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатия ваколатхоналари бошлиқларини тайинлаш ҳамда чақириб олиш тартиби

6-мавзу. Давлат суверенитети

Режа:

1. Конституциянинг асосий ғоялари ва унинг демократик хусусиятлари.
2. Давлат мустақиллиги тушунчаси.
3. Суверенитет тушунчаси. Давлат, миллат ва халқ суверенитети.
4. Ўзбекистон Республикаси суверенитетининг давлат-ҳуқуқий белгилари.
5. Ўзбекистон Республикаси давлат рамзлари: байроқ, гимн ва герб.

"Суверенитет" атамаси илк бор Францияда (XVI) вужудга келган. Бу атама латинча *superareitas* (*supra, superios*) сўздан келиб чиққан бўлиб, аслида "энг олий", "олий ҳокимият" деган маънони англатади.

Суверенитет ҳар қандай мустақил давлатнинг умумий ва ажралмас белгиси бўлиб, унинг тўла ҳуқуқлилигини ҳамда ички ва ташқи ишларда бошқа давлатга қарам эмаслигини англатади.

Суверен давлат ўз ички ва ташқи ишларини бошқа давлатларнинг ҳуқуқларини, шунингдек халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларини бузмаган ҳолда, ўзи хоҳлаганча ҳал қилади.

Суверенитет давлатга хос тушунча бўлиб, у билан бирга вужудга келади. Давлат ва унинг хусусияти бўлган суверенитет тарихий ҳодисадир.

Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, яъни ўз тақдирини чет давлатларнинг аралашувисиз белгилаш ҳуқуқи давлат суверенитетнинг асосини ташкил этади.

Ҳозирги шароитда давлат суверенитети принципи халқаро ҳамкорликнинг энг муҳим масаласидир. Ер юзидаги барча мамлакатлар ўзаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқлилиги, бир-бирларини ички ишларига аралашмаслик, бошқа давлатларга ҳужум қилмаслик ва уларнинг ҳудудий бутунлигига дахл қилмаслик, шунингдек суверенитети ва миллий мустақиллигини тўла ҳурмат қилиш принциплари асосланган бўлиши учун курашмоқдалар.

Мустақил Ўзбекистон давлати барпо қилинган дастлабки кунларданоқ катта ва кичик халқларнинг суверен ҳуқуқларига қатъий ва оғишмай риоя қилиш учун ҳаракат қилмоқда, ҳар бир давлатнинг ички ишларига аралашмаслик тамойилларини ҳимоя қилмоқда.

Суверен давлатда халқ ўз мамлакатининг давлат мустақиллиги ва ҳудудий дахлсизлиги ҳуқуқи, ўз мамлакатининг иқтисодий ва маданий жихатдан раванқ топишини таъминлаш мақсадида қандай ижтимоий тузумни ва бошқаришнинг қандай шакли мақсадга мувофиқ ва зарур деб топса, ўшандай тузумни ўрнатиш ва ўшандай шаклни танлаш ҳуқуқига эга бўлади.

1991 йилнинг 31 августида ўзбек халқининг азалий орзуси, яъни ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқиши натижасида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди.

Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигига эришди. "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонунда, "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш баёноти"да, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида"ги Қарорида ҳамда бироз олдин 1990 йил 20 июнда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қабул қилган "Мустақиллик Декларацияси"да мамлакатимиз кўп миллатли аҳолининг хоҳиш-иродаси мустаҳкамлаб қўйилди ва бу умумхалқ референдуми томонидан тасдиқланди. Декларацияда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги ва суверен демократик республика эканлиги расмийлаштирилди. Декларациянинг қолган моддаларида Ўзбекистоннинг давлат ҳудуди ва чегараси дахлсизлиги, давлат ҳокимияти Ўзбекистоннинг ҳудудига қирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилиши ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқлилиги мустаҳкамланган (2-4 моддалар).

Ўзбекистоннинг давлат ҳокимияти ваколатига унинг ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар кириши, халқаро ҳуқуқнинг асосий принциплари тан олиниши ва уларни ҳурмат қилиниши ҳамда ўзининг бошқа давлатлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилаши ва амалга ошириши, ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини мустақил белгилаши ва давлат белгиларини ўзи таъсис этиши суверенлиги белгиларидир.

Декларациянинг тўққизинчи моддаси Қорақалпоғистон Республикаси мустақиллигини ва унинг манфаатларини махсус ҳимоя қилади ва мустаҳкамлаб қўяди.

Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи ҳокимияти уни давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади, Республиканинг сиёсий ва иқтисодий тизими ва қурилишини белгилайди.

Декларацияда Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига кафиллик берилиши мустаҳкамланган.

Давлат мустақиллигига эришиш ўзбек халқининг ҳаётида буюк тарихий ҳодисадир. Бу тарихий воқеа давлатимиз солномасига зарҳал харфлар билан ёзиб қўйилган.

1 сентябр Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни бўлиб, халқимизнинг энг табарруқ байрами сифатида нишонланади.

Ўзбекистоннинг давлат суверенитети Ўзбекистон Конституциясининг биринчи моддасидаёқ қонуний мустаҳкамланган бўлиб унда шундай дейилади: “Ўзбекистон – суверен демократик республика. Давлатнинг “Ўзбекистон Республикаси” ва “Ўзбекистон” деган номлари бир маънони англатади”.

"Ўзбекистон - демократик давлат. Бу инсонпарварлик қонунларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъий назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир."⁴⁶

Ўзбекистонда демократик принциплар қарор топмоқда.

Ўзбекистонда давлатнинг бошқариш шакли республикадир. Республика – халқ ҳокимияти демакдир. Республика - энг асосий умуминсоний ҳуқуқий бойликлардан биридир. Бошқарувнинг республика шакли давлат идоралари ваколатларини аниқ белгилаб беришни, қонун чиқарувчи ва ижроия органларининг сайлаб қўйилишини англатади.

Ҳар бир инсоннинг бошқалардан фарқланувчи муҳим жиҳатларидан бири унинг исми шарифи бўлганидек, ҳар қандай давлатнинг ҳам номи унинг ажралмас белгиларидан ҳисобланади. Давлатимизнинг номи "Ўзбекистон" ва "Ўзбекистон Республикаси" бўлиб, мазкур атамалар айнан бир маънони англатади ва улар муқобил тушунчалар сифатида қабул қилинган,

Ўзбекистон давлатининг номи ва унинг рамзлари (герби, байроғи, миллий валютаси ва шу кабилар) халқаро шартномаларда, давлат идораларининг муҳрларида, хизмат ҳужжатлари ва гувоҳномаларида ифодаланади.⁴⁷

Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.

Конституциянинг 3-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади.

Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир.

“Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир.

Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва эллатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади” (4-модда)

1989 йилнинг 21 октябрида она тилимизга давлат тили мақомининг берилиши истиклолимиз сари қўйилган энг муҳим қадамлардан бири бўлди. Бу эса собиқ совет

⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., Ўзбекистон. 1995. 31-бет.

⁴⁷ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., Ўзбекистон. 1995. 32-бет.

салтанати давридаги "руслаштириш" сиёсатининг марказий ғояларидан бири бўлган "она тилимиздан махрум этиш" мақсадларига қонуний равишда тўсиқ қўйишдан иборат эди. 1995 йил Давлат тили тўғрисидаги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди.

Эндиликда ўзбек тилида идора ишлари, ҳужжатлар олиб борилмоқда. Ўзбек тилида қонунларимиз ёзилмоқда, давлат ҳужжатлари, илмий асарлар, номзодлик ва докторлик диссертациялари, уларнинг авторефератлари, дарсликлар, ўқув қўлланмалар пайдо бўлди. Бу билан бизга жаҳон маданияти ва ахбороти маконига тўлиқ кириш учун кенг имкониятлар очилади. Ўзбек халқининг, унинг миллий маданияти ва ўзига хослигини ифода этувчи восита бўлмиш ўзбек тилининг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш, мазкур тилнинг давлат тили мақомидек салоҳиятини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш умумхалқ вазифасидир.

Асосий Қонунимизнинг 5-моддасида "Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган ўз давлат рамзлари-байроғи, герби ва мадҳиясига эга деб кўрсатилган.

"Давлатимиз рамзлари - байроқ, тамға, мадҳия Ўзбекистон халқининг шон-шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради. Мана шу рамзларни эъозлаш - ўзининг кадр-қимматини, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончни мустаҳкамлаш демакдир".¹

"Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи тўғрисида"ги Қонун 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган. "Ўзбекистоннинг давлат байроғи мамлакатимиз ҳудудида илгари мавжуд бўлган ғоят қудратли салтанатлар байроғига хос бўлган энг яхши анъаналарни давом эттирган ҳолда республиканинг бугунги табиатига мувофиқ келадиган хусусиятларни, халқимизнинг миллий ва маданий соҳалардаги ўзлигини ҳам акс эттиради.

Байроқдаги ҳаво ранг бўёқ-зангори осмон ва мусаффо сувнинг, шунингдек ер ва осмондаги ҳаёт манбаларининг рамзидир.

Оқ ранг эса тинчлик ва поклик тимсолидир. Байроқдаги оқ ранг ёш мустақил давлатимиз ошиб ўтиш лозим бўлган йўлнинг ёрқин ва чароғон бўлиши учун эзгу ният сифатида қўйилган.

Байроқнинг қизил рангидаги йўллари -ҳар бир тирик жон, қон томирида жўшиб турган ҳаётнинг кучнинг барҳаётлиги рамзидир.

Яшил ранг эса-табиатнинг тимсоли, гуркираб яшаётган ҳаёт ва ҳосилдорликнинг рамзидир.

Байроқдаги ярим ой - ўзбек халқининг кўп асрлик анъаналарига мувофиқ келади. Чунончи, ярим ой ва юлдузлар мусаффо осмоннинг, тинчликнинг рамзидир. Ўн икки рақами - қадимдан халқларимиз орасида мукамаллик тимсоли бўлиб келган. Шу боисдан ҳам байроғимизга ўн икки юлдузнинг тасвири туширилади. Давлат байроғи бизнинг кўҳна ўтмишимиз, бизнинг бугунги кунимиз ва буюк келажагимизнинг рамзидир.

1992 йилнинг 2 июлида Ўзбекистоннинг давлат герби тўғрисидаги Қонун қабул қилинган. Гербимиз марказида қанотларини кенг ёйиб турган хумо куши тасвирланган. Бу бахт-саодат ва эркесварлик рамзидир. Хумо куши ўзбек халқи орасида одамларни бахт-саодатга етказувчи илоҳий қушнинг рамзи сифатида эъозланиб келган.

Гербнинг юқори қисмида Ўзбекистоннинг собиқ ва барқарорлиги рамзи бўлган 8 қиррали юлдуз тасвирланган бўлиб, унинг ичида ярим ой ва 5 қиррали юлдуз ифодаланган.

Қуёш тасвири - ўзбек давлати ва халқининг ҳаёт йўли ҳамиша нурли бўлиши учун билдирилган эзгу ниятдир. Бундан ташқари, қуёш мамлакатимиздаги ниҳоятда гўзал, табиий иқлим шароитини ҳам кўрсатиб туради.

Гербдаги бошқа тасвирлар ризқ - рўзимиз бўлмиш ғалланинг тимсоли, оппоқ бўлиб очилаётган пахта чаноқлари давлат байроғига ўхшаган лента билан ўраб қўйилган - бу мамлакатимизда яшаётган халқлар яқдилигининг тимсолидир.

1992 йилнинг 10 декабрида Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси тасдиқланган. Давлат мадҳиясининг шеърини Абдулла Орипов ёзган, мусиқасини эса таниқли санъат арбоби Мутал Бурхонов басталаган"⁴⁸

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.

⁴⁸ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., Ўзбекистон. 1995. 36-38-бетлар.

Конституциянинг олтинчи моддасида Республикамизнинг пойтахти Тошкент шаҳри эканлиги баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси суверен давлат сифатида халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти ҳисобланади. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва ҳафсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузади, ҳамдўстликка ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин.

Халқаро ҳамдўстлик ва халқаро ҳамкорликни асосий томонлари орасида давлатларнинг суверен тенглиги тамойили муҳим ўрин эгаллайди. Давлатларнинг суверен тенглиги тамойили Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомида ўрнатилган асосий тамойиллардан биридир.

Бу тамойилнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

Давлатлар бир-бирларининг суверен тенглигини ҳурмат қилишлари, бошқа давлатларнинг суверенитетига тегишли ҳуқуқий субъектларни ҳам ҳурмат қилишлари керак. Ҳар бир давлат ўзининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий тизимини ўзлари эркин танлаб олиш ва ривожлантириш ҳуқуқига эгадирлар, ўз қонунлари ва маъмурий ҳудудий тузилишларини ўзлари ўрнатишлари ҳуқуқига эгадирлар.

Ҳамма давлатлар тенг ҳуқуқ ва мажбуриятга эгадирлар. Ҳар бир давлат бир-бирларининг ҳуқуқларини ҳурмат қилишлари, халқаро ҳуқуқ нормалари асосида бошқа давлатлар билан бирга ўзаро муносабатга киришишлари ва ўз муносабатларини белгилаб олишлари керак. Ҳар бир давлат халқаро ташкилотлар ва шартномаларда қатнашиш ҳуқуқига эгадир.

Шундай қилиб, суверенитет давлатнинг ички ва ташқи сиёсатида тўлиқ мустақиллигини билдиради. Ўзбекистоннинг суверенитети ўзининг ички ва ташқи сиёсатини тўлиқ ўзи белгилаб олиши ва мустақил юритишини англатади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитети ўзининг ҳудудида ички сиёсатини ўзи олиб боришини ва халқаро муносабатларда тўла мустақиллигини англатади.

Давлатнинг тўлиқ мустақиллиги халқнинг ва инсонларнинг ҳуқуқи билан чекланган бўлади. Кўпчилик давлатларнинг Конституцияларида шундай ёзилган: Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Давлат суверенитети халқ суверенитети билан чекланади ҳолос. Халқ мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий тузумини белгилаш ҳуқуқига эгадир. Давлат халқнинг олий ҳуқуқини ҳурмат қилишга мажбурдир.

ФЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон», - 966.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Республи-каси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Республи-каси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,
18. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Норматив — ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. . 2001. . №1.2. 7.модда;
19. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 майда қабул қилинган «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонуни. .Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. — 2000. — №5 — 6. 148 — модда;
20. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. — 2001 йил. №1—2. 15 —модда;
- 3.9. Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 майда қабул қилинган «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994 йил.№5. 127 —модда;

7-мавзу. Халқ ҳокимиятчилиги

Режа:

1. Халқ ҳокимиятчилиги – давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг асосий тамойили сифатида.
2. Халқ ҳокимиятчилигида инсонпарварлик ғояларининг устуворлиги. Халқаро ҳуқуқ нормаларида халқ ҳокимиятчилигининг акс этиши.
3. Халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг асосий шакллари: бевосита ва вакиллик демократияси.
4. Халқ муҳокамаси. Референдум тушунчаси ва унинг ҳуқуқий асослари.
5. Ўзбекистонда халқ номидан фақат у сайлаб қўйган Олий Мажлис ва Президентнинг иш олиб бориши мазмуни.
6. Давлат ҳокимиятининг бўлиниш тамойили.
7. Жамият ижтимоий ҳаётида сиёсий плюрализмнинг аҳамияти. Демократия тамойили таъминланишининг ҳуқуқий кафолатлари.

"Халқ ҳокимиятчилиги" атамаси юнонча "демократия" ("demokratia") сўзининг айнан таржимаси бўлиб, бу ибора илк бор юнон шаҳар-давлатида пайдо бўлган ва кейинчалик бутун дунёга тарқалган ҳамда сиёсий луғатдан мустаҳкам ўрин олган.

Демократия сўзи "demos" ("демос") халқ ва "kratos" ("кратос") ҳокимият сўзларининг бирикмасидан тузилиб, "халқ ҳокимиятчилиги" деганидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов демократия тушунчаси ҳақида шундай деб ёзади: "Умумий тарзда демократия деганда ҳамманинг манфаатлари йўлида кўпчиликнинг ҳокимияти ва озчиликнинг иродасини ҳурмат қилиш тушунилади. Батафсил таҳлил қилганда эса демократия – халқнинг ўз эркинлиги ва мустақиллигига қарашлари ҳам, ҳар бир шахснинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ўзбошимчалик билан чеклашлар ва шу йўсундаги ҳаракатлардан ҳимоя қилиш ҳам, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш шакли ҳам эканлиги аён бўлади"⁴⁹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг "Халқ ҳокимиятчилиги" деб номланган иккинчи боби давлатимизнинг демократик табиатини ифодалайди ва Ўзбекистонни суверен демократик республика эканлигини тасдиқлайди. "Халқ ҳокимиятчилиги" принципи ҳар қандай демократик давлат конституциявий тузумининг асосий шартларидан биридир.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси демократик давлат ҳисобланиб, унинг Асосий Қонуни халқ ҳокимиятчилиги принципига асосланади ва бутун мазмун - моҳияти билан ана шу принципини мустаҳкамлайди. Умуман, Ўзбекистон Конституциясининг жуда кўп моддаларига халқ ҳокимиятчилиги ғояси сингдирилган бўлиб, бунга кўра, ҳокимият амалда ва қонун бўйича танҳо халққа тегишлидир. Зеро, халқ ҳокимиятчилиги деганда ҳокимиятнинг фақат халққа тегишли эканлиги, давлат халқ иродасини ифодалаши ва унинг манфаатларига хизмат қилиши лозимлиги, давлатнинг асосий вазифаларидан бири инсон ва жамиятнинг фаровонлигини таъминлашга қаратилган бўлиши кераклиги тушунилади.

Ўзбекистон Конституциясининг 7-моддасида мамлакатимиздаги халқ ҳокимиятчилиги принципи қуйидагича очиқ берилган:

«Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий тартибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.»

⁴⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т., Ўзбекистон. 1997, 180-бет.

Ўзбекистонда давлат халқ иродасини ифодалайди, унинг манфаатларига хизмат қилади. Агар ҳозирги вақтда давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсий фаолиятига диққат билан назар ташласак, мазкур сиёсат инсон ва жамият фаровонлиги мақсадига бўйсундирилганлигини, юртимиз ободлигини ва халқимиз фаровонлигини таъминлашга қаратилганлигини кўрамиз.

Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи эканлиги ҳақида сўз кетар экан, халқ давлат ҳокимиятини қандай йўл билан амалга оширади, деган табиий савол туғилади. Ўзбекистон Конституциясида ҳудди ана шу саволга ҳам аниқ жавоб берилган.

Ўзбекистон Конституциясида, халқ ҳокимиятчилигининг жаҳон конституциявий ривожланиши тажрибасида ишлаб чиқилган қуйидаги иккита шакли ўрнатилган:

1. Тўғридан-тўғри, яъни бевосита демократия – фуқаронинг давлат ишларини ҳал қилишда тўғридан-тўғри иштирок этиши.

2. Вакиллик демократияси, яъни билвосита демократия – фуқаронинг давлат ишларини ҳал этишда ўзи сайлаган вакиллари, яъни депутатлар орқали иштирок этиши.

Ўзбекистон Конституциясининг 32-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Бевосита демократиянинг асосий кўринишларидан бири - референдум Ўзбекистон Конституциясида алоҳида белгиланган: «Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланган». (9 - модда)

Референдум сўзининг луғавий маъноси лотинча "маълум қилиниши лозим бўлган нарсаси" деганидир, яъни давлатда ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим масалалар халққа маълум қилинади ва унинг овоз бериши орқали ҳал этилади. Референдум республикамизда демократиянинг кўринишларидан бири бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Ўзбекистонда референдум ўтказиш тартиби 2001 йил 30 августда янги таҳрирда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисида"ги қонуни билан тартибга солинади. Унга кўра, референдумда қабул қилинган қарорлар олий юридик кучга эга бўлиб, фақат референдум ўтказиш йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Ўзбекистон фуқаролари референдумда ихтиёрий равишда қатнашадилар. Референдумга қўйиладиган масалалар халқ, жамият, давлат манфаатларидан келиб чиққанлиги учун унда фуқароларнинг аксарияти доимо фаол иштирок этади. Масалан, 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги масалага доир референдум ўтказилиб, унда Ўзбекистон халқи Олий Кенгаш эълон қилган Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини маъқуллади. 2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда эса икки палатали парламент ва Президент ваколати муддатини узайтириш масаласи қўйилиб, референдумда овоз берувчилар рўйхатига киритилган 13.266.602 нафар фуқароларнинг 12.113.070 нафари иштирок этди. Референдумда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган аҳолининг 92 % дан ортиғи бу масалани ёқлаб овоз берди.

Референдум ҳақида сўз кетар экан, шу нарсани унутмаслик керакки, референдумга давлат ва жамият ҳаётига тааллуқли барча масалалар қўйилавермайди. Масалан, республика ҳудудий бутунлигини ўзгартириш тўғрисидаги, солиқлар, бюджет, амнистия (умумий афв этиш), жамоат тартибини, аҳолининг соғлиғи ва хавфсизлигини таъминлаш юзасидан фавқулодда ва шошилиш чоралар кўриш тўғрисидаги, Ўзбекистон Республикаси тузган шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажариш ҳақидаги, мансабдор шахсларни тайинлаш ва ишдан бўшатиш билан боғлиқ масалалар умумхалқ овози-референдумга қўйилмайди. Бу масалалар Конституцияга биноан тегишли давлат ҳокимият органлари, хусусан Олий Мажлис ва Президент томонидан кўриб ҳал қилинади. Зеро, Олий Мажлис ҳам, Президент ҳам бевосита халқ томонидан сайлаб қўйилади. Бу

борада ҳам Конституциянинг демократик томони кўзга яққол ташланади, умумхалқ овози хал қилувчи роль ўйнайди.

Ўзбекистонда сайлов тизимининг адолатли ташкил қилинганлиги бевосита демократиянинг яна бир муҳим кўринишларидандир. Конституциянинг 117-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Депутатларнинг сайловчилар олдида ҳисобот беришлари ва улар билан учрашувлар ўтказишлари бевосита демократиянинг кўринишларидан биридир. 2004 йил 2 декабрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида депутатнинг ва Сенат аъзосининг мақоми тўғрисида"ги Қонуннинг 9-моддасида депутат вақти-вақти билан, аммо йилига камида бир марта, сайловчиларга ўз фаолияти ҳақида ахборот беради. Халқнинг муайян жамоат бирлашмалари, хусусан, қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлар орқали давлат ва жамият ишларини бошқаришда қатнашишини ҳам бевосита демократиянинг кўринишларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин. Масалан, сиёсий партияларнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси сайловларида ўз номзодларини кўрсатиши ва сайлаши, Олий Мажлис ишида партия функцияларининг иштирок этиб, қонун чиқаришда ўз сиёсатларини ўтказишга ҳаракат қилишлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Қонунининг 12-моддасига биноан, сиёсий партиялар қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг муҳим сиёсий ҳуқуқларидан бири – бу йиғилишлар, митинглар, намойишлар ўтказиш ҳуқуқидир. Ушбу ҳуқуқнинг конституциявий қафолатланишини Ўзбекистонда бевосита демократиянинг кўринишларидан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Чунинчи, Конституциянинг 33-моддасига асосан фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда фуқароларнинг барча даражадаги ҳокимият тузилмаларига яқка тартибда ва жамоа бўлиб мурожаат қилишлари ҳуқуқи таъминланган. Бу ҳам бевосита демократиянинг, хусусан, фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этишининг шаклларида биридир. Масалан, Конституциянинг 35-моддасига биноан, ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги (ЎЗР 13.12.2002 й. 447-II) Қонунида "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ва жамоат ишларини бошқаришда иштирок эта бориб, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида ўзларига берилган ҳуқуқлар ва эркинликларни рўёбга чиқара бориб; ўзларининг қонуний ҳуқуқлари ва мафлаатларини ҳимоялаб мурожаат қилишга; давлат ва жамоат бирлашмаларининг ваколатли органлари бузилган ҳуқуқларини тиклашига ҳақлидирлар" дейилади (1-модда).

Ўзбекистон Конституциясининг муҳим демократик жиҳатларидан бири шундаки, унинг 10-моддасида бутун ҳокимият халқ қўлида эканлиги қонуний расмийлаштирилибгина қолмай, Ўзбекистон халқининг ушбу ҳокимиятни қандай тартибда амалга ошириши ҳам аниқ кўрсатиб қўйилган: "Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас."

Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг иккинчи шакли-вакиллик демократияси бўлиб, бу фуқаронинг давлат ишларини ҳал этишда ўзи сайлаган вакиллари, яъни депутатлар орқали иштирок этишидир.

Вакиллик демократияси қуйидаги кўринишларда намоён бўлади:

биринчидан, ҳокимиятни давлат тузилмалари орқали, яъни вакиллик органлари ва ижро органлари орқали амалга ошириш;

иккинчидан, ҳокимиятни фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари орқали амалга ошириш.

Вакиллик демократиясининг намоён бўлиши айниқса Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси фаолиятида кўзга яққол ташланади.

Олий Мажлис ҳақида шунини айтиш мумкинки, у Ўзбекистон Республикасининг олий вакиллик муассасаси, қонун чиқарувчи органи, яъни парламентиدير.

Ўзбекистон Олий Мажлиси бевосита халқ томонидан ташкил этилиб, унинг вакиллик органи ҳисобланади. Унга депутатлар халқ томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Демак, Ўзбекистон халқи ўз ичидан муносиб номзодлар танлаб, уларни Олий Мажлисга вакил сифатида сайлайди. Уларга ваколат бериб қўяди ва худди шу тариқа ҳокимиятга эгалик қилади. Бироқ фақат шугина эмас. Халқнинг ҳокимиятга эгалик қилиши бошқа воситалар орқали ҳам амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ташкил этилиши, вазифалари, тузилиши ва фаолияти ҳақида Конституциянинг XVIII боби, 78-88-моддаларида батафсил кўрсатиб берилган.

Конституциянинг 10-моддасида Ўзбекистон халқи номидан иш олиб бориш ҳукуқи Олий Мажлис билан бир қаторда Президентга ҳам тегишли эканлиги эътироф этилган. Шу боис Президент деган иборанинг моҳиятини, унинг тегишли давлатда тутган мавқеини аниқлаб олиш зарур. Президент ибораси латинча "олдинда", "юқорида ўтирувчи киши" деган маънони англатади. Конституцияга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти бевосита халқ томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳукуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Президент ҳам худди шу йўл билан халқдан ваколат олади ва унинг номидан иш кўради. Президент халқ манфаатларини ҳимоя қилиб, унинг хоҳиш-иродасини ифода этиб фаолият юритади ва фармонлар чиқаради. У томонидан чиқариладиган фармонлар Конституцияга асосланиб, қонуний кучга эга. Демак, Президент фармонларини бажармаслик, уни қасддан бузишлик халққа хиёнат қилишдан бошқа нарса эмас.

Ўзбекистонда Президентлик ҳокимиятининг ташкил этилиши, вазифалари ва ваколатлари ҳақида Конституциянинг XIX боби, 89-97-моддаларида атрафлича маълумотлар берилган.

Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади. Ана шундай жамоат бирлашмалари, шунингдек маълум гуруҳлар, ташкилотлар раҳбарлари, алоҳида шахслар Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас. Чунки Конституция Олий Мажлис ва Президентдан ташқари ҳеч кимга бундай ҳуқуқни бермайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, "Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар – халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик ҳабардорлигидир. Ҳукумат қарорлари қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир."⁵⁰

Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилиги тўғрисида гап кетганда, "халқ" тушунчасини ҳам билиб олиш талаб қилинади. Бу ҳақда ҳам Конституциясининг 8-моддасида таъриф

⁵⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари.-Т., Ўзбекистон. 1997.-181-бет.

берилган: "Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади."

Ушбу модда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муҳим хусусиятларидан бирини ўзида мужассамлаштирган. Чунки унда белгиланган меъёр дунёдаги ҳеч бир давлатнинг Конституциясида учрамайди. Кўриб турибмизки, Конституцияда "Ўзбекистон халқи", "Ўзбекистон фуқаролари" деган тушунчаларга таъриф бериларди. Бунга кўра, Ўзбекистонда туғилган ва унинг ҳудудида истиқомат қиладиган ҳар бир инсон миллатидан, иркидан, қайси динга эътиқод қилишидан қатъи назар, Ўзбекистон халқини ташкил этади ва республикамизнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлиш ҳуқуқига эгадир.

Ўзбекистон Конституциясининг кўпгина моддаларида халқ ҳокимиятчилиги расмийлаштирилади ва "халқ" тушунчаси батафсил очиқ берилди.

Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигининг амалга оширилиш шакллари Конституция ва қонунларда, халқаро ҳуқуқ меъёрларида мустаҳкамлаб берилган. Сайловлар, референдум, фуқароларнинг мурожаатлари, Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлашга хизмат қилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддаси асосида, референдум тўғрисидаги қонуннинг ҳаётга тадбиқ этилиши Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқароларини референдумда ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш ҳуқуқларини белгилаб берди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II-чақириқ, еттинчи сессиясида, "Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисида"ги Олий Мажлис Қарори, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан бир овоздан мақулланди. Ўзбекистон халқининг хоҳишини ҳаётга тадбиқ этиш тадбирларини белгилаб олиш мақсадида Олий Мажлисининг 2002 йил 5 апрелда бўлиб ўтган саккизинчи сессиясида тарихий ҳужжат: **«Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги конституциявий қонун қабул қилинди. Ушбу қонуннинг биринчи моддасида мазкур қонуннинг асосий вазифалари белгиланган:** "Ушбу қонун "Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ 2002 йил 27 январ куни ўтказилган ҳамда икки палатали парламент тузиш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб ўзгартириш тўғрисидаги икки муҳим масала бўйича қарор қабул қилган, шунингдек демократик ва бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш йўлини тасдиқлаган умумхалқ овоз бериши натижаларидан келиб чиқадиган асосий янги қоидаларни ва амалдаги қонун ҳужжатларига киритиладиган ўзгартиришларни белгилайди. Ушбу Қонун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига, шунингдек амалдаги қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш учун асос ҳисобланади."

Бу вазифалар «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисидаги Қонунга мувофиқ ҳолда 2002 йил 27 январ куни ўтказилган референдум натижасида республикамизнинг икки палатали парламентини тузиш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб ўзгартириш тўғрисидаги икки энг муҳим масала бўйича қабул қилинган қарори, Ўзбекистон Республикасининг давлат ва жамияти ҳаётида, демократик ва бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш йўлини умумхалқ овоз яқдиллик билан тасдиқлади.

Шуларга асосланган ҳолда ушбу Конституциявий қонуннинг вазифалари икки палатали парламент тузиш ва шунга тегишли Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатларини белгилашдан иборатдир. Қонуннинг яна бир асосий вазифалари шундан иборатки, у давлат ва жамиятдаги ҳуқуқий тартибга солиш керак бўлган барча муносабатларнинг руҳини аниқлашдан ва уларни конституциявий қонунда белгилаб қўйилган принципларда акс эттиришдан иборатдир.

Ўзбекистонни демократик давлат сифатида тавсифловчи белгиларидан бири – бу Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг бўлинганлигидир. Ушбу қоида Конституциямизнинг 11-моддасида асосий принцип тариқасида мустаҳкамланган: "Ўзбекистон Республикаси давлат

ҳокимиятининг тизими - ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади."

Шу тариқа, давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи Ўзбекистоннинг конституциявий тарихида биринчи марта пайдо бўлди. Ўзбекистоннинг илгарги 1927, 1937 ва 1978 йиллардаги Конституцияларида бундай принцип мавжуд эмас эди. Чунки ушбу Конституциялар марксча-ленинча коммунистлар ҳукмронлиги назариясига асосланиб, унда "ҳокимиятнинг бўлиниши" принциплари рад этилар эди.

"Ҳокимиятнинг бўлиниши" ғояси қадимий бўлиб, қадимги грек файласуфи ва олими Аристотель томонидан ҳам илгари сурилган. Ўрта асрларда МарсилиЙ Падуанский ва бошқалар ҳам бундай ғояни ёқлаб чиққан эдилар. XVIII асрнинг ўрталарига келиб, бу ғоя мустақил сиёсий-ҳуқуқий таълимотга айланган. Машҳур француз маърифатпарвари, ҳуқуқшунос, файласуф ва ёзувчи Ш.Монтескье (1689-1755 йиллар) ўзининг "Қонунлар руҳи" китобида ҳокимиятнинг бўлиниши принципини асослаб берган. Монтескье фикрича, сиёсий хиёнатларнинг бўлмаслигини таъминлайдиган нарсаси уч ҳокимиятнинг: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг бўлиниши ва бир-бирини чеклашидир. Ўрта асрлардаги феодал тузумларнинг барҳам топиши ва янги даврнинг бошланиши билан "ҳокимиятнинг бўлиниши" принципи кўпгина давлатлар конституцияларининг асосий принципларидан бири деб эълон қилинди. Бу принцип биринчи марта буюк француз инқилобининг конституциявий ҳужжатларида ўз ифодасини топди.

Умуман, "ҳокимиятнинг бўлиниши" назариясига кўра, давлат ҳокимияти ягона, яхлит, бир бутун деб эмас, балки турли ҳокимият (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатларини амалга оширувчи ҳокимиятлар) функцияларининг йиғиндиси сифатида тушунилади. Бундай турли функцияларни амалга оширувчи ҳокимият органлари бир-биридан мустақил равишда ҳаракат қилишлари лозим. Лекин бу уч мустақил ҳокимият идоралари бир-бирига боғлиқ эмас, деган маънони билдирмайди. Аксинча, улар бир-бирини тўлдиради, назорат қилади ва ўзаро таъсир этади.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принципи адолатли, демократик, ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Бундай принцип муайян давлатда бирор органнинг ёки алоҳида давлат раҳбарининг кучли диктатураси ўрнатилишининг олдини олади. Шунингдек, тегишли ҳокимият органларини амалга оширадиган давлат органларининг ваколатлари, вазифалари аниқ бўлишини таъминлайди, бир органнинг иккинчи орган ишларига аралашувига барҳам беради, бошқариш соҳасида чалкашликлар келиб чиқишига йўл қўймайди ва ҳоказо.

Мазкур принцип ҳокимият органларининг ўзаро келишиб, бир-бирини назорат қилиб, уйғунлашиб ишлашларига ҳам имконият яратади. Булар эса адолатли, демократик давлатга хос жиҳатдир.

Дарҳақиқат, ҳозирги замон жаҳон мамлакатларининг конституциявий тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳокимиятларнинг бўлиниш принципи, улар ушбу принцип расман ўрнатилган ёки ўрнатилмаганлигидан қатъи назар, барча чет эл конституциялари томонидан қабул қилинган. Чунинчи, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституциясида ҳам бу принцип расман 11-моддада ўрнатилган. Унга кўра, Ўзбекистонда қонун чиқариш ҳокимияти Олий Мажлис, ижро ҳокимияти эса Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади. Суд ҳокимияти Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди томонидан амалга оширилиб, улар биргаликда Ўзбекистон Республикасининг ягона суд тизимини ташкил этади.

Зеро, мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, "қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти-давлатнинг учта асосий таянчидир".⁵¹

Конституциянинг "Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши" деб номланган бўлимида ана шу уччала ҳокимият органларининг ташкил этилиши, вазифалари,

⁵¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1 – Т., Ўзбекистон, 1996.–127-бет.

ваколатлари белгилаб қўйилган. Шу билан бирга уларнинг ўзаро фаолияти ва муносабатлари ҳақида қоидалар ҳам ўрнатилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов 2005 йил 28 январда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисидага маърузасида устувор вазифа қилиб “ Давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги энг муҳим вазифа бу қонунчилик ҳокимияти бўлмиш мамлакат Парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришишидан иборат”⁵² белгиланди.

Маълумки, ҳар қандай адолатли, демократик давлатда фуқароларнинг эркин фикрлаш ҳуқуқи қафолатланган бўлади. Инсоннинг эркин фикрлаш, ўз ақл-идроқи, қобилияти, олган билимларидан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлиши давлатда шахс ҳақиқий эркинлигининг ёрқин ифодасидир. Албатта, эркин фикрлаш бор жойда фикрлар хилма-хил бўлади ва турли мафкуралар, сиёсий институтлар, ҳаракатлар пайдо бўлиши мумкин. Акс холда, яъни эркин фикрлаш чекланган жойда кўпинча инсон ўз фикрларини, хоҳиш-истакларини ошкора баён қилиш имкониятидан маҳрум бўлади. Бундай ҳолатларда одатда ягона мафкура ҳукмрон бўлади. Масалан, собиқ тоталитар тузумнинг 70 йилдан ортиқ ҳукмронлиги даврида коммунистик мафкуранинг яккахокимлиги ўрнатилган эди.

Дарвоқе, биз мафкура ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг моҳияти қандай эканлигини ҳам қисқача билиб олишимиз зарур. Мафкура - бу маълум тизимга солинган ғоялар, қарашлар, фикрлар мажмуидир. Ҳар қандай мафкура муайян ижтимоий табақа, гуруҳ, миллатнинг ўтмишга, бугунги кунга ва келажакка қаратилган қарашлари йиғиндисидан иборат. Русча мафкура идеология дейилади. Бу "идея" ва "логос" сўзларидан келиб чиққан бўлиб, аслида грекча "сўз", "таълимот" деган маънони англатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўз тараққиёт ва истиқлол йўлини мустақил ва эркин белгилаб олди. Эндиликда мустақил давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий пойдеворини яратиш асосий вазифа бўлиб қолган. Бунда бизга эски, зўравонлик билан ўрнатилган коммунистик мафкура мутлақо тўғри келмай, миллатимизни бирлаштирадиган, жипслаштирадиган мафкурага муҳтожлик яққол сезилиб қолди. Бир сўз билан айтганда, миллий мафкурамизни яратиш долзарб масалага айланди. Шу йўлда қўйилган дадил қадам – бу илк бор Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланишини конституциявий йўл билан мустаҳкамланиши бўлди.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма - хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас (12-модда).

Демак, бу билан битта мафкуранинг, битта дунёқарашнинг яккахокимлигидан қатъиян воз кечилди.

Конституциямизнинг айнан шу моддаси жамиятимизда турли синф, тоифа, миллат ва элатларнинг манфаатларини ифодаловчи партиялар, уюшмалар ва уларнинг мафкуралари бўлиши мумкинлигини қонуний мустаҳкамлайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда расман рўйхатдан ўтказилган бешта сиёсий партия мавжуд. Булар: Ўзбекистон Халқ демократик партияси, "Адолат" социал демократик партияси, Миллий тикланиш партияси, Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати - Ўзбекистон леберал демократик партияси ва Фидокорлар миллий демократик партиясидир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистонда сиёсий партиялардан ташқари беш мингдан зиёд жамоат бирлашмалари ҳам мавжуд.

1995 йил 27 май куни Ўзбекистон "Халқ бирлиги" ҳаракати ташкил топди. Бу ҳаракатнинг бош мақсади – Ватанни гуллаб-яшнатишдан иборат, деб белгиланди. Шунингдек, 2001 йил 25 апрелда "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракатига асос солинди.

⁵² Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш , мамлакатни модернизация ва илоҳ этишдир. Т.: 2005.- 36.

Ушбу ҳаракат ўз олдига ёшларни тарбиялаб, комил инсонлар қилиб вояга етказишни асосий мақсад қилиб қўйди.

Ўзбекистонда мафкуравий хилма-хилликка яққол мисол сифатида нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятини ҳам кўрсатиш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги "Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонунга кўра, нодавлат нотижорат ташкилотлари жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд, муассаса шаклида, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин (Қонуннинг 10-моддаси).

Давлатимиз мавжуд барча сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза қилади, уларнинг ижтимоий турмушда иштирок этиши учун кенг имкониятлар яратиб беради. Лекин ҳеч қайси партияга алоҳида имтиёз бермайди. Сиёсий партияларнинг барча соҳада тенг ҳуқуқлилиги кафолатланади. Конституциянинг 12-моддасида яна шу алоҳида қайд этилганки, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Худди шу ҳақида юртбошимиз бундай деб таъкидлаган эди: "Айни вақтда яқка ҳокимликка интилишларга ва бир мафкура имтиёзли бўлиб қолишига йўл қўймаслик керак. Зеро, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, уруш ва зўравонликни тарғиб қилувчи, Конституциявий тузумга, халқнинг демократик эркинликларига ва маънавиятига тажовуз қиладиган партиялар ва жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши лозим".⁵³

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг қадимий анъаналарига, урф-одатларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-муҳаббат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, мурувват, маърифат туйғуларини ўз ичига олади. Унда жамиятимиздаги барча кучлар, ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари, аҳоли турли табақаларининг ўй-фикрлари, орзу умидлари ўз ифодасини топади.

Ҳар қандай жамият тараққиёти халқ дунёқарашини ҳисобга олмаса, тараққиёт асослари унинг маънавий қадриятларига, моддий манфаатларига мос келмаса бундай жамият таназзулга учраши табиий. Шунинг учун ҳам Президент Ислом Каримов ўз мамлакати истиқболи ҳақида фикр юритар экан, «Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат манбаи халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидадир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар бўйи авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур бўлган шарт-шароит яратишдир», деган эди.

Конституция Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти, яъни халқнинг ўзи бевосита бошқарадиган жамият ва демократик ҳуқуқий давлат қуришни асосий мақсад қилиб қўяди. Унда жами дунёвий неъматлар орасида энг улуғи "инсон" эканлиги ёрқин мужассамлаштирилган. Инсонни улуғлаш, уни муҳофаза қилиш ва ҳар томонлама камол топтириш Конституциянинг асосий ғоясига айлантирилган. Конституциямиз Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳуқуқий меъёрлар асосида ишлаб чиқилган ва айтиш мумкинки, уни янада тўлдирган. Бунга Конституциянинг 13-моддаси далил бўлиши мумкин: "Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади."

Ушбу моддада "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси"да эълон қилинган умуминсоний ҳуқуқлар олий қадрият даражасига кўтарилган. Маълумки, "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси" инсонларнинг ажралмас ва дахлсиз ҳуқуқларини эълон қилиб, қуйидагиларни белгилайди: "Барча одамлар эркин, кадр-

⁵³ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1 – Т., Ўзбекистон, 1996.–126-бет.

қиммат ва ҳуқуқларида тенг бўлиб туғилганлар" (1-модда); "Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир" (3-модда); "Ҳеч ким қулликда ёки қарамликда сақланиши мумкин эмас, қулчилик ва қул савдосининг барча турлари таъқиқланади" (4-модда) ва ҳоказо. Конституциямизнинг 13-моддасида эса инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади, дейилган. Бу Ўзбекистоннинг умумбашарий инсонпарварлик қоидаларига асосланган давлат эканлигини кўрсатади.

Ўзбекистонда одамларнинг миллатига, динига, ижтимоий аҳволига, сиёсий ва бошқа эътиқодига қараб чеклашлар йўқ. Чунинчи, Конституциянинг энг муҳим қисмларидан бўлган иккинчи бўлими инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Конституциянинг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, у фақат фуқароларни, яъни давлатимизга мансуб кишиларнигина эмас, балки Ўзбекистонда истиқомат қилувчи барча инсонларнинг муқаддас ва дахлсиз ҳуқуқларини мустаҳкамлайди. Чунки бизда инсон ҳамма нарсадан муқаддас ва дахлсиздир. Қонундан ташқари ҳеч ким уни бу ҳуқуқдан маҳрум этиши мумкин эмас.

Инсоннинг эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати-унинг олий қадрияти. Ҳеч ким қулликка ёки асоратга солиниши, суднинг ҳукмисиз ёки прокурор руҳсатисиз ўзбошимчалик билан қамоққа олиниши мумкин эмас. Ҳар бир инсон эркин бўлиб туғилади. Хоҳлаган жойида истиқомат қилиш ҳуқуқига эга. Лекин қаерда яшаса, ўша ерга мансуб бўлган давлатнинг қонунларига итоат этишга мажбур.

Инсоннинг шаъни ва ор-номуси ҳам дахлсиз. Ҳеч ким инсоннинг шахсий ёки оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашини, оилавий сир-асрорларини ошкор қилиши, инсоннинг уй-жой дахлсизлигига тажовуз қилиши мумкин эмас. Инсонни камситиш, обрўсизлантириш, ҳақорат қилиш, таҳқирлаш қонунга хилоф хатти-ҳаракат ҳисобланади ва бундай ҳаракатлар учун қонун бўйича тегишли жавобгарликлар мавжуд. Инсон ҳаётига тажовуз энг оғир жиноят саналади.

Конституциянинг 13-моддаси алоҳида равишда яна шуни эътироф этадики, Ўзбекистонда барча фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликлари Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади. Ушбу меъёр Конституциянинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари қаролатларига бағишланган Х бобида махсус тарзда янада мустаҳкамланган. Яна бир мисол. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисми 1-бўлимида "Шахсга қарши жиноятлар" учун жавобгарлик белгиланади. Бунда шахснинг ҳаётига, соғлиғига, жинсий эркинлигига, оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши қаратилган жиноятлар, шахснинг озодлиги, шаъни ва кадр-қиммати, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар учун қаттиқ жазо чоралари назарда тутилган.

Демак, инсон ҳуқуқлари ва демократия сингари умумбашарий қадриятлар республикамизнинг миллий давлатчилик манфаатларига тўла мос келади.

Ўзбекистонда адолатли ва демократик-ҳуқуқий давлатга хос принциплар конституциявий йўл билан мустаҳкамланган. Ана шундай принциплар сифатида ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари Конституциямизда қуйидагича ифодаланган: "Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади" (14-модда).

Ўзбекистон Конституциясида ўрнатилган меъёр давлатимиз фаолиятининг энг асосий принципларини белгилаб беради. Бу жуда муҳимдир. Чунки давлат ўз фаолияти билан инсон ва жамият тақдирини белгилаши мумкин. Айниқса, ҳозирги вақтда жамият давлатсиз яшай олмаслиги ҳаммага аён бўлиб қолди.

Давлатимизнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини белгилашда унинг вазифаларига, функцияларига алоҳида эътибор бериш керак. Давлатнинг қандай вазифаларни, функцияларни амалга оширишига, бошқача қилиб айтганда, давлат фаолиятига қараб унинг моҳиятига баҳо берилади. Агар давлат ўз фаолиятини аввало инсон ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишга қаратган бўлса, уни ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга ошириб борса, бундай давлатни адолатли, демократик дейиш

мумкин. Шу боис, Конституциянинг 14-моддасида ўрнатилган меъёр Ўзбекистон Республикаси ижтимоий адолат тантана қилган жамият, халқ ҳокимиятчилиги қарор топган давлат эканлигини яққол кўрсатиб турибди, десак асло янглишмаймиз. Чунки мазкур модда алоҳида равишда инсон ва жамият фаровонлигини, ижтимоий адолат ва қонунийлик принципларини давлат фаолиятининг ажралмас қисми сифатида эътироф этади.

Зеро, демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим шартларидан бири инсон ва шахс манфаатларининг ҳамма нарсадан устунлигидир. Инсон ва жамият фаровонлиги эса айнан шахс манфаатларига мос тушади.

Юқорида ўрнатилган демократик принципларнинг кафолатлари Ўзбекистон Республикасида айни вақтларда амалга оширилаётган чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, ислохотлар билан белгиланади. Бундай ислохотлардан кўзда тутилган энг асосий мақсад инсон ва жамият фаровонлиги эканлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта. "Барқарор бозор иқтисодиёти, очик ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак"⁵⁴, деб таъкидлайди Президент И.А.Каримов. Давлатимиз раҳбари ўзининг қатор асарлари ва китобларида Ўзбекистоннинг ана шу мақсадини амалга оширишга қаратилган вазифаларини ва фаолият дастурини аниқ кўрсатиб берган.

Умуман, Ўзбекистондаги барча ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳадаги ўзгаришлар, ислохотлар фақат инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб амалга оширилмоқда.

Бунда давлат бош ислохотчи сифатида майдонга чиқмоқда. Давлатимиз раҳбарининг асарларида ҳам инсон учун муносиб турмуш ва иш шароитларини яратиш барча иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг пировард мақсади эканлиги алоҳида уқтирилади. Шу сабабли Ўзбекистон давлати ишга лаёқатсиз кишиларни, ногиронларни, кўп болали оилаларни, қаровсиз қолган гўдакларни моддий ва ижтимоий жиҳатдан ҳар тарафлама қўллаб-қувватламоқда. Давлатимизнинг ижтимоий адолат принципи асосида фаолият юритиши худди шу борада ёрқин кўринади.

Конституциянинг 14-моддасида назарда тутилган меъёрнинг яна бир муҳим томони шундаки, унга кўра давлат ўз фаолиятини қонунийлик принципи асосида амалга оширади. Бу ҳуқуқий демократик давлатнинг энг асосий белгиларидан биридир.

Қонунийлик принципи деганда аввало қонунларни ва унинг асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар томонидан аниқ ва оғишмай бажарилиши лозимлиги тушунилади. Бу давлат тузумидаги демократизмнинг кўринишларидан бири бўлиб, ҳамманинг қонун олдида тенглигини ўрнатади. Қонунийлик принципи қонунларни юридик ҳужжатлар тизимида олий кучга эгаллигини, барча учун баробарлигини, жамият аъзоларининг барчаси учун мажбурийлигини англатади. Шу билан бирга бу принцип фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари оғишмай таъминланиши, фуқароларга нисбатан давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қандайдир ўзбошимчалигига йўл қўймаслиги, фуқароларнинг жамият, давлат олдидаги мажбуриятлари қатъий бажарилиши лозимлигини ҳам назарда тутати. Бир сўз билан айтганда, қонунийлик принципи ўз мақсад ва моҳияти билан халқ манфаатларига хизмат қилади.

Худди шу ўринда қонунийлик принципининг таъминланишида давлатнинг вазифаси нимадан иборат, деган табиий савол туғилади. Бунда давлатнинг асосий вазифаси қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатларни юқори савияда ижро этиш ишини ташқил қилиш, қонунларни жамият тараққиёти даражасига мослаштириб бориш ва ниҳоят, юқорида тилга олинган асосий принципларни ҳуқуқий кафолатлаб беришдан иборатдир.

Шундай қилиб, Конституция бўйича давлат ўз фаолиятини ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида юритади. Бу эса унинг демократик моҳиятини намоён қилади.

⁵⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1 – Т., Ўзбекистон, 1996.–39-бет.

ФОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиклол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон», - 96б.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиқ асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиғи асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиғи асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиғи асоосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиғи асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиғи асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

8-мавзу. Конституция ва қонун устуворлиги

Режа:

1. Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонунларнинг устуворлиги. Конституция нормаларининг тўғридан тўғри амал қилиши.
2. Қонунчилик ва ҳуқуқ тартибот.

Конституция ва қонунлар устунлигининг таъминланиши ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидан бири бўлиб, у Ўзбекистонда давлат-ҳуқуқий қурилишининг энг асосий принципи ҳамдир. "Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципи шуни англатадики, - дейди Президентимиз И.А.Каримов, бунда барча жорий қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида, унга мувофиқ бўлиши талаб этилади"⁵⁵.

Улуғ бобокалонимиз Амир Темур айтганларидай: "Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади". Ўзбекистон Конституциясида Конституция давлатимизнинг энг Асосий Қонуни эканлиги, у бошқа барча қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан юқори туриши қуйидагича белгиланган: "Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар" (15-модда).

Конституция ва қонунлар тўғрисида сўз кетар экан, аввало уларни бир-биридан фарқини ажратиш олиш керак. Конституция давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, у бошқа жорий қонунлардан шу билан фарқ қиладики, унда энг асосий, энг барқарор ижтимоий муносабатлар, узоқ даврларга мўлжалланган асосий қоидалар мустаҳкамланган ва бу қоидалар бевосита амал қилиб, бошқа қонун чиқариш ҳужжатларида очиб берилади ва конкретлаштирилади. Шу сабабли Конституция гарчи муҳим бўлсада, лекин Асосий Қонун доирасига сиғмайдиган бир қанча қоидаларни ўз ичига олмайди. Конституцияда мавжуд бўлган қоидалар негизида ва уларни ривожлантира бориб, заруриятга қараб бошқа қонунлар ва ўзгача меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. Бунда барча жорий қонунларнинг ҳуқуқий асоси, бош манбаи Конституция бўлиб қолади. Конституция эса олий юридик кучга эга бўлиб, бошқа барча жорий қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар унга мувофиқ келиши лозим.

Конституциянинг Асосий Қонун сифатидаги аҳамияти, обрў-эътибори, барқарорлиги, унинг оддий қонунлардан фарқи шу билан белгиланади. Бир сўз билан айтганда, Конституцияни қонунлар қонуни дейиш мумкин. Шу боис Ўзбекистон Конституциясида Конституциянинг энг юқори кучга эгаллиги, ҳамма қонунлардан устун туриши алоҳида эътироф этилган. Бунда фақат Конституциянинггина эмас, балки унинг асосида қабул қилинадиган қонунларнинг устунлиги ўрнатилади.

Юқоридаги принцип жамиятимизда қонунчилик ва ҳуқуқий-тартибот тантанасини англатади. Қонунчилик-бу қонунларнинг реаллигидан, жамиятда чинакам демократик муҳит ва ҳақиқий ҳуқуқий режим ўрнатилганлигидан далолат беради. Қонунчилик бу давлат томонидан қонунлар тизимини жамият тараққиёти талабларига мос равишда такомиллаштириб бориш ва давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунларга қатъий риоя этиш ва уларни оғишмай амалга оширишда намоён бўладиган давлат ва жамият ҳаётининг принциpidир. Қонунчилик принципи қонунларнинг ҳамма учун истисносиз мажбурийлигини, ҳамманинг қонун олдида тенглигини, қонунларнинг ҳамма ерда бир хилда жорий қилинишини ҳам англатади.

Қонунчилик билан ҳуқуқий-тартибот бир-биридан фарқ қилади. Қонунчиликнинг мазмуни ҳуқуқий меъёрларга қатъий ва оғишмай риоя этишларида ифодаланса, ҳуқуқий-тартибот эса жамият аъзоларининг юриш-туришлари, уларнинг субъектив ҳуқуқ ва бурчларига мувофиқ келишида ифодаланади. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий-тартибот

⁵⁵ Каримов И.А. Ўша жойда, 125-бет.

хукукий муносабатлар доирасида шу муносабатларнинг иштирокчилари ўз субъектив ҳуқуқларини амалга оширишлари ва ҳуқуқий бурчларини бажаришлари натижасида вужудга келади. Демак, қонунчиликни амалга ошириш ҳуқуқий-тартиботни таъминлаш воситаларидан бири бўлса, ҳуқуқий-тартиботни мустаҳкамлаш эса, ўз навбатида қонунчиликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Шу боис улар бир-биридан ажралмас бўлиши лозим.

Ўзбекистонда Конституция ва қонунлар олдида ҳамма тенг даражада масъулиятга эга бўлиб, қонунлар ҳам ўз навбатида барчага баробардир.

Конституциянинг 15-моддаси иккинчи қисмида давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар, деб кўрсатилган. Давлат, унинг органлари, жамоат бирлашмалари Конституция ва тегишли махсус қонунлар асосида ташкил қилинади ва фаолият юритади. Улар Конституция ва махсус қонунларда белгиланган ваколатларнигина амалга оширадилар. Мансабдор шахслар ва фуқаролар ҳам Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар. Юқоридагиларнинг биронтаси ҳам Конституция ва қонунлардан ташқари иш кўришга ҳақли эмас. Зеро, Конституция ва қонунлардан четлаб ўтиш, уларнинг талабларини бузиш ғайриқонуний хатти-ҳаракат ҳисобланади. Бундай ҳаракатлар учун эса махсус қонунларда тегишлича жавобгарликлар ўрнатилган, санкциялар белгиланган.

Демократик ҳуқуқий давлатда Конституция ва қонунларга оғишмай амал қилиш талаби билан бир қаторда Конституциянинг бирорта қондаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмаслиги ҳам ўрнатилган бўлади.

Демак, Конституциянинг ҳар бир моддаси ҳаётга тадбиқ қилинаётганда халқ ва давлат манфаатларига зарар етказмайдиган тарзда талқин қилиниши зарур. Зеро, Конституциянинг ўзи халқ ва давлат иродасининг ифодасидир. Шунинг учун Конституция ва қонунларнинг пировард мақсади инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилиши керак.

Ўзбекистон Конституциясининг бирорта қондаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас.

Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қондаларига зид келиши мумкин эмас (16-модда).

Шунингдек, Конституцияга кўра бирорта ҳам қонун ёки бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қондаларига зид келиши мумкин эмас. Чунки Конституция давлатимизнинг Асосий Қонуни бўлиб, у олий юридик кучга эга бўлган қонунчилик ҳужжати, Конституция ҳуқуқнинг ҳамма тармоқлари: фуқаролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва ҳоказолар учун қонунчилик базаси бўлиб ҳисобланади. Давлат органларининг барча қонунлари, қарорлари ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари Конституция асосида чиқарилиб, унинг қондаларига ҳилоф бўлмаслиги лозим.

Асосий Қонунимизга биноан Ўзбекистон тарихида биринчи марта Конституция махсус тарзда муҳофаза қилинадиган бўлди. Шу мақсадда Конституциявий суд жорий қилинди. Бу орган қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мос келишини текшириб туради. Конституциявий суднинг ташкил этилиши, вазифалари ва ваколатлари ҳақида Конституциянинг 108-109-моддаларида маълумотлар берилган.

Шундай қилиб, Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида таъкидлаганидек, қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш – бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг вазифаси, энг муҳим шарт ҳисобланади.⁵⁶

⁵⁶ Каримов И.А. Адолат – қонун устуворлигида. Т.10 Т., “Ўзбекистон” 2002 й 429 б.

Фойдаланадиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон”, - 96б.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиқ асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиғи асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиғи асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиғи асосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиғи асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиғи асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

9-мавзу. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституциявий асослари

Режа:

1. Ташқи сиёсат тушунчаси ва унинг ҳуқуқий асослари. Жаҳон ҳамжамияти аъзолари билан ўзаро муносабатларга киришишнинг конституциявий асослари.
2. Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари Конституциянинг 17-моддасида ўзининг қонуний аксини топган.

Асосий Қонунимизнинг 17-моддасида шундай дейилган: "Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин."

Ташқи сиёсат тушунчаси давлатнинг халқаро ишлардаги умумий йўналиши ўз ичига олади. Ташқи сиёсат давлатнинг бошқа давлатлар ва халқлар ҳамда халқаро ташкилотлар билан ўзаро алоқаларини ўз ичига олувчи мақсад ва воситаларини қамраб олади.

"Ўзбекистон Республикаси - халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти" деган конституциявий қоида Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги дунёдаги ўрнини билдирибгина қолмай, мамлакатимизни ҳақиқатдан ҳам халқаро ҳамжамиятнинг ажралмас қисми эканлигини исботлайди.

Бу эса қуйидагиларни англатади:

биринчидан, Ўзбекистон суверен давлат сифатида замонавий халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормалари билан боғлиқ, бошқа мажбуриятлар давлатимизнинг розилигисиз зиммамизга юклатилиши мумкин эмас;

иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудида давлат ҳокимияти чегараланмайди ва халқаро ҳуқуқнинг ҳеч қайси бир субъекти бунга аралашиб ҳуқуқига эга эмас, ўзининг ҳудудидан ташқарида у ўз ҳокимиятини фақат бошқа манфаатдор давлат розилиги бўлгандагина амалга ошириши мумкин;

учинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан дипломатик алоқаларни амалга ошириб, иккитомонлама ва кўптомонлама халқаро шартномаларни тузиб, бевосита давлатлараро муносабатларда қатнашади.

Истиқлол йилларида Ўзбекистон Республикасининг мустақил ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагиларда намоён бўлди:

1. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон 120 дан ортиқ давлат билан дипломатик алоқаларни ўрнатди. Тошкентда 35та давлат элчихонаси очилди, 19та давлат элчилари эса Ўзбекистон Республикасида ўриндошлик асосида фаолият юргизади. Республикада 88 та хорижий ваколатхоналар акредитациядан ўтган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ҳукуматларга тегишли бўлмаган ташкилотлар фаолият олиб боради. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинди.

2. Конституция асосида Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида билдирувчи ҳуқуқий асослар яратилди. Ташқи алоқалар соҳасида қуйидаги муҳим қонунлар қабул қилинди:

1. "Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсат фаолиятининг асосий принциплари тўғрисидаги" Қонун (1996 й);

2. "Дипломатик ваколатхоналар бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олиш тўғрисидаги" Қонун (1992 й);

3. "Дипломатик ходимларнинг даражаларини ўрнатиш тўғрисидаги Қонун (1992 й);
4. "Хорижий сармоялар тўғрисидаги Қонун (1998 й);
5. "Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида қонун (2000 й);
6. "Хорижий сармоядорларнинг фаолиятини кафолатлаш тўғрисида"ги Қонуни (1994 й);

7. Консуллик Устави (1996 й).

3. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларини таъминлаб берувчи давлат органлари шакллантирилди. Ташқи ишлар вазирлигининг функциялари ва фаолиятининг йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва ташқи иқтисодий фаолият банки ташкил этилди, ташқи савдо билан шуғулланувчи фирмаларнинг махсус тизими шакллантирилди, хорижий фирма, банк ва компанияларнинг 260 дан ортиқ ваколатхоналари очилди.

4. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва халқаро фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси нормалари ва принципларига Республиканинг ташқи сиёсатни тартибга солувчи қонунчилигига, ҳарбий соҳадаги қонунчиликка, БМТнинг ҳамда ЕХҲТ нинг принциплари ва мақсадларига, Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларига асосланади. Ўзбекистон дунёдага энг нуфузли ташкилотларга аъзо бўлди ва муҳим халқаро шартномаларга қўшилди.

Дипломатия ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ўта муҳим воситаси ҳисобланади. Айнан ташқи сиёсат дипломатиянинг мақсад ва вазифалари, яъни ташқи сиёсатни амалга оширишда фойдаланиладиган шакллар, воситалар ва усуллар, амалий тадбирлар мажмуасини намоён этади ҳамда белгилаб беради. Дипломатия билан бир қаторда давлатнинг ташқи сиёсати воситалари сифатида унинг иқтисодий, маданий ва бошқа муҳим алоқалари ҳисобланади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий мақсади давлат суверенитетини ҳимоя қилиш, ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётни шакллантиришга ёрдам берувчи халқаро шароитларни яратиш, тинчлик, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатишдир.

Ўзбекистон ўзининг мустақил ташқи сиёсатини амалга оширишда қуйидаги устувор ҳолатлардан келиб чиқади:

биринчидан, ўзининг миллий-давлатчилик манфаатларининг устуворлиги шароитида ўзаро манфаатларни тўлиқ ҳисобга олиш;

иккинчидан, инсонлар ва давлатлар орасидаги ўзаро муносабатларда умуминсоний кадриятлар устуворлигини тан олган ҳолда Ўзбекистон халқаро алоқаларда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, низоларни тинч йўл билан бартараф этишни ёқлаб чиқмоқда. Ўзбекистон ядро қуролидан озод ҳудуд бўлиб қолади, агрессив табиатдаги ҳарбий блоklar ва иттифоқларга аъзо бўлмайди, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни тан олади ва муттасил уларга содиқликни исботлайди;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати ўзаро тинчлик, ўзаро фойда, ички ишларга аралашмаслик принципларига, мустақилликни ва суверенитетни чегараловчи ҳамда давлатлараро муносабатларни мафкуралаштиришга қаратилган ҳаракатларга йўл қўйилмайдиган принципларга қурилади;

тўртинчидан, Ўзбекистон ташқи сиёсатда очиклик принципини турли хил мафкуравий қарашлардан холи равишда амалга ошириб, барча тинчликсевар давлатлар билан кенг ташқи алоқаларни ўрнатмоқда;

бешинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунчиликдан устунлигини тан олади, халқаро-ҳуқуқий стандартларни ҳурмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан бўлган муносабатлари:

биринчидан, давлатларнинг суверен тенглиги;

иккинчидан, куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик;

учинчидан, чегараларнинг дахлсизлиги;

тўртинчидан, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;

бешинчидан, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа умумэтироф этилган меъёрларга асосланади.

Ушбу принципларнинг Конституцияда мустаҳкамлангани бу принципларнинг Ўзбекистон ҳудудида ички қонун сифатида қабул қилинишини ҳамда ички қонунчиликни тўлиқ халқаро қонунчиликка мослаштирилишини, уларнинг давлат ҳокимияти органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан тўлиқ ҳурмат қилинишини билдиради.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган *суверен тенглик принципи* давлатларнинг ўзига ҳослигини, мустақилликни ҳурмат қилишни, ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлашни, ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маданий тизимини эркин танлашни, мустақил равишда ўзининг қонунлари ва маъмурий қоидаларини ўрнатишни билдиради.

Халқаро муносабатларда суверен тенглик принципи ҳар бир давлатни бошқа давлатлар билан мустақил равишда ва ўз хоҳишига кўра алоқаларга киришишини билдиради, яъни маълум олинган давлат халқаро ҳуқуқ талабларига биноан халқаро ташкилотларга аъзо бўлиши, кўптомонлама, хусусан иттифокдош шартномаларда қатнашиши, бетараф бўлиш ҳуқуқига эга бўлиши демакдир. Ушбу принципдан келиб чиқиб, Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг кўпгина муаммоларини ҳал этишда ўзаро тенг равишда иштирок этади.

2. *Куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик*нинг конституциявий принципи бошқа давлатга нисбатан бевосита ёки билвосита равишда куч ишлатишга қаратилган турли ҳаракатлардан ўзларини тийишларини билдиради. БМТ Низомида (2-модданинг 4-банди) "Куч" тушунчаси фақат қуролли қучларни эмас, балки мажбур этишнинг бошқа шакллари ҳам билдиради.

1970 йилда қабул қилинган халқаро ҳуқуқнинг принциплари тўғрисидаги Декларациянинг муқаддимасида давлатларнинг куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга қаратилган барча ҳаракатлари ман этилади, деб *очиқдан-очиқ* ёзиб қўйилган. Ҳеч қандай сабаблар куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга асос бўла олмайди. Декларация ушбу принципнинг моҳиятига янги мазмун киритиб, унинг ҳаракат доирасини кенгайтирди. Унда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид солмаслик тўғрисидаги ҳолатлар ўз аксини топган. Декларацияда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш, унинг суверен ҳуқуқларини чеклашга бўлган ҳаракатлар ман этилади, деб қайд этилган.

Давлатлар халқаро муносабатларда сиёсий мустақиллик ёки ҳудудий яхлитликка қарши қаратилган ҳарбий, иқтисодий ёки бошқа бирор шаклда тазйиқ ўтказишдан ўзларини тийиб туришлари керак.

3. *Чегараларнинг дахлсизлиги принципи* барча давлатларнинг ҳудудий устунлиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилишни билдиради. Бу принципга мувофиқ, умумий чегараларни ҳам, шунингдек бошқа давлатларнинг чегараларини ҳам дахлсиз деб қабул қиладилар. Улар ҳар қандай давлатнинг бутун ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисmini босиб олиш ёхуд зўрлик билан эгаллашга қаратилган ҳар қандай талаблар ва ҳаракатлардан ўзларини тийиб туриш мажбуриятини оладилар.

Биз дунёдаги баъзи давлатлар орасида ҳудудга оид низоли масалалар бўлмайди деб айта олмаймиз. Лекин чегаралар ҳақидаги масалалар музокаралар ва халқаро ҳуқуққа мос келадиган бошқа воситалар орқали ҳал қилиниши керак. Чегараларнинг бузилмаслиги универсал тусга эга ва барча қитъаларда қўлланилиши лозим. Бу эса, шубҳасиз, халқаро тинчликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

4. Ўзбекистон Конституциясида белгилаб қўйилган *низоларни тинч йўл билан ҳал этиш принципи* шуни назарда тутадик, барча низоли масалалар фақат тинч йўл билан ва халқаро ҳуқуққа мос равишда, яъни - халқларнинг қонуний манфаатлари, тинчлиги ва хавфсизлигини хавф остида қолдирмасдан ҳал қилиниши керак. 1970 йилги Халқаро ҳуқуқнинг принциплари тўғрисидаги декларацияда этироф этилишича: "Ҳар бир давлат ўзининг бошқа давлатлар билан муносабатларидаги низоларни халқаро тинчлик, хавфсизлик ва адолатни хавф остига қўймаган ҳолда тинч восита ва усуллар билан ҳал қилади".

Ўзбекистон бу принципга оғишмай амал қилмоқда, ҳар гал давлатлар ўртасидаги у ёки бу низоли масалани тинч воситалар билан ҳал қилиш ташаббуси билан чиқмоқда.

Низоли масалаларни ҳал қилишда фақат тинчлик воситаларидан фойдаланишнинг мажбурийлиги принципи БМТ Низоми 8-моддасининг 3-банди ва IV-бобидан ўрин олган. Бу принцип низолаз юзага келганда, уларни ҳал қилиш учун бевосита музокаралар, тергов ёки келишув маросимлари, воситачилик, арбитраж ёки бошқа суд процедурасидан фойдаланиш мажбуриятини давлатлар зиммасига юклайди. Мабодо, томонлар юқорида эслатилган тинчлик воситаларининг биридан фойдаланган ҳолда низоли ҳал қилишга эриша олмасалар, улар низоли тинч йўл билан тартибга солишнинг ўзаро келишилган йўллари излашда давом этишлари шарт.

5. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг *бошқа давлатлар ва халқларнинг ички ишларига аралашмаслик тўғрисидаги конституциявий принципи* халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принципига асосланади. У авваламбор БМТ Низомида (2-модда, 7-банд) ва Бош Ассамблеянинг 1965 йилги давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва уларнинг мустақиллиги ҳамда суверенитетини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Декларациясида қайд этилган. Кўрсатилган қоидалар, агар халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид туғдирадиган бўлса, бу таҳдид қайси давлат ёки халқаро ташкилотдан келиб чиқишидан қатъий назар, ҳар бир халқнинг ўз ривожланиш масалаларини ўзи ҳал қилиши ҳуқуқи билан боғлиқдир.

Бу принципнинг умум тан олинishi давлатлар ўзаро муносабатларидан қатъий назар бошқа аъзо - давлатнинг ички ваколатига қирадиган ички ва ташқи ишларига ҳар қандай аралашшдан (хоҳ у бевосита ёки билвосита бўлсин, яққа ёки жамоа тарзида бўлсин) ўзларини тийиб туриш тўғрисида келишиб олганлигини аңлатади. Таъкидлаш жоизки, халқаро ҳуқуқда аралашмаслик принципи - бошқа давлатнинг тузумини куч билан ағдариб ташлашга қаратилган террористик, кўпоровчилик ёки бошқа фаолиятга бевосита ёхуд билвосита ёрдамдан ўзини тийиб туришни билдиради.

Ўзбекистон Конституцияси юқорида кўриб чиқилган бешта принципни аниқ кўрсатган. Сўнгра " ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади" деб таъкидланади. Конституцияда кўрсатилмаган халқаро ҳуқуқ нормалари ва принциплари тоифасига қуйидагилар қиради:

инсон ҳуқуқларини, ҳудудий яхлитлик, халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқини ҳар томонлама ҳурмат қилиш;

ҳамкорлик;

халқаро мажбуриятларни сидқидилдан бажариш.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплар ва нормаларга риоя қилади, халқаро шартномалар тузади ва уларни бажаради, кўплаб нуфузли халқаро ташкилотларнинг фаолиятида қатнашади. Ўзбекистон бошқа давлатлар билан биргаликда умумий ва адолатли тинчликни, ўзаро фойдали халқаро ҳамкорликни, инсоният олдида турган глобал муаммоларни биргаликда ҳал қилишни таъминлаш учун куч - ғайратини бағишлайди.

Ўзбекистон 500 дан ортиқ кўп томонлама ва икки томонлама шартномалар ва битимлар тузди, инсон ҳуқуқларига оид 60 дан ортиқ муҳим халқаро конвенциялар ва шартномаларга қўшилди. Улар орасида қуйидагиларни санаб ўтиш лозим: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Ирқий камситишнинг барча турларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Янги Европа учун Париж Хартияси, Ядро қуролларини тарқатмаслик тўғрисидаги Шартнома, Аёлларга нисбатан камситишнинг барча кўринишларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенция, Бандлик соҳасидаги сиёсат тўғрисидаги Конвенция, Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши кураш тўғрисидаги Конвенция, Халқаро шартномалар, дипломатик алоқалар, консуллик алоқалари ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенцияси, Умумдунё маданият ва табиат меросини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Конвенция,

Маданият бойликларини ноқонуний олиб кириш, мулк ҳуқуқини бировга беришни ман қилиш ва олдини олишга қаратилган чора - тадбирлар тўғрисидаги Конвенция ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 17-модданинг 2-қисмида "Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин", деб кўрсатилган. Давлатлараро тузилмалар (иттифоқлар) унга аъзо давлатларнинг иқтисоди ва сиёсий интеграциясини мақсад қилиб қўяди. Масалан, Европа Иттифоқи, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги. Давлатлараро тузилмалар халқаро ташкилотларга ўхшашдир (ҳар иккаласининг асосида халқаро шартнома ётади), лекин мақсадлари, аъзо давлатлар уларга берадиган ваколатларининг миқёси билан сезиларли фарқ қилади.

Ўзбекистоннинг иттифоқлар тузиши, ҳамдўстлик ёки аъзо бўлиши мумкин бўлган бошқа шаклдаги давлатлараро тузилмалар (жумладан, МДҲ туридаги) тузишга, бу давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигига зид келмагандагина йўл қўйилади. Бунда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, Ўзбекистоннинг суверенитети, ҳудудининг дахлсизлиги ҳамда ҳокимиятнинг қонуний сайланган давлат органлари томонидан амалга оширилишининг устуворлигини таъкидлаб ўтиш лозим. "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги қонуннинг 2 - моддасида шундай дейилган: "Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон давлатнинг, халқнинг Олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини кўзлаб, иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин".

Ўзбекистоннинг халқаро обрўси, жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва иштироки ўсмоқда ва мустақамланмоқда. 1992 йилнинг 2 мартида Ўзбекистон БМТ аъзолигига қабул қилинди.

Ўзбекистон тўла ҳуқуқли асосда энг обрўли ва таъсирга эга халқаро ташкилотлар таркибига кирган, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилоти (ОБСЕ), Қўшилмаслик ҳаракати, Парламентлараро Иттифоқ, Халқаро Олимпия қўмитаси (ХОК). Интерпол шулар жумласидир. У НАТО нинг " Тинчлик учун ҳамкорлик " дастурида иштирок этмоқда.

Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг энг муҳим вазифаси БМТ, ЕХХТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ишида фаол қатнашиш, Европа, Осиё ва жаҳон хавфсизлик тузилмаларига қўшилишдир.

Ўзбекистон БМТнинг деярли барча ихтисослашган муасса-салари фаолиятида фаол иштирок этмоқда. Ўзбекистон Республикаси давлатлараро битимларга, айниқса, иқтисодий тусдаги битимларга устувор аҳамият беради. Улар барқарорлик, изчил ривожланиш ва мамлакат хавфсизлигини таъминлашга имкон беради, Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳўжалик алоқаларига ахборот, технологик ва коммуникация жиҳатидан киришига кўмаклашади.

Ўзбекистон 30 дан ортиқ етакчи халқаро иқтисодий ҳамда молия бирлашмалари билан яқин ҳамкорлик қилмоқда. Масалан, Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти, Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти, Қора денгиз бўйи мамлакатларининг иқтисодий ассоциацияси ва бошқалар шулар жумласидандир. 1996 йил июнда Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи ўртасида Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги Битим имзоланди.

Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ғоясини қўллаб - қувватлади, 1991 йил 21 декабрда унинг таркибига кирди, барча МДҲ аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги асосида унинг мустақамланиши ва ривожланиши йўлида собитқадамдир.

Ўзбекистон Республикаси "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида" ги, "Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида"ги Қонунларига мувофиқ, ҳарбий - сиёсий иттифоқларда иштирок этмайди. Бунда Ўзбекистон ҳар қандай давлатлараро тузилмадан, башарти у ҳарбий - сиёсий иттифоққа айланса, ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгадир.

Давлатлараро тузилмаларда иштирок этиш фақат Ўзбекистон Республикасининг шартномаларига асосан амалга оширилиши мумкин. Амалга оширишнинг шакли, яъни халқаро шартнома тузиш эса - Конституцияда белгиланган қоидаларни талаб қилади.

Халқаро ҳуқуқнинг принциплари ва нормаларига содиқлик Ўзбекистоннинг миллий манфаатларидан келиб чиқади.

ФОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: « Ўзбекистон», - 96б.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.

10-мавзу. Умумий қоидалар. Шахснинг ҳуқуқий ҳолати тушунчаси ва тамойиллари

Режа:

1. Инсон ва фуқаролар ҳуқуқий ҳолати тушунчаси. Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларнинг хусусиятлари.
2. Инсон ҳуқуқларининг халқаро-ҳуқуқий асослари. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўйича ҳуқуқ ва эркинликларнинг туркумланиши.
3. Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари. Давлат инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳимоячиси сифатида.
4. Суд орқали шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш.
5. Ўзбекистон Республикасида Омбудсман. Аёл ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлилиги.
6. Инсон ва фуқароларнинг бурчлари.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини демократлаштириш йўлига ўтди. Жаҳон тажрибасидан маълумки, шахснинг асосий ҳуқуқ ҳамда эркинликларини қатъий ҳимоя қилмасдан ва амалда таъминламасдан туриб, жамиятни демократлаштириш мумкин эмас. Халқимизнинг бой маънавий салоҳияти, унинг тасарруфида бўлмиш улкан табиий бойликлар ва техникавий имкониятлар, мустақамланиб бораётган халқаро алоқалар демократик ривожланиш ҳамда инсон ҳуқуқларига риоя этилиши учун зарур шарт-шароитларни босқичма-босқич яратиш имконини бермоқда.

Шахснинг ҳуқуқий мақоми деганда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда бурчларининг мажмуи тушунилади.

Ўзбекистон Конституцияси инсон ҳуқуқ ва эркинликлари борасида БМТнинг 1948 йилда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" ифодасини топган қоидаларни яхлит муштаракликда мужассамлаштириб олган.

Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонун билан белгилаб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципига мос бўлиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси ўзининг ички ва ташқи сиёсатида БМТнинг иккинчи Умумжаҳон конференциясида 1993-йили тасдиқланган "Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг универсаллиги" талабларига қатъий риоя этиб, улар ҳимояси барча давлатларни қонуний равишда ташвишлантириб турувчи муаммо эканлиги ҳақиқатидан келиб чиқади. Бугун жаҳонда 300 дан ортиқ ҳужжат инсон ва фуқаролар ҳуқуқи соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимини ташкил этади. Уларнинг аксариятини БМТнинг халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлари ташкил этади.

Универсал мақомдаги ҳужжатлардан ташқари, инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоялашнинг минтақавий тизимлари фаол шакллантирилмоқда.

Бугунги кунда Европа, Америка ва Африка тизимлари минтақада инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг кўпроқ ривожланган тизими ҳисобланади.

“ Жамиятнинг, давлатнинг шахслар билан бўладиган ва ҳуқуқий нормалар билан белгиланадиган ўзаро муносабатлари шахснинг ҳуқуқий ҳолати деб аталади”⁵⁷.

Жамият ва давлатнинг шахс билан муносабатлари Конституция нормаларида ўз ифодасини топади.

Ўзбекистонда фуқаролар конституциявий мақомининг асосий принциплари Конституциянинг бешинчи бобида мустақамланган. Хусусан, Асосий қонуннинг 18-моддасида фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги мустақамланган.

⁵⁷ Қаюмов Р.Қ. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Дарслик.-Т.: ИИВ Академияси, 1997.1146

Тенг ҳуқуқлилиқ тушунчасини авваллари социалистик таълимотнинг мазмуни сифатида илгари суриладиган *ижтимоий тенглик* тушунчаси билан аралаштириб юбормаслик керак.

Тенг ҳуқуқлилиқ - инсонларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларда ўзаро тенглигини англатади. Ижтимоий тенглик эса—ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилишда ҳамманинг тенг бўлишини таъкидлайди. Ижтимоий тенглик инсоният ўз истеъмоли эҳтиёжига нисбатан кўпроқ товар ишлаб чиқара бошланганидан буён ҳеч қачон ва ҳеч қачонда мавжуд бўлмаган. Демократик мамлакатлар таърибаси шуни кўрсатмоқдаки, ижтимоий-иқтисодий тенглик мавжуд бўлмаган шароитда ҳам тенг ҳуқуқлилиқ амал қилиши мумкин экан.

Албатта, кишиларнинг турли ижтимоий мавқеини эгаллашлари орқали улар ҳуқуқларида тенгликни амалга ошириш муайян муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келиши муқаррар. Масалан, дастлабки қамок чорасидан гаров, яъни муайян пул миқдори эвазига озод бўлиш имкониятига нисбатан бадавлат кишилар эга, ижтимоий мавқеи паст кишилар бундай имкониятга эга бўлмай, улар суд ҳукмини қамокда кутишига тўғри келади. Бироқ етарли маблағ ва воситаларсиз кишилар сонининг салмоғи ўша жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши даражасига боғлиқдир. Бу даража қанчалик юқори бўлса, бундай кишилар жамиятда кам бўлади.

Конституциялар тенг ҳуқуқлилиқ тамойилини турлича изоҳлайдилар: *гоҳида тўғридан-тўғри* (позитив), *гоҳида ажратишни, камситишни ман этиш* кўринишида, баъзан эса икки усулни биргаликда қўллаш орқали тушунтирадилар.

Баъзан аёллар ва эркаклар тенглиги алоҳида қафолатланади, шунингдек, у ёки бу муайян ҳолатларидан қатъий назар, тенглик (ирқи, миллати, келиб чиқиши, терисининг ранги ва бошқалар) қафолатланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, тенг ҳуқуқлилиқ, асосан, инсон ва фуқаро ҳаёти учун энг муҳим ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни ўз ичига олганлиги боис улар конституцияларда қафолатланади.

Ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг нисбатан кам аҳамиятлилари турлича бўлиши мумкин. Бу ҳолда ҳам тенг ҳуқуқлилиқ тамойили тўла маънода сақланиши лозим. Масалан, чет элликлар учун муайян чеклашлар тадбиқ этилган бўлса, унинг қандай қўлланилишини ҳам назарда тутиш керак.

Ривожланган демократик давлатларда инсон ва фуқароларнинг ҳар хил камситилиши тўла барҳам топган деб айтиш қийин. Худди шундай камситишлардан бири АҚШда ҳалигача қора танли аҳолига нисбатан муносабатларда намоён бўлиб, бу ҳолатларни бартараф қилиш ўта мураккаб ирқий муаммолардан бири ҳисобланади.

Жамиятда ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилиши натижасида кишиларнинг муайян соҳада ўзаро бир-бири билан ҳамкорлик қилишларига тўғри келади, бу ҳолат охир оқибатда муайян ҳуқуқ ва эркинликларнинг чекланишига сабаб бўлади.

Бундай чекланишларнинг мавжудлиги бошқа кишиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш зарурияти билан ҳамда давлат ва жамиятнинг, худди шунингдек ҳар қандай жамоанинг нормал фаолиятини таъминлаш зарурияти билан изоҳланади.

Бироқ ҳар қандай чеклашларга Конституцияда назарда тутилган ҳолатлардагина йўл қўйилиши лозим.

Шуни таъкидлаш жоизки, конституцияларда у ёки бу ҳуқуқ ва эркинликларни вақтинчалик чеклаш имкониятлари назарда тутилган, бундай чеклашлар фавқулодда ҳолатлар (уруш, табиий офат ва бошқалар) рўй берган даврда ҳаётга тадбиқ этилиши мумкин.

Ушбу нормаларнинг мамлакатимиз Конституциясида белгиланиши Ўзбекистонни демократик давлатлар қаторидан ўрин олишига имкон берди. Барча инсонларнинг қонун олдида тенглиги ва қонун томонидан бир хилда ҳимояга эга эканлиги демократик давлат хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган фуқароларнинг қонун олдида тенглиги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси талабларига тўлиқ мос келади.

"Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдир. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас", -деб Конституциянинг 19-моддасида ёзиб қўйилган.

Бу қонданинг муҳимлиги шундаки, бир давлатда яшовчи халқлар шу туфайли, ҳеч бир низосиз ягона жамиятга бирлашиб яшайдилар. Шундай экан, давлат – эркин кишиларнинг олий даражадаги иттифоқи ҳисобланади. Машҳур француз олими Жан Жак Руссонинг фикрича, фуқаролар ижтимоий шартнома асосида давлат тузадилар.

Демак, фуқаро ва граждaнлар орасидаги муносабатлар қанчалик илмий, ҳаққоний ва адолатли асосларда мавжуд бўлса, мамлакатда тинчлик-хотиржамлик ҳукм суриб, жамият ривож ва турмуш даражаси шунчалик юқори бўлади.

Яна бир муҳим ҳаётий масалалардан бири фуқаролар Конституция ва қонунлар олдида тенг ва ҳеч қандай ажратишларсиз қонун томонидан тенг ҳимоя қилинадилар. Ушбу қонданинг муҳимлиги шундаки, қонунда фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари белгилаб қўйилиши, шунингдек ушбу ҳуқуқ ва бурчларнинг дахлсизлиги таъминланиши лозим.

Ҳеч ким ва ҳеч қандай ташкилот Конституция томонидан белгиланган ушбу қоида ва қонунларни бузиши мумкин эмас. Шахс дахлсизлиги қонун томонидан муҳофаза қилинади. Масалан, жиноят ҳуқуқида фуқароларнинг ҳаётига, соғлиғига, шаъни ёки мулкига қарши қаратилган муайян қилмиши учун тегишли даражада жиноий жавобгарлик белгиланган.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар қайси норманинг бузилишини қонун бўйича суд органлари кўриб чиқади ҳамда унга доир тегишли ҳукм ва қарорлар қабул қилади.

Конституцияга мувофиқ фуқароларнинг ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ёки ҳуқуқларини чеклаш фақат суд органлари орқали амалга оширилиши мумкин.

Ҳар бир инсоннинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишида фақат қонунда кўзда тутилган чеклашларгагина йўл қўйилиши мумкин. Бу чеклашларга бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, эътироф этиш, ахлоқнинг одилона талабларини таъминлаш, жамоат тартибини сақлаш ва Ўзбекистон Республикаси умумий фаровонлиги йўлидагина йўл қўйилиши мумкин.

Жамият тараққиётининг барча босқичларида инсон ҳуқуқлари, фуқаро ва давлатнинг ўзаро алоқаси, ўзаро масъулияти концепцияси фалсафий дунёқарашлар ва ҳуқуқий тартибга солишнинг муайян таъсири остида шаклланиб келди. Инсон ҳуқуқлари табиатининг икки тарафлама хусусияти табиий-ҳуқуқий ва ижобий назариялар пайдо бўлишига олиб келди.

Италиялик профессор Черонининг сўзларига кўра, инсон ҳуқуқларининг "ҳуқуқий тартибларга тааллуқли бўлмаган ҳолда ахлоқ соҳаси, адолат мезонларидан ажратиб олинishi" биринчисига хос бўлиб, иккинчиси, "замонавий ҳуқуқнинг давлат томонидан белгиланган ёки кафолатланган ҳуқуқ сифатидаги ижобий (позитив) ҳуқуқ табиатини таъкидлайди".

Бугунги кунда инсон ҳуқуқларининг табиий хусусияти ва уларни тартибга солишга тааллуқли концепцияларни бир-биридан айри ҳолда кўриб чиқиш мумкин эмас. Гарчи мавжуд жараёнлар турли вақтларда кечса ҳам, улар бир-бирлари билан ўзаро ҳамкорлик таъсирида бўлади. Ўзаро масъулиятларсиз ва давлат томонидан ҳуқуқий ҳимоясиз ҳар қандай назарий ёки диний дунёқараш доим ҳам мавҳум фикрлигича қолаверади. Инсон ҳуқуқлари фалсафий-ҳуқуқий концепцияси шаклланишининг яхлит жараёни мазкур далилни тасдиқлайди.

Ж.Ж.Руссо ўзининг "Ижтимоий шартнома" назариясида фуқаролар давлатни ижтимоий адолат ва шахс билан давлат ўртасидаги ўзаро масъуллиқ принципи асосида шакллантиришларини асослаб берди. Бунинг оқибатида фуқаролар ҳам давлат каби фақат муайян ҳуқуқларга эга бўлиб қолмасдан, балки улар бир-бирлари олдида муайян мажбуриятларга ҳам эга эканликлари тўғрисида ҳулоса чиқарилади.

Бу коида қатор универсал халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда, биринчи навбатда, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида мустаҳкамлаб қўйилди. Шахс ҳуқуқларига устуворлик берилгани ҳолда, "Декларация" бу ҳуқуқларни шахс яшаб турган жамиятдан айри ҳолда кўриб чиқади. Шунинг учун шахс ҳуқуқлари мутлақ хусусиятга эга бўлмай, балки жамият олдидаги мажбуриятлар билан чекланади.

"Декларация"да таъкидланадики, "ҳар бир инсон жамият олдида мажбуриятларга эгадир" (29-модда, 1-банд). Шахс ҳуқуқларининг жамият олдидаги мажбуриятлар орқали ўзаро боғлиқлиги фақат жамиятгина "шахснинг эркин ва тўла ривожланиши"ни 29-модда таъминлаши мумкинлиги билан изоҳланади. Шахс мажбуриятлари муфассал изоҳланмаганлиги БМТ Уставида "инсон ҳуқуқига ишончни яна қарор топтириш" вазифаси қўйилганлиги билан асосланади. Айнан шу боис "Декларация"да ҳуқуқларга биринчи даражали аҳамият берилган.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини шахснинг узвий хусусияти сифатида талқин қилиб, "Декларация" уларнинг устувор мақомини мустаҳкамлайди. Бу билан шахс мақомини белгилашда давлатнинг ўзига хос ролини камситида. "Декларация"нинг 3-моддаси кескин тарзда "бирор-бир давлат, шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахсларга ҳуқуқ ва эркинликларни йўқотишга қаратилган фаолият ёхуд ҳатти-ҳаракатлар билан шуғулланиш"ни таъқиқлайди.

Ҳозирги даврда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларнинг бутун бир туркуми билан мустаҳкамлаб қўйилган. Улар орасида одил судловни амалга ошириш жараёнини тартибга солувчи ҳужжатлар алоҳида ўрин тутати. Улардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Қамокдагилар билан муомала қоидаларининг энг минимал стандартлари (1955);
- ЕХХҚКнинг Якунловчи акти (1975);
- Ҳуқуқ-тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахсларнинг ҳатти-ҳаракат кодекси (1997);
- Судлов идоралари мустақиллигининг асосий принциплари (1985);
- Судлов идоралари мустақиллиги асосий принципларини самарали амалга ошириш процедуралари (1990);
- Ҳуқуқшунослар ролига тааллуқли асосий принциплар (1990);
- Ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашни кафолатловчи чоралар (1984);
- Қандайдир бир шаклда ушлаб туриш ва қамок жазосига маҳкум этилган барча шахсларни ҳимоялаш принциплари тўплами (1998);
- БМТнинг балоғат ёшига етмаганларга нисбатан одил судловни амалга оширишга тааллуқли энг паст стандартдаги қоидалари (Пекин қоидалари, 1985) ва бошқалар.

Агар илгари халқаро ҳуқуқ доктринасида кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар тавсиявий хусусиятдаги ҳужжатлар ҳисобланса, бугунги кунда мутахассисларнинг кўпчилиги кўрсатилган меъёрларни халқаро одат ҳуқуқнинг қисми бўлмиш умуммажбурий меъёрлар сифатида баҳолаш зарурлигини қайд қилмоқдалар.

Ўзбекистон қонунлари билан инсон ҳуқуқ ва эркинликларини давлат томонидан қонуний чеклашларга қўйиладиган аниқ талаблар қуйидагича белгиланган:

- 1) фақат қонунга асосланиш;
- 2) бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, ахлоқ талабларини, демократик жамиятда жамоат тартиби ва ижтимоий фаровонлик талабларини қондириш мақсадларида амалга ошириш.

Шу билан бирга ҳуқуқ ва эркинликларни чеклашга фавқулодда ҳоллардагина йўл қўйилади.

Халқаро ҳуқуқий меъёрлар устунлигини эътироф этиб, ўз-ҳуқуқий тизимини шакллантириш жараёнида Ўзбекистон кўрсатилган стандартларга асосланди.

Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги Қонуни (янги таҳрири)да айтиладики, Ўзбекистонда одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади (2-модда). Ўзбекистон Республикаси ЖК, ЖПК, ФПК ва ХПК, шунингдек, "Прокуратура тўғрисида",

"Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида", "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис сайлови тўғрисида", "Терроризмга қарши кураш тўғрисида", "Сиёсий партиялар тўғрисида", "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида", "Психиатрия ёрдами тўғрисида", "Ахборотлаштириш тўғрисида", "Алоқа тўғрисида" ва бошқа айрим Қонунларда инсоннинг турли ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш процедуралари ҳамда доиралари аниқ белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Конституциясининг 20-моддасига биноан, Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт.

Инсоният тарихи муайян ижтимоий гуруҳ ёки синфнинг ҳаддан зиёд хоҳиш ва эҳтиёжлари бошқа ижтимоий гуруҳ ҳамда яқка шахсларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатларининг қўпол бузилишига, менсимасликка олиб келишига оид кўпдан кўп воқеалар гувоҳи бўлди.

Тарихан ишлаб чиқилувчи ижтимоий маданият ўзининг ҳаётийлигини йўқотмаслиги, турғунликда қотиб қолмаслиги учун цивилизация индивидуаллигини таъминловчи ва ҳимоя қилувчи ҳуқуқни ҳам ўз ичига олмоғи зарур.

Инсоният тарихи айрим ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда мувозанатнинг ошқора бузилиши, бир ижтимоий гуруҳнинг табиий ҳуқуқ ҳамда манфаатларининг камситилиши ва уларнинг инobatга олинмаслиги ҳисобига ривожланиши оқибатида инқилоблар ва турли кўринишдаги ижтимоий зиддиятлар келиб чиққанлигига гувоҳдир.

Инсониятнинг узок тарихи мобайнида юз минглаб урушлару зиддиятли тўқнашувлар тўфонидан ўтиб, шундай исбот талаб қилмайдиган ҳулосага келиндикки, кимнингдир бахтиёрлиги ва фаровонлигига ҳеч қачон бошқа бировларнинг ғам-андуҳи ҳамда бахтиқаролиги ҳисобига асло эришиб бўлмаслигига бот-бот амин бўлди. Шу муносабат билан машҳур немис файласуфи И.Кант, бир кишининг эрксизлиги тугаган жойда бошқасининг озодлиги бошланади, деган эди.

Мана шу ҳақиқатдан келиб чиқиб, қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди ва жаҳондаги аксар демократик давлатларнинг Конституцияларида ушбу принцип у ёки бу шаклда мустаҳкамлаб қўйилди.

Мисол қилиб, 1996 йили қабул қилинган "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пактни кўрсатиш мумкин. Унинг 19-моддасида шундай ёзиб қўйилган: "Ҳар бир инсон ўз фикрини эркин баён этиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ мустақил ҳолда ёзма равишда ё матбуот воситасида ёхуд ифодалашнинг бадиий шакллари ёки ўз ихтиёрига кўра бошқача усулларда турли ахборот ва ғояларни қидириш, олиш ва тарқатиш эркинлигини қамраб олади. Ушбу қоидага биноан ҳар бир киши ҳеч бир монеликсиз ўз фикрига эга бўлиши муқаррар.

Шу билан бирга мазкур меъёрнинг учинчи қисмида жиддий эслатма ҳам баён қилинган: "Ушбу модданинг 2-бандида назарда тутилган ҳуқуқлардан фойдаланиш алоҳида мажбуриятлар ва алоҳида маъсулият юклайди". Ҳужжатда қонун йўли билан белгиланиши лозим бўлган муайян чеклашлар ҳақида ҳам сўз боради. Жумладан:

а) бошқа шахсларнинг ҳуқуқи ва обрў-эътиборини ҳурмат қилиш;

б) давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳоли саломатлиги ва ахлоқни муҳофаза этиш.

Ҳужжатдан кўриниб турибдики, инсоннинг асосий ҳуқуқлари, жумладан, сўз эркинлиги ҳуқуқи фақат бевосита ажралмас ҳуқуқ бўлиб қолмасдан балки муайян ҳуқуқларнинг мавжудлиги фуқарога алоҳида маъсулият ҳам юклашининг ифодасидир. Бу маъсулият, аввало, шундан иборатки, бошқаларнинг ҳуқуққа риоя этиши ҳуқуқларни рўёбга чиқариш чоғида устувор қоида ҳисобланади.

Аксар демократик давлатларнинг қонунчилигида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини доимо чеклашларга, куч ишлатиш ёки куч ишлатишга тўғридан тўғри даъватга, муайян шахсларнинг кадр-қиммати, обрўсини ҳақоратлашга қарши қатор қонунлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикасида шундай мазмундаги қонунлар қабул қилинган. Ўзбекистоннинг ҳар бир қонуни амалда фуқароларнинг ҳуқуқлари чекланишига йўл

қўймасликка ва инсон ҳуқуқ ҳамда эркинликларининг амалдаги тенглиги таъминланишига қаратилган бир қатор меъёрларга эга.

Бунга Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Қонуни мисол бўла олади. Қонуннинг 6-моддасида шундай дейилади: "Оммавий ахборот воситаларидан Ўзбекистон Республикасининг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш, уруш ва зўравонликни, шафқатсизликни, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб этиш, давлат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган ўзга сирни ошкор этиш, жиноий жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа хатти-ҳаракатларни содир қилиш мақсадида фойдаланилишига йўл қўйилмайди.

Оммавий ахборот воситалари орқали фуқароларнинг шаъни ва кадр-қимматини таҳқирлаш, уларнинг шахсий ҳаётига аралашиш таъқиқланади.

Прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг ёзма рухсатисиз дастлабки тергов материалларини эълон қилиш, муайян иш бўйича суд қарори чиқмасдан туриб ёки суднинг ҳал қилувчи қарори ёхуд ҳукми қонуний кучга кирмай туриб, унинг натижаларини тахмин қилиш ёки судга ўзгача йўл билан таъсир кўрсатиш, номини кўрсатмаслик шарти билан маълумот берган шахснинг номини ошкор қилиш (суд ошкор этишни талаб қиладиган ҳоллар бундан мустасно) тақиқланади".

Фуқароларнинг ҳуқуқларини чеклашни тақиқловчи қонунлардан ташқари, давлат қонунчилигида (айниқса, жиноий) миллий, диний ёки ирқий ихтилофларни келтириб чиқаришга қаратилган даъватларни тақиқлашга йўналтирилган меъёрлар ҳам мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 18-моддасининг 2-қисми "имтиёзлар фақат қонун билан белгилаб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт"лигини таъкидлайди.

Мазкур қоида Ўзбекистон қонунчилик ҳужжатларининг бутун бир туркумида мустаҳкамлаб қўйилган. Уларга биноан фуқароларнинг фақат айрим қатламлари – нафақахўрлар, ногиронлар, хотин-қизлар, болалар, ҳуқуқни ҳимоя қилиш идоралари ходимларига фақат Қонунга мувофиқ бирор-бир имтиёз берилиши мумкин. Кўрсатилган имтиёзлар ижтимоий адолат ва қонун олдида тенглик принциплари асосида берилади.

Бу тамойил ўз хусусиятига кўра конституциявий ривожланишнинг асосий тамал тошларидан бири ҳисобланади. У ўрта асрлардаги тенгсизликка қарама-қарши қўйилган бўлиб, инсон, жамият ва давлат ҳамда инсонларнинг ўзаро муносабатларида демократик принципнинг ўзаги сифатида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Ҳуқуқ ва эркинликлар ўртасидаги кескин юридик фарқни кўрсатиш анча мушкул иш. Умумий ҳуқуқнинг назариясидан бизга маълумки, субъектив ҳуқуқ бу шахс йўл қўйиши мумкин бўлган ҳуқуқ чегарасининг ўлчови. Фикримизча, бу таъриф эркинлик тушунчасига ҳам мос келади.

Шу билан кўпчилик ҳолларда, субъектив ҳуқуқ ҳақида гап кетганда, ушбу ҳуқуққа тегишли муайян бурчлар мавжуд бўлиб, у ҳуқуқ субъектларига маълум даражада тегишли бўлади.

Масалан, соғлиқни сақлаш ҳуқуқи эълон қилинганда, унинг табиатида кўра мажбурият субъектлари сифатида давлат (айрим ҳолларда нодавлат) соғлиқни сақлаш муассасалари ёки амалиёт билан шуғулланувчи муайян тиббиёт ходимлари қатнашадилар.

Эркинлик ҳақида гап кетганда, ушбу эркинликни рад этиш ёки чеклаш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаганлиги ушбу эркинликни ҳурмат қилишнинг мажбурияти тушунилади, акс ҳолда тегишли ҳуқуқий жавобгарлик мавжуд бўлади.

Айтайлик, Конституцияда сўз эркинлиги берилган бўлса, инсон давлатдан ушбу ҳуқуқ асосида ўз фикрини ошкора қилишига қаршилик қилувчи ҳар қандай субъектдан ҳимоя қилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Юқорида баён қилинган ҳуқуқ ва эркинлик ўртасидаги фарқлар жуда шартли бўлиб, у барча ҳолларда ҳам бир хилда қўлланилиши мумкин эмас.

Масалан, агарда таълим бериш эркинлиги (академик эркинлик) белгиланган бўлса, у ҳолда ўқитувчининг бу эркинлигини таъминлаш мажбуриятининг субъекти ўқув юртининг маъмурияти ёки шу ўқув юртининг ҳомийси тимсолида бўлади ва улар таълим бериш эркинлигини ҳурмат қилишлари ва қафолатлашлари шарт Акс ҳолда улар бу эркинликни чекловчилар қаторига қўшилиб қолишлари мумкин. Шунини қўшимча қилиб айтиш мумкинки, Англо-саксон ҳуқуқ тизимида кирувчи мамлакатлардаги қонун чиқарувчи ҳокимият, одатда, конституцияларда субъектнинг позитив ҳуқуқларини белгилашдан ёки ушбу ҳуқуқларни санаб ўтишдан кўра, тегишли эркинликларнинг қафолатланишини афзал кўриши эътиборга лойиқ.

Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ва иккинчи томондан, уларнинг бошқа кишилар, давлат ва жамият олдидagi бурчлари орасидаги ўзаро алоқадорликни инкор қилиш хато бўлур эди. Зеро, умумий ҳуқуқ назариясидан бизга маълумки, бурч бу ҳулкнинг зарурий меъёри ҳисобланади. Инсон муайян қоидаларга риоя қилиши керакки, у ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланганида, бошқа кишиларга асоссиз равишда зиён етказмаслиги ва жамиятнинг нормал ҳаёт кечиришига тўсқинлик қилмаслиги лозим. Конституциялар ҳаётийлигини таъмин-ланишининг зарурий шarti–ўз мазмуни ва моҳиятини инсон ва фуқаролар ҳуқуқ–эркинликлари билан бойитилишида ифодаланади.

Юридик адабиётларда инсон ҳуқуқларининг ажралмас эканлиги такидланиб, унинг мавжудлиги тегишли бурчларни бажармасликка ёки бажаришга боғлиқ эмас, деган қарашлар мавжуд. Фуқароларнинг ҳуқуқлари эса давлат олдида қатор бурч ва мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ, деб кўрсатилади. Аммо шунини таъкидлаш лозимки, шахснинг армияда хизмат қилмаганлигини рўқач қилиб, уни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш мумкин эмас.

Бундан шундай хулосага келиш мумкин: ҳар қандай ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишни муайян бурчни бажариш билан боғлаб қўйиш тўғри эмас. Шу билан бир вақтда, инсон ва фуқароларнинг ўз бурчларини бажариши давлат ва жамиятнинг нормал ҳаёт кечириши умумий омил ҳисобланади ва нихоят, шунини қайд қилиш керакки, конституциявий бурчлар икки қирралиги, яъни инсонларнинг муайян бурчлари ва фуқароларнинг бурчлари билан ажралиб туради.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий ифодаланишининг икки усули – позитив ва негатив усуллари мавжуд:

а) позитив усулда, конституция субъектнинг муайян ҳуқуққа эгалигини белгилайди ёки такидлайди;

б) негатив усул шундай ифодаланадики, унга кўра ҳар қандай субъектга ўзга субъектнинг ҳуқуқ ёки муайян эркинлигини бузиш ёки чеклаш таъқиқланади.

Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар доирасининг доимий равишда кенгайиб бориши, уларни маълум гуруҳларга ажратишни талаб қилади. Бу эса ўз навбатида ҳуқуқ институтлари билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш ва улар ечимини топишни енгиллаштиради.

Таснифлаш турли хил мақсадларда ва асосларда ўтказилиши мумкин. Бироқ шунини ёдда тутиш керакки, гуруҳлаштириш шартли равишда кечади, чунки кўп ҳолларда бирор ҳуқуқ ёки эркинлик ёхуд бурч бир пайтда икки ёки ундан кўп таснифий гуруҳларга тегишли бўлиши мумкин. Улар қуйида таклиф этилаётган таснифлаштиришда ўзларининг асосий мазмунлари жиҳатидан яқин бўлган гуруҳларга киритилади. Масалан, виждон эркинлиги шахсий эркинликлар туркумига киради, айрим мамлакатларда эса, у аниқ ифодаланган сиёсий характер тусини олади.

Таснифлаштиришнинг бири билан биз юқорида танишиб чиқдик: яъни ҳуқуқларни инсон ҳуқуқлари ва фуқароларнинг ҳуқуқларига ажратиш.

Таснифлаштиришнинг яна бир кўриниши ҳуқуқ, эркинлик ва бурч субъектларининг характери билан боғлиқ асосда амалга оширишдир. Бунда ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни *индивидуал* ва *жамоа(коллектив)* турларига ажратиш мумкин.

Тўғри, индивидуал ҳуқуқ кўп ҳолларда жамоа шаклида ҳам амалга оширилиши мумкин. Аммо у жамоа ҳуқуқидан фарқли равишда, одатда индивидуал тарзда амалга

оширилиши ва ҳимоя қилиниши мумкин. Жамоа ҳуқуқини эса унинг моҳиятига кўра индивидуал тарзда амалга ошириш мумкин эмас.

Масалан, иш ташлаш ҳуқуқи – жамоа ҳуқуқидир. Индивидуал тартибда иш ташлаш – иш ташлаш ҳисобланмасдан, балки у ишга келмаслик деб баҳоланиши мумкин.

Кўпчилик ҳолларда ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар ўз характериға кўра индивидуалдир. Бироқ бу ҳолат конституцияда доимо аниқ ва равшан қилиб белгиланмайди.

Шуни ҳисобга олиш керакки, индивидуал ва жамоа ҳуқуқлари ўртасида баъзан объектив қарама- қарашликлар келиб чиқади.

Индивидлар (алоҳида шахслар) ўзаро тенг ҳуқуқли турли жамоа ёки бирлашмаларга аъзо бўлиб, жамоа ҳуқуқини амалга оширишда эса турли даражадаги индивидуал имкониятларга эга бўлиши мумкин. Масалан, парламентда икки ҳудудий жамоа тенг вакилларга эга бўлиб, улардан биридаги сайловчилар сони иккинчи ҳудуд сайловчиларидан икки марта кўп бўлса, ушбу ҳолатда биринчи ҳудуддаги ҳар бир сайловчининг овози иккинчи ҳудуддаги икки сайловчининг овозига тенг бўлади.

Баъзан миллий ҳаракат йўлбошчилари миллий гуруҳ ёки жамоаларнинг ҳуқуқларидан ўзларининг шахсий ёки тор сиёсий манфаатларини кўзлаб фойдаланадилар. Бу ҳолат гоҳида шу гуруҳ ёки жамоанинг умумий манфаатига зид бўлиб, оқибатда фақат зарар келтириши мумкин. Инсонлар жамоа ҳуқуқларининг бундай йўл билан ўзлаштирилиши муаммолар ечимини чигаллаштриб, низоли вазиятларни келтириб чиқаради.

Ушбу муаммо, айниқса, миллий муносабатларда юзага келаётган низоларга тез-тез сабаб бўлиб туради. Миллий ҳаракатларнинг намоёндалари кўп ҳолларда миллий жамоа ҳуқуқларини инсонларнинг индивидуал ҳуқуқларидан устун қўйишга ҳаракат қилишади, бундай ҳолатларни собиқ Шўролар давлати ўрнида пайдо бўлган айрим давлатларда учратишимиз мумкин.

Индивидуал ва жамоа ҳуқуқларининг ўзаро муносабатидан келиб чиқувчи муаммолар ечимини бир томонлама ҳал қилиш мумкин эмас. Шунинг учун устуворлик инсоннинг ажралмас индивидуал ҳуқуқи билан белгиланиши зарур.

Ҳаракатлар қайси мақсадда ва қандай эзгу ниятда амалга оширилишидан қатъий назар, бошқаларнинг эрки ва ҳуқуқларини чеклаш ва уларга зиён етказиш ҳисобига эришишни ҳеч қачон оқлаб бўлмайди.

Булардан ташқари ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни, *асосий ва қўшимча* турларга ажратиш мумкин. Масалан, давлатни бошқаришда иштирок этиш асосий ҳуқуқ ҳисобланса, сайлов ҳуқуқи ундаги ҳосила ҳуқуқ бўлиб, унинг мазмунини ифодалаш шакли ҳисобланади.

Ҳуқуқшунос олимлар ва эркинликларнинг тарихий ривожланишини уч босқич ёки уч авлодга ажратишади.

Биринчи босқич, дунёда конституционализмнинг вужудга келиши билан боғлиқ бўлиб, дастлабки конституциявий ҳужжатларда ҳуқуқ ва эркинликларнинг икки гуруҳи қоида сифатида фуқаролик ва сиёсий жамият дуализми қайд этилган.

Бу фуқаролик ҳуқуқи ва эркинликларига мувофиқ, яъни бизда қабул қилинган шахсий ҳуқуқлар шахс дахлсизлиги ва унинг процессуал кафолатлари (масалан, уй-жой дахлсизлиги) ҳамда сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар-сайланиш ҳуқуқи, сўз, матбуот эркинликлари ва бошқалардир.

Иккинчи босқич, XX асрнинг биринчи ярми ва асосан, аср ўрталарида яратилган Конституцияларда ҳар томонлама мустаҳкамланиб қўйилган ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлар бўлиб, улар асосан ёлланма меҳнат вакиллари манфаатларини ҳимоялаш: меҳнат ҳуқуқи ва унинг кафолатларини, шунингдек ижтимоий-маданий ҳуқуқ ва эркинликлар туркумини таълим олиш ҳуқуқи, илм-фан ва маданият ютуқларидан фойдаланиш каби меъёрларини ўзида ифодалайди.

Учинчи босқич, XX асрнинг иккинчи ярмида дунёвий муаммоларнинг кучайиши, улар сирасидан бўлган экологик муаммоларнинг кескинлашуви ва айрим ривожланган мамлакатларнинг информатизация даврига кириб бориши билан ифодаланади. Шу каби

омиллар соғлом атроф-муҳитга эга бўлиш, маълумот олиш ва шу каби бошқа ҳуқуқларнинг эътироф этилишига олиб келди.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг ривожланиш босқичларидан қатъий назар, Конституциявий ҳуқуқ ривожланишининг асосий йўналишларида-ижтимоийлашув, демократлашув ва байналминаллашув омилларининг яққол намоён бўлиши кузатилмоқда. Конституцияларда эълон қилинаётган ҳуқуқ ва эркинликларни юридик баён қилиш сифатларининг доимо такомиллашиб боришини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Бизнинг фикримизча ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг мазмуни ва моҳияти бўйича таснифлаш жуда муҳим аҳамиятга эга.

Таснифлаш шарт-шароитларига доир юқоридаги фикр ва мулоҳазаларни ҳисобга олиб, инсон ҳуқуқи, эркинликлари ва бурчларини *асосий гуруҳларга ажратиш* куйидагича қабул қилинган.

Биринчи гуруҳ: инсон шахсий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари, яъни яшаш ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик ва турар-жой дахлсизлиги каби ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар.

Иккинчи гуруҳ: давлат ва жамиятни бошқаришда иштирок этиш, овоз бериш, йиғилиш ҳуқуқи, ватанни ҳимоя қилиш билан боғлиқ қатор сиёсий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар.

Учинчи гуруҳ: меҳнат ҳуқуқи, меҳнат эркинлиги, мулк ҳуқуқи, солиқ тўлаш бурчи, таълим олиш ҳуқуқи, ижод эркинлиги ва шу кабилар иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ эркинлик ва бурчлар гуруҳини ташкил этади.

Айнан худди шундай туркумлаш асосида ўзбек қонунчилиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг тизими мустаҳкамлаб қўйилган:

- энг аввало, умумий қоидалар ифодаланган бўлиб, инсон ва фуқароларнинг ўз ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларида ўзаро тенглиги;

- фуқаролар ўзларининг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари жамият ва давлат ҳамда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, уларнинг қонуний манфаатларига путур етказмасликлари;

- ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг дахлсизлиги қоидалари белгиланган.

Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларининг кейинги жойлашуви тегишли ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг мазмунига асосан мустаҳкамлаб қўйилган:

- 1) шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар;
- 2) сиёсий ҳуқуқлар;
- 3) иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар;
- 4) фуқароларнинг бурчлари.

Юридик адабиётларда инсон ҳуқуқларини бошқа мезонлар асосида ҳам таснифлаш учрайди.

ФОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: « Ўзбекистон”, - 96б.

8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

11-мавзу: Ўзбекистон Республикасида фуқаролик

Режа:

1. Фуқаролик тушунчаси. Ўзбекистон Республикасида фуқаролик институтининг ҳуқуқий асослари.
2. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига эга бўлиш тартиблари ва уни йўқотиш асослари.
3. Фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет эл фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати.

Фуқаролик деганда жисмоний шахснинг маълум бир давлат билан мустаҳкам ҳуқуқий боғланишига айтилади. Бунда фуқаронинг тегишли давлатга нисбатан ҳуқуқ ва бурчлари ҳамда унинг суверен давлат томонидан ҳимоя қилинишида ифодаланади.

Мазкур ҳуқуқий алоқа инсоннинг туғилганида юзага келиб, унинг бутун умри давомида сақланиб қолади. Ушбу боғлиқлик инсоннинг туғилган ва яшаётган ҳудуд билан чекланмай, давлат ташқарисида ҳам ўз кучини йўқотмайди. Фуқаролар ҳуқуқи ва бурчларини давлат ўзи белгилаб беради. Турли мамлакатларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчлари бир хил эмас. Улар мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий иқтисодий ва маданий даражасига боғлиқ.

Илк бор "фуқаро" атамаси Француз революциясининг 1799- йилдаги "Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси"да баён этилган.

1948-йилда БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Умумжаҳон Декларациясига биноан, ҳар бир киши табиий, ажралмас, дахлсиз ҳуқуқ ва эркинликларга эгадир. Барча давлат идоралари инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини олий ижтимоий қадриятлари, деб билиб, уларни таъминлашга ва муҳофаза қилишга мажбурдирлар.

Ўзбекистон Конституциясининг 21-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганлигидан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айтилган вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Фуқаро томонидан ҳуқуқларнинг амалга оширилиши бошқа кишиларнинг ҳуқуқларига зид бўлмаслиги лозим. Ҳар бир киши Конституцияда белгиланган вазифаларни бажаради, жамиятнинг нормал ривожланиши учун шу вазифалар бажарилиши зарур.

Конституциянинг қоидалари бевосита амал қилади ва барча давлат идоралари, мансабдор шахслар, жамоат ташкилотлари, фуқаролар томонидан ижро этилиши мажбурийдир. Конституцияда мустаҳкамлаб берилган барча ҳуқуқлар ва эркинликлар суд йўли билан ҳимоя қилиниши лозим.

Шахс ва жамиятнинг ўзаро масъулияти - ҳуқуқий давлатнинг ажралмас белгисидир. Нодемократик давлатда фақат фуқаронинг давлат олдидаги масъулияти тан олинади. У гўё фуқарога ҳуқуқ ва эркинлик бераётгандай бўлади ва унинг мақомини тайинлайди. Ҳуқуқий давлатда эса бунинг аксини кўрамиз. Бу ерда давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фуқаролар қошида уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари учун масъуллиги масаласига эътибор қаратилади. Бу масъулият фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилишида айбдор бўлган мансабдор шахсларнинг жавобгарликка тортилишини таъминлайдиган ва кескин жазо чоралари кўрилишини кўзда тутадиган тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд бўлган шароитдагина амалий тус касб этади.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилмаслигининг муҳим кафолати конституциявий қоида бўлиб, унга биноан давлатнинг ҳокимият тузилмалари ҳар бир кишига унинг ҳуқуқ ва эркинликларига бевосита тегишли бўлган ҳужжатлар ва

материаллар билан танишишни таъминлашга мажбур. Ҳукукий давлатда ҳар бир фуқаронинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи тан олинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1992- йил 2- июлда “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги Қонунида фуқаролик масалалари, унинг ҳуқукий ҳолати қонун йўли билан мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги шахс билан давлатнинг доимий сиёсий-ҳуқукий алоқасини белгилайди бу алоқа уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчларида ифодаланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир киши фуқаро бўлиш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси ўз идоралари ва мансабдор шахслари орқали фуқаролар олдида масъулдирлар, фуқаро эса давлат олдида масъулдир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида ўз фуқароларининг ҳуқуқ, эркинликларини ва манфаатларини ҳимоя қилади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари фуқароликни олиш асосларидан қатъий назар барча учун тенгдир.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари келиб чиқишидан, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, ирқи, миллати, жинси, маълумоти, тили, дини, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан, машғулотининг туридан ҳамда бошқа ҳолатлардан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг тенг ҳуқуқлилиги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий турмушнинг барча соҳаларида таъминланади. Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айти бир пайтда Ўзбекистон Республикасининг ҳам фуқаросидир.

Қуйидагилар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари бўладилар:

1. Келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, сиёсий қарашлари, диний эътиқодидан, машғулотининг тури ва савиясидан қатъий назар, ушбу Қонун кучга кирган вақтда Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар:

2. Давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарисида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар, агар улар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида туғилган бўлсалар ёки доимий яшаганликларини исбот қилган бўлсалар, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлсалар ва ушбу Қонун кучга кирганидан кейин кечи билан бир йил ичида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлсалар:

3. Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олган шахслар.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган эркак ёки аёлнинг чет эл фуқароси билан ёхуд фуқаролиги бўлмаган шахс билан никоҳдан ўтиши, шунингдек бундай никоҳнинг бекор қилиниши эр ёки хотиннинг фуқаролигини тўхтатилишига олиб келмайди.

Конституциянинг 22-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқукий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшаб тургани ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган ва чет давлат фуқаролигига мансублигини исботлайдиган далиллари бўлмаган шахслар фуқаролиги бўлмаган шахслар деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир шахс фуқаро бўлиш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир

йиллиги муносабати билан қилган маърузасида шундай деган эди: "Шахс Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини қабул қилар экан, бу билан у Конституциямиз ва қонунларимизда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлади. Шунингдек, у маълум бурчларни ҳам бажаришга мажбурдир. Табиийки, Ўзбекистон давлати ҳам фуқароларнинг манфаатлари ва эркинликларини Республика ҳудудида ва унинг ташқарисида ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади".⁵⁸

Фуқароликни қабул қилиш, ўзгартириш ва йўқотиш алоҳида давлатларнинг ички қонунчилиги – Конституциялар, фуқаролик қонунлари ва қонунчилик актлари асосида амалга оширилади.

Фуқароликнинг юзага келиши (келиб чиқиши) натурализация йўли билан, халқаро шартнома асосида ва айрим ҳолларда - реинтеграция (тикланиш) орқали ва тақдим этиш йўли билан амалга оширилади.

Фуқароликни қабул қилишнинг асосий йўли туғилиш орқали келиб чиқади, қолган барча усуллари кам учрайди. Сабаби кўп кишилар туғилиши билан фуқароликни қабул қилиб, ўз умри давомида уни ўзгартирмайди.

Туғилиш бўйича фуқароликка эга бўлиш 2 та асосий шаклга эга:

"Қон ҳуқуқи" (*jus sanguinis*) асосида чақалоқнинг фуқаролиги ота-онасининг фуқаролиги билан белгиланиб, туғилган жойига боғланмайди. Бу мақсадга Европанинг кўп мамлакатлари, жумладан - Австрия, Норвегия, Финландия, Италия ва бошқалар амал қилади.

"Замин ҳуқуқи" (*jus soli*) асосига кўра, фуқаролик чақалоқнинг туғилган жойидан келиб чиқиб, унинг ота-онаси фуқаролиги билан боғлиқ бўлмайди. Масалан, Бразилия қонунчилигида белгиланишича, бу давлат ҳудудида туғилган ҳар бир шахс Бразилия фуқароси ҳисобланади.

Фуқароликни қабул қилишнинг усулларида бири натурализация (фуқароликни қабул қилиш) бўлиб, бу умуман фуқаролиги бўлмаган ёки бошқа давлат фуқароси бўлган шахс томонидан фуқаролик олиндирилади. Натурализация тартибда фуқаролик қуйидаги ҳолларда қабул қилинади:

а) фуқаролиги бўлмаган ёки фуқаролигини ўзгартирмоқчи бўлган шахс сўровномасига асосан;

б) бир давлат фуқаросининг бошқа давлат фуқароси билан никоҳдан ўтиши асосида;

в) фуқаролиги бўлмаган ёки бошқа давлат фуқароси бўлган болани фарзандликка олишда.

Натурализация асосида фуқаролик бериш ёки рад этиш давлат томонидан ўрнатилган қоидалар билан белгиланади. Натурализация асосида фуқароликни бериш якка тартибда ёки манфаатдор шахс (фарзандликка олишда) розилиги билан амалга ошади.

Барча мамлакатларнинг қонунчилиги бир қатор чекланишларга эга бўлиб, улар асосида шахсларга сиёсий, ижтимоий, диний, миллий ва бошқа сабаблардан келиб чиққан ҳолда натурализацияда рад этилади.

Кўпчилик давлатларда узоқ вақт хотин эрининг фуқаролигига қабул қилинди деган тушунча юқори ўринни эгаллаб келган. Ҳозирги пайтда кўпгина давлатлар қонунчилиги белгилашича, аёл чет эллик шахсга турмушга чиқаётиб, ўз фуқаролигини сақлаб қолиши ёки ўз истаги билан натурализация тартибда эрининг фуқаролигини қабул қилиши мумкин. Бу тартиб умумий жиҳатдан қабул қилиниб, турмушга чиққан аёлларнинг фуқаролиги ҳақидаги 1957 йилдаги Конвенцияда ҳамда аёлларни ҳар томонлама таъқиб этилишини бартараф этиш бўйича 1979 йил Конвенциясида белгилаб ўтилган.

Реинтеграция (дастлабки фуқароликни тиклаш) кам учрайди. Қоида бўйича реинтеграция жараёнида соддалаштирилган тартибдаги фуқароликни қабул қилиш тартиби қўлланилади.

Халқаро шартномалар асосида фуқаролик қабул қилиш ва ўзгартириш кўпинча бундай ҳолатлар тинчлик ҳақидаги шартномалар, реатриация ҳақида келишувлар, ҳудудий масалалардаги келишувлар вақтида бўлади. Бу усул бир неча давлатларнинг

⁵⁸ И.А.Каримов. Буюк келажакимизнинг суёсуёй кафолати. Т., "Шарк", 1993, 9-бет.

бирлашиши билан боғлиқ ҳолда янги давлат таркиб топиши ёки бир давлат бўлиниши натижасида бир неча давлатлар тузилишида, бир қисм ҳудуднинг бир давлатда бошқа давлат тасарруфига ўтиши (цессия), шунингдек қўшни давлатлар ўртасида алоҳида ҳудудларнинг алмашуви чоғида амалга оширилади.

Ҳудудий ўзгаришлар вақтида қўнгилли равишда фуқаролик танлаш (оптация), ўзгартириш (қўчириш вақтида), автоматик тарзда фуқароликнинг ўзгариши (трансферт) бўлиши мумкин. Трансферт вақтида бир давлатдан бошқа давлатга ўтаётган ҳудуд аҳолисининг, хоҳишидан қатъий назар, бир давлатдан иккинчисига ўтар эди. Трансферт кам учрайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1994 йил сентябридаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси "Консуллик муносабатлари тўғрисидаги Вена Конвенциясига" қўшилди. Бу ҳужжатга асосан Ўзбекистон Республикаси консуллик ташкилотлари чет давлатларда Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги қуйидаги ҳолларда олинади:

- 1) туғилганда;
- 2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши натижасида;
- 3) Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асослар бўйича;
- 4) Фуқаролик тўғрисидаги Қонунда назарда тутилган бошқа асослар бўйича.

Туғилган пайтида ота-онаси Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган бола, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёхуд Ўзбекистон Республикасидан ташқарида туғилган бўлишидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Ота-онасининг фуқаролиги ҳар хил бўлиб, улардан бири бола туғилган пайтида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган қуйидаги ҳолларда бола Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

- 1) агар у Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган бўлса;
- 2) агар у Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида туғилган бўлсаю, ота-онаси ёки уларнинг бири шу вақтда Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлса.

Ота-онасининг фуқаролиги ҳар хил бўлиб, улардан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган бўлса, агар бу вақтда ота-она Ўзбекистондан ташқарида доимий яшаш жойига эга бўлган бўлсалар, Ўзбекистон Республикасидан ташқарида туғилган боланинг фуқаролиги ота-онасининг ёзма тарзда ифодаланган келишуви билан белгиланади.

Ота-онасидан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси эса фуқаролиги йўқ шахс бўлган ёхуд номаълум бўлган тақдирда, бола қаерда туғилган бўлишидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади. Онанинг фуқаролиги бўлмаган боланинг отаси белгиланиб, у Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлса, 14 ёшга етмаган бола, қаерда туғилган бўлишидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Фуқаролиги бўлмаган, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган боласи Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади. Ота-онаси номаълум бўлган ва Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўз илтимосларига кўра ушбу Қонунга биноан келиб чиқишидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тилидан, динга муносабатидан, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан қатъий назар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш шартлари қуйидагилардан иборат:

- 1) чет эл фуқаролигидан воз кечиш;

2) сўнгги беш йил давомида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаганлик. Ушбу қоида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахсларга, башарти улар шу ерда туғилган ва ҳеч бўлмаса ота-онасидан бири, буvasи ёки буvisи Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилганлигини ва бошқа давлатларнинг фуқароси эмаслигини исботласа, тааллуқли бўлмайди;

3) қонуний тирикчилик манбааларининг мавжудлиги;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини тан олиш ва бажариш.

Бу талаблар алоҳида ҳоллардагина Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси олдида буюк хизматлари ёки фан, техника ва маданият соҳасида катта ютуқлари бўлган, шунингдек Ўзбекистон Республикасини кизиктирадиган касб ёҳуд малакага эга бўлган айрим шахсларга нисбатан ҳисобга олинмаслиги мумкин.

Агар шахс:

Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини зўрлик ишлатиб ўзгартиришни ёқлаб чиқаётган бўлса;

фаолияти Ўзбекистон Республикасининг конституциявий принципларига зид бўлган партиялар ва ўзга ташкилотларга аъзо бўлган бўлса;

Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ озодликдан маҳрум этилган ва жазони ўтаётган бўлса, уни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш тўғрисидаги илтимомаси рад этилади.

Илгари Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган шахс ўз илтимосига биноан ушбу Қонун талабларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига тикланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қуйидаги ҳолларда тўхтатилади:

1. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш оқибатида;

2. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш оқибатида;

3. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асосларга биноан;

4. Ушбу Қонунда кўзда тутилган бошқа асосларга биноан.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини тўхтатилиши Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилишига сабаб бўлади.

Фуқаролик тўғрисидаги Қонунда белгиланган тартибда шахснинг илтимосномасига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишга руҳсат этилади. Агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишни илтимос қилувчи шахс давлат олдидаги мажбуриятларини ёки фуқароларнинг ёҳуд давлат ва жамоат ташкилотларининг муҳим манфаатлари билан боғлиқ мулкый мажбуриятларни бажармаган бўлса, унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши рад этилиши мумкин.

Агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишни илтимос қилувчи шахс айбланувчи сифатида жиноий жавобгарликка тортилган ёҳуд унга нисбатан қонуний қучга кирган ва ижро этилиши зурур бўлган суд ҳукми бўлса ёки шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши Ўзбекистон Республикаси давлат хавфсизлиги манфаатларига зид бўлса, унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига йўл қўйилмайди.

Қуйидаги ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги йўқотилади:

1) шахс чет давлатда ҳарбий хизматга, хавфсизлик хизмати идораларига, милицияга, адлия идораларига ёки давлат ҳокимияти ва бошқарувининг бошқа идораларига ишга кирганлиги натижасида;

2) агар чет элда доимий яшовчи шахс беш йил давомида узрли сабабларсиз консуллик ҳисобида турмаган бўлса;

3) агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги ёлғонлиги шак-шубҳасиз маълумотлар ёки сохта ҳужжатларни тақдим этиш натижасида олинган бўлса.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони чиққан кундан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги йўқотилади. Ота-оналарининг фуқаролиги ўзгарганлиги натижасида уларнинг ҳар иккаласи Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига ўтганда ёки ҳар иккаласи Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиққанда, ўз навбатида уларнинг 14 ёшга тўлмаган болаларининг фуқаролиги ҳам ўзгаради.

Агар боланинг ота-онасидан бири маълум бўлса, ана шу ота ёки онанинг фуқаролиги ўзгарганида 14 ёшга тўлмаган боланинг фуқаролиги ҳам тегишли суратда ўзгаради. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи боланинг ота-онаси ёки ёлғиз отаси ё онаси бўлмаса Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқсалар ва айти бир пайтда улар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари васийликка ёки ҳомийликка олган боланинг тарбиясида иштирок этмасалар, ота-она, васий ёки ҳомийнинг илтимосига кўра бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланса, бошқаси чет эл фуқаролиги бўлмаган шахс бўлиб қолаверса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олаётган ота ёки онанинг илтимосномасига кўра бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиши мумкин.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланса, бошқаси эса фуқаролиги бўлмаган шахс бўлиб қолаверса, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи бола Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланса, бошқаси эса фуқаролиги шахс бўлиб қолаверса, Ўзбекистон Республикасидан ташқарида яшовчи бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олаётган ота ёки онанинг илтимосига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиши мумкин.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқса, бошқаси эса Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиб қолаверса, бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқаётган ота ёки онанинг илтимосига кўра бундай боланинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига рухсат этилиши мумкин.

Чет эл фуқароси ёхуд фуқаролиги бўлмаган шахс бўлиб, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан фарзандликка олинаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади. Чет эл фуқароси бўлиб, бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси эса фуқаролиги бўлмаган шахс бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олинаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади.

Фуқаролиги бўлмаган, бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олинаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади. Чет эл фуқароси бўлиб, бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси чет эл фуқароси бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олувчиларнинг келишувига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, чет эл фуқаролари томонидан фарзандлика олинган ёки бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси, бошқаси чет эл фуқароси бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олинган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади. Фарзандликка олувчиларнинг илтимосномасига кўра бундай боланинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига рухсат берилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, болани фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан фарзандликка олинган ёки бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси фуқаролиги бўлмаган шахс бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олинган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади.

Ота-оналарнинг фуқаролиги ўзгарган тақдирда, шунингдек болалар фарзандликка олинган тақдирда 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган болаларнинг фуқаролиги Фуқаролик тўғрисидаги Қонуннинг 34-моддасида кўзда тутилган тартибда фақат болаларнинг розилиги билан ўзгартирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисидаги ишларни юритувчи Ўзбекистон Республикасининг давлат идоралари қуйдагилардан иборат:

Ўзбекистон Республикасининг Президенти;

Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар вазирлиги;

Ўзбекистон Республикасининг Ташқи ишлар вазирлиги;

Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари.⁵⁹

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фуқаролик масалаларига оид ваколатлари қуйдагилардан иборат:

1. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшовчи чет эл фуқаролари фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш тўғрисида;

2. Чет элда яшаётган ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси Президентиға тегишли илтимоснома билан мурожаат этган тақдирда уларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш тўғрисида;

3. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш тўғрисида;

4. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва унинг тегишли идораларига берилган ваколатлар:

1) Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчи шахслардан Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига оид аризаларни қабул қилади;

2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига доир аризаларни асослаш мақсадида келтирилган далил ва ҳужжатларни текширади;

3) фуқаролик масалаларига доир аризани зарур ҳужжатлар билан бирга Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги фуқаролик масалалари бўйича комиссияға йўллайди;

4) чет элда доимий яшаб турган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублигини аниқлайди;

5) Чет элда доимий яшаб турган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотганлигини қайд этади;

6) Ўзбекистон Республикасининг чет элда доимий яшаб турган фуқароларини ҳисобға олади.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари:

1) чет элларда доимий яшаб турган шахслардан Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига оид аризаларни қабул қилади;

2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига доир аризани асослаш мақсадида келтирилган далил ва ҳужжатларни текширади;

3) фуқаролик масалаларига доир аризаларни зарур ҳужжатлар билан бирга Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Фуқаролик масалалари бўйича Комиссияға йўллайди;

4) чет элда доимий яшаб турган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублигини аниқлайди;

5) чет элда доимий яшаб турган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотганлигини қайд этади;

6) Ўзбекистон Республикасининг чет элда доимий яшаб турган фуқароларини ҳисобға олади.

Фуқаролик масалаларига оид аризалар Ўзбекистон Республикаси Президенти номиға ариза берувчиларнинг доимий истиқомат жойидаги ички ишлар идоралари орқали, чет элда доимий яшовчи шахслар томонидан эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатик ваколатхоналари ёки консуллик муассасалари орқали топширилади.⁶⁰

⁵⁹ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги қонун. Ўзбекистон Республикаси. Қонун ва фармонлар. Т., 1992, 35-бет.

⁶⁰ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги қонун. 23-модда

Чет давлат фуқароси бўлган шахс ўз фуқаролигини ўзгартириш ниятида мазкур давлатнинг муносабатини кўрсатувчи ҳужжатни тақдим этиши шарт. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига олиш, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига тиклаш ёки ундан чиқиш тўғрисидаги илтимосномалари аризачининг ёзма илтимосига биноан кўриб чиқилади. 18 ёшга тўлмаган шахслар ҳусусидаги илтимосномалар улар вакилларининг нотариал идоралар томонидан, чет элда эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасаси томонидан тасдиқланган қонуний вакилларининг илтимосига биноан кўриб чиқилади.

14 ёшдан 18 ёшгача бўлган болалар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига олиш, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига тиклаш ва ундан чиқариш тўғрисида ариза топшириш чоғида уларнинг розилиги бўлиши шарт. Бундай розилик ёзма баён этилиши ва нотариал идоралар томонидан, чет элда эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасалари томонидан тасдиқланган бўлиши шарт.

Вояга етмаган боланинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши тўғрисида илтимоснома топширганда, башарти унинг ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиб қоладиган бўлса, унинг ўз боласининг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига муносабати билдирилган аризаси ҳам тақдим этилиш керак. Бундай ариза натариус томонидан, чет элда эса Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасаси томонидан тасдиқланган бўлиши шарт.

Башарти ариза берувчи саводсизлиги ёки жисмоний камчиликлари сабабли аризани имзолай олмаса, унинг илтимосига биноан бошқа киши аризани имзолайди, бу ҳақда ички ишлар идораси, чет элда эса Ўзбекистон Республикаси тегишли дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасаси томонидан аризага ёзиб қўйилади.

Шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги тўғрисидаги ариза унинг доимий истикомат жойида ички ишлар идорасига, чет элда доимий яшайдиган шахс томонидан эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасасига берилади. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансубликни аниқлашда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги билан боғланаётган вазият бошланган пайтда амал қилиб турган Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси тузган халқаро шартномаларнинг қоидалари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига оид аризалар ариза берувчи шахсан мурожаат этган тақдирда унинг доимий истикомат жойидаги ички ишлар идоралари, чет элда доимий яшовчи шахсларга нисбатан эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатия ваколатлари ёки консуллик муассасалари томонидан расмийлаштирилади.

Узрли сабаблар бўлган тақдирда ички ишлар идоралари, тегишли дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари фуқаролик тўғрисидаги ҳужжатларни бошқа шахслар ёки почта орқали юборилган аризаларга мувофиқ расмийлаштиришлари шарт.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига оид аризалар берилганда давлат божи тўланади, унинг миқдори Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади. Фуқаролик масалаларига оид аризани расмийлаштираётган ички ишлар идораси ёки тегишли дипломатик ваколатхонаси ёхуд консуллик муассасаси мазкур ариза юзасидан асосланган хулосасини чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги фуқаролик масалаларига оид аризалар ёки тақдимномалар юзасидан ўз хулосалари ҳамда бошқа зарур ҳужжатларни Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги фуқаролик масалалари комиссияси номига юборадилар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш тўғрисидаги аризаларига оид хулосаларда ариза берувчининг давлат олдида бажарилмай қолган мажбуриятлари ёки унинг фуқаролар ёхуд давлат ва бошқа жамоат ташкилотлари муҳим манфаатлари билан боғлиқ бўлган мулкӣ мажбуриятлари ҳусусидаги, уни айбланувчи сифатида жиноӣ жавобгарликка тортиш ҳақидаги, ёхуд унга нисбатан суднинг қонуний кучга кирган, ижро этилиши лозим

бўлган ҳукми мавжудлиги ҳақидаги ё бўлмаса мазкур шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги манфаатларига зидлиги тўғрисидаги маълумотлар ҳам хабар қилинади.

Фуқаролик тўғрисидаги Қонуннинг 30-моддасида кўрсатилган фуқароликка оид масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти фуқаролик масалалари комиссиясини тузади. Фуқаролик масалаларига оид аризалар ва тақдимномаларни кўриб чиқиш пайтида комиссия ариза берувчининг далилларини, тақдимноманинг мазмунини, давлат идоралари ва жамоат ташкилотларининг хулосаларини, бошқа ҳужжатларни ҳамда тегишли тарзда расмийлаштирилган гувоҳлар кўрсатмаларини атрофлича баҳолайди.

Башарти, шахс Қорақалпоғистон Республикасига бориб яшамоқчи бўлса, комиссия Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг уни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул этиш ёки унинг фуқаролигини тиклаш мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслиги тўғрисидаги, шу жумладан Республикада узга иш, турар жой ва бошқа қулайликлар бериш имконияти бор-йўқлиги ҳақидаги фикрни эътиборга олади.

Комиссия ўз ихтиёридаги иш юзасидан материаллар ва ҳужжатларни тегишли давлат идоралари ва жамоат ташкилотларидан талаб қилиб олишга ҳақлидир, бу давлат идоралари ва жамоат ташкилотлари эса комиссия белгиланган муддатда зарур маълумотни тақдим этадилар.

Комиссия ҳар бир ариза ёки тақдимнома юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифлар киритади. Комиссиянинг қарори баённома билан расмийлаштирилади, уни комиссиянинг мажлисида қатнашган барча аъзолари имзолайдилар.

Фуқаролик масалалари юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти фармон чиқаради. Агар фармонда бошқа муддат белгиланган бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони чиқарилган кундан бошлаб кучга киради. Фуқаролик масаласига оид такрорий ариза, қоида тариқасида, шу мақсадга оид аввалги қарордан кейин бир йил ўтгач кўриб чиқилади. Иш учун муҳим бўлган ҳамда ариза берувчига маълум бўлмаган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган вазиятлар вужудга келган тақдирда такрорий ариза илгарироқ ҳам кўриб чиқилиши мумкин.

Фуқаролик масалаларига оид аризалар ёки тақдимномаларни кўриб чиқиш муддати бир йилдан ошмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчи шахсларга нисбатан фуқаролик масалаларига оид қарорларнинг ижроси Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва унинг тегишли идоралари, фуқаролик ҳолатини қайд этиш бўлимлари, чет элда яшовчи шахсларга нисбатан эса Ўзбекистон Республикасининг Ташқи ишлар вазирлиги зиммасига, Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари зиммасига юклатилади.

Қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олган шахслар Ўзбекистон Республикасининг ички ишлар идоралари ёки дипломатик ваколатхоналари ёхуд консуллик муассасалари томонидан Ўзбекистон Республикасининг фуқароси паспорти топширилади. 16 ёшга етмаган болаларнинг ҳужжатларига уларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги ёзиб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасида яшаб турган, лекин Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўхтатилган, бошқа давлат фуқароси бўлмаган шахслар ички ишлар идораси томонидан фуқаролиги бўлмаган шахсларга мўлжалланган истиқомат гувоҳномаси берилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик масалаларига оид қарорлар ижроси Ўзбекистон Республикасининг Президенти ҳузуридаги фуқаролик масалалари комиссияси томонидан, шунингдек бошқа ваколатли идоралар томонидан ўз ҳуқуқлари доирасида назорат этилади.

Фуқаролик масалаларига оид аризаларни қабул қилишдан асоссиз бош тортганлик, аризани кўриб чиқиш муддатлари бузилганлик, шунингдек мансабдор шахсларнинг

фуқаролик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш тартибини ва фуқаролик масалаларига оид қарорларни ижро этиш тартибини бузадиган бошқа ноҳақ хатти-ҳаракатлари ҳусусида улар бўйсунадиган юқори мансабдор шахсга ёки судга қонунда белгиланган тартибда шикоят қилиниши мумкин.

Чет элда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари Ўзбекистон Республикасининг ҳимояси ва ҳомийлигидан фойдаланадилар. Ўзбекистон Республикаси, ўзининг дипломатик ваколатхоналари ва консуллик муассасалари, шунингдек уларнинг мансабдор шахслари Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ўзлари борган мамлакат қонунлари билан, Ўзбекистон Республикаси ва унинг фуқароси борган давлат қатнашаётган шартномалар ҳамда халқаро одатлар билан бериб қўйилган ҳамма ҳуқуқлардан тўла фойдаланиш имкониятига эга бўлишлари учун чоралар кўришлари, уларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатларини қонунларда белгиланган тартибда ҳимоя қилишлари, зарур ҳолларда эса Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш чораларини кўришлари шарт.

Башарти, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси чет давлатга топширилиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган шахснинг чет давлат фуқаролигига мансублиги тан олинмайди.

Алоҳида ҳолларда, хорижий давлат фуқаролари бўлмиш ватандошлар, агар улар ёки уларнинг ота-оналари, бувалари ёки бувилари бир вақтлар мавжуд тузум туфайли ватанни ташлаб кетишга мажбур бўлган бўлсалар, ўз илтимосларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига ҳам қабул қилинишлари мумкин.⁶¹

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар.

ФОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиклол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон”, - 966.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Республи-каси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.

⁶¹ Ўзбекистон фуқаролиги тўғрисидаги қонун. Ўзбекистон Республикаси. Қонун ва фармонлар Т., 1992, 28-бет.

14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Республи-каси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

12-мавзу. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар

Режа:

1. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар тушунчаси.
2. Яшаш ҳуқуқи. Эркинликка эга бўлиш ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи. Шахсий ҳаёт дахлсизлиги.
3. Инсон шаъни ва кадр-қиммати. Телефон сўзлашувлари ва ёзишмаларининг сир сақланиши.
4. Турар жой танлаш эркинлиги ва дахлсизлиги.
5. Виждон ва дин эркинлиги. Сўз ва фикр эркинлиги. Турар жой танлаш ва ҳаракатланиш эркинлиги ва бошқалар.
6. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг таъминлаш ва кафолатлаш борасида олиб борилаётган ҳуқуқий ислохотлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир қатор моддаларида фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланган.

Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари тизимида энг муҳими яшаш ҳуқуқи ҳисобланади. Чунки яшаш ҳуқуқи таъминланганидан сўнггина Конституция, қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларида кафолатланадиган ва ҳимоя қилинадиган ҳуқуқ ва эркинликлар учун шарт-шароит яратилади.

Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ажралмас ҳуқуқи. Ҳаётга суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир. Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олинishi ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас.

Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши қонуний тартибда, судда ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунга қадар айбдор эмас деб ҳисобланади. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шавқатсиз ёки кадр-қимматни камситувчи бошқа тарзда муомалага дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч кимнинг устидан унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётга аралашшидан ҳимояланиш ва турар жой дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.

Ҳар ким фикр, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сирини ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим.

Барча учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Инсон ва фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари тизими Конституциямизнинг олтинчи боби 24-31-моддаларида мустаҳкамлаб қўйилган.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 3-моддасида ҳар бир инсоннинг яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқлари мустаҳкамланган.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг 6-моддасида "Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун томонидан ҳимоя қилинади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ҳаётдан маҳрум қилиниши мумкин эмас", дейилган.

Ўзбекистон Конституциясида ҳам инсон ва фуқароларнинг яшаш ҳуқуқларига оид ушбу халқаро андозалар ўзининг тўла аксини топган.

Инсон – биоижтимоий мавжудот, чунки у ўзининг биологик ибтидосига, ўзагига эга, кейинчалик ҳаётӣ фаолияти натижасидагина шахс сифатида шаклланади.

Шу боис ҳуқуқ томонидан қўриқланадиган ижтимоӣ қадриятлар қаторида инсон, унинг шахси билан боғлиқ хусусиятлари ижтимоӣ маънода тенги йўқ, биологик маънода такрорланмас, табиат ва жамият ижодининг маҳсули сифатида марказий ўринни эгаллайди. Инсоннинг ҳар қандай тирик мавжудотлар каби физиологик ва психологик тузилиши, айниқса, унинг жамият ҳаётидаги иштироки, ижтимоӣ муносабатларнинг яратувчиси ва иштирокчиси, субъекти эканлиги боис ҳам унинг ҳаёти олий даражада муқаддас ҳисобланади ҳамда у муҳофаза қилинади.

Конституцияда яшаш ҳуқуқининг мустақамланиши давлат томонидан уни қўриқлаш ва ҳимоя қилишнинг кучли механизми яратилишини талаб қилади. Булар нафақат жиноятчиликнинг олдини олиш ёки жиноятга қарши курашиш натижасидаги ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолиятини эмас, балки ижтимоӣ соҳада ҳам инсон ҳаётининг таъминланишини ҳам ўз ичига олмоғи даркор.

Конституцияда мустақамланган ва қафолатланган фуқароларнинг яшаш ҳуқуқи жорий қонунлар ва давлат органларининг ташкилий фаолияти орқали амалӣ жиҳатдан таъминланади.

Ўзбекистонда оналик ва болаликка катта эътибор берилмоқда. Инсон ҳақида ғамхўрлик қилиш, унинг дунёга келишидан анча аввалроқ бошланади. Бунинг учун қатор давлат дастурлари ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилган. Уларнинг бош мақсади болалар ўлимининг олдини олиш, экологияни яхшилаш, жисмонӣ ва соғлом авлодни тарбиялаш учун ижтимоӣ шароитлар яратиш, оналик ва болаликнинг фаровон турмуши учун зарур моддий ва маънавий асосларни яратишни кўзлайди.

Ўзбекистоннинг ушбу соҳадаги саъй-ҳаракатлари қаторига ёш авлодни соғлом қилиб тарбиялаш учун биринчи нишонлар қаторида "Соғлом авлод учун" ордени таъсис этилганлигини, у оналик ва болаликни муҳофаза қилишдаги алоҳида хизматлари учун муносиб инсонларни тақдирлашни назарда тутганлигини мисол қилиш мумкин.

Инсон ҳаётининг меҳнат жараёнида изчиллигини ва соғлигини сақлаш, хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ҳамда санитар-гигиеник ва даволаш, профилактик, ташкилий, ижтимоӣ-иқтисодӣ тизимнинг қонунӣ таъминоти, яшаш ҳуқуқи қафолатларини самарали йўлга қўйганлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасининг 1993- йил 6- майдаги "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонунида меҳнатни муҳофаза қилиш борасида давлат сиёсати, ходимнинг ҳаёти ва соғлиғи қорхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларидан устунлиги тамойили мустақамланганлигида, шунинг учун ҳам экологик хавфсиз меҳнат шароитининг яратилиши, махсус кийим ва пойафзал, хусусӣ ҳимоя воситалари, даволаш-профилактик овқатларнинг бепул берилиши ва бошқа фаолиятларнинг амалга оширилиши, биринчи навбатда, кишиларнинг яшашга бўлган Конституциявий ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган.

Яшаш ҳуқуқи қафолатларини таъминлаш мақсадида давлат томонидан фуқароларнинг соғлигини сақлашга жиддий эътибор берилмоқда. Унинг учун соғлиқни сақлашнинг ягона тизими яратилган бўлиб, у давлат, хусусӣ ва бошқа тизимларни ўз ичига олади. Фуқароларнинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги ҳуқуқӣ муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг 1996-йил 29- августдаги "Фуқароларнинг соғлигини сақлаш тўғрисида"ги Қонун, ушбу қонунлар асосида қабул қилинган қонун ҳужжатлари, шунингдек Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари ҳамда Ўзбекистон қўшилган Халқаро шартномалар билан тартибга солинади.

Инсонларнинг яшаш ҳукукини таъминлаш ва муҳофаза қилишда жиноят ҳукуки қонунчилиги ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Жиноят қонунчилиги инсон ҳаётини муҳофаза қилишга доир мукамал жиноий ҳукукий чоралар тизимига эга. Масалан, Жиноят Кодекси махсус қисмининг 26 ғоизга яқин меъёрлари фуқароларнинг ҳаётига зиён етказиш учун у ёки бу даражада жавобгарликни кўзда тутди.

Жиноят қонунчилиги инсонларнинг ижтимоий сифатлари ёки ҳар қандай биологик хусусиятларга эга бўлишидан қатъий назар, улар соғлиғини сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ҳар бир инсон ҳоҳ у ёш гўдак ёки қариями, жисмонан соғлом ёки ногиронми ёки ақли расо ё норасо бўлишидан қатъий назар унинг ҳаёт ва соғлиғи энг олий қадрият эканлиги конституциявий даражада тан олинган.

Ҳар бир инсон ва унинг ҳаёти жамиятнинг ажралмас элементи сифатида ижтимоий қадриятдир. Шунинг учун инсон ўлимига сабаб бўладиган ҳар қандай қилмиш жиноят қонунчилигида ижтимоий хавфли ҳисобланади.

Жиноятлар ичида энг хавфлиси инсонни яшаш ҳукуқидан маҳрум этадиган одам ўлдириш жинояти ҳисобланиб, бу ғайриқонуний тарзда бир кишини иккинчи киши томонидан қасддан ҳаётдан маҳрум қилиш, деб тушунилади.

Бундай жиноятлар қаторига қуйидагилар киради:

1) енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолатларсиз қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси 1-қисми);

2) жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси 2-қисми);

3) жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш;

4) кучли рухий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш (ЖК 98-модда);

5) онанинг ўз чақалоғини қасддан ўлдириши (ЖК 99-модда)

Жиноят қонунида қасддан одам ўлдириш жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар сифатида қараладиган, ижтимоий хавфлилик даражасини анча даражада оширадиган ва жазонинг энг оғир тури, яъни ўлим жазосига сабаб бўладиган турларига қуйидагилар киради:

а) икки ёки ундан ортиқ шахсни;

б) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлни;

в) айбдорга аён бўлган ожиз аҳволдаги шахсни;

г) ўз хизмат ва фуқаролик бурчини бажариш муносабати билан шахсий ёки унинг яқин қариндошларини;

д) бошқа шахсларнинг ҳаёти учун хавфли бўлган усулда;

е) оммавий тартибсизликлар жараёнида;

ж) ўта шавқатсизлик билан;

з) номусга тегиш ёки жинсий эҳтиёжини зўрлик ишлатиб ғайритабиий усулда қондириш билан боғлиқ ҳолда;

и) таъмагарлик ниятида;

к) миллий ва ирқий адоват замирида;

л) безорилик оқибатида;

м) диний таассублар замирида;

и) киши аъзоларини кесиб олиб, бошқа кишига кўчириш (трансплантация) ёки мурданинг қисмларидан фойдаланиш мақсадида;

о) бошқа бирор жиноятни яшириш ёки унинг содир этилишини осонлаштириш мақсадида;

п) бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ аъзоси томонидан ёхуд ўша гуруҳ манфаатларини кўзлаган ҳолда;

р) такроран ёки хавфли рецидивист томонидан;

с) ўта хавфли рецидивист томонидан қасддан одам ўлдириш киради.

Жиноят қонунчилиги қасддан одам ўлдириш жинояти билан бир қаторда одам ўлимига олиб келган қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилган жиноятлар учун ҳам жиноий жавобгарлик белгилайди.

Улар жумласига қуйидагилар киради:

- 1) зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш;
- 2) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш;
- 3) эҳтиётсизлик натижасида бир ёки бир неча одам ўлдириш.

Шахс ҳаётига қарши қаратилмаган бир қатор жиноятлар оқибатида қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида инсон ҳаётидан маҳрум бўлиши оқибатлари юз бериши мумкин. Масалан, вазиятни беқарорлаштириш ёки давлат органлари томонидан қарор қабул қилинишига таъсир кўрсатиш ёхуд сиёсий ёки бошқа ижтимоий тўскинлик қилиш мақсадида давлат ёки жамоат арбоби ёхуд ҳокимият вакилининг ҳаётига суиқасд қилиш Жиноят кодекси 155-моддасида кўзда тутилган терроризм жинояти сифатида баҳоланади.

Бу жойда тасодифан ҳозир бўлган кишиларнинг ўлимига сабаб бўлган ҳолатлар ҳам терроризм жараёнида юз берган деб баҳоланмоғи лозим.

Терроризм одам ўлишига, бошқа оғир оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлса, айбдорлар жиноят кодекси 155-моддасининг 3-қисми билан жавобгарликка тортиладилар.

Жиноят кодексида ҳаётга тажовуз қилиш натижасида ўлимга сабаб бўлган жиноятлар қилмишнинг ҳуқуқий моҳияти, ижтимоий хавфлилик даражаси ва тавсифидан келиб чиқиб, ҳар бир жиноятга дифференциялашган жавобгарлик белгиланиши кўзда тутилади.

Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш даврида ҳал этилиши лозим бўлган масала жиноят қонунчилигимизнинг жазолаш тизимидан ўлим жазосини олиб ташлашдир.

Бу ўринда гап, айрим мамлакатларда бўлганидек, ўлим жазосига мораторий қўллаш, яъни маҳкум йиллар давомида Ушбу жазо чораси қачон ижро этилишини кутиб ётиши тўғрисида эмас, балки уни бутунлай бекор қилиш ҳақида бормоқда. Биз мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан бошлаб Ушбу масалани ҳал қилиш устида иш олиб бормоқдамиз. Ўтган ўн йилдан ортиқроқ вақт мобайнида ўлим жазоси қўлланилиши мумкин бўлган жиноятлар таркиби 33 тадан 2 тагача қисқартирилди.⁶²

2005 йил 2 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “ Ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида “ги Фармони чикди.

Ўзбекистонда ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниш ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас.

Эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи конституциявий ҳуқуқлардан бўлиб, инсоннинг туғилиши билан қўлга киритилади. Ҳар ким эркин, ўз ихтиёри бўйича ҳаракат қилиши, ўзганинг шахсий эркинлиги ва дахлсизлигига зиён етмайдиган тарзда юриш-туришни танлаши мумкин. Бироқ шуни назарда тутиш керакки, шахснинг эркинлиги жамиятдаги ахлоқ меъёрлари доирасидан чиқмаслиги ва қонун асосида бўлиши керак, яъни шахс ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириши мумкин, агар ушбу ҳаракат қонун ва қонун ҳужжатларида ман этилмаган ва ҳуқуқий кўрсатмаларга зид келмаган тақдирда, албатта.

Ўз навбатида, индивидуал эркинлик дахлсиздир ва шахс дахлсизлигини давлат ва унинг ҳокимият тузилмалари томонидан таъминладиган шахс эркинлиги кафолати сифатида тушунмоқ керак.

Шахсий эркинлик ва дахлсизлик тўғрисидаги конституциявий меъёрлар жиноят-процессуал қонунчилигида ривожлантирилади.

Масалан, Жиноят-процессуал Кодексининг 18-моддаси 2-қисмида: ҳеч ким суд қарорига асосланмай ёки прокурор санкциясиз ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас, деб белгиланган. Унинг 3-қисмида эса судья ва прокурор қонунга ҳилоф равишда озодликдан маҳрум этилган ёки қонун ёхуд суд ҳукмида назарда тутилганидан ортиқ муддат ҳибсда ушлаб турилган ёки қамоқда сақланган ҳар қандай шахснинг дарҳол озод қилиниши шартлиги қатъий белгиланган.

⁶² Каримов. И.А. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида// Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. - Т. , 2005. 47, 33- б

Шахс эркинлигини таъминлашнинг кафолатларидан бири Жиноят Кодекси 234-моддасида кўзда тутилган, қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ёки хибсга олиш учун жиноий жавобгарликнинг белгиланганлигидир. Шунингдек, ҳуқуқий асоссиз, яъни била туриб, қонунга хилоф равишда хибсга олиш ёки хибсда сақлаш учун ҳам жиноий жазо белгилангандир.

Ноқонуний ушлаб туриш нималигини аниқлаш учун, энг аввало, қандай ушлаб туриш қонуний ҳисобланади, шуни аниқлаб олиш керак. Жиноят Кодексининг 220-моддасига биноан, ушлаб туриш жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсни унинг жиноий фаолият билан шуғулланишига барҳам бериш, қочиб кетиши, далилларни яшириши ёки йўқ қилиб юборишининг олдини олиш мақсадида, қисқа муддатга озодликдан маҳрум қилишдан иборатдир.

Ушлаб туриш жиноят иши кўзғатилгунга қадар ҳам, иш кўзғатилгандан кейин ҳам фақат жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсга нисбатан амалга оширилади. Жиноят-процессуал қонунчилиги (ЖПК 47-моддаси) гумон қилинувчи шахс деб жиноят содир этгани тўғрисида маълумотлар бор бўлса-да, бу маълумотлар уни ишда айбланувчи тариқасида иштирок этишига жалб қилиш учун етарли бўлмаган шахсни назарда тутди.

Бу эса жиноят-процессуал ушлаб туришнинг асосий мақсади ва унинг моҳияти эркинликни чеклашнинг вақтинчалигидир.

Эркинликни қисқа вақтга чеклаш, ушланган шахснинг жиноятга ҳақиқатдан ҳам алоқадорлиги ёки йўқлигини аниқлаб олиш учун амалга оширилади.

Жиноят-процессуал Кодекси 221-моддасида жиноятни содир этишда гумон қилинаган шахсни ушлаб туриш учун асослар санаб ўтилган:

- 1) шахс жиноят устида ёки бевосита уни содир этгандан кейин қўлга тушса;
- 2) жиноят шохидлари, шу жумладан, жабрланувчилар уни жиноят содир этган шахс тариқасида тўғридан-тўғри кўрсатсалар;
- 3) унинг ўзида ёки кийимида, ёнида ёки уйида содир этилган жиноятнинг яққол излари топилса.

Шу модданинг 4-қисмида эса шахсни жиноят содир этишда гумон қилиш учун асос бўладиган маълумотлар мавжуд:

- а) қочмоқчи бўлса;
- б) доимий яшайдиган жойи йўқ ёхуд шахси аниқланмаган кишиларни ушлаб туриш.

Шундай қилиб, қочиб кетишга ҳаракат, доимий яшаш жойининг йўқлиги, шахсининг аниқланмаганлиги жиноят содир этганлик фактини тўғридан тўғри тасдиқламайдиган, шунингдек, шахсни жиноят содир қилишда гумон қилиш учун бошқа асос бўлмаган тақдирдагина ушлаб туриш учун асос бўла олмайди.

Ушлаб туриш асосларининг қатъий тартибда белгилаб қўйилиши ҳозирги замон қонунчилигида устувор бўлиб, шахснинг ҳуқуқ, эркинлик ва қонуний манфаатларининг яна бир кафолатланиши ҳисобланади.

Шунинг учун жиноят-процессуал қонунчилигининг асосий вазифаларидан бири жиноятни тезлик билан ва тўла очиш ҳамда айбдорларни аниқлаш ҳисобланади (ЖПК 2-модда). Ушбу вазифа ҳеч қачон шахс ҳуқуқлари ва дахлсизлигининг бузилишига олиб келмаслиги керак.

Шахсни қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ва хибсга олиш қонуний ёки қонунга хилоф эканлигини аниқлаш учун ЖК 234-моддасининг 1-қисмига кўра шахс эркинлигини қисқа муддатга чеклаш учун асос бўлган ҳолатларни ҳар томонлама таҳлил қилиш талаб қилинади.

Шундай қилиб, ушлаб туриш асосларининг қонунда аниқ белгиланиши ягона мақсадни, яъни шахснинг ноқонуний равишда ушланишининг олдини олишни кўзлайди. Шу мақсадда ЖПКнинг 224-227-моддаларида ушлаб туришнинг жиноий-процессуал тартиби белгиланган.

ЖПК 226-моддаси 1-қисмида ушлаб туриш ушланган шахс милицияга ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга келтирилган вақтдан бошлаб етмиш икки соатдан

ортиқ давом этиши мумкин эмас. ЖПК 237–моддаси 3-қисми 1-бандининг мазмунига мувофиқ, жиноятни содир қилишда гумон қилиниб, ушлаб турилган шахсни ҳеч қандай шартларсиз қўйиб юбориш учун шахсини тасдиқловчи ҳужжат асос бўлади.

Ушлаб турилган шахсни озод қилиш учун асослари қаторига жиноят содир қилишда гумоннинг тасдиқланмаганлиги ҳам киради (ЖПК 284–моддаси, 1-қисми 1-банди). Жиноят Кодексининг 234–моддаси 1-қисмида шахснинг айбсизлигини олдиндан била туриб, ноқонуний ушлашга сабабчилар жавобгарлик белгиланган. Улар суриштирувчи, терговчи, прокурор бўлиши мумкин.

Жиноят Кодексининг 17-моддаси 4-қисмига биноан жиноят содир этилгунга қадар ўн саккиз ёшга тўлган шахслар жавобгарликка тортиладилар.

Судьянинг олдиндан била туриб, адолатсиз ҳукм, ҳал қилувчи қарор ёки ажрим чиқариши ҳам унинг тегишли жавобгарликка тотилиши учун сабаб бўлади.

Агар била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ёки ҳибсда сақлаш (ЖК 234-моддаси 2-қисми) худди шундай ҳаракатларни амалга ошириш вазифасига кирмайдиган мансабдор шахслар томонидан амалга оширилса, у ҳолда Жиноят Кодексининг 206-моддасига биноан ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш деб тасниф этилади.

Шундай ҳаракатлар ушлаб туриш ва ҳибсга олиш ҳуқуқи берилмаган фуқаролар томонидан содир этилса, улар ЖК 234–моддасида белгиланган ҳолатлар бўйича жавобгарликка тортилмайдилар, аммо уларнинг ҳаракатлари зўрлик ишлатиб ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш (ЖКнинг 138–моддаси) ёки ўзбошимчалик (ЖКнинг 229-моддаси) деб тасниф этилиши мумкин.

ЖКнинг 234-моддаси 2-қисми, яъни била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ёки ҳибсда сақлаш каби мустақил жиноят таркибини кўзда тутди.

ЖПКнинг 237-моддасига мувофиқ, ҳибсга олиш эҳтиёт чоралари ҳисобланиб, ЖПКнинг 236-моддасига мувофиқ эҳтиёт чораси айбланувчи, судланувчи суриштирувдан, дастлабки терговдан ва суддан бўйин товланишнинг олдини олиш; унинг бундан кейинги жиноий фаолиятининг олдини олиш; унинг иш бўйича ҳақиқатни аниқлашга ҳалал берадиган уринишларига йўл қўймаслик; ҳуқуқнинг ижро этилишини таъминлаш мақсадида қўлланилади, дейилган.

Ҳибсга олиш жиноий жазо ҳисобланмай, одил судловни таъминлаш учун қўмақлашувчи процессуал мажбурлов чораси ҳисобланади. У энг охириги заруриятда қўлланиладиган усул бўлиб, ЖПКнинг 236–моддасида унинг мазмуни тўла баён этилган. Ушбу модданинг нотўғри қўлланилиши конституциявий меъёрларда кафолатланадиган шахс дахлсизлигининг бузилишига сабаб бўлади.

Жиноят–процессуал қонунчилигида айбланувчини ҳибсда ушлаб туриш муддатларини узайтириш тартиблари қатъий белгилаб қўйилган бўлиб, уни бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Инсон эркинлиги ва шахсий дахлсизлигининг бузилиши ҳар бир шахснинг судга шикоят билан мурожаат қилиш ҳамда бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва унинг талабларини қондириш ҳуқуқини келтириб чиқаради.

Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш тартиблари Ўзбекистон Республикасининг 1995-йил 30-августдаги "Фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ўзбекистонда Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади. Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

Айбсизлик презумпцияси (айби исбот қилингунча шахсни айбсиз деб фараз қилиш) Ўзбекистон Конституциясининг 26-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, жиноят-ҳуқуқида

қонунийлик тамойилининг асоси ҳамда одил судловнинг асосий тамойилларидан ҳисобланади. Жиноят Кодексининг 4–модда 2–қисмида Конституцияда кўрсатиб ўтилган қоидалар ривожлантирилган, ҳеч ким суднинг ҳукми чиқарилмай туриб, жиноят содир қилишда айбли деб топилиши ва қонунга ҳилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмаслиги аниқ кўрсатилган.

Бу қоидада айбсизлик презумпцияси моҳиятининг икки томони очиб берилади:

1. Жиноятнинг муайян таркибини белгилаш ва шахснинг жиноят содир этганликда икром бўлишини қонунга аниқ риоя қилиб амалга ошириш;
2. Шахс фақат суднинг ҳукми, қорорига биноангина айбдор деб топилади ва қонунда кўзда тутилган ҳуқуқий чора ёки жазога тортилиши мумкин.

Шахснинг айбдорлигини белгилашда нафақат исботлаш, тартиб қоидаларига риоя қилиш, балки жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари етарлича мавжуд бўлиши керак.

Бундай умумий асос ЖКнинг 16-моддаси 2-қисмида белгиланган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Бу умумий асос фактик ва юридик асосларни ўз ичига олади.

Шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун фактик асос шахс томонидан содир этилган қилмиш ҳисобланади. Қилмиш қонунда кўзда тутилган барча белгиларга эга бўлганида, яъни унда жиноят таркиби мавжуд бўлганида жиноят ҳисобланади. Ўз-ўзидан маълумки, жиноий жавобгарликнинг меъёрий асоси Жиноят Кодексида кўзда тутилган.

Фақат содир этилган қилмиш белгилари билан қонунда кўрсатилган (жиноятни тасниф этиш) белгиларининг бир-бирига тўла мос келиши давлатнинг ваколатли органларига айбдор шахсни жиноий жавобгарликка тортиш бўйича ўзларининг ҳуқуқ ва бурчларини амалга ошириш имконини беради. Бироқ дастлабки терговда қилмишга жиноят содир этилганлик сифатида баҳо берилиши ҳали якуний баҳо эмас. Шу боис фақат суд, суд-тергов жараёнидагина шахснинг содир этилган жиноятда айбли ёки айбсиз эканлиги белгиланади, бу ҳақда суднинг айблов ёки оқлов ҳулосасида аниқ кўрсатилади.

Айбсизлик презумпциясининг жиноят-процессуал тамойили ЖПКнинг 23–моддасида мустаҳкамланган. Ушбу тамойилнинг моҳияти шундаки, гумон қилинувчининг, айбланувчининг айбини исботлаш жараёнида қонунда ўрнатилган тартибда муайян жиноятни айнан ушбу шахс содир этганлигини исбот қилиш ва давлат мажбурлов чоралари орқали унга жиноий чораларни қўллашдан иборат.

ЖПК нинг 85-моддасига мувофиқ шахснинг айбдорлиги исбот қилиш ишни қонуний, асосланган ва адолатли ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўғрисидаги ҳақиқатни аниқлаш мақсадида далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолашни ўз ичига олади.

Шахснинг айбдорлигини исботлаш суриштирув ва тергов органларига юклатилган, бу вазифа гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчига тегишли эмас. Масалан, ЖПКнинг 23–моддаси, 2-қисмида гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас, деб белгиланади. Бу уларнинг ҳуқуқи, ундан ўзи мустақил равишда ёки ҳимоячиси орқали фойдаланиши мумкин. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг ўз айбсизлиги ҳақида далил келтира олмаслиги уни айбдор деб топиш учун далил бўла олмайди.

Айбланувчи зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек ўзининг айбдор эмаслиги ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмаслиги (ЖПК 46–моддаси 3-қисми) ҳамда гумон қилинувчи зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек, ўзининг жиноятга алоқадор эмаслигини ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмас (ЖПК 48-моддаси 3-қисми), деган қоидалар жиноят-процессуал қонунчилигининг қатор меъёрларида ўз аксини топган.

Агар қонунни ҳимояловчи органлар айблов учун етарли далилларни тўплай олмасалар, у ҳолда шахс айбсиз деб топилиши керак. Исботланмаган айбдорлик – шахснинг айбсизлигидир. Яна шуни айтиш керакки, айбсизлик презумпцияси учун ЖПКнинг 23 - моддаси 3-қисмида мустаҳкамланган ҳолатлар аҳамиятга моликдир, яъни айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон

қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Бу қоида ҳам жиноий, ҳам жиноий–процессуал қонунларни қўллашда татбиқ этилиши лозим.

Айбсизлик презумпцияси тамойили билан бир қаторда яна бошқа бир одил судлов–жиноят ишларининг ошқора кўрилиши тамойили ҳам диққатга сазовордир (ЖПК 19-моддаси).

Суд ишларини ошқора кўриш ҳар қандай шахсга суд залида иштирок этишга ва суднинг фаолиятини кузатиш имконини беради, шу билан бирга унинг бориши ва натижаларини оммавий ахборот воситалари орқали ёритишга шароит яратади.

Суд ишларининг ошқора кўрилиши яна шунда кўзга ташланадики, суд мажлисларини тегишли корхона, муассаса ва ташкилотларда ўтказиш мумкин. Шундай қилиб, жиноят ишларининг ошқора кўрилиши тамойилининг мақсади нафақат кўрилаётган ишга аҳолини жалб қилиш, балки фуқароларга тарбиявий таъсир этиш, ҳуқуқий онгни юксалтириш, ҳуқуқий маърифатни тарғиб қилиш ва ҳуқуқий маданиятни кўтаришга хизмат қилади.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи шахсан ўзи ёки ҳимоячи ёрдамида ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Юридик ёрдам кўрсатиш, жумладан, жиноят ишларида ҳимояни амалга ошириш учун бизнинг давлатимизда адвокатлик институти фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 1996-йил 27-декабрдаги "Адвокатура тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ адвокатларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳамда уларнинг ўз фаолиятларини ташкил этиш тартиблари белгиланган.

Конституция қийнаш, зўравонлик, шафқатсизлик ёки инсон қадриятини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа солишни ман этади. Бу қоида жиноят қонунчилигида ўз ривожини топган. Жиноят Кодексининг 7-моддаси жиноят ҳуқуқининг инсонпарварлик тамойилини таъкидлаб, жазо ва бошқа ҳуқуқий чораларни жисмоний азоб бериш ёки киши қадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди деб эътироф этади.

Ўзбекистон Респбликаси Олий Мажлисининг 1995- йил 31- августдаги қарори билан 1984- йил 10-декабрдаги "Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши Конвенция"га қўшилдик.

Ушбу Конвенцияда алоҳида таъкидланадики, юқорида баён этилган таъриф қонуний чоралар қўллаш натижасида пайдо бўладиган оғриқ ва азобларга тааллуқли эмаслиги алоҳида таъкидланади. Қийноқларга солиш, шафқатсиз ёки инсоннинг қадр-қимматини таҳқирлайдиган ҳар қандай ҳаракатга жиноят қонунчилигида жиноят сифатида қаралади. Улар қаторига ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш (ЖКнинг 206–моддаси), кўрсатув беришга мажбур қилиш (ЖК 235-моддаси) учун жавобгарлик белгиланганлигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси шахснинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказишни шахснинг қадр-қимматига бўлган тажовуз деб баҳолайди.

Ўзбекистонда ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиш ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошқор қилиши мумкин эмас (Конституциянинг 27-моддаси).

Ушбу конституциявий қоида шахснинг шаъни ва қадр- қиммати; шахсий номулкий ҳуқуқларини кўриқлаш ва ҳурмат қилиш; шахсий ҳаёт ва уй-жой дахлсизлигини таъминлашга қаратилган. Шаън ва қадр-қиммат фақат инсонга хос сифат бўлиб, у инсонга туғилганидан қўлга киритадиган ажралмас ва бошқаларга ўтказиб бўлмайдиган ҳуқуқи ҳисобланади, яъни маънавий дунёсини тавсифлайдиган номоддий бойликлардан бири ҳисобланади.

Шахс шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқининг эълон қилинганлиги Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизими инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандартларни эътироф этганлигини билдириб, "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон

Декларацияси" 12-моддаси (1948-йил)да шахс номуси ва шаъни дахлсизлиги белгиланган, шунингдек "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пакт (1966)нинг 17-моддаси 1-қисмида "Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига, унинг уй-жойи дахлсизлигига ёки ёзишмалардаги сирлари дахлсизлиги ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда тажовуз қилиш, ор-номуси ва шаънига тажовуз қилиш мумкин эмас"деб, мустаҳкамланган меъёрларнинг узвий давомчиси сифатида намоён бўлади.

Ўзининг сифатларига маънавий-ахлоқий баҳо бериш доим шахсий бўлиб, субъектив характерга эга. Шу боис у ижтимоий фикр билан мос келиши ёки мос келмаслиги мумкин. Шунга қарамадан, шахснинг кадр-қиммати, шахсни ички ўзини-ўзи баҳолаши мезони ва жамиятнинг унга берган баҳоси ўзаро бири-бирига боғланган мезонлардандир. Шунинг учун ҳам инсоннинг шаън ва кадр-қиммати катта ижтимоий аҳамиятга эга қонун томонидан ҳимоя қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 100-моддасига биноан, фуқаро ўзининг шаъни, кадр-қимматини ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақлидир.

Шундан келиб чиқиб, фуқаро ўз шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш талабини қондириши учун ўз шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етазилган маълумотларда қуйидаги ҳолатлар мавжуд бўлиши керак:

- 1) ҳақиқатдан обрўсига путур етказилган бўлса;
- 2) маълумотларнинг ёлғонлиги аниқланса;
- 3) маълумот ҳақиқатдан тарқатилган бўлса,

Шаъни ва кадр-қимматига путур етказилган фуқаро ушбу маълумотларни раддия қилиш билан бир қаторда, унинг тарқатилиши натижасида ўзига етказилган зиён ва маънавий зарарни қоплаш талабини қўйиши мумкин.

Қонун фуқароларнинг шаъни ва кадр-қимматини қасддан таҳқирлаш ҳаракатларини маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят сифатида баҳолайди. Бундай ҳолларда айбдор тухмат ёки ҳақорат қилганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Тухмат деганда бошқа бир шахсни шарманда қилувчи уйдирмаларни била туриб, ёлғондан тарқатиш тушунилади. Тухмат тушунчаси маъмурий-жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 40-моддаси ва Жиноят Кодексининг 139-моддасида баён этилган.

Шахснинг шаъни, кадр-қимматини қасддан беҳаё тарзда таҳқирлаш ҳаракатлари маъмурий чора қўлланилгандан кейин ҳам такрорланса, жиноий жазо ушбу ҳаракат учун қўлланилишига асос бўлади, ушбу модда ҳар кимнинг шахсий ҳаётига аралашишдан ҳимояланиш ҳуқуқини мустаҳкамлайди, шахсий ҳаётни қўриқлашни ҳуқуқий мустаҳкамлайди. Шахсий ҳаётни қўриқлаш ҳуқуқи фуқаронинг субъектив шахсий номулкий ҳуқуқи ҳисобланади. Бундай ҳуқуқий меъёрлар қонунда кўзда тутилган ҳолларидан бошқача тарзда жамият аъзоларининг шахсий ҳаётига аралашишнинг олдини олишни белгилаб беради.

"Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик ва ноқонуний тарзда аралашиш, унинг уй-жойи дахлсизлиги ёки ёзишмалардаги сирларига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда тажовуз қилиш ва унинг ор-номуси ва шаънига тажовуз қилиш мумкин эмас. Ҳар бир инсон худди шундай аралашув ёки тажовузлардан қонун орқали ҳимоя қилиниши ҳуқуқига эга", дейилади. 1966-йилги "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пакт"дан.

Шахсий ҳаётни муҳофаза қилиш, қўриқлаш ҳуқуқи инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро талаблардан бири ҳисобланади.

Шахсий ҳаёт доирасини юридик ўлчовлар орқали аниқлаш ва белгилаб бериш-мушкул иш. Чунки унда пайдо бўладиган муносабатлар, асосан, ахлоқ меъёрлари ёки умумэтироф қилинган ҳулқ-атвор қоидалари сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга ушбу муносабатларнинг айримларини ҳуқуқий қўриқлаш ва тартибга солиш талаб қилинади.

Чунки бу айрим фуқароларнинг, қолаверса, бутун бир жамиятнинг манфаатларига мос келади.

Конституция моддаларининг кўриқланиши фуқаролик, маъмурий жиноий ва бошқа ҳуқуқ соҳаларига доир ҳуқуқий меъёрларда ўз аксини топган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабридаги "Адвокатура тўғрисида"ги Қонунининг 9-моддасига мувофиқ адвокат адвокатлик сирини сақлашга мажбур. Шундай қилиб, адвокатга, адвокатура ходимлари ва мансабдор шахсларга адвокатлик сирини предметини ташкил этадиган маълумотларни ошкор этиш ва ушбу маълумотлардан ўзларининг ва учинчи шахснинг манфаатлари йўлида фойдаланиш ман этилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабридаги "Нотариат тўғрисида"ги Қонунининг 6-моддасига биноан, нотариусга, нотариал ҳаракатларни бажарадиган мансабдор шахсларга уларнинг хизмат вазифасини бажаришлари орқали маълум бўлган нотариал ҳаракатлар мазмунидаги маълумотларни, ҳаттоки, ўз меҳнат шартномалари бекор бўлганидан сўнг ҳам ошкор қилиш ман этилади.

Бажарилган нотариал ҳаракатлар ҳақидаги маълумот фақат унга ёки унинг номидан, ёки унинг топшириғига биноан нотариал ҳаракатларни бажарган шахсларга берилиши мумкин.

Фуқароларнинг шахсий алоқа қилиш воситаларидан фойдаланишларида дахлсизлик ҳуқуқининг маъноси шундаки, қонунда тўғридан-тўғри кўзда тутилган ҳолатлардан ташқари ҳеч кимнинг шахсий иродасига зид ҳолда унинг ёзишмалари, телефон сўзлашувлари, телеграф маълумотлари билан танишишга ҳаққи йўқ. Фуқароларнинг шахсий ҳаётини кўриқлаш мақсадида маълум ҳуқуқий меърий воситалар мавжуд хат ёзишмалари, телефон сўзлашувлари, телеграф маълумотларини сир сақлаш доираси ахборотларнинг мазмуни ёки уларнинг бор йўқлиги ёхуд қайси тилда ким билан гаплашгани, кимни чақиргани ҳақидаги маълумотлар билан танишиш мумкин. Шахсий ахборотнома билан танишиш тегишли ваколатга эга тор доирадаги шахслар томонидан қонунда кўзда тутилган мезон ва тартиблар асосида амалга оширилади.

Жиноий иш бўйича тўпланган далиллар, жиноий иш учун аҳамиятга молик хабарларни олиш мумкинлиги телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш учун етарли даражада асос бўлиб хизмат қилади. Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларини эшитиб туриш суриштирувчи ёки терговчи томонидан прокурорнинг санкциясига кўра амалга оширилади. Шунингдек, бундай ҳаракатлар суд ажримига кўра ҳам амалга оширилиши мумкин.

Ўзбекистонда фуқароларнинг кўчиб юриш ҳуқуқи кафолатланади. "Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир" (Конституциянинг 28-моддаси).

Фуқароларнинг мамлакатимиз ҳудудида, шунингдек келиш ва чиқиб кетишдаги кўчиб юриш эркинлиги - кишиларнинг шахсий номулкий ҳуқуқларидан ҳисобланиб, ушбу ҳуқуқ мутлақ конституциявий хусусиятга эга. Шахс ушбу ҳуқуққа мувофиқ ўз хоҳишига кўра, Ўзбекистон ҳудуди доирасида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши, ундан чиқиб кетиши ва қайтиб келиши мумкин. Қонунда белгиланган чеклаш ҳоллари бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995-йил 6- январдаги "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш тартиби ва Ўзбекистон Республикаси дипломатик паспорти тўғрисидаги қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида"ги қарори билан Республика ҳудудидан чиқиш ва унга кириш тартиби белгиланган.

Чиқиб кетиш ҳужжатлари фуқароларнинг яшаш жойидаги ички ишлар идоралари томонидан расмийлаштирилади.

Фуқароларнинг чет элга чиқиши тўғрисидаги қоидаларда алоҳида тоифадаги фуқароларнинг чет элга чиқишида асосланган чеклашлар ўрнатилади.

Ички ишлар органлари қуйидаги тоифадаги шахсларнинг чет элга чиқиш ҳуқуқини рад этиши мумкин:

а) давлат сири бўлган маълумотлардан хабардор бўлган шахсларга—бу ҳолат бекор бўлгунга қадар;

б) шартнома мажбуриятлари амал қилаётган шахсларга нисбатан—бу ҳолатлар тугагунга қадар;

в) жиноий иш қўзғатилган шахсларга нисбатан—кўриб чиқиш тугагунга қадар;

г) ўта хавфли рецидивист деб танилган шахсларга нисбатан —судланганлиги бекор қилингунга қадар;

д) устидан маъмурий назорат ўрнатилган шахсларга нисбатан—маъмурий назорат тугагунга қадар;

е) суд томонидан юклатилган мажбуриятни бажармасдан юрган шахсларга нисбатан - ушбу мажбуриятни бажаргунга қадар;

ж) ўзи ҳақида ёлғон маълумотлар берган шахсларга;

з) суд томонидан фуқаролик даъвоси эълон қилинган шахслар - иш якунлангунга қадар;

и) чақирув бўлинмасига ёзилган ва ҳақиқий ҳарбий хизматга чақириладиган шахслар—муддатли ҳарбий хизматни ўтагунга ёки ундан қонунга мувофиқ озод этилгунга қадар.

Фуқаро кўчиб юриш ҳуқуқининг рад этилгани ҳақида юқори идораларга шикоят қилиши мумкин. Бундай шикоятга бир ой мобайнида жавоб берилиши шарт. Агар фуқаро унинг қароридан ҳам норози бўлса, судга мурожаат қилиши мумкин.

7-§. Фуқароларнинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги

Ўзбекистонда Конституциясининг 29-моддасида, Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

1966-йилги "Фуқаро ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пактнинг 18-моддасида ҳар кимнинг эркин фикрлаш ҳуқуқи мустаҳкамланган бўлиб, унинг 19-моддасида ўзининг фикрини эркин ифода қилиш ҳуқуқи ҳеч қандай чеклашларсиз амалга оширилиши кўзда тутилган.

Ҳар кимнинг ўз фикрини эркин ифода қилиш ҳуқуқи ўз ичига изланиш эркинлиги, ҳар қандай ахборотни олиш, тарқатиш, ёзма ёки нашр шаклида ёхуд бадий шаклда ифодалаш эркинлигини амалга ошириш имконини беради.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 19-моддасида:

"Ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва буларни эркин ифодалаш ҳуқуқига эга: ушбу ҳуқуқ ҳеч бир тўсиқсиз ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва гояларни ҳар қандай воситалар билан, давлат чегараларидан қатъий назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади", дейилади.

Бу моддада ушбу ҳуқуқлардан фойдаланиш билан бирга, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, унда маълум бурч ва жавобгарлик ҳам мавжуд. У, ўз навбатида, айрим чеклашларни ҳам талаб қилади:

а) бошқа шахслар ҳуқуқи ва обрўсини ҳурмат қилиш.

б) давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли соғлиғи ва қадриятларини ҳимоя қилиш.

Шундай қилиб, шахсий ҳуқуқга тегишли қабул қилинган конституциявий меъёрларимиз инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий андозаларга тўла мос келади.

Фикрлаш ва эътиқод эркинлиги сўз эркинлиги орқали амалга оширилади, бу ўз фикрини очиқ сўзлаш ва бошқа шахсларнинг эътиборига етказиш деб тушунилади. Кўп ҳолатларда сўз эркинлиги оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилади ва улар

хар бир фуқаронинг сўз эркинлигини, оммавий ахборот воситаларида чиқиш ҳуқуқини, ўз фикр ва эътирозларини очиқ сўзлашни кафолатлайдиган "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни асосида фаолият кўрсатадилар.

Маълумот учун манбаларни олиш, уларни тегишли йўналишлар бўйича тарқатиш ва эркин изланиш бўйича берилган эркинликнинг конституциявий асослари Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида инобатга олинган. Жумладан, газеталар, журналлар, телевидение ва радио дастурлари ва оммавий ахборот воситалари орқали маълумотларни тарқатиш ва қабул қилиш билан боғлиқ бўлган муносабатларнинг маълум қисми "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солинади.

Ахборотларни йиғиш, тўплаш, қайта ишлаш, узатиш ва рухсат этилмаган танишувдан ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган ҳамда ахборот тизимларининг маълумотлар базалари ва банкларини ташкил қилиш, ахборотларни қайта ишлаш ва узатишнинг бошқа тизимларини яратиш, жорий этиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар "Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида"ги, "Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ҳар турдаги маълумотларни йиғиш ва тарқатишга бўлган ҳуқуқ конституциявий тизимга қарши йўналтирилган, инсониятнинг тинчлиги ва ҳимоясига зид равишда, жамият манфаатларига қарама-қарши мақсадда ёки бошқа инсонларнинг ҳуқуқ ва эркига зид ҳолатларда қонун томонидан чекланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида бир қатор чеклашлар мавжуд бўлиб, улар мазмунан аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилиш билан шартланади ва порнографик мазмунидаги материалларни тарқатиш учун маъмурий ва жиноий жавобгарликни белгилайди.

Фикрлаш ва сўзлаш эркинлиги қонун томонидан давлат ёки бошқа ижтимоий манфаатларни ҳимоя қилиш нуктаи назаридан билан чекланиши мумкин. Бундай чекланишлар қуйидагилар билан изоҳланади: давлат сирларини овоза қилиш давлатнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигига, муҳофаза қудратига ва давлат ҳамда жамиятнинг бошқа манфаатларига путур етказиши мумкин.

1993-йилнинг 7 майида қабул қилинган "Давлат сирларини сақлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 1-бандида давлат томонидан қўриқланадиган ва махсус рўйхат билан чегаралаб қўйиладиган алоҳида аҳамиятли мутлақо махфий-ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва ўзга хил маълумотлар Республиканинг давлат сирлари деб кўрсатилган бўлиб, улар ҳақида маълумотлар тўплаш ва тарқатиш чекланади. Давлат, ҳарбий ва хизмат сирларини ўз ичига олган маълумотлар давлат сирлари сафига киради.

Давлат сирлари билан ишлаш ҳуқуқи бўлган барча давлат органлари, ташкилотлар, корхоналар, бирлашмалар, шунингдек ваколатли шахслар ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари уларни сақлаш ва ҳимоя қилиш мажбуриятини бажаришлари шарт. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир фуқаро маълумотни излаш ва тарқатиш ҳуқуқини амалга оширишда улардан бутун жамиятнинг ва бошқа фуқароларнинг манфаатига зид равишда фойдаланмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси давлат сирлари ҳақида маълумотларни тўплаб, бошқа хорижий давлатга топширса, унинг бу ҳаракатларидаги ҳолат жиноят таркибини келтириб чиқариб, давлатга хонлиқ деб номланади.

Ўзбекистон Республикасига қарши йўналтирилган жиноятлар сифатида давлат ёки ҳарбий сирлар мавжуд бўлган ҳужжатларни тарқатиш ва йўқотиш каби ҳолатлар кўрсатилади.

Бу каби жиноятлар учун фақат ўзининг хизмат ёки касб фаолиятлари орқали бу каби маълумотлар билан ишлаган шахслар жавобгардирлар.

Ўзбекистон Республиканинг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор

бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим (Конституциянинг 30-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари давлат тизимига Адлия, прокуратура, милиция, суд органлари киради ва улар Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилаётган барча фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлайдилар.

Инсонларнинг судда ўзига нисбатан ҳар қандай бир иш кўрилатганда ўз ҳуқуқ ва манфатларига таъсир қиладиган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиш ҳуқуқи амалга оширилади.

"Судлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 6-бандига асосан "Ҳамма суд ишлари очик тартибда кўриб чиқилади. Масалаларни ёпиқ тартибда кўриб чиқишга фақат қонунда кўрсатилган ҳолатларда рухсат этилади", деб кўрсатилган.

Конституциявий суд ҳам фуқароларга ҳужжатлар ва материаллар билан танишиш имкониятини бериш ҳуқуқига эга.

Жиноят-процессуал Кодексининг 19-моддаси судларда жиноий ишларнинг очик тартибда кўриб чиқилишини таъминлайди. Шунингдек, Жиноят-процессуал Кодексининг суд жараёнининг ҳамма иштирокчиларига ўзларининг ҳуқуқ ва манфаатларига тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш имкониятини яратади.

Конституция ва тегишли қонунларга биноан айрим шахсларнинг тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш ҳуқуқи баъзи бир ҳолатларда чекланади, жумладан, бу каби ҳужжат ва материаллар кимнинг ҳуқуқи ва манфаатига тегишли бўлса, фақат шу шахслар тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқароларнинг ҳужжатлар билан танишиш ҳуқуқи фуқаролик, меҳнат ва хўжалик ҳуқуқи қонунчилигида кўрсатилган.

Агар фуқароларнинг юқорида кўрсатилган ҳуқуқлари бузилган бўлса, улар ўз шикоятлари билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу каби шикоятлар қонунда кўрсатилган тартибда кўриб чиқилиши шарт.

Виждон эркинлигини тартибга солувчи меъёрлар муҳим аҳамиятга эга. Виждон эркинлиги инсоннинг динга бўлган муносабатини кўрсатади.

Ҳар бир инсон ўзи хоҳлаган динига эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслиги ва динга нисбатан бетараф бўлиши, шунингдек, у динга қарши бўлиши ҳам мумкин. Бу фақат ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик бўлиб қолмай, худонинг борлигини рад этиши ва умуман динни тан олмаслиги мумкин.

Виждон эркинлигининг мазмуни инсоннинг динга эътиқоди бор ёки йўқлиги, бетараф бўлиши ёки атеист тушунчасига эга бўлиши ҳуқуқидан иборат. Конституциянинг 31-моддаси бундай ҳуқуқни ҳар бир фуқаро учун кафолатлайди. Шу билан бир қаторда шуни назарда тутиш муҳимки, Конституция томонидан кўрсатилган инсонларнинг динга нисбатан муносабатидан қатъий назар, ҳуқуқ ва эркинликларда тенглиги, виждон эркинлигининг асосий юридик кафолатларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 18-моддаси ҳамда фуқаро ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўз хоҳишига кўра маслакка ёки динга эга бўлиш;
- тушунчага ва динга эга бўлиш;
- ўз маслаги ва динини ўзгартириш;
- динга ва маслакка бир ўзи, биргаликда эътиқод қилиш, оммавий ёки шахсий тартибда динни ўрганиш ва сиғиниш;
- диний расм-русум ва тоат-ибодат маросимларини ўтказиш.
- ота-оналарига ёки қаровчиларига ўз тушунчаларига амал қилган ҳолда, ўзларининг болаларини диний ва маънавий жиҳатдан тарбиялашини таъминлаш. Шу каби ҳолатлар бошқа халқаро ҳуқуқий актларда ҳам фикр, виждон ва дин эркинлиги мазмунида акс этади.

БМТнинг дин ва ҳар хил таълимотларга асосланган ҳамма турдаги камситишларни тугатиш тўғрисидаги Декларациясида виждон эркинлигининг муҳим томонлари кўрсатилган (6-модда).

Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддаси инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро-ҳуқуқий стандартларга жавоб беради.

Ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик эътиқод эркинлиги мазмунини ташкил қилади.

Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддаси мазмунининг амалга оширилиши "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида акс этади. У ушбу соҳа бўйича Ўзбекистон тарихидаги биринчи қонун акти бўлиб, виждон эркинлиги борасида вужудга келадиган жамият муносабатларининг янгича тартибини белгилаб бери.

Ушбу қонун виждон эркинлиги билан боғлиқ бўлган Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Пакт ва шартномалар шартига амал қилган ҳолда, халқаро актларнинг асосий меъёр ва талабларини инобатга олиб, виждон эркинлигининг конституциявий шаклда амалга оширилишининг тартиб ва тамойилларини белгилайди.

Диний қарашларнинг мажбуран сингдирилишига йўл қўйиб бўлмайди. Виждон ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқининг амалга оширилишига қаршилик кўрсатиш (масалан, диний маросимларни ўтказишга ноқонуний қаршиликлар кўрсатиш) жиноий-ҳуқуқий тартибда жазоланади (масалан ЖКнинг 145-моддаси).

Дин мажбурлаш ва сиёсий фаолият билан мувофиқлашмайди. Динга ишониш ёки ишонмаслик ҳар бир фуқаронинг шахсий ишидир.

Виждон эркинлигининг чекланишига йўл қўйилмаслиги унинг таъминланишига муҳим кафолат ҳисобланади. Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт бу ҳуқуқни чеклашнинг икки асосини белгилаган:

- 1) қонун асосида;
- 2) жамият ҳимояси, ҳуқуқ-тартибот, соғлиқни сақлаш, бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинлигини таъминлаш мақсадида (18-модда).

ФЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
5. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги “ Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида” ги фармойиши
7. Таджиханов У., А. Саидов, Х. Одилқориев. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. (дарслик). —Т., «Шарк», 2001.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т. Молия нашриёти. 2002 й. 632.б.

13-мавзу. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар

Режа:

1. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар тушунчаси. Давлат ва жамиятни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи.
2. Давлат ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этиш. Ижтимоий фаоллик шакллари.
3. Жамоат бирлашмаларига уюшиш ва оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқи.
4. Мурожаат қилиш ҳуқуқи.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тизимида сиёсий ҳуқуқлари алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ҳуқуқлар фуқароларнинг давлатни ва жамият ишларини бошқаришидаги иштироки билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Халқ давлат ҳокимиятининг манбаидир. Унинг хоҳиш-иродаси давлат сиёсатини белгилаб беради. Бу сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқароларнинг муносиб турмушини таъминлашга қаратилган бўлиши керак”.⁶³

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эга. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуктаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ва тиклаш ҳуқуқига эга. Бундай тўхтатиш ва тиклаш устидан судга арз қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида муҳолифатчи озчиликни ташкил этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас.

Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларга ёки халқ вакилига ёзма равишда ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидандир. Конституцияда халқнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирокини амалга ошириш шакллари ифодаланган. Ўзбекистон фуқаролари халқ депутатлари Кенгаши сайлайдиган ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини бошқаришда иштирок этадилар, ваколатли органлар ўзини ўзи бошқариш органлари ҳисобланади.

Мазкур ҳуқуқнинг амалга оширилиши кафолатлари сайловлар тизими ҳисобланади, яъни фикрлар, сўз эркинликлари ва бошқа тамойиллар, шунингдек, қонун доирасида ҳаракат қиладиган жамоат бирлашмаларидан чиқиш эркинлиги.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади (Конституциянинг 32-моддаси).

⁶³ И.А.Каримов: “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура”. Т., “Ўзбекистон”, 1993. 43-бет.

Конституцияга биноан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Тенг ҳуқуқлилик қонун томонидан кафолатланган. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ҳамда давлат ҳокимиятининг вакиллик органларига сайловлар умумий, тенг, яширин овоз бериш ва бевосита сайлов ҳуқуқи асосида эркин амалга оширилади. 18 ёшга етган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари пассив сайлов ҳуқуқига ҳам эга бўлиб, бу уларнинг вакиллик органларига сайланиш ҳуқуқидир. Сайлов кунига қадар 25 ёшга етган ҳар бир фуқаро олий вакиллик органи Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати аъзоси бўлиб сайланиши мумкин. Шунингдек, 35 ёшга етган, давлат тилида эркин сўзлаша оладиган, бевосита сайловгача 10 йилдан кам бўлмаган вақтда республикамиз ҳудудида муқим яшаган фуқаро Ўзбекистон Республикаси Президенти бўлиб сайланиши мумкин.

Демократиянинг асосий шаклларида бири – давлат ва жамият ҳаётининг муҳим муаммоларининг умумхалқ муҳокамасида ўз ечимини топиши - референдум ҳисобланади.

Ўзбекистонда фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга (Конституциянинг 33-моддаси).

Фуқароларнинг ўз ижтимоий фаоллигини митинглар, йиғилишлар, намойишлар ўтказиш йўли билан амалга ошириш ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси тан олади ва кафолатлайди.

Митинг – сиёсий масалаларнинг муҳокамаси учун йиғилган жамоа йиғилишидир.

Йиғилиш – ёпиқ иморатда ёки бирор хонада ўтказиладиган, маълум йиғилган шахсларнинг мажлисидир. Мажлис шаклидаги йиғилишлар мажлис ташкилотчилари томонидан иштирокчилар сонини чегаралаш учун танланиши мумкин, лекин бу йиғилишнинг асосий моҳиятини белгиламайди.

Намойиш – ижтимоий сиёсий норозиликнинг очик кўриниши бўлиб, намойишчиларнинг у ёки бу масала бўйича намойиш аъзоларининг оммавий тарздаги очик муносабатларидир. Намойиш, асосан, митинг билан бошланади ва тамом бўлади.

Давлат фуқароларнинг бу ҳуқуқларини таъминлаган ҳолда уларга бино, майдон ва кўчалар, шунингдек, телевидение, радио ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш учун шароит яратади.

Ҳокимият органлари митинг, йиғилиш ва намойишлар ўтказиладиган жойларни ажратадилар ва уларни бошидан охиригача назорат қилиб борадилар.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактда белгиланишича, тинч йиғилишлар давлат ва жамият, оммавий тартиб, аҳоли соғлиғи, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кўзлаш мақсадларида чекланиши мумкин (32-модда). Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида митинг, йиғилиш ва намойишлар ўтказиш жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадларида чекланиши мумкинлиги таъкидланган.

Амалдаги қонунчиликда йиғилиш, митинг ва намойишлар тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳамда оммавий ҳаракатларда иштирок этишлари мумкин.

Ҳеч ким сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда кадр-қимматини камситиши мумкин эмас.

Қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳуқуқи омманинг маълум бир мақсадларни амалга ошириш ва сиёсий фаолиятни

ривожлантиришни кўзлайди. Фуқаролар сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиб, давлат ишларини бошқаришда иштирок этадилар.

Конституцияда жамоат бирлашмалари томонидан амалга ошириладиган масалалар кафолатланган. Давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлайди ва уларга жамият ҳаётида иштирок этишлари учун тенг шароитлар яратиб беради.

Давлат қонун орқали сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг фаолияти, уларни молиялаштириш, рўйхатдан ўтказиш, бошқа давлат органлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солади. Жамоат бирлашмалари ўз ички тузилиши ва фаолиятини шакллантириш масалаларини мустақил ҳал қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларга сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳуқуқини Конституция ва қонунларга зид келмаган ҳолатларда амалга оширишлари мумкинлигини таъкидлайди.

Тинч муҳолифатнинг мавжудлиги барча демократик жамиятлар учун меъёрий ҳолат ҳисобланади. Мамлакатимизда демократик жараёнларни чуқурлаштириш, кўппартиявийлик асосида жамият сиёсий ҳаётини эркинлаштириш, сиёсий тизимга бўлган эътибор халқаро умумэътироф этилган талаблар даражасида шаклланмоқда.

Ўзбекистонда фуқароларнинг сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига оид конституциявий қоида бир қатор жорий қонунларда ривожлантирилган. Бундай қонунлар жумласига "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги (1996 йил), "Жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги (1991йил), "Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида"ги (1999 йил) қонунларни ва бошқа бир қатор қонуний ҳужжатларни киритиш мумкин.

Конституциянинг 34-моддасида "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касба уюшмалари, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас", дейилади.

1996 йилнинг 26 декабрида қабул қилинган "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ сиёсий партия фикрларнинг умумлигидан, мақсад ва манфаатларидан ташкил топган, ўз олдларига жамият аъзоларининг маълум бир қисмининг сиёсий эркини амалга оширишни мақсад қилиб олган ва ўзларининг вакиллари орқали давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этадиган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ихтиёрий жамоасидир. Сиёсий партиялар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари амалга ошириш мақсадида ташкил топади ва фаолият кўрсатади, уларда фикр эркинлиги, сўз ва эътикод ҳуқуқи асосий ўринларни тутди (қонуннинг 3–бандида кўрсатилган).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат органлари ва фуқаролар ўртасида келиб чиқадиган муайян зиддиятларни ҳал этиш тартиби кўрсатилган. Конституцияда тарафларнинг фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий асослар ёритилган.

Фуқароларнинг мурожаатлари, қандай шаклда, яъни ариза, шикоят ёки таклиф шаклида бўлишидан қатъий назар, расмийлаштирилади.

Ўзбекистонда ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакиллариغا ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт (Конституциянинг 35-моддаси).

Фуқароларнинг ваколатли давлат органлари ва халқ вакилликларига ариза, таклиф ва шикоят билан мурожаат этиши – бу уларнинг давлат ва жамият бошқарувида қатнашишининг амалий шаклидир. Бу ҳуқуқнинг моҳияти шундаки, ваколатли давлат органларига фуқаролар ариза, таклиф ва шикоят билан мурожаат қилганларида бу

органларнинг раҳбарлари томонидан фуқароларнинг таклиф ва аризаларини кўриб чиқишлари рад этилиши мумкин эмас.

Ариза, таклиф, шикоятларда ташкилот, муассасалар фаолиятини яхшилаш билан бир қаторда шундай таклифлар ҳам берилиши мумкинки, уларнинг фаолиятидаги камчиликларни кўрсатувчи ва давлат ҳаётига оид ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий тавсифдаги камчиликларни бартараф этиш йўллари ҳам таклиф этилиши мумкин. Бу фуқароларнинг жамият ишларини бошқаришдаги энг самарали усулдир. Ариза, таклиф ва шикоятлар ёзма шаклда ҳамда халқ депутатлари ва мансабдор шахсларнинг қабулида оғзаки ҳам бўлиши мумкин. Шунингдек, ариза, таклиф ва шикоят газета, радио, телевидение воситасида ҳам мурожаат этиш орқали ифодаланиши мумкин.

Бу ҳуқуқ, биринчи ўринда, бошқарув маданияти даражаси, ваколатли давлат органларидаги ишчиларнинг онги ва масъулиятига боғлиқ.

2002 йил 11 майда янги таҳрирда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги қонуннинг фуқароларнинг мурожаатлари ҳуқуқини белгилайдиган асосий қоидалар, шунингдек, фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш муддати ва тартиби белгиланган.

Мурожаатларда фуқаронинг исми, фамилияси, отасининг исми, фуқаронинг турар жойи тўғрисидаги маълумотлар, таклиф, ариза ёки шикоятнинг моҳияти кўрсатилган бўлиши керак. Юқорида кўрсатилган маълумотларни ўз ичига олмаган аризалар кўриб чиқилмайди. Мурожаатлар индивидуал ва жамоа томонидан берилиши мумкин бўлиб, оғзаки ёки ёзма равишда киритилади.

Қонунга кўра қуйидагилар тақиқланади:

- 1) Фуқароларнинг ўз мурожаати учун таъқиб остига олинishi ёки мурожаатчининг оила аъзоларини таъқиб қилиш;
- 2) шахсларни бирон бир мурожаатни ҳимоя қилиш ҳатти-ҳаракатларида иштирок этишга мажбур қилиш;
- 3) фуқароларнинг мурожаатга тааллуқли бўлмаган фуқаро шахсияти ҳақида далилларни аниқлаш;
- 4) фуқароларнинг шахсий ҳаёти ҳақида уларнинг розилигисиз тегишли органлар ва шахсларга мурожаат қилиш.

Фуқаролар таклифлар бериш ҳуқуқига эгадирлар. Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар, корхоналар фаолиятини яхшилашга йўналтирилган фуқароларнинг мурожаатномаларини кўриб чиқиши ва мурожаат этувчига унинг натижаларини билдиришлари шартдир.

Фуқароларнинг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқларини амалга ошириш илтимоси билан ариза (мурожаат) келиб тушганда, аризаларни кўриб чиқиш ваколати бўлган мулкый шаклидан қатъий назар, давлат органлари, жамоат ташкилотлари, корхоналар масъул ходимлари, раҳбарлари ёки бошқа масъул ходимлар аризаларни объектив ва ўз вақтида кўриб чиқиш, қонуний қарорлар қабул қилиш ва уларнинг ижросини таъминлаш, шу мурожаатлар бўйича қабул қилинган қарорлар тўғрисида фуқароларга хабар бериш каби мажбуриятларни бажаришлари шартдир. Аризада кўрсатилган талабларга рад жавоб фуқаролар эътиборига ёзма равишда, сабаблари кўрсатилган ҳолда етказилади.

Шикоят – бу қайсидир бир органнинг ёки мансабдор шахснинг қарори ёки ҳаракатлари билан фуқароларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларига зиён етказилганда ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини тиклаш талаби кўрсатилган мурожаатдир. Шикоят фуқаронинг ўзига нисбатан давлат органи ёки жамоат ташкилотлари қарори қабул қилингани ёки ҳаракатлари ҳақида хабар топганидан сўнг, бир йилдан кечикмаган ҳолда бўйсиниш тартибига қараб, ваколатли органларга ёки ваколатли шахсларга тақдим этади. Арзнома қонунда кўрсатилган муддатларда судга тақдим этилиши мумкин.

Шикоятга фуқаронинг олдинги мурожаатлари бўйича қабул қилинган қарорлар ёки унинг нусхалари, шунингдек, арзномани кўриб чиқиш учун керакли бўладиган бошқа ҳужжатлар илова қилиниши керак.

Шикоятларнинг ҳаққоний кўриб чиқилиши мақсадида ҳаракатлари ва қарорлари ўзгартирилиши мумкин бўлган органларга ва ваколатли шахсларга фуқароларнинг шикоятларини қайта жўнатиш қонун томонидан тақиқланади.

Қонунда мурожаат қилиш билан келиб чиқадиган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва органларнинг мажбуриятлари аниқ кўрсатилган. Фуқаролар шикоятни текшираётган шахсга ўз талабларини шахсан билдириш, текширув материаллари билан танишиш, қўшимча ҳужжатлар тақдим этиш, адвокат ёки бошқа шахснинг хизматидан фойдаланиш, шикоятини текшириш натижаси ҳақида ёзма маълумот олиш, қонунда кўрсатилган тартибда етказилган зарарнинг ундирилишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ариза, шикоят ва таклифлар фуқаролар томонидан индивидуал шаклда, шунингдек, умумжамоа шаклида ҳам амалга оширилиши мумкин.

Фуқароларнинг ариза, таклиф ва шикоятлари фактларни яширишни кўзламаганлиги ҳамда ёлғон ахборотлардан иборат бўлмаслиги керак. Бундай ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида жавобгарлик кўзда тутилган.

Фойдаланадиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон”, - 96б.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асоосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

14-мавзу. Иқтисодий ва ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар

Режа:

1. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар тушунчаси.
2. Фуқароларнинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи. Меҳнат ҳуқуқлари ва эркинликлари.
3. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи. Малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи.
4. Билим олиш ҳуқуқи. Ижод эркинлиги ва ҳуқуқи.
5. Маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи.

Мулк ҳуқуқи ҳар кимнинг ўзига тегишли бўлган мол-мулкка бўлган ўз хоҳишига кўра, ўз манфаатини кўзлаб эғалик қилиш, фойдаланиши ва тасарруф этишини англатади.

Ўзбекистонда ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади.

Бозор иқтисодиёти асосида ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, фақатгина иқтисодий жиҳатдан эркин фуқарога ҳақиқий мулк эгаси бўлиб, у ўз мулкидан самарали фойдаланиши ва шу орқали мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир этиши мумкин.

Ўзбекистонда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий вазифаси давлат мулкни хусусийлаштириш орқали монополияга чек қўйиш ва кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш, мулкни ҳақиқий эгасига топшириш, мулкнинг барча шаклларида ривожланишига бир хил шарт-шароит яратиш бериш ва ривожлантиришдан иборат. Бу вазифаларни бажариш, биринчи навбатда, мулк ҳуқуқини амалга ошириш механизмнинг ҳуқуқий асосларини яратиш, айниқса, унинг муҳим элементи бўлган ҳар кимнинг ўз хусусий мулкига эркин эғалик қилиш тамойилини мустаҳкамлаш эди.

Бу вазифаларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг "Мулкчилик тўғрисида"ги, "Тадбиркорлик тўғрисида"ги, "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги, "Деҳқон хўжалиглари тўғрисида"ги қонунлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Конституцияси инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири-мулк ҳуқуқини ҳам мустаҳкамлайди. Конституциянинг 36-моддасида инсоннинг мулк ҳуқуқи мустаҳкамланган бўлиб, ушбу модда "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси" (1948-йил), "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт" (1966-йил) ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган нормаларига асосланган.

Мулк ҳуқуқига оид конституциявий нормаларнинг ривожланиши ва унинг ҳуқуқий механизмини яратишга доир бир қанча қонунлар қабул қилинди. "Фермер ва деҳқон хўжалиги тўғрисида"ги, "Ижара тўғрисида"ги, "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги, "Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисида"ги ва бошқа қонунлар шулар жумласидандир.

Ҳозирги кунда иқтисодиётнинг нодавлат сектори тобора ривожланиб бормоқда.

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичидаги асосий вазифа давлат мулкнинг хусусийлаштирилишини тезлаштириш, уни ҳақиқий мулк эгасига топшириш имкониятини топиш, мулкдан ўз хоҳиши ва иродасига кўра давлат ва жамият манфаатларига мос ҳолда эғалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишини давлат томонидан ҳимоя этилишини таъминлаш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида, айтилган вақтда, мулкнинг хусусий ва оммавий (давлат) шакллари мавжуд. Ўзбекистон Республикасида яшовчи ҳар қандай шахс мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга. Яъни шахснинг ўз мулкига эғалик қилиши, фойдаланиши ва тасарруф этиши конституциявий қоидалар билан таъминланади.

Шахс ўзининг мулк ҳуқуқларини амалга оширишда атроф-табiiй муҳитига ва кишилар соғлиғига зарар етказмаслиги керак.

Давлат мулкдорнинг қўлидаги мулкни ўзгалар томонидан чегараланишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасида барча мулкдорларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя этилади. Мулкнинг барча шакллари дахлсиз ва қонун билан ҳимояланади. Ўзбекистон

Республикасида жамғарма омонатлари барча тижорат банклари томонидан қабул қилиниши мумкин. Ўзбекистон Республикасида банк омонатчилари Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳисобланади.

Банк омонатининг сир тутилиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланганидек, инсонларнинг иқтисодий ҳуқуқлари сирасига киради. Банк томонидан омонат сирларини сақлашга оид муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг "Банк ва банк фаолияти тўғрисида"ги, "Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида"ги қонунлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг "Банк ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонунининг 38-моддасига биноан молиявий операцияларнинг сир тутилиши, харидорлар ва корреспондентларнинг ҳисоб омонатларининг сир сақланиши таъминланади.

Ўзбекистонда ҳар бир инсон мерос қолдириш ҳуқуқига эга эканлиги Ўзбекистон Конституцияси томонидан кафолатланади. Мерос ҳуқуқига оид фуқароларнинг мулкӣ муносабатлари фуқаролик қонунчилиги нормалари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексига биноан мерос қолдирувчининг ўлгунига қадар мерос қолдириш ҳуқуқи сақланиб қолади. Фуқаролар, яъни мерос очилишида шу уйда яшаган шахслар, фарзандлар, қариндош-уруғлар меросхўрлар ҳисобланади.

Мерос икки йўл билан: қонун ва васият қилиш орқали қолдирилади.

Ҳар бир шахс ўз мулкни тўлалигича ёки мулкнинг маълум бир қисмини бир кишига ёки бир неча кишиларга, меросхўрлар қаторига қирувчи юридик шахсларга ёки давлатга ёхуд ўзини-ўзи бошқариш органларига мерос қолдириши, ўзининг васиятномасини ҳар қандай вақтда ўзгартириши ёки бекор қилиши мумкин. Васиятномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳолатларида, бу ҳақда нима учун ўзгартиргани ёки бекор этганини кўрсатиши шарт эмас.

Васиятнома (васият) мерос қолдирувчи томонидан ёзма шаклда амалга оширилиши шарт.

Давлат васиятноманинг сир тутилишини кафолатлайди.

Фуқаролик қонунчилигига, асосан, меросхўрлар қонун бўйича навбатма-навбат мерос олиш йўли билан меросга эга бўладилар. Фуқаролик Кодекси бўйича меросхўрларнинг беш даражаси белгиланган бўлиб, меросхўрлар қонун бўйича меросни тенг миқдорда бўлиб олишади:

- 1) мерос қолдирувчининг фарзандлари, (фарзандликка олинган болалари), шунингдек, мерос қолдирувчининг ўлиmidан кейинги болалари;
- 2) қариндошлари, мерос қолдирувчининг ака-укалари ва опа-сингиллари, бувиси ва буваси, ота тарафидан бўлганидек, она тарафдаги қариндошлари;
- 3) мерос қолдирувчининг тоғалари ва амма-холалари;
- 4) мерос қолдирувчининг олтинчи авлодгача бўлган узоқ қариндошлари;

Айтиш лозимки, навбатдаги меросхўрлар даражаси бўйича олдинда навбатда турган меросхўрлар бўлмаган тақдирда мерос олиш ҳуқуқига эга. Давлат қонун бўйича мерос олиш ҳуқуқини кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасида "Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шaroитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақққланади",- дейилади.

Ўзбекистонда қонун бўйича тўла эркин иқтисодий фаолият ҳар бир инсон учун таъминланади, муҳит танлаш, ўз меҳнатини сарфлаш эркинлиги, ҳар бир шахснинг меҳнат қилиш ҳуқуқи, эркин иш жойини танлаш, адолатли меҳнат шaroитларида ишлаш ва ишсизликдан ҳимояланиш каби шахсларнинг конституциявий ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги, "Меҳнат муҳофазаси тўғрисида"ги қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 6-моддасига биноан барча фуқаролар меҳнат қилиш ҳуқуқларига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эга. Жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ ҳолати ва мансаб-мавқеи, динга бўлган муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек ходимларнинг ишчанлик қобилиятларига ва улар меҳнатининг натижаларига алоқадор бўлмаган бошқа жиҳатларига қараб меҳнатга оид муносабатлар соҳасида ҳар қандай чеклашларга ёки имтиёзлар белгилашга йўл қўйилмайди ва булар камситиш деб ҳисобланади.

Меҳнат соҳасида ўзини камситилган деб ҳисоблаган шахс камситишни бартараф этиш ҳамда ўзига етказилган моддий ва маънавий зарар тўлаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат этиши мумкин.

Ҳар ким ижодий ишлаб чиқариш ва ижодий меҳнат қилиш ҳуқуқига эга, қонунда тақиқланган ҳолатлар бундан мустасно. Ҳар ким ўзи хоҳлаган жойда иш берувчи ва иш берувчи органларга мурожаат этган ҳолда эркин иш жойини танлаши мумкин.

Меҳнат Кодексининг 58-моддасига кўра, давлат ҳар бир кишига иш билан таъминлаш турини, шунингдек, турли меҳнат режимидаги ишни танлаш эркинлигини, ишга қабул қилиш ва меҳнат шартномасини ноқонуний бекор қилишдан ҳимоялашни таъминланиши, ҳар бир кишига маълум бир касб ва иш ўрганишда тенглик яратиш, меҳнатга ҳақ тўлаш, хизмат бўйича ҳаракатланиш, янги касбга бепул ўқитиш, маҳаллий органлар ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида бошқа жойга ишга ўтганда моддий харажатларни қоплаш, жамоат ишларида муддатли меҳнат шартномалари тузиш имкониятларини кафолатлайди.

Ҳомиладор ёки ёш болалари бўлган аёлларни ишга қабул қилишни рад этиш ман этилади.

Ҳар бир ишчи меҳнат муҳофазаси ҳуқуқига эга. Меҳнатни муҳофаза қилиш деганда, амалдаги қонунчилик ва бошқа меъёрий ҳужжатларда мустаҳкамланган инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сиҳат-саломатлиги ва иш қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена, даволаш-профилактика тадбирлари ҳамда воситалари тизими тушунилади. "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни меҳнатни муҳофаза қилишнинг ягона тизими тартибини белгилайди. Мазкур қонунга асосан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган меҳнат шароити билан таъминланиш ҳуқуқига эга. Меҳнат муҳофазаси соҳасида давлат сиёсати амалга оширилиб, у адолатли меҳнат шароити, хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берувчи принципларга асосланади.

Эллик нафар ёки ундан ортиқ бўлган ишчиларни бирлаштирган ташкилотларда махсус тайёргарликка эга бўлган шахслардан иборат меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати тузилади. 50 та ёки ундан ортиқ транспорт воситаларига эга бўлган корхоналарда йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати ташкил этилади. Қонун ишга қабул қилишда меҳнатни муҳофаза қилиш масаласига оид нормаларни кафолатлайди. "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 16-моддасига асосан меҳнат шартномаси шартлари меҳнат муҳофазасига оид қонун ва норматив-ҳуқуқий актларга мос ҳолда қабул қилиниши керак. Фуқароларни саломатлигига зид бўлган ишга қабул қилиш ман қилинади.

Маъмурият ишчини ишга қабул қилаётган пайтда меҳнат фаолияти жараёнида касаллик келиб чиқиши мумкинлиги тўғрисида огоҳлантиришга мажбур.

Бундан ташқари меҳнат шартномасини тузаётган ёки бошқа ишга ўтаётган пайтда ҳар бир ишчи иш шароитлари, маълум имтиёзлар ва муҳофаза воситалари тўғрисида ахборот билан таъминланиши керак.

Иш берувчи тиббий кўрикларни ташкил этади ва бундай тартиб соғлиқни сақлаш идоралари томонидан белгиланади. Ишчи тиббий кўрик ўтказишни талаб этиш, мазкур меҳнат шароити натижасида унинг соғлиғи ёмонлашишини айтиш ҳуқуқига эга. Оғир меҳнат

шароитида ишловчи ишчилар бепул сут, тиббий–профилактика озик-овқатлари, газли сув, махсус кийим, махсус оёқ кийими ва бошқа ҳимояланиш ҳамда гигиена нормаларида белгиланган нарсалар билан таъминланадилар.

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга ҳамма жойларда риоя этилиши устидан давлат назоратини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган амалдаги низомларга мувофиқ жамоат назорати меҳнат жамоаси ва меҳнатни муҳофаза қилиш учун ташкил этилган касаба уюшмаси ташкилотлари томонидан амалга оширилади. Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, меҳнат ресурслари билан таъминлаш муаммоси вужудга келади ва ишсизлар сонининг муттасил ошиб бориши кузатилади. Шунинг учун, иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида ишсизлар сонининг кўпайишига йўл қўймаслик, унинг олдини олиш асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

Шу мақсадда 1998-йил 1-майда "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги қонуни қабул қилинди. Ушбу қонунга 1993-йил 7-майда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилиш мақсадида биринчи марта иш билан таъминланган ва ишни йўқотган, шунингдек узок муддатдан кейин (бир йилдан ортиқ муддатга) иш билан таъминлашни сўраган шахслар ҳамда ишсиз деб эътироф этилганларга қуйидаги имтиёзлар белгиланган:

- 1) Ишсизлик нафақасини олиш;
- 2) Қармоғидаги одамга моддий ёрдам кўрсатиш;
- 3) Касб тайёргарлиги даврида стипендия тўланиши, малака ошириш ёки қайта тайёрлаш ва бу вақтларнинг меҳнат стажига қўшилиши;
- 4) Ҳақ тўланадиган жамоат ишларида иштирок этиш имконияти.

Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги давлат сиёсатини амалга ошириш натижасида 240 пунктдан юқори бўлган меҳнат биржа тизимлари ташкил этилди. Республиканинг ҳар бир тумани бундай биржага эга. Ишсизларни рўйхатдан ўтказиш, уларнинг касб-маҳоратини ошириш ва ишсизликнинг олдини олиш механизми ташкил этилди. Бугунги кунда рўйхатга олинган ишсизлар сони меҳнат ресурсларининг тахминан бир фоизини ташкил этади.

Мажбурий меҳнат ёки бирон-бир жазо чорасини қўллаш орқали иш қилишга жалб этиш тақиқланади.

Қуйидагилар мажбурий меҳнат сифатида эътироф этилмайди: "Мудофаа тўғрисида"ги, "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги қонун асосида кўрсатилган ҳолатлар, фавқулодда ҳолатлар шароитларида, суднинг ҳукми қонуний кучга кирганлиги боис ва қонунда белгиланган бошқа ҳолатлар".

Ўзбекистонда ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади (Конституциянинг 38-моддаси).

Иш вақти деб, маълум бир график асосида ташкил этилган, меҳнат шартномаси билан белгиланган меҳнат мажбуриятлари бажариладиган вақтга айтилади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг 115-моддасига асосан ходим иш ҳафтасида 6 кун ишлаётган ҳар бир иш кунига етти соатдан кўп бўлмаган, беш кунлик иш ҳафтасида 8 соатдан кўп бўлмаган иш билан таъминланади. Ишчининг иш вақти ҳафтасига 40 соатдан ошмаслиги керак. Шунингдек соғлиқнинг аҳволи, меҳнат шароити ва бошқа ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда қисқартирилган иш вақти белгиланган:

- 1) 18 ёшга етмаган ходимлар, I ва II гуруҳ ногирони бўлган ходимлар;
- 2) ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар;
- 3) алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимлар;
- 4) уч ёшга тўлмаган болалари бор, бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассаса ва ташкилотларда ишлаётган ходимлар.

Шунингдек меҳнат шартномаси шартларига асосан ишга қабул қилинаётганда тўлиқ бўлмаган иш кунини ёки тўлиқ бўлмаган иш ҳафтаси ташкил этилиши мумкин. Қонунлар ва

меҳнат ҳақидаги бошқа норматив актларда назарда тутилган ҳолларда ходимнинг илтимосига кўра иш берувчи тўлиқсиз иш вақтини белгилаб қўйиши шарт.

Ходим учун белгиланган ҳар кунлик иш вақтининг камида ярми тунгги вақтга (22.00 дан 6.00 гача) тўғри келса 1 соатга қискартирилади. Меҳнат қонунчилигида ходимни асосий иш вақтидан ташқари иш билан банд этишга фақат ишчининг розилиги билан йўл қўйилиши белгилаб қўйилган.

Барча ходимларга, шу жумладан вақтинчалик ишловчиларга ҳам ҳар йилги меҳнат таътилларида кейин иш жойларининг сақланиб қолиши ва қайта тикланиши кафолатланади. Йиллик таътил ходимларга 15 иш кунидан кам бўлмаган муддатга белгиланади. Дам олиш ва байрам кунлари таътил даврига тўғри келганда улар таътил кунлари сифатида инобатга олинмайди.

Меҳнат қонунчилиги ходимларга йиллик асосий узайтирилган ва қўшимча меҳнат таътиллари белгилайди. Йиллик қўшимча таътилнинг энг кам миқдори Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Йиллик таътилда ишчига ўртача ойлик иш ҳақи миқдорида ҳақ тўлаш кафолатланади. Таътил учун ҳақ тўлаш, жамоа шартномасида белгиланган муддатларда, лекин таътил бошланмасдан олдинги охириги иш кунидан кечикмай амалга оширилади.

Меҳнат ҳукуқи тўғрисидаги қонунларда ишчиларга махсус таътиллار, яъни ҳомиладорлик ва туғиш, болаларга қараб туриш, ижодий таътиллار берилиши назарда тутилган.

Ўзбекистон давлат қурилишидаги асосий тамойиллардан бири-кучли ижтимоий ҳимоя ҳисобланади. Ижтимоий таъминот олиш ҳукуқи фуқароларнинг асосий ҳуқуқлардан биридир.

"Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳукуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас",-дейлади Конституциянинг 39-моддасида.

"Ижтимоий таъминот" атамаси давлат томонидан яратиб бериладиган, инсонларнинг ҳаётий фаолияти учун зарур эҳтиёжини моддий томондан қондириш учун моддий ва бошқа ижтимоий ҳимоя қилиш тушунилади. Булар сирасига пенсия, нафақа ва ижтимоий ночор фуқароларни пул ва шунга ўхшаш шакллардаги моддий таъминотлар билан таъминлаш киради.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойилларидан бири давлат фаолиятини иқтисодий ва ижтимоий ислоҳ қилишга асосланган кучли ижтимоий сиёсат ҳисобланади. Давлат органлари, жумладан, Президент, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва идоралар, ҳокимиятлар, маҳаллий вакиллик органлари, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўз ваколатлари доирасида фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилишни амалга оширади. Бундан ташқари, шундай органлар тизими мавжудки, уларнинг ваколат доирасига аввало юқорида кўрсатиб ўтилган вазифалар киради. Бу Меҳнат ва ижтимоий таъминот вазирлиги ва унинг жойлардаги тегишли органлари ҳисобланади. Пенсия фонди, болалар фонди, "Маҳалла" фонди ва бошқа фондлар ташкил этилиб, улар самарали фаолият олиб бормоқда. Республика Президенти Фармони билан фуқароларнинг ижтимоий таъминоти билан шуғулланиш вазифаси уларнинг жойларидаги фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига берилди.

Республикада фуқароларнинг ижтимоий таъминотини амалга оширадиган органлар тизими ва институтлар ишламоқда. Давлат томонидан ижтимоий ҳимоя қилишнинг конституцион ҳуқуқларининг амалга оширилиши мазкур ҳуқуқларни ҳимоя қиладиган механизм яратилганлигидир. Ижтимоий таъминот ҳукуқи билан малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳукуқи бир-бири билан узвий боғлиқдир.

Ўзбекистонда ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга (Конституциянинг 40-моддаси).

Малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи давлат томонидан қафолатланган, шахсларга берилган ҳуқуқ сифатида, тиббиёт муассасалари ва махсус малакали шифокорлар ёрдамида керакли тиббий ёрдам олиш билан изоҳланади.

Малакали тиббий хизматни махсус тиббий билимларга эга,гиппократ қасамёдини қабул қилган ва ёрдамга мухтож ҳар қандай беморга сидқидилдан хизмат қиладиган шахслар амалга оширади. Давлат тиббиёт ходимларининг малакаси устидан қаттиқ назорат олиб боради. Қонунчилик тиббий фаолият билан етарли малакага эга бўлмаган шахслар шуғулланишини тақиқлайди.

Давлат хусусий соғломлаштириш муассасаларини очишга ҳамда улар фаолиятини олиб боришлари ва уларнинг тиббий хизмат кўрсатиш даражаси, сифати устидан назорат қилади. Мабодо улар давлат стандартларига жавоб бермаса, фаолият олиб боришлари учун берилган лицензия ҳуқуқидан маҳрум қилинади. Шунинг учун ҳам давлат томонидан жуда кўп тиббиёт олийгоҳлари, ўрта-махсус тиббиёт ўқув юртлари барпо этилган ва улар соҳа учун махсус билимларга эга малакали мутахассислар тайёрлайди.

Малакали тиббий хизмат кўрсатишни таъминлаш ҳуқуқи қуйидаги шарт-шароитлар билан таъминланади:

1) давлат даволаш ва санатория–курорт муассасалари тармоғининг мавжудлиги (11000 дан ортиқ);

2) нодавлат ва идоравий тиббий муассасаларини рағбатлантириш ва ривожлантириш. Кўплаб ишлаб чиқариш тармоқлари, ташкилотлар ўзларининг поликлиника, санатория, касалхона ва соғломлаштириш марказларига эга;

3) фуқароларнинг барча қатламларини ўз ичига оладиган кенг қамровли эмлаш ишларини олиб бориш ҳамда касалликларни аниқлаш ва олдини олиш;

4) тиббиёт кадрларини тайёрлаш ва малакасини ошириш, улар фаолиятининг самарадорлиги ва малакаси устидан давлат назоратини ўрнатиш;

5) тиббий суғурта тизимини яратиш. Меҳнатга яроқсиз ёки ногирон фуқароларни моддий қўллаб-қувватлаш ва уларга тўловлар ажратиш;

6) фуқароларга давлат тиббий муассасалари томонидан бепул тиббий хизмат кўрсатиш. Ногиронлар, 2 ёшгача бўлган болалар ва оғир беморларга дорихоналардан текин доридармон олишга қўмаклашиш;

7) тиббиёт муассасаларининг замонавий техника воситалари билан жиҳозлаш ва уларда қулай шарт-шароитлар яратиш;

8) тез тиббий ёрдам кўрсатиш муассасаларининг мавжудлиги.

Малакали тиббий ёрдам кўрсатиш фаолиятини давлат томонидан Соғлиқни сақлаш вазирлиги раҳбарлигидаги органлар тизими олиб бормоқда. Шунингдек, "Соғлом авлод учун" халқаро фонди оналар ва болалар соғлигини сақлаш йўлида самарали иш олиб бормоқда.

Тиббий ёрдам олишга оид конституциявий нормаларнинг ҳуқуқий механизмининг амалга оширишда "Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг соғлигини сақлаш тўғрисида"ги, "ОИТС билан касалланишнинг олдини олиш тўғрисида"ги, "Давлат санитария назорати тўғрисида"ги қонунлар ва улар асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар муҳим ўрин эгаллайди.

Шахснинг баркамол бўлишида билим олиш ҳуқуқи катта аҳамият касб этади. Ўзбекистон Конституциясининг 41-моддасида шундай дейилган: "Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан қафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир."

Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан борар экан, унинг асосий вазифаси ҳар томонлама баркамол эркин шахсларни камол топишига шарт-шароит яратиш ва таъминлаш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам таълим соҳасига давлат сиёсати даражасида катта эътибор берилмоқда.

1948-йилда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси принципларига асосан Ўзбекистон Республикаси шахснинг билим олиш ҳуқуқини амалга оширилишининг ҳаракатдаги самарали ҳуқуқий механизмини яратиб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис ушбу Декларацияга, шу жумладан, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ва "Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро пактларга қўшилиш тўғрисида қатор қарорлар қабул қилди. Билим олиш ҳуқуқига тегишли бўлган халқаро ҳужжатларда (мисол учун, 1960 йил 14-декабрда ЮНЕСКО томонидан қабул қилинган Таълим соҳасини чеклашга қарши кураш Конвенцияси) "Таълим" термини таълимнинг барча турларига ва босқичларига тегишли бўлиб, билимнинг сифати ва даражасини, унинг қандай шароитларда олиб борилиши ва унга кенг йўл очиш масалаларини қамраб олади.

Халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ бошланғич таълим бепул ва мажбурий эканлиги, ўрта таълим ва унинг турли шакллари умумийлигини таъминлаш, олий таълимни барча ўз қобилияти асосида олиши "Таълим тўғрисида"ги қонун мазмунини белгилайди.

Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизими яратилиб, унинг асосида шахс таълим олишининг ҳуқуқий механизмлари амалда мустаҳкамланади.

Таълимнинг ягона тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

- мактабгача тарбия;
- умумий таълим;
- мактабдан ташқари таълим;
- ўрта махсус ва касб-ҳунар таълим;
- олий таълим;
- олий таълимдан кейинги таълим;
- кадрларнинг касбий малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;
- оиладаги таълим;
- мустақил таълим;

Таълим турлари ва шакллариининг турли-туманлиги шахснинг таълим олишга бўлган талаб ва эҳтиёжларини тўла қондириш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида, хусусан, "Таълим тўғрисида"ги қонунда ҳар бир шахс дини, тили, ирқи, яшаш жойи, миллати, келиб чиқиши ва қаерда ишлашидан қатъий назар тенг таълим олиш ҳуқуқига эга деб кўрсатиб ўтилади. Таълим олиш ҳуқуқининг мазмуни шундаки, Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросига таълим ва тарбиянинг барча кўринишларидан тенг фойдаланиш имкониятларини кафолатлайди. Таълим олиш ҳуқуқини амалга оширишга мавжуд кучли моддий техника базаси имкон яратади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий мақсадларидан бири фуқаролик жамияти куриш, уни ҳар томонлама ривожланган, мустақил ва баркамол шахслардан иборат бўлишини таъминлашдан иборат. Давлат фаолиятининг устивор йўналиши ҳар бир инсоннинг қобилиятига яраша таълим олиши ва уни жамият фойдасига, тарраққиётига хизмат қилишини таъминлашга қаратилган. Техника ва фаннинг юксак даражадаги ривожланиши ҳар бир киши билимини юқори сифатда бўлишини талаб қилмоқда.

Шу боис кучли ижтимоий сиёсат йўналишларидан бири ҳисобланган мамлакатимизда бепул таълим бериш сиёсатининг амалга оширилаётгани юксак кадриятларимиздан биридир. Бундай дейишимизга сабаб, ривожланган давлатларнинг барчаси ҳам шу тариқа бепул олий ва махсус таълим сиёсати олиб бориш имкониятига эга эмас.

Давлат томонидан иқтидорли ўқувчи ва талабаларни қўллаб-қувватлаш, уларга керакли билим савиясини ошириш имкониятини яратиш, билим олишни рағбатлантириш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун мамлакатимизда бир қанча турдаги стипендиялар, фондлар, болалар маданият уйлари ташкил этилган.

Ўзбекистон Конституцияси ҳар бир инсоннинг қаерда яшашидан қатъий назар, унга илмий ва техникавий ижод эркинлигини ва маънавий ютуқларидан фойдаланишини кафолатлайди.

"Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади." (Конституциянинг 42-моддаси).

1966-йил 4-ноябрда қабул қилинган Халқаро маданий ҳамкорлик қилиш принциплари Декларациясида: "Ҳар бир маданият ўз кадр - қимматига эга, уни сақлаш ва ҳурмат қилиш лозим", деган сўзлар битилган.

Ўзбекистон бой маданий меросга эга. Конституциямиз маданий бойликларимиздан ҳар бир кишининг фойдаланиш ҳуқуқини кафолатлайди. Маданият деганда инсон томонидан яратилган барча бойликлар, ютуқлар йиғиндиси тушунилади ва у ижтимоий ҳаётда кўпқиррали хусусиятга эга.

Маданиятнинг таркибий қисмларини фан, таълим ва санъат ташкил қилади. Адабий, мусикий, бадиий асарлар ва халқ эпоси, илмий назария ва ҳунарлар маданият феноменига киради. Ҳар бир маданият элементи халқ ҳаётининг у ёки бу кўринишини ўзида акс эттиради. Ҳар биримизнинг санъат, кино, адабиёт, мусиқа дунёсидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқимиз асосий қонунимизда мустаҳкамланади. Барча учун театр, музей, кутубхона ва архитектура ёдгорликлари эшиклари ҳеч бир тўсиқсиз очикдир. Ҳар бир шахс истаган фан ва техника соҳаси билан шуғулланиши мумкин. Буни давлатимиз ҳуқуқий, ташкилий, моддий ва сиёсий жиҳатдан кафолатлайди.

Маданият муассасалари тараққиёти фаолияти тизимини бошқариш Маданият ишлари вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Илмий-техника соҳаси фаолияти билан Фан ва техника Давлат қўмитаси шуғулланади.

"Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази, Ўзбекистоннинг янги тарихини ўрганиш маркази ва шу каби бошқа ташкилотлар маданий ютуқларни асраш ва уни кейинги авлодга етказишга хизмат қилмоқда.

ҲОЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон», - 966.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

2000.

15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асоосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.

16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили хақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.

17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

15-мавзу. Инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига оид қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ҳамда бошқа норматив ҳужжатлар

Режа:

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон ва фуқаролар ҳуқуқларининг тавсифи.
2. Ўзбекистон Республикасида инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига оид қонунларнинг умуминсоний ва демократик табиати.
3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашда Президент фармонлари ҳамда бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Мустақил Ўзбекистон - инсоният руҳининг улуғворлиги ва ақл зиёсининг рамзи, умумбашарий тафаккурининг бешикларидан бири бўлмиш диёрдир. Мустақил Ўзбекистон – ноёб маданият ва юксак маърифат, Шарқ турмуш фалсафаси, инсонпарварлик руҳи билан йўғирилган адабиёт ва нафис санъат мамлакатидир. Мустақил Ўзбекистоннинг буюк кўҳна тарихи ҳозирги замон ривожланиши билан ўзаро узвий боғлиқ. Унинг ақл-зиё ва маънавий-тарихий салоҳияти жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллайди.

Дунёнинг умумий сиёсий-ижтимоий жараёнлари нуктаи назаридан қараганда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришуви тарихий муқаррар ҳодисадир. Шунинг учун ҳам 1991 йилнинг 1 сентябрдан бошлаб жаҳон сиёсий харитасида янги мустақил давлат – Ўзбекистон Республикасининг пайдо бўлиши тасодиф ёки фавқуллодда ҳодиса эмас, балки у она заминимизда асрлар оша ўзбек халқи ва ўзбек халқи билан яшаб ва меҳнат қилаётган мамлакатимиз халқларининг асрий орзуси рўёбга чиқиши, олиб борилган машаққатли, аксарият ҳолларда фожеали курашининг маҳсулидир.

1990-йил 20-июнда **"Мустақиллик декларацияси"**, 1991- йил 31- августда **"Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари ҳақида"** Конституциявий қонун Ўзбекистон Парламенти томонидан қабул қилинди. 1-сентябр Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб эълон қилинди. Халқимиз асрлар оша орзу қилиб келган ниятлари амалга ошди.

Ҳар бир давлатнинг давлат сифатида қайтарилмас ва ўзига хос хусусиятларини кўрсатувчи асосий ҳужжат унинг Конституциясидир. Жамиятни умумбашарий ҳуқуқий қадриятлар асосида ташкил этишда Конституциянинг аҳамияти беқиёсдир. Асосий Қонун ўз моҳияти эътибори билан ҳар қандай демократик жамиятнинг бош белгиларидан бири бўлиб, унда инсон, шахс ва жамиятнинг ҳуқуқий жиҳатлари, давлат ҳокимиятининг тузилиши ва унинг идоралари фаолиятини ташкил этишнинг мезоний қоидалари ифода этилади. Бир сўз билан айтганда, Конституция давлатнинг ўзига хос таништирув ҳужжати, "паспорти" десак муболаға бўлмайди.

Ҳар қандай мустақил давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция, йўлбошимиз ҳақли равишда таъкидлаганларидек, давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу маънода Асосий Қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттирди. Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси қабул қилинган кундан буён ўтган муддат тарих уммонида бир томчидир, холос. Лекин унинг бой мазмуни моҳиятини ҳисобга олсак, ҳозирги ҳар бир кунимизнинг йилларга татиғулик эканлигини эътироф этмоқ зарур.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси жаҳон конституциявий фондининг таркибий қисмидир. Нима учун?

Ўзбекистон Конституцияси:

биринчидан, тарихий ва ҳозирги замон илғор жаҳон конституциявий тажрибасини ўзида мужассамлаштирган;

Иккинчидан, миллий, тарихий, ахлоқий, диний, ҳуқуқий анъаналаримизни жаҳон конституциявий амалиёти билан узвий равишда боғланган;

Учинчидан, тоталитар тузумдан ҳуқуқий давлат ва демократик фуқаролик жамиятига ўтаётган ёш мустақил давлатнинг Конституцияси қандай бўлиши керак деган саволга жавоб беради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – бу умумбашарий ва миллий ҳуқуқий қадриятларни ўзида уйғунлаштирган қоидалар ва нормалар мажмуидир.

Жаҳон конституциявий тажрибаси ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ уч таркибий қисмдан иборат.

Биринчидан, Конституция тўғрисидаги ғоялар, қарашлар, таълимотлардир. Булар ўзининг тарихий келиб чиқишига кўра жуда қадимийдир. "Конституция" ибораси қадимги Рим республикасида пайдо бўлган. Ўрта асрларда эса у ёки бу давлатнинг конституциявий характердаги асосий қонунлари асосан "хартия" деб юритилган. Конституциявий характердаги қонунлар жумласига "Темур тузуклари" ҳам киради.

Иккинчидан, тарихий ва ҳозирги кунда амал қилаётган Конституциялар. Конституция ягона ҳуқуқий ҳужжат сифатида 1787- йилда АҚШ да пайдо бўлган, яъни XVIII аср маҳсулидир. тахминан ҳисобларга қараганда, шу кунгача жаҳонда 800 га яқин Конституция қабул қилинган.

Учинчидан, конституциявий амалиёт, яъни Конституциянинг амалий ҳаракати, қўлланилиши. Конституция ҳар бир жамият ва давлат тараққиётининг ҳуқуқий асосларини яратди. Конституция-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ислохотлар, тинчлик, тотувлик, барқарорлик қафолатидир.

Ўзбекистон жаҳон конституциявий тажрибасига қуйидаги йўналишларда амалий ҳисса қўшган.

Биринчидан, жаҳон конституциявий таълимотига ва назариясига. Бу ҳисса авваламбор, Мовароуннаҳр фикҳ таълимоти намоёндаларининг асарларида яратилган мусулмон ҳуқуқи қадриятлари ҳақидаги қарашларда намоён бўлди. Мисол учун, Бурҳониддин Марғиновичнинг тўрт жилдли фундаментал "Ҳидоя" асарини кўрсатиш мумкин.

Иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудида турли тарихий даврларда қабул қилинган Конституциялар. Булар жумласига "Темур тузуклари"дан тортиб совет давридаги ўндан ортиқ Конституция киради. Ўз характерига кўра, бу Конституциялар мустамлака, протекторат давлат Асосий Қонунлари эди. Бундай Конституциялар XX асрнинг биринчи ярмида Сурия, Ливан, Мисрда ҳам бўлган.

Учинчидан, истиқлол йилларидаги конституциявий амалиётимиз бир қатор чет эл давлатлари учун тажриба ўрганиш объектига айланмоқда.

Жаҳон конституциявий тажрибаси қуйидаги йўналишларда ўрганилган ва ҳисобга олинган.

Биринчидан, конституциявий тартибга солиш принциплари. Бу – инсонпарварлик ва инсон ҳуқуқлари, ҳокимият ваколатларини тақсимлаш, халқаро ҳуқуқ устуворлиги, Конституция устуворлиги, конституциявий назорат.

Иккинчидан, Конституциянинг таркибий тузилиши, яъни уни муайян тартибда муқаддима, бўлим, боб ва моддалардан иборат жойлаштирилишидир. Бунда асосий мезон бўлиб "Халқчиллик" ҳисобланади.

Учинчидан, ҳар қандай сиёсий мафкурадан воз кечганлик, яъни бир мафкуранинг яқка ҳокимлигига чек қўйганлик. Кўп фикрлиликнинг ҳуқуқий асослари яратилганлиги.

Тўртинчидан, конституциявий қафолатлар. Конституциявий суднинг ташкил этилиши, Президентнинг давлат бошлиғи сифатида барқарорлик, тинчлик ва инсон ҳуқуқларининг қафолатчиси эканлиги, Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритишнинг алоҳида тартибининг жорий қилиниши Асосий Қонун қоидаларининг қафолатланганлигини кўрсатади.

Бешинчидан, конституциявий тартибга солишнинг шарқона ва оврўпача ёндошувининг узвий уйғунлашганлигидир. Инсон, оила, жамият, давлат манфаатларининг мувофиқлашганлиги – бунга яққол мисол бўла олади.

Олтинчидан, Конституциянинг тили ихчамлиги, лўнда ва равонлиги. Жамиятдаги энг муҳим ижтимоий муносабатлар конституциявий даражада тартибга солинади.

Еттинчидан, Конституциямиз жаҳон конституциявий тараққиёти қонунларини ўзида акс эттиради. Асосий мақсад: тоталитар тузумдан фуқаролик жамиятига, ҳуқуқий демократик давлатга ўтишдир.

Ҳозирги замон конституциявий тараққиётининг асосий қонуниятлари қандай?

Бу қонуниятлар қуйидаги йўналишларда намоён бўлади:

1. конституциявий тартибга солиш предметининг, кўламининг кенгайиши;
2. инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини батафсил тартибга солиш;
3. ижтимоий муаммоларга мурожаат қилиш;
4. халқаро ҳуқуқ устуворлигини тан олиш;

5. шахс, жамият ва давлат ўзаро муносабатларининг муайян нисбатини мустаҳкамлаш;

6. сиёсий партиялар фаолиятини тартибга солиш;

7. конституция барқарорлигини ва самарадорлигини ошириш мақсадида, уни алоҳида қўриқлаш тартибини жорий этиш, яъни конституциявий судни тузиш.

Инсон ҳуқуқлари – инсон шахси ва турмушининг таркибий қисми. Шу боис, инсон ҳуқуқлари концепциясининг шаклланиш жараёни жамиятнинг тараққиёт тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда, узок тадрижий ривожланиш йўлини босиб ўтди.

Инсон ҳуқуқларини тушуниб етиш учун ниҳоятда муҳим бўлган одамларнинг табиий тенглиги ғоялари қадим юнон мутафаккирлари (Протагор, Антифонт, Ликофрон) ва қадим Хитой донишмандлари (Мао-цзи, Конфуций)нинг сиёсий ҳамда ҳуқуқий таълимотларида эраимздан олдинги VI-IV асрлардаёқ илгари сурилган.

Ҳуқуқ субъекти ва қонун олдидаги тенглик тушунчаларини ишлаб чиқишдаги хизматлар қадимги Рим ҳуқуқшуносларига тегишли. Цицерон **"Ҳамма қонун таъсири остида бўлиши керак"**, деб таъкидланган эди. Шуни қайд этиш лозимки, қадимги Юнонистон ва қадимги Рим қонунчилигида мутафаккирларнинг мазкур масала юзасидан қарашлари бевосита айнан шундай ифодасини топмаган эди.

Қонун томонидан инсон ҳуқуқлари фақат қулдорлар учун имтиёз сифатида қараб чиқилиб, беҳисоб қулла оммаси ҳуқуқи инкор этилар эди.

Шундай тамойил ўрта асрларга ҳам хосдир. Аҳолининг қатламлари турли табақаларга бўлинган ўша даврларда инсон ҳуқуқи айрим табақаларнинг имтиёзи ҳисобланиб, ҳуқуқий тенглик муайян табақага мансублик билангина белгиланарди. Шу билан бирга инсон ҳуқуқларининг табақавий чекланганлиги шахс дахлсизлиги ҳуқуқи илк бора ифодаланган инглизларнинг 1215-йилги "Эркинликларнинг улуғ буюк Хартияси" аҳамиятини асло пасайтирмайди. "Ҳеч бир эркин инсон хибс қилинмайди, қамокқа маҳкум этилмайди ёхуд мол-мулки тортиб олинмайди, бирор-бир восита билан ночор аҳволга солинмайди. Фақат қонуний ҳукм ва давлат қонуни бўйичагина қоралар қўрилади", деб эълон қилувчи 39-модда мазкур ҳужжат шухратини таъминлаган эди.

Инсон ҳуқуқларининг табиий-ҳуқуқий концепциясини шакллантиришда XVI-XVIII асрларда яшаб ўтган инглиз Локк, америкалик Пэйн ва Жефферсон, французлар Руссо, Монтескье, Вольтер, голландиялик Гроций каби маърифатпарвар мутафаккирлар етакчи ўрин тутдилар. Уларнинг одамлар тенглиги, туғилишдан уларга ато этилган яшаш, эркинлик ва ҳавфсизлик каби ҳуқуқларнинг дахлсизлигига доир ғоялари буржуа инқилоблари ва буржуа давлатларининг шаклланиши жараёнидаги конституциявий ҳужжатлар Англияда 1628 - йилги "Ҳуқуқлар тўғрисидаги арзнома", "Ҳуқуқлар тўғрисидаги билль"да, Америкада "Виржиния ҳуқуқлар тўғрисидаги декларацияси" (1689), "АҚШ мустақиллик декларацияси" (1776) ҳамда "Ҳуқуқлар тўғрисидаги билль" (1791), Францияда "Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари декларацияси" (1789)да ўз ифодасини топди. Шу жиҳатдан "Виржиния ҳуқуқи

декларацияси" диққатга сазовор. Бу инсон ҳуқуқлари концепцияси баён этилган Конституция шаклдаги дастлабки ҳужжат эди. Унда барча одамлар Тангри томонидан тенг қилиб яратилган ва уларга ажралмас муайян ҳуқуқлар ато этилган, деган қоида мустаҳкамланган. Ҳаёт, эркинлик ҳамда бахт-саодатга интилиш шу ҳуқуқлар сирасига киради. Мазкур ҳуқуқларни таъминлаш учун одамлар ўртасида давлатлар таъсис этиладики, улар ўз оқилона ваколатларини бошқарилувчилар ҳамжиҳатлигидан оладилар, дейилган ғоя ўз-ўзидан маълум ҳақиқат сифатида қайд қилинган эди. Шундан бери "Инсон ҳуқуқлари" фалсафий ва ҳуқуқий атамашуносликда муҳим ўрин олди.

Францияда 1789- йили қабул қилинган "Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларацияси" тарихий конституциявий ҳужжатлар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Инсон ҳуқуқларининг мазмун-моҳияти унда аниқ ва ихчам таърифланган, инсон шахсининг кадр-қиммати таъкидланган, фуқаролик жамиятида шахс мақомини белгилашда давлатнинг роли белгилаб берилган.

Ҳуқуқий давлат бир кунда қурилган эмас. Лекин муайян юридик меъёрлар ва сиёсий тузилмалар яратилишида онгли ҳатти-ҳаракатлар содир этилганини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бундай давлатлар тарихан сиёсий-давлатчилик анъаналарининг сақланиши туфайли табиий равишда пайдо бўлган. Антик даврда стоиклар томонидан шакллантирилган табиий ҳуқуқ ғоясидан ҳуқуқий давлат ғояси ўсиб чиққани ҳам тасодиқий эмас. Улар табиий ҳуқуқ деганда инсон табиатида мос бўлган ва инсонни инсон қилиб турган ҳуқуқларни назарда тутар эди. Инсоннинг бу ҳуқуқларининг биронтасидан маҳрум қилиниши уни инсонлик мақомидан маҳрум қилиб, қулга, маҳкумга ёки ҳарбий асирга айлантириб қўяр эди. Табиий ҳуқуқлар сирасига яшаш ҳуқуқи, ҳафсизлик, мулкка эгалик, эркин юриш ва шунга ўхшаш бошқа ҳуқуқлар киради.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқлари ғояси ўзининг узоқ тарихий илдизларига эга. Инсоният тарихини инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган тарих деб таърифласа бўлади. XX аср инсон ҳуқуқлари борасида янги саҳифа очди.

Инсон ҳуқуқларини тартибга солувчи ҳозирги халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида 1948- йилда қабул қилинган БМТнинг "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу Декларация "Инсоният тарихида энг ноёб ҳужжат", уни "Бутун инсоният учун эркинликлар Хартияси", деб таърифлашади. Бошқа бирорта халқаро ҳужжат бунчалик юксак баҳоларга сазовор бўлмаган. Бундай ялпи эътироф сабабини инсон ҳуқуқларининг замонавий концепцияси мухтасар ва тушунарли баён қилиб берган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси"нинг мазмунидан келиб чиқади.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини шахснинг дахлсиз хусусияти сифатида изоҳлаган "Декларация" уларнинг устувор моҳиятини мустаҳкамлаб, шахс мақомини белгилашда давлатнинг фавқулудда ролини пасайтиради. Бу давлат томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларини қонуний чеклашларга муайян талаблар қўйишда намоён бўлади. Улар, биринчидан, қонунга асосланишда, иккинчидан, бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурматлаш, демократик жамиятда ахлоқ, жамоат тартиби ва ялпи фаровонлик талабларини қондириш (29-модда) мақсадида амалга оширилишида ифодаланади. Айрим ҳолларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашга имкон бериб, "Декларация" "қандайдир давлат, шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини йўқотишга қаратилган фаолият билан шуғулланишлари ёхуд шундай ҳатти-ҳаракатларни амалга оширишлари"ни (30-модда) қатъий тарзда тақиқлайди.

"Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" халқаро миқёсда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишга қаратилган ҳатти-ҳаракатлар учун асос бўлиб қолди. Инсоннинг асосий фундаментал ҳуқуқлари универсал халқаро шартномалар бўлмиш (1966-йилги "Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги ва "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пактлар ва бошқа халқаро ҳужжатлар)да мустаҳкамлаб қўйилган. Бундан ташқари БМТ, Халқаро Меҳнат ташкилоти ва ЮНЕСКОнинг аҳоли айрим гуруҳларининг ҳуқуқ ва эркинликларини тартибга солувчи Конвенциялари (БМТнинг "Хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида"ги 1952-йилги

Конвенцияси, БМТнинг "Бола ҳуқуқлари тўғрисида"ги 1989-йилги Конвенцияси, ЮНЕСКОнинг "Таълим соҳасидаги камситишларни бартараф қилиш тўғрисида"ги 1960-йилги Конвенцияси, ХМТнинг "Кўчиш соҳасидаги суистеъмолликлар ва кўчиб юрувчиларга имкониятларни ҳамда муомала тенглигини таъминлаш тўғрисида"ги Конвенцияси ва ҳ.к.) инсон ҳуқуқлари соҳасида кодификациялаш жараёнининг амалга оширилишига салмоқли ҳисса қўшди.

Ҳозирги пайтда БМТнинг инсон ҳуқуқлари борасида 80 дан ортиқ халқаро шартнома ва конвенциялари мавжуд. Инсон ҳуқуқлари бўйича шартномалардаги Умумжаҳон декларациясидан фарқли янгилик шундан иборатки, бу ҳужжатларда инсон ҳуқуқлари батафсил талқин қилинади, уларни рўёбга чиқаришнинг давлат томонидан кафолатланиши мустаҳкамлаб қўйилади, ҳар қандай ҳолатларда ҳам фундаментал инсон ҳуқуқларининг давлат томонидан чекланиши мумкин бўлмаган алоҳида туркумлари (яшаш ҳуқуқи, қийноқларга йўл қўйилмаслиги, фикр ва эътиқод эркинлиги, судлов ҳимоясига бўлган ҳуқуқ) ажратиб кўрсатилади. Конвенциявий меъёрларнинг ҳуқуқий мажбуриятлари ҳисобга олиниб, халқаро битимларни ратификация қилувчи давлатлар учун инсон ҳуқуқлари соҳасидаги кодификациялаш фаолияти фақатгина халқаро андозалар миқдорини кўпайтиришгагина хизмат қилмасдан, балки уларни давлатлар миллий қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйишга қаратилган ички давлат меъёрий ҳужжатларни яратиш жараёнларини ҳам фаоллаштирди.

Ҳар қандай шахснинг ҳаёти ва фаолияти учун ҳуқуқ ҳамда эркинликларнинг дахлсизлиги қондасига асосланувчи "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" фақат айрим ҳоллардагина инсон ҳуқуқларининг давлат томонидан чекланиш имконини мустаҳкамлаб қўйган. Бироқ "Декларация" инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш ва уларга риоя этилиш устидан назоратни амалга ошириш вазифасини фақат давлат зиммасига юклайди.

Аксарият ҳолларда чекланган қуролли зиддиятлар келтириб чиқарган кўплаб чекинишлар ва инсон ҳуқуқларининг кўпол равишда бузилишлари, айниқса, тоталитар ва яккахокимлик тузумидаги мамлакатларда ички давлат назоратининг ошқора самарасизлигини кўрсатди. Шунинг учун 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгаш (ЕХХК) доирасида қабул қилинган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида халқаро ҳуқуқ ва ички давлат ҳуқуқининг вазифаларини белгилаб қўйиш тамойили аниқ кўзга ташланади.

ЕХХКнинг 1975-йилги Хельсинки Яқунловчи Акти, ЕХХКнинг Инсоний мезонлар бўйича Конференциясининг 1990-йилги Копенгаген Кенгаши, 1991- йилги Москва конференцияси ҳужжатларида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқ турли муаммолар кўриб чиқилди. Жумладан, Москва конференцияси ҳужжатида "инсон ҳуқуқлари, асосий эркинликлари, демократия, қонуннинг устуворлигига тааллуқли масалалар халқаро хусусиятга эга бўлиб, муайян давлатнинг ички ишларигагина тегишли эмас"лиги бевосита таъкидланади.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқларини халқаро ҳимоялаш институти шакллантирилди. Инсон ҳуқуқларининг халқаро ва ички давлат функциялари шу тариқа қуйидагича фарқланди: жаҳон миқёсида инсон ҳуқуқларига оид халқаро андозалар ишлаб чиқарилмоқда ва уларга риоя этиш устидан назорат идоралари фаолият кўрсатмоқда, давлатлар миллий даражада ўз қонунларини халқаро андозаларга мувофиқлаштириб, уларнинг бажарилишини кафолатламоқдалар.

БМТнинг "Ирқий камситишларнинг ҳар қандай кўринишларини йўқ қилиш тўғрисида"ги 1965-йилги Конвенциясидан бошлаб, халқаро назорат идоралари инсон ҳуқуқлари бўйича универсал конвенцияларнинг доимий таркибий қисмига айланди. Конвенциялар негизида ташкил этиладиган халқаро назорат идораларига (Ирқий камситишларга барҳам бериш бўйича қўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита; Қийноқларга қарши қўмита; Болалар ҳуқуқлари бўйича қўмита) давлатлардан уларнинг қонунлари конвенциялар қоидаларига мувофиқлиги тўғрисида вақти-вақти билан маърузалар талаб қилиш ҳуқуқи берилган. Мазкур конвенциявий идораларнинг айримлари эса (Ирқий камситишларга барҳам бериш бўйича қўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита; Қийноқларга

қарши қўмита) эса бир давлатнинг устидан тегишли Конвенцияда назарда тутилган инсон ҳуқуқлари бузилаётганлигига тааллуқли шикоятларини ва фуқароларнинг давлатлар устидан яқка тартибдаги шикоятларини қонун бузилишларини бартараф этишга доир тавсиялар киритиш ҳуқуқи билан кўриб чиқишга вакил қилинган.

Халқаро ҳуқуқда инсон ҳуқуқлари негизида инсон шахси қадрияти ва кадр-қиммати туради. Одатда, инсон ҳуқуқларининг "уч авлоди" фаркланади: фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар (яшаш ҳуқуқи, қийноққа солишнинг тақиқланиши, адолатли судлов ҳуқуқи, шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, фикр ва сўз эркинлиги ҳуқуқи, уюшмаларга бирлашиш ҳуқуқи ва ҳ.к.), иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар (билим олиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, соғлиқни сақлаш ва тиббий ёрдам олишга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.), ва "учинчи бўғин авлоди" тури коллектив ҳуқуқлар, деб аталади ва улар жумласига (тинчликка бўлган ҳуқуқ, ривожланишга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.)лар киради.

Инсон ҳуқуқларига оид халқаро андозалар минтақавий даражада ҳам мустаҳкамланади.

Бундай минтақавий мақомдаги халқаро ҳужжатлар сирасига "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Европа конвенцияси (1950), "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги Америка конвенцияси (1969), "Инсон ва халқ ҳуқуқларининг Африка Хартияси" (1981), МДҲ давлатларининг "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги конвенцияси (1995) каби кўпгина халқаро битимлар киради.

XX асрнинг 70-йиллари охирида бир қатор мусулмон мамлакатларда ҳам минтақавий конвенция доираларида инсон ҳуқуқларини ҳимоялашга қаратилган халқаро-ҳуқуқий актлар қабул қилишга уринишлар бўлди. Мусулмон дунёсида 1980-йилда қабул қилинган "Умумжаҳон Ислом декларацияси" инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш ва таъминлаш нуқтаи назаридан ишлаб чиқилган исломий халқаро-ҳуқуқий ҳужжат бўлиб қолди.

Шундай қилиб, XX асрнинг ярмида жаҳон миқёсида инсон ҳуқуқларини халқаро даражада ҳимоя қилиш механизми яратилди ва халқаро ҳуқуқий андозалар ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда инсоният цивилизацияси тараққиёти муаммосини инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш муаммосидан айрича кўриб чиқиш мумкин эмас. Давлат мустақиллигига эришиб, Ўзбекистон кейинги йилларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳимоя этиш борасида умумдунёвий жараёнларга фаол қўшилди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси томонидан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида", "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисида" (1966) халқаро Пактлар, БМТнинг "Бола ҳуқуқлари тўғрисида" (1989), "Ирқий камситишнинг барча шакллари йўқотиш тўғрисида" (1979), "Қийноқлар ва инсон кадр-қимматини ерга урувчи муаммолар ҳамда жазо турларига қарши" (1984) Конвенциялари ва бошқа қатор халқаро ҳужжатлар ратификация қилинди. Бу, ўз навбатида, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий андозаларни қабул қилиш жараёнини серсамар этади.

Инсоният ўз тарихий ривожланиши жараёнида инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизимини яратган. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик – бу инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидаги қонунлар мажмуидир. Бу қонунлар қаторида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатлар ва миллий қонунлар киради.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик ўз тараққиётида уч катта босқични босиб ўтган.

Биринчи босқич 1789-йилги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз Декларациясидан бошланиб, то биринчи жаҳон урушига қадар давом этган. Бу босқичда инсоннинг шахсий ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик устувор равишда ривожланган. Бунга мисол қилиб, АҚШ Конституциясига киритилган биринчи 10та қўшимча – Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Биллни кўрсатиш мумкин.

Бу даврда қабул қилинган қонунларда алоҳида эътибор қуйидаги муаммоларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган:

- шахс эркинлиги ва фуқаролар тенглиги;

- шахс дахлсизлиги;
- хусусий мулк ҳуқуқи;
- сайлов ҳуқуқи (турли цензлар билан чекланган бўлса-да).

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик тараққиётининг **иккинчи босқичи** XX асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олган. Бу босқичда социалистик ғоялар ва ҳаракатлар таъсирида инсонларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунчилик тез ривожланган.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқий тўғрисидаги қонунлар алоҳида аҳамият касб этган.

Франция ва Швециядаги социал қонунчилик, 1919-йилги Веймар Конституцияси, Франция ва Италиянинг 1946-йилги Конституцияси бунга яққол мисол бўлади.

Учинчи босқич XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, бу босқичда инсон ҳуқуқларининг "янги авлоди" тўғрисидаги қонунчилик ривожланади. Бу ҳуқуқлар қаторига:

- тинчликда яшаш ҳуқуқи;
- соф ва тоза – муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи;
- ахборот олиш ҳуқуқи кабилар киради.

Бу босқичда инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро қонунчилик тизими шаклланди.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 80 га яқин, Оврўпо Кенгаши томонидан – 160 дан зиёд, ЮНЕСКОда – 70 дан ортиқ, Оврўпада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти томонидан – 30 дан кўпроқ, турли минтақавий халқаро ташкилотлар томонидан ҳам кўплаб инсон ҳуқуқларига оид халқаро шартномалар, конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди.

Ҳозирги кунда ҳаммаси бўлиб инсон ҳуқуқлари бўйича 500 га яқин халқаро ҳужжатлар мавжуд. Бу халқаро ҳужжатларда инсон ҳуқуқларига оид жаҳон демократик андозалари белгилаб қуйилган ва уларнинг миллий қонунлардан устуворлиги тамоёйили аксарият давлатлар томонидан тан олинган.

Дунёдаги ҳар бир давлатда ҳам инсон ҳуқуқларига оид муайян қонунчилик тизими шаклланган. Бу қонунчиликнинг негизини, авваламбор, Конституциялар ташкил этади. Барча давлатлар Конституцияларида инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларига махсус бўлим, боблар ажратилган. Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари жорий қонунларда ўз аксини топган.

Ҳозирги кунда давлатлар ўз Конституцияларида инсон ҳуқуқларига оид қуйидаги муҳим қоидаларни мустаҳкамлаганлар:

1. Демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини тан олиш ва ҳимоя қилиш – бу давлат мажбуриятидир;
2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари каталоги халқаро ҳуқуқий андозаларга мос келиши ва бу соҳада халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги;
3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилганидан бошлаб тааллуқлидир, яъни табиий ҳуқуқ ғоясининг, назариясининг эътироф этилиши;
4. Ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг тенг ва баробар тааллуқлилиги;
5. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг мазмунини ташкил этишлиги;
6. Фуқароларнинг қафолатланган суд ҳимояси билан таъминланиши;
7. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахслар ҳуқуқларини бузмаслиги зарурлиги.

Ўзбекистонда Инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизими қуйидаги **беш таркибий қисмдан** иборат.

Биринчиси: фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларига оид қонунлар-виждон эркинлиги, фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи, судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳақидаги қонунлар.

Иккинчиси: фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларига оид қонунлар-жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, сайловлар тўғрисидаги, касаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунлар.

Учинчиси: фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунлар – мулк, тадбиркорлик, ер, ижара, хусусийлаштириш, истеъмолчининг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар.

Тўртинчиси: маданий ҳуқуқларга оид қонунлар – фан, таълим, маданият, музейлар, кутубхона, маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунлар.

Бешинчиси: инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатлар (кўп томонлама ва икки томонлама) – миллий-ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми сифатида.

Ҳозирги замонда дунё мамлакатларидаги демократия ва инсон ҳуқуқларига оид қонунчиликнинг ўзига хос хусусиятларига;

- инсон ҳуқуқларини тўла амалга оширишнинг ҳуқуқий кафолатларини таъминлаш;
- конституциявий юстиция (судлов)ни ривожлантириш;
- инсон ҳуқуқларига оид халқаро ва миллий институтларни шакллантириш;
- янги демократик институтларни, жумладан омбудсман институтини тараққий эттириш киради.

Ўзбекистон миллий мустақиллигининг самараси бўлиши биринчи Конституция ўзбек халқи учун энг буюк ютуқ ҳисобланади.

Асрлар мобайнида диёримизда тартиб ва интизомга эътибор бериш анъанавий тус олган. Қадимий ҳоконликлар давридан тортиб, Темурийлар давригача ва ундан кейин вужудга келган давлатларда мамлакатнинг мустаҳкамлиги ва миллий манфаатларини кўзлаб турли қонун-қоидалар ишлатилган.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси ушбу мустаҳкам негиз узра курилиб, ўзбек давлатчилиги тарихий тажрибаларининг асораси (шираси) сифатида юзага келди десак янглишмаймиз, чунончи Ўзбекистон Конституциясининг муқаддимасида уни тузишда ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таянилганига ишора қилинади.

Ҳозирги замонда ҳар бир мамлакатнинг қонунлари, айниқса, унинг асосий қонунига унда қанча Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг қадриятлари акс эттирилганига қараб баҳо берилади. Айтиш мумкинки, қонунларга баҳо бериш учун ушбу меъёр энг асосий ва ҳақиқатга мос келадиган ўлчовдир, чунки инсон ҳуқуқини кафолат қилиш учун жаҳоннинг барча давлатлари томонидан тасдиқланган ушбу халқаро декларациядан устун турадиган бошқа ҳужжат йўқ.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси эълон қилинганига 50 йил (1948-1998) тўлиши муносабати билан "Инсон ҳуқуқлари: саволлар ва жавоблар" сарлавҳаси остида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан нашр этилган ҳужжатда бундай дейилган эди: "Инсон ҳуқуқи, усиз яшаб бўлмайдиган бизнинг азалий, табиий ва башарий ҳуқуқимиздан иборатдир. Инсон ҳуқуқи ва асосий эркинликлар бизга ўз инсоний истеъдодимиз, ақл ва виждонимиздан фойдаланиб ўз эҳтиёжимизни таъминлашга имкон беради".

Шунингдек, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг муқаддимасида бундай дейилган: "Башарият оиласи барча аъзоларининг кадр-қиммати ва уларнинг ажратиб бўлмас ҳуқуқларини эътироф этиш, жаҳон миқёсида эркинлик, адолат ва тинчлик негизини ташкил этади. Умумий ассамблея ушбу декларацияни барча инсонлар ва ҳамма миллатларнинг муштарак истаги деб эълон қилади".

Ўзбекистон Конституцияси, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 30 та моддасида киритилган барча қадриятларни қамраб олиб, мукаммал суратда уларни акс эттириши билан, жаҳоннинг йирик ва демократик давлатлари асосий қонунлари қаторида ўзига муносиб ўрин тутди.

Ўзбекистон Конституциясининг Муқаддимасида ўзбек халқи номидан:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғояларига содиқлик эълон қилинади;

иккинчидан, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлиги тан олинади;

учинчидан, инсонпарвар демократик давлат барпо этиши кўзланади;

тўртинчидан, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсад қилиб қўйилади.

Мазкур муқаддимада зикр этилган бу асосий принциплар, бошқа бир неча қоидалар билан бирга Ўзбекистон Асосий Қонунининг ички мазмуни, руҳи ва моҳиятини ифодалаб, унда киритилган 128 модданинг мазмунини қисқача ифодалаб беради

Конституциянинг 13-моддасига биноан, Ўзбекистонда қонунчилик демократик, умуминсоний принципларга асосланиб, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари, олий кадрият ҳисобланади, демократик ҳуқуқ ва эркинликлар, конституция ва қонун билан ҳимоя қилинади. Ушбу модда ўзининг ёрқин ва қомил ифодаси билан, инсон мақомини ва унинг асосий ҳуқуқларини энг юксак ва олий даражага кўтаради.

Ўзбекистон Конституциясининг энг муҳим томонларидан бири шундан иборатки, бу соҳада фақатгина умумий принципларни зикр этиб ўтиш билан чекланиб қолмай, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини айрим бобларда кенг кўламда акс эттириб, уларнинг ҳимояси учун қафолат берилади.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясида зикр этилган инсон асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари ифодасини Ўзбекистон Конституциясининг қуйидаги моддаларида яққол кўриш мумкин:

1. тенг фуқаролик ҳуқуқи (21- модда);
2. яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиш (24- модда);
3. ҳар кимнинг эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгаллиги, қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмаслиги (25 - модда);
4. ҳеч кимнинг қийноққа солинмаслик ва айби аниқланмагунча айбдор ҳисобланмаслик ҳолати (26- модда);
5. фуқаролар турар жойи, телефон ёзишмалари дахлсизлиги (27- модда);
6. сўз, фикр ва эътиқод эркинлиги ва уни тарқатиш ҳуқуқи (29- модда);
7. дин ва виждон эркинлиги (31- модда);
8. фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи (32 - модда);
9. мулкдорлик ҳуқуқи ва эркин касб танлаш (38-39- моддалари);
10. қонунга мувофиқ сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмалари ташкил этиш (56- модда)
11. сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи (117- модда) ва бошқа кўп моддаларда халқаро миқёсда эътироф этилган инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари ўз муносиб ўрнида ҳар томонлама акс эттирилиб, конституция ва бошқа қонунлар билан қафолатланган.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг учинчи моддаси: "Ҳар ким яшаш ва дахлсизлик ҳуқуқига эга".

Ўзбекистон Конституциясининг 24-моддаси: "Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир". Шунингдек, 25-моддада "Ҳар ким эркин ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга" деб таъкидланади.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 19-моддасида ҳеч кимни ўзбошимчалик билан ҳибсга олиш ва қамоқда сақлаш мумкин эмаслиги таъкидланса, Ўзбекистон Конституцияси 25-моддасининг иккинчи хат бошида "Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас" дейилади.

Юқорида берилган қисқа мисоллардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Конституциясида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг барча кадриятлари

етарли даражада ва тўлароқ шаклда ифода этилиб ҳимоя қилинган. Масалан, 24-моддада "Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир" ибораси билан инсоннинг яшаш ҳукуқи ва шахсий дахлсизлик ҳукуқи жиддий суратда ҳимоя остига олинган.

Хулоса қилиб айтганда, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси барча демократик қоидалар, умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган барча давлатлар томонидан тасдиқланган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг барча қадриятларини ўзида акс эттирган миллий-тарихий ҳужжатдир.

Конституция ўзбек халқига миллий, демократик ҳуқуқий давлат соясида яшаш учун ҳуқуқий шароит яратиб бериб, уларни бозор иқтисодиётига ва бу йўлдан янги ҳаёт уфқлари томон йўллаб боради ҳамда Ўзбекистон Республикасига жаҳон миқёсида буюк демократик давлатлар қаторида юксак ва эътиборли ўрин тутиш учун ёрдам беради.

ФЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон», - 96б.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асоосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

16-мавзу. Жамиятнинг иқтисодий асослари

Режа:

1. Конституциявий тузум тушунчаси ва унинг таркибий қисмлари.
2. Иқтисодий тизим тушунчаси. Бозор муносабатлари. Иқтисодий тизимнинг конституциявий тамойиллари.
3. Мулк шакллари. Хусусий ва оммавий мулк.
4. Мулкдорларнинг бурчлари. Умуммиллий бойликлардан фойдаланиш.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида муаззам умуминсоний қадриятлар теран ифодасини топди. Унда ўзбек давлатчилиги ривожланишининг тарихий тажрибасига таяниб, инсонпарвар, демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш бўйича муҳим вазифа белгиланди.

Бугун Ўзбекистон халқи улғ аждодларининг анъаналарини, урф-одатларини давом эттириб, тақдирини ўз қўлига олиб, қаддини ростлаб, эл-юртимизда осойишталик, барқарорликни, миллатлараро аҳилликни ва фуқароларнинг тотувлигини асраб-авайлаб яъни тарихий шароитда ўз келажагини курмоқда, миллий давлатчилигини тикламоқда¹. Ўзбекистон Республикасида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуриш муҳим мақсадли вазифалардан бири бўлиб, у халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормалари асосида, тараққий топган давлатларнинг ҳуқуқий давлат қуришдаги тажрибаларидан етарли меъёрга фойдаланилиб, мамлакатимизда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланган ҳолда амалга оширилади.

Ривожланган фуқаролик жамияти бўлмаган жойда давлат ва шахс зиддияти ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни биров тенглаштириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Қолаверса, ҳуқуқий давлатни ҳам ривожланган фуқаролик жамиятисиз тасаввур қилиш қийин. Чунки, пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир¹.

Биз фуқаролик жамиятини кенгроқ тасаввур этадиган бўлсак, демократия, қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқлари каби тушунчаларни бу ҳодисанинг белгиловчи категориялари дейиш мумкин. Ислохотларнинг амалиётдаги тадбиқи ана шу тушунчаларнинг назарий ишланмаларига асосланади.

Фуқаролик жамияти ҳуқуқий давлатнинг негизи, бош заминидир. Фуқаролик жамиятининг моҳияти жамият ва давлат бажарадиган вазифалар тизимининг хилма-хиллиги билан белгиланади. Фақат кенг сиёсий, ижтимоий иқтисодий ҳуқуқларга эга бўлган шахсгина фуқаролик жамиятини ривожлантириши, бинобарин, унинг ривожланиш омили бўлиши мумкин. Зеро, фуқаролик жамиятининг айрим тамойиллари ўтмишда ўтган Шарқнинг буюк мутафаккирларимизнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ўз ифодасини топган. Уларнинг сиёсий-ҳуқуқий концепцияси ҳуқуқнинг сиёсий тартиботлардан устунлиги ҳақидаги ғоя билан йўғрилган. Бу борада IX-XI асрларнинг Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино сингари мутафаккирлари, файласуфлари, умуман, тараққийпарвар алломаларининг ғоялари алоҳида қизиқиш уйғотади.

Уларнинг фикрича, бундай давлатнинг асосий вазифаси ўз фуқароларининг моддий аҳволини яхшилаш, тарбиялаш ҳақида ғамхўр бўлиш, адолат ўрнатиш, халқни маърифатли қилиш, эзгулик ва юксак маънавиятни тарқатиш, ўз фуқароларининг ҳаёти, соғлиги, шаъни, кадр-қиммати, мол-мулкни муҳофаза этиш, фан ривожини учун шароит яратиш, тартибот ва қонунчиликни таъминлаш, лавозимли шахслар фаолияти устидан назоратни амалга ошириш ва ҳоказолардан иборат.

¹ Ёадеиға Ё.А. Аёсааі ісіа аа іаіа аааіа іеіеі. 2 0іі. 0. “ісааёеііі”, 1996, 92 аа0.

¹ Ёадеиға Ё.А. Ё0-ёё аааёа0ааі ё0-ёё ааіёу0 п0д0. - 0. 0а0°. 1998. 49 аа0.

Фуқаролик жамияти - кишилар ўртасидаги объектив, ўзаро зарурий таъсир доираси бўлиб, унда ҳуқуқ ҳамда қонун устуворлиги асосида киши бир вақтнинг ўзида бошқа кишиларнинг мақсадларини амалга оширишга хизмат қилиш баробарида, ўз манфаатларини амалга оширади. Фуқаролик ҳолатини бирдамликнинг ижтимоий механизмларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Зеро, улар инсон ва жамият муносабатларини уйғунлаштиради. Бинобарин, жамият - гуруҳнинг барча аъзолари учун муштарак бўлган диний эътиқод ҳамда ҳис-туйғуларнинг уюшган мажмуаси ҳамдирки, у жамоавийликнинг моҳиятини ташкил қилади. Бундан ташқари, у - ижтимоий муносабатлар орқали бирлашган турли ижтимоий вазифалар тизимидир.

Шундай қилиб, фуқаролик жамиятининг ривожланиши шахс манфаатларининг бошқа барча манфаатлардан устувор даражада ривожланиши билан боғлиқ, яъни бу "шахс-жамият-давлат"га оид конституциявий принципнинг амалий ифодасидир. Бундай ҳолат ҳуқуқсиз, мазкур манфаатларни қонунлар шаклида ифода этадиган ва ҳимоя қила оладиган ҳуқуқий давлатсиз мавжуд бўла олмайди.

Ҳуқуқий давлат - инсон ҳуқуқларини амалий таъминлаш тамойилини бажаришга қодир идорадирки, у расмий ҳуқуқларни қайд этиш билангина чекланмайди, балки ана шу ҳуқуқларни қафолатлайди, уларни амалга ошириш воситаларини юзага чиқаради. Бундай давлатда халқ ҳокимияти ёки иродаси шахс манфаатларини амалга оширишнинг асосий йўналишларини ақс эттириб, унинг мажмуаси миллий манфаатларни ташкил этувчи қатъий талабли бўлади. Инсон манфаатлари устувор жамиятда турли қатламларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари ва қадриятларидан миллат манфаатлари таркиб топади. Шу асосда қонунлар, жамият ва давлат тартиботлари шаклланади, изчил ислохот сиёсати олиб борилади.

Фуқаролик жамиятини инсон эркинлиги ва ҳуқуқлари тушунчасидан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Зеро, жамият айнан шулардан таркиб топади ва улар учун ўз тартиботларини ривожлантира боради. Фақат шундай ҳолдагина, айни пайтда, халқнинг ўз-ўзини бошқариши асосида иқтисодий эркинлиги, инсон ҳуқуқлари, шахс кадр-қиммати муайян мазмун билан бойийди, давлат эса тараққиётнинг илгарилаб бориши учун муайян омилга эга бўлади. Шунинг учун "мулкдорлар тоифасига кенг йўл очиш керак, токи у жамиятнинг етакчи ҳаракатлантирувчи кучига, жамиятнинг масъул шахсига айлانسин"⁶⁴.

Умуман олганда, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш - Асосий қомусимизнинг энг буюк мақсадидир. Конституциямизда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ғояси ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, балки Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг барча асосий ғоя ва қоидаларини ўзига сингдирганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Асосий қомусимизда эътироф этилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ғояси кейинги вақтларда қабул қилинаётган қонунларда янада мустаҳкамланмоқда.

Мамлакатимизда қурилаётган демократик ҳуқуқий давлат ва инсонпарвар фуқаролик жамияти мулк шакллариининг янги тизими, қудратли ишлаб чиқариш кучлари ва воситалари, илғор фан ва маданият барпо этиш, халқ фаровонлигини ошириш, такомиллаштириш, эркин шахсни ҳар томонлама камол топтиришга қўлай шароитлар вужудга келтираётган жамиятдир.

Мустақиллик Ўзбекистон халқлари ҳаётида янги тарихий даврни бошлаб берди ва у Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўзининг ҳуқуқий асосига қўйилди. Ўзбекистон Республикаси ХII чақириқ Олий Кенгашнинг ХI сессиясида 1992 йил 8 декабрда мустақил Ўзбекистон давлатининг Конституцияси қабул қилинди⁶⁵. Ўзбекистон халқи илк маротаба ўз давлат мустақиллигига эга бўлди ва бу буюк тарихий воқеа унинг Конституциясида тантанавор тарзда мустаҳкамлаб қўйилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг, мулкчилик шакллари ўзгариши билан, инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари соҳасида бутунлай туб ўзгаришлар ясалди.

⁶⁴ Ё.А. Ёадовил. Аёс ёаёаааёёёёёё ёс ёёёёёё аёёаи °одй°ааёёс. -О. "йсааёёёйй" 2000 ёёё, 159 ааё

⁶⁵ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.-Т. йсааёёёйй, 1992. 48 а.

Мамлакатимизда борпо этилаётган фуқаролик жамиятида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари алоҳида эътироф этилган бўлиб, Конституциянинг 36-39 моддаларида унинг иқтисодий ҳуқуқлари белгиланиб, улар давлат томонидан кафолатланади. Жумладан Конституциянинг 36-моддасида "ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли" эканлиги, яъни ҳар бир инсон дунёга келиши билан, баъзи ҳолларда она қорнидалигидаёқ маълум миқдорда мулк ҳуқуқига эга бўлиши ва вафот этгунга қадар бу ҳуқуқ унинг мутлоқ ҳуқуқи эканлиги конституциявий норма тарзида мустаҳкамланган.

Мулкка эгалик ҳуқуқи, ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқи, меҳнатнинг оқилона шарт-шароитларига эга бўлиш ҳуқуқи, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқалар Конституциямизда илк бор мустаҳкамланди. Бошқа ҳуқуқ ва эркинликлар (меҳнат, таълим олиш, ижтимоий таъминот ҳуқуқлари, илмий техника, ижод эркинлиги ва бошқалар) ҳозирги замон ва келажакни ҳисобга олган ҳолда мазмунан бойитилди.

Инсоннинг иқтисодий ҳуқуқлари қонун ҳужжатларида мустаҳкамланиб, мулкчилик муносабатларига алоҳида эътибор берилди. Шунинг учун мулкка бўлган ҳуқуқ нафақат Конституциянинг 36, 53, 54-моддасида, балки Фуқаролик Кодексида², "Мулкчилик тўғрисида"³ги "Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги "Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги тўғрисида"ги қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган.

Ўзбекистон Конституциясининг "Жамиятнинг иқтисодий негизлари"га бағишланган XII бобининг 53-моддасида мамлакат иқтисодий асосини ташкил этувчи "бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шаклларидаги мулк ташкил этиши, давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқий устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилиши" кафолатланиши тўғрисидаги конституциявий норма белгиланиб, у ўз ўрнида мамлакат иқтисодий муносабатларини тартибга солувчи конституциявий принцип ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли, яъни у бирор бир номоддий, моддий неъматга эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва тасарруф қилишга ҳақли.

Ушбу қоида Асосий қонунда белгиланган бўлиб, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг учинчи гуруҳи бўлган иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларга мансуб қоидаларда ҳам ўз аксини топди. "Энг асосий ижтимоий институт бўлган мулкка (асосан, хусусий мулкка) муносабатнинг ўзгариши - деб таъкидлайди И.Каримов, бутун жамиятни ва хусусан, иқтисодий ҳаётни демократиялашнинг бош бўғини бўлди. Жамиятни сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий янгилаш асосан янги мулкчилик муносабатлари орқали ўтади"¹.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Ҳар бир инсон ўзи хоҳлаган ишда меҳнат қилади. Бирор ишни қилишга ҳеч ким мажбурламайди. Мажбурий ишга жалб қилишга фақат қонунда кўрсатилган ҳоллардагина йўл қўйилади..

Ўзбекистон Республикаси ва унда истиқомат қилувчи барча халқлар билан биргаликдаги умумий манфаатлари мос келувчи жамият иқтисодий тараққиёти учун муҳим бўлган ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий ислохотларни амалга ошириш зарур эди.

² Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида.

³ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. «Ўзбекистон» 1998, 558-559-бетлар.

мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, шу билан бирга халқ хўжалигининг барча тармоқларида ислохотни босқичма-босқич амалга ошириб бориш ва ривожлантириш муҳим аҳамиятига эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти аграр соҳадаги иқтисодий ислохотлар жараёнини чуқурлаштиришни таъминлаш, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар)ни шакллантириш, мулкый пайлар ва оилавий пудрат тизимини жорий этиш асосида қишлоқда ҳақиқий мулкдорлар синфини шакллантириш мақсадини амалга ошириш борасидаги вазифаларни белгилаб берди.

Қонун ишлаб чиқариш жараёнинг учинчи ва ғоят фаол ривожланиб бораётган йўналиш - хўжалик юритишнинг ва институционал ўзгаришларнинг бозор шароитларига мос келадиган янги механизмини яратиш эди. Бу йўналишда корхоналар ва ташкилотлар янги бозор инфраструктурасининг вужудга келишини таъминлайдиган хўжалик фаолиятининг ҳамма томонларини тартибга солувчи қонунлар ва меъёрий ҳужжатларнинг улкан мажмуидан иборатдир.

Иқтисодиётнинг турли соҳаларида хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва иқтисодий эркинлик борасидаги мақомини белгилаб берадиган қонунлар қабул қилинди. Кооперация тўғрисидаги, қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисидаги, фермер хўжалиги тўғрисидаги, деҳқон хўжалиги тўғрисидаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир. Ушбу қонунларда мамлакат янги хўжалик механизмининг асосий қоидалари илк бор баён қилиб берилди. Бу қоидалар иқтисодий манфаатдорликка, фойдага ва ўз фаолиятининг натижалари учун моддий жавобгарлик масъулиятига асосланади.

Бозор инфраструктурасини яратиш ва унинг фаолиятига хос жараёнларни тартибга солишни таъминлайдиган қонун меъёрлари фаол шакллантириб борилди. Уларнинг асосий қоидалари банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги, пул тизими тўғрисидаги, тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг эркинлиги тўғрисидаги, суғурта тўғрисидаги, товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида, биржалар ва биржа фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатлари қабул қилинибгина қолмай, балки чуқур таркибий ва муайян тизимдаги ўзгаришларнинг қудратли манбаидир.

Энг муҳими, "халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидаларини тан олган ҳолда" Ўзбекистон Республикаси ҳам халқаро иқтисодий муносабатларда тенг ҳуқуқли субъект эканлиги эътироф этилди.

Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг етакчи халқаро молиявий ва иқтисодий ташкилотларга аъзолиги тўғрисида, валютани тартибга солиш тўғрисида қабул қилинган қонунлар, асосий халқаро пактлар ва битимларнинг Ўзбекистон томонидан имзоланиши мамлакатимиз ташқи алоқаларининг ривожланиши тарихида сифат жиҳатидан янги саҳифа очди.

Иқтисодиётимизга чет эл инвестицияларини кенг жалб этиш, хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари ва манфаатлари ишончли ҳимояланишининг кафолатлари таъминланиши бўйича қонун асослари қабул қилинди. Бу Ўзбекистоннинг келажаги учун алоҳида аҳамиятга эга чет эл инвестициялари ташқи дунё билан жонли алоқада, бўлибгина қолмай, балки чуқур таркибий ва муайян тизимдаги ўзгаришларнинг қудратли манбаи ҳамдир.

Инсоннинг конституций ҳуқуқлари, ижтимоий кафолатларини ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашни таъминлайдиган қонунлар ишлаб чиқилди. Инсон, жамоат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва эркинликларини, виждон ва дин эркинлигини тартибга солувчи асосий қонунларнинг тайёрланиши, муҳокама этилиши ва қабул қилиниши қонун чиқариш фаолиятида жамоат бирлашмалари, нодавлат ва нотижорат ташкилотлари, аҳолининг иш билан бандлиги, ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш, фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти, таълим, ёшларга доир давлат сиёсатининг асослари, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида қонунлар муҳим аҳамият касб этади.

Бу қонунлар бозорга ўтишнинг мураккаб шароитларида аҳолининг энг муҳтож табақалари манфаатларини қонун кучи билан ҳимоя қилишгагина эмас, балки одамларнинг

маънавий, ижодий имкониятларини намоён қилишга, ислохотлар учун мустаҳкам ижтимоий замин яратишга ҳам имкон берди.

Ижтимоий ҳимоя воситаларининг бири сифатида иш ҳақи мунтазам равишда ошириб
борилмоқда. Барча тоифадаги мактабларнинг муаллимлари, мактабдан ташқари муасасалар,
олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари ва илмий ходимлари,
ижодий ва тиббий ходимларни ижтимоий ҳимоялаш ва уларни қўшимча моддий таъминлаш
бўйича қўшимча имтиёзлар берилди.

Қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиш кўп жиҳатдан янги ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий маданиятни шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, ҳуқуқий маданият даражаси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки уларнинг бажарилиши билан белгиланиши яхши маълум. Шунинг учун бозор иқтисодиёти сари бораётган йўлимиз биз учун ҳуқуқий тарбия мактаби бўлмоғи даркор. Бинобарин, бундан келиб чиқадиган муҳим сабоқ шуки, қонунга амал қилган ҳолда яшаш ва меҳнат қилишни ўрганишимиз, ўз ҳуқуқ ва эркинликларимизни қонун орқали ҳимоялашни, ўз мажбуриятларимизни оғишмай бажаришни ўрганиб олишимиз керак. Бошқа одамларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларига ҳурмат билан муносабатда бўлишни ўрганиб олиш лозим.

Ҳозирги вақтга келиб бозор муносабатларининг зарур шarti ва негизи бўлган кўп укладли иқтисодий шакллантириш учун имкониятлар очиб берадиган барча ҳукукий меъёрлар яратилди ва яратилмоқда. Бу жараёнда асосий вазифа ҳозирги шароитларга мос келадиган қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш билангина чекланмасдан, балки уларга оғишмай амал қилинишини таъминлашдан иборат бўлган давлатнинг турли функцияларни бажарувчи давлат органлари тузилди.

Иқтисодиётни ислоҳ қилиш йўлидан бораётган мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантириш, кичик ва ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш катта аҳамиятга эга. Яъни, иқтисодий ислохатларнинг бугунги босқичидаги энг муҳим ва долзарб вазифа - мулкий муносабатларни тубдан ўзгартирмоқдир. Унинг туб моҳияти мулкнинг ҳақиқий эгалари қўлига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик учун кенг йўл очиб бериш ва мулкдорда янги мулк эгаси ҳиссиётини тарбиялашдан иборат. Шунинг учун ҳам истиқлолимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб мулкчиликнинг турли шакллари ривожлантириш давлатимиз томонидан қўллаб-қувватлаб келинмоқда.

Самарали ислохотлар натижасида иқтисодиётда давлат мулкани хусусийлаштириш ҳамда тадбиркорлик ташаббуси учун имкониятлар яратиб бериш ҳисобига мулкчиликнинг нодавлат хусусий ва бошқа шакллари қарор топди.

Бозор механизмларини ҳамда хусусийлаштирилган мулкни шакллантириш билан боғлиқ биринчи гуруҳ вазифаларини ҳал қилишда оммавий суръатда давлат тасарруфидан чиқариш жараёнининг ҳукукий жиҳатдан маваффақиятли таъминланганлиги алоҳида рол ўйнади. Бунда "давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўп укладли бозор иқтисодиётини шакллантиришда муҳим ўрин тутиши керак... Корхоналарни хусусийлаштириш жараёни устун

ҳолатда ижарага бериш, акциялаштириш, корхоналарнинг жамoa мулки шаклига ўтиши
принциплари асосида амалга оширилди"¹.

1991 йил 19 ноябрда ижтимоий йўналишга эга бўлган бозор иқтисодётини вужудга келтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси давлат мулкини ўзгартиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини белгилаб берувчи Ўзбекистон Республикасининг "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги Қонуни қабул қилинди. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали икки муҳим вазифани ҳал этиш мақсад қилиб олинган эди.

Биринчидан - мулкни ҳақиқий ўз эгасига топшириш яъни мулкдан самарали фойдаланишни ташкил этиш. Бу ерда тўла маънода хусусийлаштириш амалга оширилиб, жисмоний шахсларга ва давлатга таллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг

¹ Èàðeñà. È.À. ;çáàêêeñoí: ìèèèè ènoè°eíē, è°oèñà, ñè.ñàò, ìàòêòðà. Ò. ;çáàêêeñoí, 1996. 72 áàò.

давлат мулки объектларини ёки давлат хўжалик жамиятларининг акциялари давлатдан сотиб олинди. Шу аснода давлат ва умумхалқ мулки деб эътироф этилган, аслида эса эгаси йўқ мулкнинг қаровсиз қолиши ва унинг тақдири ҳеч кимни қизиқтирмаслиги каби боқимандаликка чек қўйила бошлади. Бу жараённинг узвий давоми бўлган "ўзига қарашли бўлган мулкни сақлаш, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдор зиммасидир" деган қоида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 174-моддасида ҳам мустаҳкамланди.

Иккинчидан, бу кўп укладли бозор иқтисодиётини ҳамда ҳақиқий рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришнинг зарурий шarti булган, давлат корхоналари ва ташкилотларини жамоа, ижара корхоналарига, хўжалик жамиятлари ва ширкатларига, давлатга қарашли бўлмаган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантириш йўли билан давлат монополиясида бўлган мулкчиликка барҳам берилди.

Хусусийлаштиришни кенгайтириш, мулк шакллари тубдан ўзгартиришдан кўзланган мақсад мулкни чинакам мулкдорлар қўлига топшириб, уларда мулкдорлик туйғусини шакллантириш ва бозор инфраструктурасини ташкил этиш қоидаларини узида мужассам этиб, мамлакат иқтисодиётини олға силжитишнинг муҳим шarti бўлиб қолмоқда.

Жамиятнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш билан чамбарчас боғлиқ эди. Зеро, ҳеч қайси бир жамиятни мулкчилик муносабатларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Инсоният яралгандан буён ҳозирги давргача бўлиб ўтган тараққиёт жараёнида мулкнинг турли кўринишлари маълум бўлиб, мулкчилик муносабатлари таъсирида ҳар бир жамият маълум миқдордаги ривожланишига сезиларли таъсир этиб келган. Маълумки, кишилиқ тараққиёти дунёнинг барча мамлакатлари ва минтақаларида турли даврларда, турли ҳолатларда юз бергани билан, шаклан ва мазмунан айна бир хил тартибда амалга ошган. Жумладан, мулкчилик, мулкка муносабат жамият табиий тараққиётининг ва кишилар дунёқараши ҳамда эҳтиёжларининг маҳсули сифатида шаклланган.

Демак, Ўзбекистон Республикасида ҳам жамиятнинг иқтисодий негизи иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил этувчи, халқнинг моддий манфаатларига хизмат қилувчи мулк муносабатларга боғлиқ.

Собиқ Иттифоқ даврида мулк шакллари асосий ва кўп қисми фақат давлат қўлида тўпланиб қолганлиги республикамизнинг иқтисодий тараққиётига тўсқинлик қилаётганлиги аниқ сезилди. Шу сабабли мулкни давлат тассаруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш юзага келиб, у асосий муаммолардан бирига айланиб қолди.

Бозор иқтисодиёти ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг энг мураккаб ва жамият иқтисодий тараққиёти учун ўта муҳим омилдир.

Жамият иқтисодий тараққиётининг асосини ташкил этувчи мулк - табиат бойлиқларини, ишлаб чиқариш воситаларини ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини муайян шахслар ёки уларнинг жамоалари томонидан ижтимоий ўзлаштиришга асосланган шахслар ўртасидаги муносабатлар натижаси бўлиб, бунда бирор мол-мулкнинг кимга тегишлилиги аниқ белгилаб қўйилади. Биз яшаётган жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши ҳам мана шу мулк асосида, унга нисбатан мулк ҳуқуқининг кимга тегишли эканлиги билан белгиланади.

Мамлакатимизда мулк муносабатларни ривожлантириш мулкдорлар тоифасини шакллантириш бўйича бир неча босқичда ислохотлар олиб борилди. Чунки Собиқ Иттифоқда маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти давлатнинг ўта марказлашган тоталитар, бюрократик мулкка асосланган, шахсларда эса мулкка нисбатан хўжасизлик, эътиборсизлик ҳоллари кўпайиб, моддий манфаат кўриш омили чекланган эди.

Эндиликда эса ижтимоий-сиёсий тузум давлат бошқаруви демократик принциплар ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормаларига асосланганлиги туфайли мулкка

бўлган эътибор ўзгарди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасига мувофиқ "Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли" бўлиб, унда халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормалардан бири ҳисобланган "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси"нинг 17-моддасида белгиланган қоида ўз ифодасини топган. Барча шаклдаги мулкнинг дахлсизлиги ва тенглиги алоҳида эътироф этилди.

Мамлакатимизда мулкчиликнинг ҳамма шакллари баб-баравар ҳимоя қилиниши қонун билан кафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилган. Мулкнинг дахлсизлиги шунингдек, мулкдорнинг мулк ҳуқуқлари қонун билан кафолатланади ва мулкдор бу ҳуқуқлардан фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин. Мулк ҳуқуқи муддатсиздир. Яъни мулк эгаси ўзига тегишли бўлган мулкдан абадий фойдаланиши, ўзининг мулк ҳуқуқини ҳоҳлаган вақтда тасарруф қилиши мумкин. Чунки, мулк ҳуқуқи фақат мулкдорга тегишли бўлади.

Мулк ҳуқуқи тушунчаси замирида шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек, ўзининг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи етади. Демак, Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқига эга бўлган ҳар бир шахс қонуний асосларда вужудга келтирган мулкдан ўз хоҳишига кўра ва ўз манфаатларини кўзлаб эғалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Бироқ, мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқладиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Шунинг учун ҳар бир шахс яхши англаб олиши керакки, мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш инсонга берилган ҳуқуқ сифатида қаралса-да, ўз ўрнида мулк ҳуқуқи, мулкдорлик туйғуси маълум даражада масъулиятни ҳам юклайди. Яъни мулк бу нафақат ҳуқуқ, балки масъулият ҳамдир.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, фаолият кўрсатаётган юридик шахслар ҳамда давлат мулк ҳуқуқининг субъектлари бўлиши мумкин.

Мулк ҳуқуқининг объектлари: ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дўниси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, шу жумладан бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб ускуналар, хом ашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек интеллектуал мулк объектлари бўлади.

Мулк ҳуқуқининг мазмуни унинг объектив ва субъектив маънодаги тушунчасидан, шунингдек, мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқларидан иборат.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари деганда, мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ёки унинг бекор бўлиши билан боғлиқ бўлган юридик фактлар назарда тутилади.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари жамиятнинг иқтисодий тизимида ўз ифодасини топади. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиши дастлабки ва ҳосила асосларга бўлинади. Мулк ҳуқуқининг вужудга келишини билдирадиган дастлабки асослар бўйича мулкка нисбатан эғалик ҳуқуқи илгари ҳеч кимга тегишли бўлмаган мулкка нисбатан ёки аввалги мулк эгасининг ҳуқуқи билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади. Бунда: табиат неъматларини ўзлаштириш, ишлаб чиқариш тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш натижасида янги ашёларни вужудга келтириш, хусусийлаштириш, национализация (миллийлаштириш) қилиш, мусодара қилиш, эгасиз мулкнинг суд қарори билан давлат ихтиёрига олиниши, эгаси бўлмаган мулкка ёки эгаси бўлса ҳам ҳўжасизлик билан сақланаётган мулкка, эгалари томонидан белгиланган муддатларда талаб қилиб олинмаган мулкларга, шу жумладан топилган ашёлар, ҳазиналарга нисбатан мулк ҳуқуқини олиш (бошқа усулда яширилган нарсалар) асосида вужудга келади. Шу сингари битим ва шартномалар тузиш, мерос олиш натижасида ҳосил қилиш йўли билан вужудга келади.

Мулк ҳуқуқи мулкдорнинг ихтиёрий суръатда мажбуриятни бажариши, мулкдорнинг мол-мулк тақдирини ҳал қиладиган бир томонлама қарор қабул қилиши, суд қарори асосида

мол-мулкни олиб қўйиш (сотиб олиш) йўли билан, шунингдек мулк ҳуқуқини бекор қилувчи қонун ҳужжатларига асосан бекор бўлади. (ФК 197-модда)

Давлат мулк шакллари ривожлантириш учун зарур ҳуқуқларнинг тенглигини таъминлайди ва унинг ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Мулк шакллари бундай туркумлаштириш учун мулк субъекти мақоми ва мол-мулк режимини узвий бирлиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикасида хусусий ва оммавий мулк мустаҳкамланган.

Хусусий мулк: Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мулкчиликка бағишланган нормалар дастлабки йўналиш берувчи принцип бўлганлиги учун мулкчилик тўғрисидаги бир бутун комплекс қоидалар Фуқаролик кодекси ва "Мулкчилик тўғрисида"ги қонунида мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида "Хусусий мулк ҳақида кўрсатилиб, у бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги ҳамда мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин" деб белгиланган. Хусусий мулкнинг Асосий қонунда мустаҳкамланиши, унинг бозор муносабатларида ҳуқуқий тартибга солинишини белгилайди, ҳамда уни бошқа мулк шакллари билан тенг шароитларда ҳимоя қилинишини кафолатлайди.

Асосий Қонунда хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги белгиланган илк қонунларда кўпчилик бу қоида мазмунини тушуна олмадилар. Чунки, олдин ишбилармонлик, тадбиркорлик йўли билан топилган ҳар қандай даромад меҳнатсиз фойда ҳисобланиб, фуқаролардан тортиб олиниб, фуқароларнинг тадбиркорлик фаолияти жиноят деб ҳисобланган. Эндиликда "...биз кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтириш вазифасини қўймоқдамиз. Бунда устуворлик хусусий мулкка, кичик ва ўрта бизнесга берилади"¹.

Хусусий мулкнинг мазмунини ташкил этувчи норма "Хусусий мулк ҳуқуқи шахснинг қонун ҳужжатларига мувофиқ тарзда қўлга киритган мол-мулкка эгалик қилиши, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир" деган қоида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 207-моддаси белгиланган. Яъни мерос тариқасида, ишлаб чиқаришда ўз меҳнати билан шахсан иштирок этиш, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш, битимлар тузиш, ёлланма меҳнатдан фойдаланиш тартибида ҳамда қонунда таъқиқлаб қўйилмаган бошқа асосларда олган ҳуқуқидир.

Хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари фуқаролар, хўжалик ширкатлари ва жамиятлари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар ва давлатга қарашли бўлмаган бошқа юридик шахслардир.

Хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари доираси жуда кенг бўлиб, улар: уй-жойлар, хонадонлар, дала ҳовлилар, экинлар, ҳайвон ва паррандалар, уй-рўзғор буюмлари; акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар; ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, савдо ва бошқа хўжалик фаолияти соҳасида корхоналар, мулккий комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуна, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари; ихтиролар, селекция ютуқлари, саноат намуналари ва интеллектуал фаолиятнинг (мулкнинг) бошқа натижалари; истеъмол қилишга ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган ҳар қандай мол-мулк қонунларга мувофиқ, хусусий мулк бўлиши мумкин, айрим мол-мулк турлари бундан мустасно. Ушбу объектлар хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқароларга ҳам, юридик шахсларга ҳам тегишли бўлиши мумкин.

Оммавий мулк: Оммавий мулк таркибига қуйдагилар киради: Ўзбекистон мулки; маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки.

Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган мулк шаклларининг асосий турларидан бири Ўзбекистон Республикаси давлат мулкдир.

¹ Ё.А. Ёадеиё. Ҷаъеиёи ООИ аёд аснә|аёеа: оааёнеёеёеа оа%аёе, ааё°аёёёеёё оаёёеаёе аа оаёа°е, оёёаёеаёеаёе. -О. "Ҷаъеиёи" 1997, 197-ааё.

Ўзбекистон Республикаси ҳалқи давлат мулкининг субъектидир. Мулкий ҳуқуқни халқ номидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва улар ваколат берган давлат бошқаруви органлари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг мутлоқ мулкига: ер (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, тартибда ва шартларда мулк қилиб берилган ерлардан ташқари) ер ости бойликлари, ички сувлар, жумҳурият ҳудуди доирасидаги ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан иборат. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва идора органларининг мол-мулки: республика халқларининг маданий ва тарихий бойликлари: республика бюджетининг маблағлари, республика ва давлат аҳамиятидаги банклар, суғурта заҳира фондлари ва бошқа давлат фондлари: давлат аҳамиятига молик корхоналар, давлат олий ўқув юртлари, ижтимоий-маданий соҳа объектлари ҳамда давлатнинг республика истиклолини ва иқтисодий мустақиллигини таъминловчи бошқа мол-мулклар қиради.

Давлат талаб-эҳтиёжларини таъминлаш учун Қорақалпоғистон Республикаси томонидан ер майдонлари ҳамда бошқа табиий заҳиралар ва объектларни бериш тартиби Қорақалпоғистон Республикаси билан Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мулкига маъмурий-ҳуқуқий тузилмаларнинг мулки қиради. Давлат мулкини тасарруф этиш ва бошқаришни халқ (маъмурий-ҳудудий тузилма аҳолиси) номидан тегишли халқ депутатлари Кенгашлари ва улар ваколат берган давлат бошқаруви идоралари (мас: ҳокимлар) амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилмаси бюджет ёки бошқа маблағлар ёхуд улар ихтиёридаги корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг маблағи ҳисобига ҳосил қилинади ёки сотиб олинadиган мулк тегишли равишда Ўзбекистон Республикасининг мулки ёки маъмурий-ҳудудий тузилманинг мулки бўлади.

Давлат мулкини аҳамияти шундаки, давлат тасарруфида стратегик аҳамиятга молик масалалар муҳим иқтисодий ва ҳўжалик масалалари бўйича, пул ва валюта муомаласи бўйича қарорлар қабул қилиш, ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш, экология масалалари, умум республика транспорт ва муҳандислик коммуникацияларини ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш каби ва бошқа масалаларни ҳал этиш муҳимдир.

Ширкат (жамоа) мулки: Бундай мулк шакллари умумийлик хусусиятига эга бўлиб, эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқларига кўра мол-мулк мулкдорлардан ҳар бирининг мулк ҳуқуқидаги улуши аниқлаб қўйилган (улушли мулк) ёки бундай улушлар аниқлаб қўйилмаган (биргаликдаги мулк) ҳолда умумий мулк бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасида ширкат (жамоа) мулкининг субъектлари ва объектлари кўрсатилган. Ширкат (жамоа) мулки оилавий мулкни, маҳалла мулкини, шунингдек, кооперативларнинг, ижара, жамоа корхоналарининг мулкини, жамоат ташкилотлари ва диний ташкилотларнинг, турли ҳўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, ассоциациялар ва юридик шахс ҳисобланган бошқа бирлашмаларнинг мулкини ўз ичига олади. Коллектив мулкнинг ҳосил бўлиши ва кўпайиб бориши давлат корхоналарини ижарага бериш, давлат корхоналарини ҳўжалик жамиятларига айлантириш, фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг мол-мулкини кооперативлар ва бошқа ҳўжалик жамиятлари ҳамда ширкатларни тузиш учун ихтиёрий бирлаштириш билан таъминланади.

Ширкат мулкига оилавий мулк қиради. Оила аъзоларининг мулки оилавий мулкдир. Бу мулк оила аъзоларининг эҳтиёжларини қондириш, уй-рўзгор ва ёрдамчи ҳўжаликни юритиш учун ҳамда даромад олиш мақсадида қонунда рухсат берилган фаолият учун керакли ишлаб чиқариш воситаларини, истеъмол буюмларини, яратилган маҳсулотларни ўз ичига олади. Оилавий мулк ҳуқуқи эр-хотин ва оиладаги бошқа аъзоларнинг биргаликдаги умумий мулк ҳуқуқидан, шунингдек, уларнинг ҳар бирига тегишли бўлган хусусий мулкдан иборат бўлиши мумкин.

Фуқаролик жамиятининг оstonаси бўлган маҳалланинг мулки ижтимоий ўзини-ўзи бошқаришнинг бошланғич бўғинлари - маҳаллалар эгалик қиладиган, фойдаланадиган ва

тасарруф этадиган мол-мулк, маҳалла аҳолисининг биргаликдаги меҳнат фаолияти ёки уларнинг муштарак даромадлари, шунингдек, мол-мулкдан хўжалик мақсадларида фойдаланишдан келган тушумлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари, моддий ва хайрия йўсинидаги ёрдамлар, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари берадиган моддий ва молиявий ресурслар асосида вужудга келтирилган мол-мулкдан иборат. Маҳаллада истикомат қилувчи аҳоли маҳалла мулкининг субъектидир. Маҳалланинг сайлаб қўйилган органлари маҳалла мулкига тўла хўжалик юритиш асосида эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Юридик шахс ҳисобланган хўжалик жамияти ва ширкатнинг мулки қатнашчиларнинг қўшган ҳиссаси ҳисобидан, хўжалик фаолияти натижасида олинган ҳамда қонунда ман этилмаган бошқа асосларда улар томонидан қўлга киритилган мол-мулкдан ҳосил бўлади. Акциядорлик жамияти акциялар сотиш ҳисобига ҳосил бўлган, шунингдек, ўз хўжалик фаолияти натижасида олинган ва қонунда ман этилмаган бошқа асосларга биноан қўлга киритилган мол-мулкнинг эгасидир.

Мулкчилик тўғрисидаги қонунда кўрсатилишича, диний ташкилотларнинг мулкида бинолар, диний буюмлар, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва хайрия аҳамиятига эга бўлган объектлар, диний ташкилотларнинг фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган пул маблағлари ва бошқа мол-мулклар бўлиши мумкин.

Диний ташкилотлар ўз маблағига сотиб олган ва барпо этган, фуқаролар, ташкилотлар эҳсон қилган, ман этилмаган бошқа асосларга биноан қўлга киритилган мол-мулкка эгалик қилишга ҳақлидирлар.

Диний ташкилотларга тушадиган молиявий ва мол-мулк тарзидаги хайр-эҳсонлар, шунингдек, фуқаролардан келадиган пул тушумларининг ҳеч бир турига солиқ солинмайди.

Ўзбекистон Республикасида мулкнинг яна бир шакли бу **аралаш мулк** саналади. Мулкчилик тўғрисидаги қонуннинг 27-моддасига мувофиқ, "Мулкнинг аралаш шакллари мулкдорларнинг моддий ва пул маблағларини бирлаштириш йўли билан ҳосил қилинади. Аралаш мол-мулкка эгалик қилиш ҳисса қўшиб иштирок этиш принципи асосида ҳам, шунингдек, ўз маблағларини бирлаштирган мулкдорлар ўртасида даромадларни бир текис тақсимлаш ва томонларнинг келишуви билан ҳам амалга оширилиши мумкин".

Ундан ташқари, аралаш мулкка қўшма корхоналарнинг ҳам мулки кириши мумкин. Мулкчилик тўғрисидаги қонуннинг 28-моддасига мувофиқ, "Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларнинг юридик ҳамда жисмоний шахслари иштирокидаги қўшма корхоналар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик жамиятлари ва ширкатлари шаклида барпо этилиб, улар таъсис ҳужжатларида назарда тутилган фаолиятни амалга ошириш учун зарур мол-мулкка эгалик қилишлари мумкин".

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида ўз ҳудудида давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар юридик ва жисмоний шахсларнинг мулки ҳам вужудга келишига йўл қўяди ва уларнинг тенг муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Бу шаклдаги мулклар турига чет эл фуқароларининг мулки киради. Чет эл фуқароларига Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги мулкларига эгалик қилиш ҳуқуқи берилади. Давлат бу мулкнинг дахлсизлигини ва бошқа давлатларга эркин ўтказилишини кафолатлайди. Ўзбекистон иқтисодиётига чет эл инвестицияларини жалб қилиш борасида амалга ошириладиган кенг миқёсдаги ислохотлар шу кафолатлар мавжуд эканлигидан келиб чиқиб олиб борилмоқда¹.

Чет эл юридик шахслари ҳам Ўзбекистон ҳудудида хўжалик фаолиятлари ва республика қонунларида ман этилмаган бошқа фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўладиган ўз мулкларига эга бўлишларига ҳақлидирлар. Чет эл юридик шахсларининг мулки давлат томонидан муҳофаза этилади.

Хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлар ҳам Ўзбекистон ҳудудида халқаро шартномаларида, Ўзбекистон қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда дипломатик,

¹ Ҳуқуқшунос-филолог доктори, профессор Ў.А. Ёадовнинг таълими ва ёрдами билан. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 й. 2 декабрдаги қарори билан.

консуллик, ижтимоий-маданий, хайрия ва бошқа ҳалқаро муносабатларни амалга ошириш учун зарур мол-мулкка эгалик қилишга ҳақлидирлар.

"Жамиятнинг иқтисодий негизлари" – деб, номланган XII-бобда, республикамиз ҳаётининг иқтисодий асослари яъни мулкчилик масалалари, хўжалик юритиш ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари белгиланиб, ҳозирги пайтда бозор муносабатларини ривожлантириш амалга оширилаётган ислохотларни чуқурлаштиришда аҳамияти бекиёсдир.

Конституциянинг 54-моддасида қуйидагича белгиланган: "Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт".

Ушбу моддада биринчидан, мулк ҳуқуқининг мазмуни эътироф этилса, иккинчидан, мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган жисмоний ва юридик шахсларнинг хўжалик ва ишлаб чиқариш жараёнида экологик муҳитга зиён етказмаслиги яъни уларнинг экологик мажбуриятлари мустаҳкамланади.

Ривожланган демократик давлатлар каби Ўзбекистон Республикаси Конституциясида инсонга бир қанча ҳуқуқлар инъом этилган. Шу жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳар бир инсонда мулкдор бўлиш ҳуқуқи мавжуд.

Давлат ва ҳуқуқ тарихидан маълумки, ҳар қандай демократик ҳуқуқий давлатда инсонга мавжуд бўлган ҳуқуқлар инъом этилади. Худди мана шу ҳуқуқлар давлат томонидан тан олиниб, эътироф этилиши ва уларни амалда бажарилишини таъминлаб ҳимоя этиши жамиятдаги конституциявий тузумга боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасида бошқа ҳуқуқлар сингари мулк ҳуқуқини ҳам ҳимоя қилиш қонуний жиҳатдан мустаҳкамланган ва кафолатланган. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси ҳамда "Мулкчилик тўғрисида"ги қонунларда мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг XIX-боби "Мулк ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш"га бағишланиб, унга кўра мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш (виндикация) ҳамда мулкдорнинг ҳуқуқларини эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқбузарликлардан ҳимоя қилиш (негатор даъво) усуллари белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси мулкий ҳуқуқни амалга оширишни кафолатлайди, мулкдорнинг конституциявий ҳуқуқларини таъминлайди. Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, мол-мулкни кўпайтиришни чеклашга ҳамда уни мажбуран тортиб олишга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг ва бошқа давлатларнинг юридик ҳамда жисмоний шахсларига мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилишида Ўзбекистон Республикаси тенг шароитлар яратиб беради.

Мулкдор ўзга шахс томонидан қонунга хилоф равишда эгаллаб олинган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунларига мувофиқ талаб қилиб қайтариб олиш ҳуқуқига эгадир.

Мулкдор ўз ҳуқуқини ҳар қандай бузишларни, гарчи бундай бузишлар уни мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса-да, бартараф этишни талаб қилиши мумкин.

Мулкий ҳуқуқни ҳимоя қилиш суд ёки хўжалик суди томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида белгиланган ҳар бир шахснинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Процессуал Кодексида ҳам ўз аксини топган. Хусусан, бу Кодекснинг 1-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят этиш ҳуқуқи кафолатланади.

Экология ҳуқуқининг асосий манбаси бўлиб Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. Конституциямизда шахс, жамият ва давлатнинг ижтмоий, иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий-маърифий соҳаларидаги асослари мустаҳкамланган бўлиб, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича давлат-ҳуқуқий механизмининг шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам Конституцияда белгиланган қоидалар орқали жисмоний ва юридик шахслар экологик ҳуқуқ, бурчлари ва эркинликларини ифода этадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида табиат-жамият тизимидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи махсус қоида-талаблар ҳам белгиланган бўлиб, экология ҳуқуқи манбаларининг пойдеворини ташкил этади.

Асосий қонунимизнинг 50, 54, 55 ва 100-моддаларида табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликларимиздан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ экологик ҳуқуқий қоида-талаблар мустаҳкамлангандир.

Конституциямизнинг 50-моддасида "Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар" – деб, белгиланиб фуқароларнинг экологик мажбуриятларини конституция даражасида мустаҳкамлайди.

Конституциянинг 55-моддасида "Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий заҳиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир" деб, ифодаланган бўлиб, давлат экологик сиёсатининг асосий тамойилларини ўз ичига олади.

Ушбу конституциявий қоиданинг аҳамияти шундаки, биринчидан, мустақиллигимизнинг моддий асосини ташкил этувчи табиий бойликлари халқимизнинг бойлиги, мулки эканлиги, иккинчидан, табиий ресурслардан фақат оқилона фойдаланиш зарурлиги, учинчидан, республикамиз табиати давлат муҳофазасига олинганлиги, яъни экологик-ҳуқуқий муносабатларни давлат томонидан кафолатланиши каби муҳим тамойилларни мустаҳкамлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қоида-талаблари ва тамойиллари асосида атроф, табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонунлар қабул қилинади.

Асосий қонунимизда давлат экология сиёсатининг асосий йўналшлари белгиланса, ушбу конституциявий қоидаларга мос равишда қабул қилинадиган қонунларда атроф, табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг талаблари, механизми мустаҳкамланади.

Республикамиз мустақиликка эришгандан сўнг, Конституциямиз қоида-талаблари асосида Ўзбекистон Республикаси экология соҳасида қуйидаги қонунлар қабул қилинди: Ўзбекистон Республикасининг "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Давлат санитария назорати тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Ер кодекси", Ўзбекистон Республикасининг "Ер ости бойликлари тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Давлат ер кадастри тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Ўрмон тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Экологик экспертиза тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Метрология тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Стандартлаштириш тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Хизмат ва маҳсулотларни сертификатлаштириш тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулудда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Гидротехника иншоотларининг

хавфсизлиги тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Радиация хавфсизлиги тўғрисида"ги қонуни ва бошқалар.

Ушбу қонунларда табиатни муҳофаза қилиш, табиий объектлардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг мақсади, вазифаси, объект ва субъектлари, табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолати, ушбу соҳада юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, эркинликлари, кафолатлари ва ваколатлари, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби, муддати ва талаблари, экологик қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик чора-тадбирлари каби экологик-ҳуқуқий қоида талаблари белгилангандир.

Асосий қонунимизнинг XXI-боби 100-моддасида маҳаллий давлат ҳокимият органлари ваколатларининг асосий йўналиши сифатида - атроф муҳитни муҳофаза қилиш каби масъулияти эътироф этилган.

Конституциядаги қоида талаблар экологик ҳуқуқий муносабатлар тизимидаги асосий тамойилларни мустаҳкамлайди. Ушбу конституциявий тамойиллар асосида атроф, табиий муҳитни муҳофаза қилиш табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонун, фармон, қарор, низомлар каби меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади.

Фойдаланадиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: « Ўзбекистон», - 966.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.

17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

17-мавзу. Ўзбекистон Республикасида сиёсий институтларнинг ҳуқуқий ҳолати

Режа:

1. Конституциявий тузум ва сиёсий муносабатлар. Сиёсий институтлар тушунчаси. Давлат сиёсий тизимнинг таянчи.
2. Жамоат бирлашмалари тушунчаси ва улар тизими. Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашмаслик тамойили. Яширин жамият ва бирлашмалар ҳамда махфий уюшмалар тузишнинг таъқиқланиши.
3. Касаба уюшмалари фаолияти. Давлат ҳокимияти фаолиятини ташкил этишда сиёсий партияларнинг ўрни.
4. Сиёсий институтлар тизимида оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва аҳамияти. Диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг ҳуқуқий мақоми. Жамоат бирлашмалари фаолиятининг фақат суд қарори асосида чекланиши.

Сиёсатда, иқтисодда, ижтимоий ривожланишда, фанда, маданиятда, табиатни муҳофаза қилишда ва бошқа жабҳаларда Сиёсий институтларнинг эркинлиги ва қизиқишлари қонунда ҳимоя қилинади. Жамоат бирлашмалари маданий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳуқуқларда, фуқароларнинг олдида қўйган мақсадларини ҳимоя қилиш учун ташкил топади ҳамда давлатни бошқарувда қатнашиш учун, конституциявий эркинликларни ривожлантириш учун давлат ва жамият ишларида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун тузилади.

"Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги қонуннинг, 8-моддасида, жамоа мулклари қуйидаги шаклларда бўлиши кўрсатилган; оилавий мулк, маҳалла мулки, жамоат ташкилотлари, диний ташкилотлар ва бошқа бирлашмаларнинг мулкни ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февралда қабул қилинган жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонуннинг 18-моддасида жамоат бирлашмалари мулки аниқлаб берилган.

Жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти ихтиёрий, улар аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги, қонунийлик ва ошкоралик асосида ташкил топади.

Жамоат бирлашмаларининг фаолият кўрсатиши қуйидаги ҳолатларда йўл қўйилмайди: ахлоқ-одоб қоидаларини бузилишига олиб келса, ноқонуний мақсади билан конституциявий тузумни ўзгартиришга; республика ҳудуди ва бирлигини бўлиб ташлашга; Қорақалпоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги алоқаларни бузиш учун ташвиқот олиб борса; зўрлик, вахшийлик, ижтимоий келишмовчиликни ташкиллаштириш учун ташвиқотлар олиб боришга; турли, миллатлар ўртасида бир миллатни юқори қўйиш эвазига келишмовчилик келтириб чиқарса ва жамиятни бўлиб ташлаш учун динга қарши ташвиқот олиб борса; харбийлаштирилган бирлашмаларни ташкил қилиш ҳамда, диний партия характерида бўлган бошқа давлат тузилмасидаги диний партия филиалларини тузиш қонунчиликлари қатъиян ман қилинади.¹ Шунингдек, жамоат бирлашмалари демократияга қарши, давлат ҳокимияти ва бошқарувида ўз вакилларини қонуний қўйиш йўли билан ҳокимият ваколатига эга бўлиб қонунларни маънавий куч билан қабул қилдириш ва давлатнинг демократик йўлидан фойдаланиб, давлат ҳокимияти ва бошқарувида ўз органларини ташкил қилиш қатъиян ман қилинади.

Жамоат бирлашмаларининг ташкил топиш фаолият тамойиллари Конституциянинг XIII боби бўлимида мукамал ёритилган.

Жамоат бирлашмаларининг бошқарув аппарати ўзлари тўғрисидаги қонун ва меҳнат ҳақидаги қонунлари асосида, шунинг билан ижтимоий таъминот ва фуқароларнинг ижтимоий суғурта ҳақидаги қонунларда мукамал ташкил топиш тартиби қоидалари ва улар фаолиятини йўналишлари берилган.

¹ Ҳаққонийлик ва ошкоралик асосида ташкил топиши.

жараёнларда, давлат бошқарувида қатнашувини таъминлайдиган ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор бериш зарур. Бунда мен сиёсий партиялар, бирлашмалар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, турли хил хайрия ва ижодий жамғармалар ҳамда уюшмалар фаолиятини назарда тутяпман"⁶⁷ - деган эди.

Демак, жамоат бирлашмаларининг давлат ва жамият ҳаётидаги аҳамияти янада ортиб боради. Тижорат мақсадларини кўзлайдиган ёки бошқа корхоналар ва ташкилотлар фойда (даромад) ундириб олишига кўмаклашадиган кооператив диний ташкилотлар, ҳудудий жамоат ўзини - ўзи бошқариш идоралари ва бошқалар жамоат бирлашмалари ҳисобланмайди. Уларнинг тузилиши ва фаолият тартиби бошқа қонунларда белгилаб берилган.

Жамоат бирлашмаси бирлашма сифатида тан олинishi учун албатта Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан рўйхатга олинishi шарт.

Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмаларини рўйхатдан ўтказиш тартиби 1991 йил 15 февралда қабул қилинган; "Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги қонунида ва 1993 йил 21-мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 132-сонли Қарори билан тасдиқланган; "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳаракат қилувчи жамоат бирлашмалари уставларини рўйхатга олиш тўғрисидаги аризаларини кўриб чиқиш қоидалари"да белгиланган.

Ўзбекистон ҳудудида фаолият кўрсатувчи халқаро, давлатлараро жамоат ташкилотларининг бўғинларини шунингдек, республика, вилоятлараро жамоат бирлашмалари Низомлари Адлия Вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Қорақалпоғистон Республикасининг жамоат бирлашмалари Низомларини рўйхатга олиш тартиби Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Вилоят, туман, шаҳар, посёлка, қишлоқ, маҳалла ҳудудларида ҳаракат қилувчи жамоат бирлашмалари Низомлари вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг Адлия бошқармалари томонидан рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмаси камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузилади. Бу ташаббускорлар конференция ёки умумий йиғилиш чақириб, унда Низом қабул қилинади ва раҳбар идоралари тузилади.

Жамоат бирлашмаси Низомини рўйхатга олиш учун Низом қабул қилинган кундан бошлаб бир ой ичида жамоат бирлашмаси раҳбари имзолаган ариза топширилади.

Аризага умумий йиғилиш баённомаси, ташаббускорларнинг рўйхати ва бошқа ҳужжатлар илова қилинади.

Низомни рўйхатга олиш ҳақидаги ариза у топширилган кундан бошлаб 2 ой муддат ичида кўриб чиқилади, шундан сўнг агар қонун талабларига жавоб берса, юридик шахс деб тан олинади.

Бу ҳақидаги хабар, оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Ўзбекистонда жамоат бирлашмаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1) халқаро жамоат бирлашмалари;
- 2) республика жамоат бирлашмалари;
- 3) маҳаллий жамоат бирлашмалари;
- 4) вилоят;
- 5) Тошкент шаҳар;
- 6) туман;
- 7) шаҳарча, қишлоқ;
- 8) вилоятлараро ва туманлараро жамоат бирлашмалари.

Агар Ўзбекистон Республикасида тузилган жамоат бирлашмасининг фаолияти, низомига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва битта ёки ундан ортиқ хорижий давлатлар ҳудудида амал қилса, у халқаро жамоат бирлашмаси деб эътироф этилади.

⁶⁷ Ёадеиёа Ё.А. «җаааеёноиёе не,неё еаёеиёе аа е°ёеиёаеё ёноё°еёеёеёа аниёеё оаиёеёеаёе». О., «җаааеёнои», 1995, 19-аао.

Низомда белгиланган вазифаларига мувофиқ фаолияти бутун Республика ҳудудида амалга ошириладиган жамоат бирлашмалари Республика жамоат бирлашмаларига киради. Бунда сиёсий партия ёки қасаба уюшмасининг камида 3 минг аъзоси бўлиши керак.

Вилоят, шаҳар, туман, посёлка ва қишлоқ жамоат бирлашмалари маҳаллий жамоат бирлашмаларига киради.

Низомдаги белгиланган вазифаларига қараб қайси ҳудудда фаолият юритса ўша ҳудуд яъни вилоят, шаҳар, туман, посёлка ва қишлоқ жамоат бирлашмалари ҳисобланади.

Зарурат бўлганда вилоятлараро ва туманлараро жамоат бирлашмалари тузилиши мумкин.

Жамоат бирлашмалари қонун олдида тенг ҳуқуқларга эга бўлиб, уларнинг ҳуқуқлари низомларида белгилаб қўйилади:

- 1) Ўз фаолияти ва мақсадлари тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатади.
- 2) Қонунга мувофиқ давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини тузишда қатнашади;
- 3) Давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг қарорларини тайёрлашда иштирок этади;
- 4) Давлат ва жамоат идораларида ўз аъзолари номидан иш юритади ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилади.

Биз адолатли фуқаролик жамиятни шакллантиришни мақсад қилган эканмиз, жамоат бирлашмалари, нотижорат ва нодавлат ташкилотлари, жумладан, турли фондларнинг оилани муҳофаза қилишдаги аҳамияти ошиб бораверади.

Маълумотларга қараганда, ҳозирги пайтда мамлакатимизда икки ярим мингдан зиёд жамоат бирлашмалари, нотижорат ва нодавлат ташкилотлари фаолият кўрсатяпти. 40 га яқин фондлар бор.⁶⁸

Мамлакатимизда жамоат ташкилотлари ҳар хил жамғармалар ҳисобидан оилани мустаҳкамлаш, болалар манфаатини ҳимоя қилиш учун турли моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиб келмоқда.

Жамоат ташкилотлари ўз мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда республикада ўтказилаётган кенг қўламли ислохотларга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Масалан, экология ва саломатлик соҳасида "Экосан", эҳтиёжманд кишиларга ва ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатишда "Наврўз" жамғармалари, ногиронлар жамиятлари, оилани ва болаликни муҳофаза қилиш хотин-қизлар қўмиталари, меҳнаткашларнинг касбий ва бошқа қонуний манфаатларини ифода этишда қасаба уюшмалари, истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлашда "Улуғбек", "Умид" жамғармалари фаолиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ўн мингга яқин маҳалла ва қишлоқ фуқаролари йиғинлари оилалар билан жамоатчилик асосида катта ташкилий ва оилавий ишларни олиб бормоқдалар, оилаларни сақлаб қолиш ва уларни мустаҳкамлашга, вояга етмаган болалар манфаатларини ҳимоя қилишга ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.

Молия идоралари жамоат бирлашмаларини маблағ билан таъминлаш ва улар даромадларининг манбааларини, улар олган маблағ миқдорини ва солиқлар тўғрисидаги қонунларга мувофиқ солиқ тўлашини назорат қилиб борадилар.

Назорат идораларини, қонунларни қандай амалга оширишларини ва бажаришларини прокуратура органлари назорат қилиб борадилар.

Жамоат бирлашмаси Низомини рўйхатга олган Адлия Вазирлиги ва жойлардаги адлия бошқармалари жамоат бирлашмалари фаолиятининг мақсадларига тааллуқли Низом қоидаларига риоя этилишини назорат қиладилар..

Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қоидаларни бузиш амалдаги қонунларга мувофиқ жиноий, маъмурий-моддий ёки ўзга жавобгарликларга сабаб бўлади.

Ҳозирги вақтда, Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтган бир неча сиёсий партиялар мавжуд: "Халқ демократик", "Адолат" социал-демократик партияси, "Фидокорлар" ва "Миллий тикланиш" партиялари фаолият олиб бормоқдалар.

⁶⁸ Халё сўзи. 2001, 17 апрел.

Ўзбекистон Республикаси "Адолат" социал демократик партиясининг низомига кўра, партия "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг манфаатлари ҳамда мамлакатда ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш, республика мустақиллигини мустаҳкамлаш, ватанга садоқатли хизмат қилиш ниятларидан келиб чиққан ҳолда тузилган сиёсий партиядир", деб белгиланган... Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялар тўғрисидаги қонуни амалда қабул қилинган, ушбу қонунининг қисқача мазмуни ҳақида сўз юритилади.

Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлари, манфаатлари ва мақсадларини муштараклиги асосида тузилган давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамиятни муаян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишди қатнашувчи кўнгилли бирлашмасидир.

Сиёсий партияни тузиш учун камида 8 та ҳудудий субъектда (вилоятда) яшайдиган 5 минг фуқаронинг, уни қўллаб-қувватловчи имзоси бўлиши талаб этилади.

"Сиёсий партия тузиш ташаббускорлари камида эллик кишидан иборат бўлиши, улар партия таъсиси ҳужжатларини тайёрлаш, аъзолар таркибини шакллантириш ҳамда таъсис съезди ёки конференциясини чақириш бўйича ташкилий қўмитани тузишлари лозим. Ташкилий қўмита ўзи тузилган кундан бошлаб етти кунлик муддатдан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигига ўз ташаббуси, қўмитанинг таркиби, раҳбари жойлашган манзили ҳамда таъсис съезди ёки конференцияси чақириладиган санани ёзма равишда хабар қилиши лозим. Ташкилий қўмита тузилган кундан бошлаб узоғи билан уч ой фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эгадир. Сиёсий партия таъсис съездидида ёки конференциясида тузилади. Таъсис съезди ёки конференцияси партия устави ва дастурини қабул қилади, уни сайлаб қўйиладиган органларини тузади".¹

Сиёсий партиянинг Низоми Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади, бунинг учун низом қабул қилинган кундан бошлаб 1 ой муддат ичида ариза ва унга илова қилиб; Низом, дастур, таъсис съезди ёки конференция баёни ва бошқа ҳужжатлар топширилади. Ариза топширилган кундан бошлаб икки ой муддат ичида кўриб чиқилади.

Сиёсий партиялар давлат ҳокимиятининг вакиллик органларига номзодлар кўрсатиш, сайлов олди ташвиқотларини олиб бориш, тегишли ҳокимият вакиллик органларида ўз аъзолари ва тарафдорлари бўлган депутатлар гуруҳларини тузиш ҳуқуқига эга.

Сиёсий партияларнинг фаолияти қуйидаги ҳолатларда тугатилиши мумкин:

1) Партиянинг ўз уставига мувофиқ тарқалиб кетиши орқали бу ҳақда партия олий органи 3 кунлик муддат ичида Адлия Вазирлигига хабар қилади;

2) Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи;

3) Ўзбекистон Республикаси суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи;

4) урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи;

5) халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи;

6) миллий ва диний руҳдаги партиялар фаолияти тугатилади. Агар шундай хатти-ҳаракатлар бир йил ичида яна такрорланса Адлия вазирлиги томонидан ёки Республика Бош прокурорининг тақдимномасига биноан, Олий суд қарори билан тугатилади. Бу ҳақдаги хабар оммавий-ахборот воситаларида эълон қилинади.¹

Жамоат бирлашмалари мулкига, уларнинг ташкилотлари бинолари, иншоотлар уй-жой фонди, ускуналар, асбоблар, маданий-маърифий ва соғломлаштириш учун мўлжалланган мулкларга пул маблағига, акцияларга, бошқа қимматбаҳо қоғозларга ҳамда ўзларининг Низомларида кўзда тутилган фаолиятни моддий таъминлаш учун зарур бўлган ўзга мол-мулкка эгалик қилишлари мумкин.

¹ «Қаъаеёһи Ъаһи́аеёеаһе́еіа, һе, һе́е іадо́еуеа́д ое|деһеа́а»ае °ііо́еіе 6-ііаааһе.

іаа́еёһи уіае °ііо́еа́де-15 һіе, О., «Аа́еа́д», 1997, 7-бет.

¹ Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялари тўғрисидаги қонун. іаа́еёһи уіае °ііо́еа́де -15 һіі, О., «Аа́еа́д» 1997, 7 аа́д.

Шунингдек, ўзларининг маблағлари ҳисобидан барпо этилган нашриётлар, бошқа корхоналар аъзолик бадаллари тўлашдан, ихтиёрий тушган пуллар, Низомга мувофиқ, ўтказилган лекциялар, спорт тадбирлари, лотарейадан тушган тушумлардан ишлаб-чиқариш ва ноширлик фаолиятдан олинadиган даромадлардан ташкил топади.

Сиёсий мақсадларни кўзловчи сиёсий партиялардан ва оммавий жамоат ҳаракатларининг диний ташкилотларидан, чет эл давлатлари ташкилотлари ва фуқароларидан молиявий ва ўзга ёрдам олиш ман этилади.

Сиёсий партиялар ўз бюджетларини омманинг эътибори учун ҳар йили эълон қилиб туради. Жамоат бирлашмаларининг мулки қонун билан ҳимоя қилинади.

ФЙДАЛАНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод. сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон». 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т.. «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: « Ўзбекистон», - 966.
8. Конституции зарубежных государств. . М.: Издательство БЕК, 1997. .586 с.;
- 9.Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4.х томах. Т.1. Отв. ред. Б.А.Страшун. . М.: Издательство БЕК, 1993. . 246с.;
10. Конституционное право Республики Узбекистан.. Т. I. / Составитель и автор вступительного слова А.Х.Саидов. . Т.: Шарк, 1995. . 384 с.;
- 11.Конституционно.правовой механизм осуществления внешней политики государств. . М.: Междунар. отношения, 1986. . 304 с.;
- 12.Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
- 13.«Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
14. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида"ги қонуни. 1992 йил 2 июль. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
15. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асоосларм. Хрестоматия, — Т., «Адолат». 2000.
16. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
17. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 2001 йил август. Ўзбекистон Респу-бликаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат»,

18-мавзу. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари

Режа:

1. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг тушунчаси ва улар фаолиятининг ҳуқуқий асослари.
2. Маҳалла – миллий қадрият. Ўзини ўзи бошқариш органлари - фуқаролик жамиятини шакллантириш негизи.
3. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг шаклланиш тартиби. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатлари. Ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг молиявий-иқтисодий асослари.

Амалдаги Конституция Ўзбекистоннинг қуйи маъмурий ҳудудларида давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари бўлишини назарда тутмайди. Қишлоқ, шаҳар ва овулларда, шунингдек уларнинг таркибидаги маҳаллаларда ва шаҳар таркибига кирувчи маҳаллаларда давлат ҳокимияти органлари эмас, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тузилиши назарда тутилади. Бу билан кўп вақтлардан бери таъкидланиб келинган маҳаллий ҳокимият органлари фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш тизимининг етакчиси, деган тушунчага барҳам берилди. Давлат органи билан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари асосли равишда бир-биридан ажратилади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари шаҳарча, қишлоқ ва овуллардаги ҳамда уларнинг таркибидаги маҳаллалардаги ва шаҳар таркибидаги маҳаллардаги фуқароларнинг йиғинидир. Бу йиғинлар кундалик фаолият юритиш учун 2,5 йил муддатга раис (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаб қўяди. Ушбу жараён 29 апрель 2004 йилда қабул қилинган “Фуқаролар йиғини раиси ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида” ги қонун билан тартибга солинади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови демократизм, ошкоралик ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида ўтказилади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш ҳуқуқига сайлов куни ўн саккиз ёшга тўлган фуқаролар эгадирлар.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлашда тегишли ҳудудда доимий яшовчи Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, жинси, ирқий ҳамда миллий мансублиги, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, шахсий ҳамда ижтимоий мавқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлашда фуқаролар йиғинининг ҳар бир иштирокчиси бир овозга эга.

Қонуннинг 9-моддасига фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ҳамда ўтказишда фуқаролар йиғинларига амалий ёрдам кўрсатиш учун Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар ҳамда шаҳарлар ҳудудида тегишинча фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ҳамда ўтказишга кўмаклашувчи Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар комиссиялари тузилади.

Фуқаролар йиғини (вакиллар йиғилиши) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда чақирилади ва ўтказилади.

Фуқаролар вакиллариининг йиғилишига ҳовлилар, уйлар, кўчалар, маҳаллалар, мавзелар ва даҳалардан уларда яшовчиларнинг умумий йиғилиши қарори билан сайланадиган намоёндалар вакил қилинадилар. Вакиллик нормасини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишлари бўйича тегишли туман ёки шаҳар мувофиқлаштириш кенгаши белгилайди.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига номзодлар кўрсатиш тартиби қонуннинг 14-моддасида берилган бўлиб, унга кўра фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига номзодлар кўрсатиш тегишли ҳудудда яшовчи аҳолининг фикрини ҳисобга олган ҳолда ишчи гуруҳи томонидан амалга оширилади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли)

вазифасига кўрсатилган номзодларга доир ҳужжатлар туман ёки шаҳар ҳокими билан келишиш учун тегишли туман ёки шаҳар комиссиясига сайловдан камида ўн кун олдин топширилади. Ушбу лавозимга номзодлар, қоида тариқасида, олий маълумотли бўлиши ва сайлов кунни тегишли ҳудудда доимий яшаб турган бўлиши, шунингдек ташкилотчилик қобилиятига, ҳаётий тажрибага ва аҳоли ўртасида обрў-эътиборга эга бўлиши керак.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш очиқ ёки яширин овоз бериш орқали амалга оширилади.

Фуқаролар йиғинида ҳозир бўлган фуқароларнинг ярмидан кўпининг овозини олган номзод фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ёки унинг маслаҳатчиси вазифасига сайланган ҳисобланади.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришга фуқароларни жалб этишга кўмаклашади, давлат ҳокимияти органларига, қонунларни юқори давлат органларининг ҳужжатларини, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштиради.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади.

Конституцияда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш, уларнинг вазифаси, ваколатлари қонун билан белгиланиши кўрсатилган. Конституциянинг шу нормасини ҳаётга тадбиқ қилиш мақсадида 1999 йил 14 апрелда «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонун¹ қабул қилинган. Бу қонунда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг вазифаси, ваколатлари, фуқаролар йиғилиши (йиғини) ва раиснинг ваколатлари, уларнинг давлат ҳокимияти органлари билан муносабати асослари белгилаб қўйилган.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши-фуқароларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган уларнинг ўз манфаатларидан ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан шуниндек миллий ва маънавий қадриятлар ҳужжатларидан иборат.

Қорақалпоғистон Республикасида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистони Республиканинг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Фуқаролар шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар ва маҳалларда ўзини-ўзи бошқаришга доир ўз конституциявий ҳуқуқини фуқароларининг сайлов ҳуқуқлари кафолатларига мувофиқ фуқаролар йиғинлари (вакиллар йиғилиши) орқали амалга оширадilar.

Фуқаролар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, бевосита ҳамда ўзларининг сайлаб қўйиладиган вакиллари орқали ўзини-ўзи бошқаришни амалга оширишда тенг ҳуқуқларга эгадир.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаришга доир ҳуқуқларини чеклаш тақиқланади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

Демократизм;

ошкоралик ;

ижтимоий адолат;

инсонпарварлик;

маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ечишда мустақиллик;

жамоатчилик асосидаги ўзаро ёрдам.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида амалга оширилади. Шаҳарчалар, қишлоқлар, овулларни тузиш, тугатиш, шуниндек уларнинг чегараларини ўзгартириш, уларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш фуқаролар ўзини-ўзи бошқаришининг тегишли органлари фикрини ҳисобга олган ҳолда қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

Маҳаллани тузиш, қўшиб юбориш, бўлиш ва тугатиш, шуниндек унинг чегараларини белгилаш ва ўзгартириш фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ташаббусига кўра маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994, 9-сон, 322-модда.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг шаклланиши ва ривожланиш учун зарур шарт-шароит яратадилар, уларнинг ишларига аралашинишга йул қўймадилар, фуқароларга ўзини-ўзи бошқаришга доир ҳуқуқларини амалга оширишда кўмаклашадилар.

Куйидагилар фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларидир

Шаҳарча, қишлоқ, овул фуқароларининг, шунингдек шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқароларининг йиғини (вакиллар йиғилиши) (бундан буён матнда фуқаролар йиғини деб юритилади)

Фуқаролар йиғинининг кенгаши Фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссияси туман марказидан олисда жойлашган ва бориш қийин бўлган шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда тузиладиган маъмурий комиссия (бундан буён матнда маъмурий комиссия деб юритилади)

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга эга бўлади ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида рўйхатга олиниши керак.

Фуқаролар йиғини тўғрисидаги намунавий низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Фуқаролар йиғини органларини ва уларнинг мансабдор шахсларни сайлаш фуқароларнинг қонунда белгиланган сайлов ҳуқуқлари кафолатларини таъминлаган ҳолда, умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин еки очик овоз бериш йўли билан амалга оширилади.

Фуқаролар йиғини-фуқаролар ўзини-ўзи бошқаришининг юкори органи бўлиб, аҳоли манфаатларини ифодалаш ва унинг номидан тегишли ҳудудда амал қилувчи қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эгадир.

Фуқаролар йиғинида ўн саккиз ёшга тўлган ҳамда шаҳарча, қишлоқ, овул ва маҳаллий ҳудудида доимий яшаётган шахслар қатнашадилар.

Шаҳарча қишлоқ, овул фуқаролар йиғини ҳамда шаҳардаги маҳалла фуқаролар йиғини тегишли равишда шаҳарча, қишлоқ овул фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳамда шаҳардаги маҳалла фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатларига қонун ҳужжатлари билан берилган исталган масалани ўзи қўриб чиқиш учун олиш ва ҳал этиш ҳуқуқига эга.

“Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасига кўра, шаҳарча, қишлоқ овул фуқаролар йиғини ва шаҳарчадаги маҳалла фуқаролар йиғини: фуқаролар йиғини раисини (оқсоқолини) ва унинг маслаҳатчиларини, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссияларнинг раисларини ва аъзоларини сайлайди, йилнинг ҳар чорагида уларнинг ҳисоботларини эшитади;

фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссиясини ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда маъмурий комиссияни сайлайди, улар тўғрисидаги низомларни тасдиқлайди;

белгиланган тартибда раиснинг (оқсоқолнинг) маслаҳатчилари ва фуқаролар йиғини кенгаши девонининг миқдор таркибини белгилайди, раисининг (оқсоқолнинг) тақдимномасига кўра фуқаролар йиғинининг масъул котибини тайинлайди;

кенгаш, тафтиш комиссияси ва маъмурий комиссия фаолиятининг асосий йўналишларини белгилайди, йилнинг ҳар чорагида уларнинг ҳисоботларини эшитади;

фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органининг фаолият дастурини ва ҳаражатлар сметасини, ҳудудни комплекс ривожлантиришни таъминлаш, аҳоли пунктларини ободонлаштириш ва уларнинг санитария ҳолатини яхшилашга қаратилган тадбирлар режаларини тасдиқлайди;

қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларининг, шунингдек ўз қарорларининг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловни ўтказувчи, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ўтказувчи участка сайлов комиссияларининг аъзолигига номзодларни тегишли округ сайлов комиссияларига тавсия этади;
халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгаши депутатлигига номзод кўрсатиш тўғрисида қарор қабул қилади;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлигига халқ депутатлари вилоят Кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш учун фуқароларнинг номзодлари бўйича ҳокимиятининг тегишли вакиллик органларига таклифлар киритади;

тўйлар ва бошқа маросимларни ўтказиш бўйича тавсиялар беради;

йилнинг ҳар чорагида туман, шаҳар ва вилоят ҳокимликлари раҳбарларининг фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолияти соҳасига кирувчи масалалар юзасидан ҳисоботларини эшитади. Фуқаролар йиғимларининг ҳисоботлар тўғрисидаги баённомалари тегишли вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларига юборилади, улар бу баённомаларнинг ҳисобини юритадилар, фуқароларнинг мурожаатлари бажарилишини назорат қиладилар;

атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва ободонлаштириш масалалари юзасидан ўз ваколати доирасида тегишли ҳудудда жойлашган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар раҳбарларини ҳисоботларини эшитади;

фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўз маблағларини шакллантиради, фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг мулкига эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади;

ободонлаштириш ишларини ўтказиш, умумий фойдаланишдаги жойларни таъмирлаш, шунингдек кам таъминланган оилаларнинг уйлари ва квартираларини таъмирлашда ёрдам кўрсатиш учун алоҳидан ихтиёрийлик асосида маблағ йиғиш тўғрисида қарорлар қабул қилади;

ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш ва санитария-тозалаш ишлари ўтказиш учун тегишли ҳудудда жойлашган корхоналар ва ташкилотларнинг маблағларидан шартнома асосида фойдаланиш тўғрисида қарорлар қабул қилади;

ўз ҳудудидаги ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини ихтиёрлик асосида бирлаштириш масалалари юзасидан қарорлар қабул қилади;

пул маблағлари сарфланиши устидан назоратни ташкил этади;

атроф муҳитни муҳофаза қилишга кўмаклашади;

гузарлар барпо этишга доир масалаларни кўриб чиқади;

маъмурий –ҳудудий бирликлар ва маҳаллаларнинг чегараларини ўзгартириш, маҳаллар, кўчалар, майдонлар ва бошқа объектларнинг номини ўзгартириш тўғрисида тегишли давлат органларига таклифлар киритади;

ер участкаларини бериш (реализация қилиш) масалаларини кўриб чиқувчи туман комиссияга ўз вакилини юборади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа валокатларни амалга оширади.

шаҳардаги маҳалла фуқаролар йиғини ушбу модда назарда тутилган валокатлардан ташқари, кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш ва болали муҳтож оилаларга нафақалар тайинлаш масалаларини хал этади, оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадлари учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ажратиладиган маблағлардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланилишини таъминлайди.

Шаҳарча, қишлоқ овул фуқаролар йиғини шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғинларига кўмаклашади, марказлаштирилган тарзда ажратиладиган маблағлардан қандай фойдаланилаётганлиги тўғрисидаги ҳисоботларини эшитади. Шаҳарча қишлоқ овул фуқаролар йиғини шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғинларига кўмаклашади, марказлаштирилган тарзда ажратиладиган маблағлар қандай фойдаланилаётганлигини тўғрисидаги ҳисоботларини эшитади.

Шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғини тегишли равишда шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатларига қонун

хужжатлари билан берилган исталган масалани ўзи кўриб чиқиш учун олиш ва ҳал этиш ҳуқуқига эга.

Шаҳарча, қишлоқ ва овулдаги маҳалла фуқаролар йиғини:

фуқаролар йиғинининг раисини (оқсоқолини) ва унинг маслаҳатчиларини, фуқаролар йиғини фаолиятининг раисларини ва аъзоларини сайлайди, йилнинг ҳар чорагида уларнинг ҳисоботларини эшитади;

раиснинг (оқсоқолнинг) маслаҳатчилари ва фуқаролар йиғини кенгаши девонининг микдор таркибини белгилайди, раиснинг (оқсоқолнинг) тақдимномасига мувофиқ фуқаролар йиғинининг масъул котибини тайинлайди;

қонунларга риоя этилиши ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари ва ўз қарорлари, шунингдек шаҳарча, қишлоқ ва овул фуқаролар йиғинининг қарорлари ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;

пул маблағларининг сарфланиши устидан назоратни ташкил этади, фуқаролар йиғинининг тафтиш комиссиясини сайлайди, комиссия тўғрисидаги низомни тасдиқлайди, йилнинг ҳар чорагида унинг ҳисоботларини эшитади;

худудларни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш бўйича тадбирлар режасини белгиланган тартибда тасдиқлайди;

кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш ва болали муҳтож оилаларга нафақалар тайинлаш масалаларини ҳал этади, оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадлари учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ажратиладиган маблағлардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланилишини таъминлайди;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Фуқаролар йиғининг қарорларини бажариш ва фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг фуқаролар йиғинлари оралиқ давридаги жорий фаолиятини амалга ошириш учун фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли), унинг маслаҳатчилари, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссияларнинг раислари ва йиғиннинг масъул котибидан иборат таркибда фуқаролар йиғинининг кенгаши тузилади.

Фуқаролар йиғинининг кенгаши:

фуқаролар йиғинини чақиради;

фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссиялар ишини мувофиқлаштиради, хайрия ташкилотлари ва бошқа билан ҳамкорликдаги тадбирларни ўтказди; фуқаролар йиғини раисининг (оқсоқолининг) тақдимномасига кўра фуқаролар йиғини кенгашининг девонини шакллантиради;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатларига уларнинг сайловчилар билан учрашувларини уюштиришда, фуқароларни қабул қилишда, улар ўз сайлов участкаларида бошқа ваколатларини амалга оширишларида кўмаклашади;

оммавий–сиёсий, маънавий–маърифий, маданий, спорт тадбирларини ва бошқа тадбирларни ўтказишда маҳаллий давлат ҳокимияти органларига кўмаклашади;

хотин–қизларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги, оилада маънавий–ахлоқий муҳитни шакллантиришдаги, ёш авлодни тарбиялаш ишидаги мавқеини оширишга қаратилган чора–тадбирларни кўради;

рўйхатдан ўтмаган диний ташкилотлар фаолият кўрсатишининг олдини олиш, фуқароларнинг диний эътиқод эркинлиги ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлаш, диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўймаслик чора–тадбирларини кўради, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни кўриб чиқади;

тарбияга оид масалалар юзасидан таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилади;

икки ёшга тўлмаган болалари бор ишламайдиган оналарга нафақаларни шу мақсадда ажратилган давлат бюджети маблағларидан тартибда тайинлайди ва тўлайди;

бошқаларнинг парвариши ва ёрдамга муҳтож кекса фуқароларга шафелик (патронажлик) ёрдами шу мақсадда ажратилган давлат бюджети маблағлари ҳисобидан кўрсатилишига кўмаклашади;

мазкур ҳудудда яшовчи фуқароларни иш билан таъминлашга, шу жумладан касаначиликни ташкил этишга кўмаклашади;

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кичик корхоналар, сартарошхоналар, пойабзал таъмирлаш ва тикиш устахоналари, халқ ҳунармандчилиги цехларини ва аҳолига маиший хизмат кўрсатувчи бошқа корхоналарини ташкил этиш ва тугатиш тўғрисида қарор қабул қилади, бу қарор кейинчалик фуқаролар йиғинида тасдиқланади;

аҳолининг уйларини, ҳовлиларидаги биноларни, ҳовлилар ва уйлар атрофидаги ҳудудларни ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш, болалар ва спорт майдончаларини жиҳозлаш, йўллар, кўприклар, кўчалар, йўлаклар, коммунал тармоқларни қуриш, қайта қуриш, таъмирлаш ва яроқли сақлаш, тарих ва маданият ёдгорликларини, қабристонларни таъмирлаш ишларида ихтиёрийлик асосида қатнашишларини ташкил этади, туман, шаҳар ҳокимлиги ажратадиган моддий ва бошқа маблағларни, ўз маблағларини ана шу мақсадларга ишлатади, жамоатчилик ёрдамини (ҳашарларни) уюштиради, кўриклар ва танловлар ўтказди;

ёқилғи, электр ва иссиқлик энергияси ҳамда сувдан тежамли фойдаланиш ва уларнинг беҳуда сарфланишини камайтиришга қаратилган тадбирларни ўтказди;

деҳқон ва фермер хўжаликларини ривожлантиришга кўмаклашади;

тегишли ҳудуддаги ерларнинг фойдаланилиши ва муҳофаза этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;

савдо ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналарининг иши, савдо ва фуқароларга хизмат кўрсатиш маданияти қоидаларига риоя этилиши устидан назорат амалга оширилишига кўмаклашади;

тегишли ҳудудда жамоат тартибини таъминлашда, шу жумладан фуқароларнинг келиши ва кетишини ҳисобга олишни ташкил этишда, ўсмирлар ва ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ишида, вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга кўмаклашади;

аҳоли пунктлари, сув таъминоти манбалари, турар жойлар, мактаблар ва бошқа таълим муассасаларининг санитария ва экология ҳолати устидан назорат амалга оширилишига кўмаклашади;

ёнғинга қарши хавфсизлик талабларига, жониворларни сақлашга оид ветеринария қоидаларига риоя этилиши устидан назоратни амалга оширилишига кўмаклашади;

иморатлар қуриш ҳамда ва уйлар атрофидаги ҳудудларни ораста сақлаш қоидаларига риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга оширади;

уй – жой фондидан фойдаланиш ва унинг асрарилишини таъминлашда фуқароларга кўмаклашади;

аҳолидан солиқлар ва мажбурий тўловлар ўз вақтида тушишига кўмаклашади;

фуқаролар уй-жойдан фойдаланиш ҳаражатларини ва коммунал хизматлар ҳақини банк муассаси орқали ҳисоб-китоб қилиб, тўлиқ ва ўз вақтида тўлашларини коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари билан биргаликда уюштиради ва назорат қилади. Аҳоли уй-жой коммунал хизматлар ҳақини тўлиқ тўлашини таъминлаганлиги учун фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органига ўтказиладиган маблағларни белгиланган тартибда кам таъминланган оилаларга уй жой-коммунал хизматлар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ходимларини рағбатлантиришга, шунингдек, ободонлаштириш ишларини ўтказишга ишлатади;

фуқароларни табиий офатларга қарши курашга ва уларнинг оқибатларини тугатишга жалб этади;

аҳолини фуқаролик ҳимоясига доир тадбирларни ўтказишга жалб этади, ҳарбий хизматга мажбурийлар ва чақирилувчиларни мудофаа ишлари бўлимларига чақирилаётганликларидан хабардор этишни ва чақиришни ташкил қилишга кўмаклашади, шунингдек, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда уларнинг шахсий-бирламчи ҳисобини юритади;

жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган шахсларни ижтимоий–меҳнатга тиклаш ва жиноятчиликнинг олдини олишга доир тадбирларни ижтимоий мослашув марказлари билан биргаликда амалга оширади;

илгари судланган ҳамда ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил бошқа шахсларга тарбиявий таъсир ўтказиш учун фахрийлардан, хотин-қизлар ва ёшлар, маданият ва дин вакиллари жумласидан комиссиялар тузади.

фуқаролар йиғинининг кенгаши қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни ҳам амалга ошириши мумкин.

фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида республика оксоқоллар Кенгаши, шунингдек, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш ишлари бўйича вилоят, туман, шаҳар мувофиқлаштириш кенгашлари тузилиши мумкин.

Фуқаролар йиғини фуқаролар йиғинининг раиси (оксоқоли), йиғин кенгаши томонидан заруратга қараб, лекин йилнинг ҳар чорагида камида бир марта чақирилади. Фуқаролар йиғини халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашининг, туман, шаҳар, ҳокимининг ёки ўн саккиз ёшга тўлган ва мазкур ҳудудда доимий яшовчи фуқароларнинг камида учдан бир қисми ташаббуси билан чақирилиши мумкин. Фуқароларнинг йиғини фуқаролар йиғинида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган барча аҳолининг ярмидан кўпроғи ҳозир бўлган тақдирда ваколатлидир.

Фуқаролар йиғинини олиб бориш учун раёсат сайланади. Йиғинни фуқаролар йиғинининг раиси (оксоқоли) ёки раиснинг маслаҳатчиларидан бири олиб боради. Барча масалалар бўйича қарорлар очиқ ёки ёпиқ овоз бериш орқали оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Ҳар бир йиғинда йиғин ўтказилган сана, ҳозир бўлган фуқаролар сони, кун тартиби ва қабул қилинган қарорлар кўрсатилган ҳолда баённома юртилади. Фуқаролар йиғинининг баённомаси ва қарорини фуқаролар йиғинининг раиси (оксоқоли) ва маъсул котиби имзолайдилар. Раис (оксоқол) йўқлигида, фуқаролар йиғинининг баённомасини раиснинг маслаҳатчиларидан бири ва маъсул котиб имзолайди.

Фуқаролар йиғинини чақиришнинг иложи бўлмаган тақдирда, фуқаролар вакиллариининг йиғилиши ўтказилади, мавзелар, даҳалардан фуқароларнинг намоёндалари вакил қилинишлари мумкин. Вакиллик нормалари тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки туман, шаҳар ҳокими томонидан белгиланади.

Фуқаролар вакиллариининг йиғилиши унда вакилларнинг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда ваколатлидир ва бундай йиғилиш ушбу Қонунда фуқаролар йиғинларини ўтказиш тартибига нисбатан қўйиладиган талабларга мувофиқ ўтказилади.

Фуқаролар йиғини кенгашининг мажлиси фуқаролар йиғинининг раиси (оксоқоли) томонидан, заруратга қараб, лекин ойида бир марта ўтказилади.

Фуқаролар йиғини кенгашининг мажлиси, агар унинг ишида кенгаш аъзоларининг камида учдан икки қисми қатнашаётган бўлса, ваколатли ҳисобланади. Қарор агар уни фуқаролар йиғини кенгашининг ҳозир бўлган аъзоларидан ярмидан кўпроғи ёқлаб овоз берган бўлса, қабул қилинган ҳисобланади.

Фуқаролар йиғини кенгашинининг қарори очиқ овоз бериш йўли билан қабул қилинади.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини ташкил этишни унинг кенгаши ҳамда фуқаролар йиғинининг раиси (оксоқоли) амалга оширади. Раиснинг маслаҳатчилари ўртасида вазифаларни тақсимлаш фуқаролар йиғини раисининг (оксоқолининг) тақдимномаси бўйича йиғин томонидан амалга оширилади.

Фуқаролар йиғини кенгаши ўз девонига эга бўлиши мумкин, унинг ходимлари сони йиғин томонидан белгиланади. Йиғиннинг маъсул котиби ва кенгаш девони ходимлари йиғинни, кенгаш мажлисини ўтказишга доир материалларни тайёрлайдилар, йиғиннинг, кенгашнинг ва раиснинг (оксоқолнинг) қарорлари ижрочиларга ўз вақтида етказилишини таъминлайдилар, иш юритилишни амалга оширадилар.

Фуқаролар йиғинининг раиси (оксоқоли), маъсул котиби ва кенгаш девони ходимлари фуқаролар йиғинининг маблағлари ҳисобига ҳам, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобига ҳам таъминланиши мумкин.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан кўрилган, олинган ёки қонунда белгиланган тартибда уларга берилган жамоат, ижтимоий – маиший ва бошқа мақсаддаги, шунингдек транспорт воситалари, хўжалик анжомлари ва бошқа кўчар ҳамда кўчмас мулк уларнинг мулки ҳисобланади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ўз мулки бўлган объектларни вақтинчалик ёки доимий фойдаланиш учун юридик ва жисмоний шахсларга беришга, ижарага топширишга,

белгиланган тартибда ўз тасарруфидан чиқаришга, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ ушбу мол-мулк билан боғлиқ бошқа битимлар тузишга ҳақлидир.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асоси ўз маблағларидан, халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари томонидан белгиланган тартибда ажратиладиган бюджет маблағларидан, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайр-эҳсонларидан, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа маблағлардан ташкил топади.

Фуқаролар ўзини бошқариш органларининг молиявий маблағлари банк муассасасидаги мустақил ҳисоб варақада сақланади ҳамда белгиланган тартибда улар томонидан мустаил фойдаланилади ва бу маблағларнинг олиб қўйилиши мумкин эмас.

Фуқаролар йиғинининг кенгаши молиявий маблағлардан фойдаланилганлиги тўғрисида йилнинг ҳар чорагида фуқаролар йиғини олидад ҳисоб беради.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ўз фаолиятининг ҳисобини юритади ҳамда қонун ҳужжатларида органларига ҳисобот тақдим этади.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ва улар мансабдор шахсларининг мурожаатлари давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, уларнинг мансабдор шахслари томонидан ўз ваколатлари доирасида қонунда белгиланган муддатда қўриб чиқиши шарт.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини қайта ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини тугатиш маъмурий-ҳудудий бирликлар, шунингдек, маҳалла қўшилганда, бўлинганда, тугатилганда фуқаролар йиғинининг қарорига биноан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Фуқароларнинг ўзни ўзи бошқариш органлари фаолияти билан боғлиқ низолар суд томонидан ҳал этилади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ва уларнинг мансабдор шахслари ўзини-ўзи бошқаришни амалга оширишга доир фуқароларнинг ҳуқуқларини бузган давлат органлари ва бошқа органларнинг, шунингдек, мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоят қилишга ҳақлидир.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг қарорлари, шунингдек, улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан қонунда белгиланган тартибда судга шикоят қилиш мумкин.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилишида қонун ҳужжатлари бузилишида айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўлади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари Ўзбекистон Республикасида жойлардаги халқ ҳокимиятчилиги намоён бўлиши шаклларида бири бўлиб, бу органлар орқали аҳолининг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий соҳалардаги эҳтиёжлари амалга оширилади. Мазкур органларнинг ташкил этилиши ва фаолиятига тегишли масалаларни ўрганиш жуда муҳимдир. Чунки Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш йўллари иккита асосий шаклда амалга ошириладиган бўлса-бу бевосита ва вакиллик демократик асосда—бунда демократиянинг иккала шакли ҳам намоён бўлиши бевосита маҳаллий вакиллик органлари билан боғлиқдир. Бу органнинг сайлаш жараёни—бевосита демократик, уларнинг фаолияти эса-вакиллик демократиядир.

Бундан келиб чиққан ҳолда шуни хулоса қилиб айтсак бўладики, Ўзбекистонда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тизими халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.
14. Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Т.: 1993.
15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунига шарҳлар. Т.: Адолат, 1995.
16. Ҳусанов О.Т.: Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т.: Шарқ, 1997.
17. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юрист. 2001.
18. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Минск. Новое знание. 2001.

19-мавзу. Ўзбекистонда оиланинг конституциявий мақоми

Режа:

1. Жамиятда оиланинг ўрни. Оилани ҳуқуқий ҳимоялаш.
2. Ота-она ва фарзандларнинг бурчлари. Оналик ва болалик давлат муҳофазасида.
3. Никоҳда томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқчилиги. Оналик ва болаликнинг муҳофаза қилиниши.

Ўзбекистонда оила ҳақида ғамхўрлик конституциявий йўл билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг учинчи бўлим XIV боби "Оила" деб номланиб, унга тўрт модда – 63-66-моддалар бағишланган.

"Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга.

Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқчилигига асосланади", дейилади Конституциянинг 63-моддасида.

Ўзбекистонда 25 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди. Айни пайтда 4 миллион 800 мингга яқин оила бўлиб, аҳолининг 98 фоизини ана шу оилаларнинг оила аъзолари ташкил этади. Ҳар йили 540-550 минг бола туғилмоқда.

Аҳолини ўрта ёши 70. Аёллар 72 ёш, эркаклар 68 ёш.

Мамлакатимизда 5 миллиондан ортиқ туғиш ёшидаги аёллар мавжуд. Йилига ўрта ҳисобда 170 минг ёш оила вужудга келмоқда.

Ўзбекистонда ҳар бир оила ва ҳар бир инсоннинг турмуш фаровонлигини ошириш, фуқаролар тотувлигини мустаҳкамлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Президент И.А.Каримов бу борадаги вазифалари ҳақида гапириб: "Энг муҳим вазифа – халқчил, адолатпарвар жамиятни вужудга келтириш. Бу жамият пойдеворини, энг аввало, бой ва бадавлат, меҳнат қадрини биладиган, маънавий соғлом ҳамда маданий савияси баланд минглаб ва миллионлаб оилалар ташкил этади"⁶⁹, -деб таъкидлайди.

Ўзбекистон Республикасида оилага жамият ва давлат ғамхўрлиги кун сайин ошиб бормоқда. Чунки катта-кичик жилғалар ва ирмоқлардан улкан дарё ҳосил бўлгани каби, оилалар мажмуидан жамият пайдо бўлади. Муайян жамиятнинг ҳаёт тизими, онг юксаклиги мана шу оилалар мажмуининг даражасига боғлиқ. Шундай экан, жамиятни ривожлантириш учун барча диққат-эътибор, энг аввало, оилага қаратилмоғи лозим. Ҳар бир оила аъзосининг жамиятни тушуниши, ҳаёт, меҳнат, қонун ва ҳуқуқни қай даражада англаши ва унга риоя қилиши жамият равнақини белгиловчи муҳим омилдир.

Оиланинг жамият томонидан муҳофаза қилиниши унга нисбатан ғамхўрликнинг янги шакли ҳисобланиб, бунга алоҳида эътибор бериш керак.

Давлатнинг оила тўғрисидаги ғамхўрлиги катта ҳажмда уй-жой қурилиши, болалар муассасаларининг кенг шаҳобчаларини барпо этиш ва ривожлантириш, маиший хизмат, бола туғилганда нафақа тўлаш, кўп болали оилаларга нафақалар ва имтиёзлар бериш, шунингдек, оилага нафақа ва ёрдам беришнинг бошқа турларини ривожлантириш орқали намоён бўлмоқда.

Оилани ҳимоя қилишнинг конституциявий қоидалари деганда, давлат органларининг оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, оилани мустаҳкамлаш, оила аъзоларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, оилавий муносабатларга масъулиятсизлик билан қарашга қарши курашиш тушунилади. Бу тадбирлар иқтисодий, маънавий ва ҳуқуқий воситалар ёраида бежарилади.

Давлат томонидан оилага кун сайин ғамхўрлик қилиш унга ҳар тарафлама моддий ёрдам бериш инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим вазифаларидан биридир. Республикамиз Президентининг "Кўп болали оилаларга нафақа миқдорини кўпайтириш тўғрисида"ги 1990 йил биринчи фармони оиланинг давлат муҳофазасида эканлигидан далолатдир.

⁶⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиелол, иетисод, сиёсат, мафкура. Т.:Ўзбекистон, 1993, 14-бет.

Унда кўп болали оилаларнинг моддий аҳволини, ёш авлоднинг ўсиш шароитларини яхшилаш мақсадида оналарга тўланадиган ойлик нафақа икки мартага кўпайтирилди. Мазкур фармон ўзбек халқининг болажонлик табиатини кўрсатади.

Кейинги йилларда ҳам Республика Президентининг оилага алоқадор бир қатор фармонлари қабул қилинди.

Мустақиллик йилларида 2,5 миллион оила биринчи марта ер участкалари олдилар ва ўз ер участкаларини кенгайтирдилар.

Президент И.А.Каримов "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати ташаббускор гуруҳи йиғилишида сўзлаган нутқида шундай деди: "Ҳаракат ... ёш оилаларга ёрдам беришни ўзининг асосий бурчи деб билиши, шу мақсадда "Ёш оила" дастурини ишлаб чиқиш масаласига алоҳида аҳамият қаратиш зарур. ... Ҳаракат эндигина турмуш қурган ёш оилаларга маълум бир имтиёзлар берилиши, айтилик, уларга кейин бўлиб-бўлиб қайтариш шарти билан имтиёзли кредитлар ажратилиши ҳақида ўз таклифларини илгари суриш ва уларни амалга ошириш учун ҳаракат қилиши ўринли, деб биламан. Ишончим комилки, бу ёш оилаларга моддий ёрдамгина бўлиб қолмай, айти пайтда уларни мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилиши муқаррар."⁷⁰

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 63-моддасининг иккинчи қисмида "Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади" дейилган. Зеро, никоҳ оила пойдеворидир. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Оила кодекси 1998 йил 39 апрел кунини биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн биринчи сессиясида қабул қилинди ва 1 сентябрдан эътиборан амалга киритилди. Ушбу кодекс 8 бўлим, 30 боб, 238 моддадан иборат.

Кодекснинг II бўлими "Никоҳ" (13-56-моддалар) масаласига бағишланган. Қонунда бу бўлим салмоғли ўрин эгаллайди. Никоҳга алоҳида бўлим ажратилиши мақсадга мувофиқ бўлди, чунки оила вужудга келишининг бирдан-бир асоси, пойдевори никоҳдир. У одамзод ҳаётидаги муҳим маънавий кашфиётдир.

Оила кодексининг 13-моддасига биноан никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида тузилади. Шундай никоҳгина ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтиради. Никоҳнинг тегишли давлат органида қайд этилиши унинг вужудга келганлигини исботловчи бирдан-бир далилдир.

Диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас.

Никоҳни тузиш никоҳланувчиларнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берганларидан кейин бир ой муддат ўтгач, шахсан уларнинг иштирокида амалга оширилади.

Бундай муддатни белгилашдан мақсад бир-бирлари билан яхши таниш бўлмаган шахсларнинг енгилтаклик қилиб, шошмашошарлик билан никоҳдан ўтишларига йўл қўймасликдан иборат.

Никоҳ давлат ва жамоат манфаатларини кўзлаб, шунингдек, эр билан хотиннинг ва болаларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини муҳофаза этиш мақсадида қайд этилади.

Никоҳни унинг ижтимоий моҳияти ва мақсадига кўра ҳамда оилани мустаҳкамлаш эҳтиёжини, ёш авлоднинг ахлоқи ва сифат-саломатлигини ҳисобга олиб, бир қатор шартларга риоя қилган ҳолда тузиш зарурлиги белгиланди. Бу талаблар никоҳдан ўтиш шартлари деб юритилади. Улар қуйидагилардан иборат: никоҳ тузиш ихтиёрийдир; никоҳ тузиш учун бўлажак эр-хотин ўз розилигини эркин ифода этиш қобилиятига эга бўлиши керак; никоҳ тузишга мажбур қилиш таъқиқланади (Оила кодексининг 14-моддаси).

Навбатдаги шарт никоҳ ёшига тўлишлик. Никоҳ ёши эркаклар учун ўн саккиз ёш, аёллар учун ўн етти ёш қилиб белгиланган.

Узрли сабаблар бўлганида алоҳида алоҳида ҳолларда никоҳга киришни хоҳловчиларнинг илтимосига кўра, никоҳ давлат рўйхатидан ўтказиладиган жойдаги туман,

⁷⁰ Халё сўзи. 2001, 25 январ.

шаҳар ҳоками никоҳ ёшини кўпи билан бир йилга камайитириши мумкин (Оила кодексининг 15-моддаси). Қонунда никоҳ тузишга монелик қиладиган қуйидаги ҳолатлар кўрсатилган:

- 1) лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди. Республикада ҳар бир фуқаро фақат якка никоҳда бўлиши мумкин;
- 2) насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғилган ва ўғай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди.
- 3) лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди (Оила кодексининг 16-моддаси).

Қонунга биноан никоҳланувчи шахсларни тиббий кўрикдан ўтказиш, шунингдек, тиббий ирсий ҳамда оилани режалаштириш масалалари бўйича маслаҳат бериш никоҳланувчи шахсларнинг розилиги билан давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари томонидан амалга оширилади.

Никоҳланувчи шахсни кўрикдан ўтказиш натижалари шифокор сири ҳисобланади ва у никоҳланувчи шахсга фақат кўрикдан ўтган шахснинг розилиги билан билдирилиши мумкин. Башарти никоҳланувчи шахслардан бири таносил касаллиги ёки одам иммунитетига таъсир қилувчи вирус (ОИТС инфекцияси) борлигини бошқасидан яширган бўлса, шу шахс никоҳни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиб судга мурожаат этишга ҳақлидир. Бундай қоидаларни ўрнатувчи модда Ўзбекистоннинг оила қонунчилиги тарихида биринчи марта пайдо бўлди.

Оила кодексига белгиланган шартларнинг бузилиши суд томонидан ушбу никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш учун асос бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлатнинг болалар ҳақидаги ғамхўрлиги алоҳида мустаҳкамланган.

Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар.

Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларини рағбатлантиради (Конституциянинг 64-моддаси).

Ота-она ва болаларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари болаларнинг насл-насабига қараб белгиланади.

Ота-она ва болалар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларни келиб чиқишига асос бўлиб боланинг отадан пайдо бўлганлиги ва онадан туғилганлиги қонун билан белгиланганлиги ҳисобланади.

Оила кодексининг 60-моддасига биноан боланинг шу онадан туғилганлиги (оналик) фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш органи томонидан тиббий муассасанинг ҳужжатларига кўра, бола тиббий муассасада туғилмаган ҳолда эса, бошқа далилларга асосан белгиланади.

Агар бола тиббий муассасадан ташқари жойда туғилган бўлса, у ҳолда бу юридик факт гувоҳлар кўргазмалари ва бошқа далиллар билан белгиланади.

Қонунларга биноан болаларнинг ҳуқуқлари уларнинг туғилиши билан вужудга келади.

Вояга етмаганлар қуйидаги шахсий ҳуқуқларга эга: оилада яшаш ва тарбияланиш; ота-онаси ва бошқа қариндошлари билан кўришиш; ўзини ҳимоя қилиш; ўз фикрини ифода этиш; исм, ота исми ва фамилия олиш ва бошқалар.

Оила кодексини 67-моддасига кўра, бола ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Боланинг ҳукуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш унинг ота-онани (уларнинг ўрнини босувчи шахслар), қонунда назарда тутилган ҳолларда эса васийлик ва ҳомийлик органи, прокурор ва суд томонидан амалга оширилади.

Оила кодексининг 90-моддасига биноан, вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланади.

Оила кодексини 71-моддаси ота-онанинг ўз болаларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эканлигини белгилайди (ота-оналик ҳуқуқлари).

Ота-она ўз болаларини тарбиялаш ҳуқуқига эга. Ота-она ўз болаларининг тарбияси, камолоти учун жавобгардир. Улар ўз болаларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари лозим.

Ота-она ўз болаларини тарбиялашда бошқа барча шахсларга нисбатан устунлик ҳуқуқига эга.

Оила кодексининг 79-моддасига кўра ота-оналар ўзларининг ота-оналик мажбуриятларини бажармасалар у ҳолда улар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиладилар. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш уларга таъсир қиладиган ҳамма тадбир-чоралар тегишли натижа бермагандан сўнг қўлланилади.

Оила кодексини 96-моддасига биноан ота-она вояга етмаган болаларга таъминот бериши шарт. Агар вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ва (ёки) бошқа даромадларининг бир бола учун тўртдан бир қисми; икки бола учун учдан бир қисми; уч ва ундан ортиқ бола учун ярмиси миқдорида ундирилади. Бу тўловларнинг миқдори тарафларнинг моддий ёки оилавий аҳволини ва бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган суд томонидан камайтирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин.

Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак (Оила кодексининг 99-моддаси).

Қонунларимизда давлатимизнинг болалар ва фарзандлар тўғрисидаги ғамхўрлик сиёсати акс этар экан, ўз навбатида фарзандларнинг тенг ҳуқуқли эканлиги ҳам ўрнатилган.

Фарзандлар ота-оналарнинг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Ота-оналарнинг фуқаролик ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар фарзандлар қонун олдида тенгдирлар. Ўзбекистонда оналик ва болаликни ҳимоя қилишга жуда катта эътибор берилмоқда. Оналик аёл кишининг энг зўр ҳис-туйғуларидан бири ва унинг ҳаётидаги зўр бахт, жуда буюк шодлик ҳисобланади. Давлат кўп болали, серфарзанд оилаларга ва болали ёлғиз оналарга катта моддий ёрдам бермоқда.

Бизда болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялашга жуда катта эътибор берилиб, бу йўлда бир қанча тадбир ва чоралар амалга ошириб келинмоқда.

Айни пайтда Конституцияда фарзандлари вояга етганларидан сўнг ота-оналари олдида маълум мажбуриятларга эга эканлиги мустаҳкамланган.

Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Вояга етган фарзандлар ўз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари лозим. Улар ўз ота-оналарига маънавий ёрдам беришга ҳамда кўмаклашишга мажбурдирлар. Ота-оналар турмушидан хабардор бўлиб, сихат-саломатлигига катта эътибор беришлари керак.

Болаларнинг ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилиш мажбуриятлари илгари уларнинг ахлоқий мажбурияти бўлиб ҳисобланади. Мустақил республикамиз янги Конституциясини қабул қилиш билан болаларнинг бу мажбурияти қонуний конституциявий мажбуриятга айланади. Фарзандлар ота-оналарини меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолганларида,

айниқса бетоб бўлиб қолганларида уларга ҳар хил ёрдам беришлари, улар нимага муҳтож бўлсалар, шуларни муҳайё қилиб туришлари лозим.

Вояга етган фарзандларнинг ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари нафақа мажбурияти вужудга келганми ёки йўқми ундан қатъи назар, пайдо бўлади. Кўпинча ота-оналар қарилик ёки касал бўлган даврларида яхшигина пенсия олиб моддий томонидан яхши таъминланган бўлсалар-да, аммо улар ўз фарзандларининг улар тўғрисида ғамхўрлик қилишларига, маънавий аътиборларига муҳтож бўладилар. Аксарият ҳолатларда ота-оналар бундай болалардан нафақа ундириш ҳақида даъво қилмайдилар. Аммо болаларни муҳтож ва меҳнатга лаёқатсиз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилмасликлари уларни нафақа ундириш ҳақида судга даъво аризаси билан мурожаат этишга мажбур этади.

Фарзандлар ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилмасалар, уларга нисбатан қонуний кафолатлар белгиланмайди. Бироқ инсофсиз, ота-оналарига нисбатан ўз фарзандлик бурчларини эсларидан чиқариб қўйган болаларга нисбатан улар тўғрисида суд хусусий ажрим чиқариб, уларнинг яшаш ёки ишлаш жойларида маънавий қиёфасини муҳокама қилишликка юбориши мумкин.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.

2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.

3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.

4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.

5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.

6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.

7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.

8.Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)

9.Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)

10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)

11.«Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.

12.«Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сенябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.

13.«Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.

14.Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи.Т.: 1993.

15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунига шарҳлар.Т.: Адолат, 1995.
16. Ҳусанов О.Т.: Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият.Т.: Шарқ, 1997.
17. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран.М.: Юрист. 2001.
18. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран.Минск. Новое знание. 2001.

20-мавзу. Сиёсий институтлар тизимида оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва аҳамияти

Режа:

1. Оммавий ахборот воситалари тушунчаси ва улар фаолиятининг ҳуқуқий тартибга солиниши. Оммавий ахборот воситаларининг ижтимоий характери ва функциялари.
2. Журналистларнинг ҳуқуқий мақоми. Оммавий ахборот воситалари фаолиятида цензурага йўл қўйилмаслик принципи.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XV боби, оммавий ахборот воситаларига бағишланган. Бу бобда фақатгина битта модда тушунчасида, бир-бутун ҳокимиятнинг тўртинчи тизимида ўрин олишга интилаётган, соҳанинг ҳуқуқий мақомига, қисқа, аниқ барча талабларга тўлиқ жавоб берадиган қоида мустаҳкамланган: "Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди".¹

Республикаимиз тарихида биринчи марта оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги принципи мустаҳкамланди.³ Ўзбекистон тарихида қабул қилинган бирорта Конституцияда оммавий ахборот воситалари тўғрисида, қоида белгиланмаган, чунки бу табиий бўлиб, совет давлатчилиги даврида, ошкоралик ва демократияни амалга ошириш халққа тегишли деб кўрсатилди. Бу кўзбўямачилик орасида кўп миллатли халқларни ягона марказга тобе қилиб бойликларни ўзлаштириш ва ўзларини "манқуртларга" айлантириш мақсад қилиб қўйилган эди: Мисол учун 1977 йил, 7 октябрда СССР Олий Совети томонидан қабул қилинган СССР Конституциясида, ошкоралик ва демократия принциплари ҳақида шундай дейилади; "КПСС социалистик демократияни бутун чоралар билан авж олдириш ҳақидаги ленинча ғояларни ривожлантира ва бойита бориб, давлат, хўжалик ва социал-маданий қурилишда советларнинг ролини оширишга, уларнинг омма билан кундалик алоқасини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилмоқда".²

Ўзбекистон илк мустақиллик ғоялари, баҳор шаббодаси каби эса бошлаган кунлардан, ошкоралик, демократия тамойилларини, давлат ва жамият ҳаётидан, кишилар онгида ривожлантиришда, давлат механизми яъни давлат бошқарувининг бир бўғини сифатида қабул қилди. Бу эса оммавий ахборот воситалари фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш учун алоҳида қайд этиш зарурки у вақтда Ўзбекистон Конституцияси қабул қилинмаган, мустақиллик тўғрисидаги қонун эълон қилинмаган эди.

1991 йилда "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги махсус қонун қабул қилинди.

Ушбу қонун асосида оммавий ахборот ходимларининг ҳуқуқлари биринчи марта, кенг берилган бўлиб, улар фаолияти 1989 йил 21 октябрда қабул қилинган "Давлат тили ҳақида"ги қонун асосида ташкил этилиши қуйидагича белгиланди; "Ўзбекистон ССРда чиқадиган китоблар, газета ва журналлар, даврий хабарномалар асосан давлат тилида нашр қилинади. Шунингдек эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда рус тили ва бошқа тилларда ҳам нашр этилади.

Телевидения кўрсатувлари ва радио эшиттиришлари асосан республика давлат тилида олиб борилади".¹ Бу қонунда Ўзбекистон ҳудудида ўрнатилиши, унинг тарихида буюк воқеа бўлиб ҳисобланади. Ўша даврда бундай қонунларни қабул қилиниши, Ўзбекистон учун ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Лекин шунга қарамасдан давлат ва жамият

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XV боби, 1-модда. Ў., «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси», 1998

² Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XV боби, 1-модда. Ў., «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси», 1995

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XV боби, 1-модда. Ў., «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси», 1998

рахбарлари Ўзбекистон учун, унинг ривож учун энг муҳим бўлган ошкоралик қоидаларини яратиб бердилар. Бу эса, ўз навбатида Республикамизнинг мустақиллиги учун кураш қуроли сифатида ўз ҳиссасини қўшди. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритган кунлардан бошлаб, ошкоралик ва демократия тамойилларини ўзининг Конституцияси ва қонунларида белгилаб мустаҳкамлай бошлади.

1993 йил 3-сентябрь куни Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши, ҳар йили 27 июнь кунини, Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва Оммавий ахборот воситалари ходимлари куни деб Қарор қабул қилди.¹

1996 йил 30 август куни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди.

Ушбу қонун асосида оммавий ахборот воситалари ходимлари ва адабиёт-санъат аҳлининг ўз меҳнатларига бўлган ҳуқуқлари, халқаро ҳуқуқ нормалари асосида "Муаллифлик ҳуқуқи"нинг ҳар қандай шаклларида фаолияти давлат томонидан тартибга солиниб қафолатланиши белгиланди.²

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 24 апрел куни; "Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Ушбу қонун журналистнинг журналистик фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган муносабатларни тартибга солади, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди, унга ҳуқуқий ва ижтимоий қафолатлар беради, журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик чораларини белгилайди.³ Шунингдек журналистдан хабарлар ва материалларни олдиндан келишиб олишни, ёхуд уларни бутунлай нашрдан ё эфирдан олиб қолишни талаб қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқлиги мустаҳкамланди. Бу эса Конституциявий қоидадан журналистлар фаолиятига цензурага йўл қўйилмаслигини таъминлайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси журналистларининг, республика ҳудудида ва унинг ташқарисида фаолият кўрсатишларини барча тартиб-қоидалари белгилаб берилди. Фақат 1991 йил 14 июнда Ўзбекистон ССР даврида қабул қилинган, уларнинг асосий қонуни энди талабга жавоб бермай қолди.

Шунинг учун 1997 йил 26 декабр куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг; "Ўзбекистон Республикасининг Оммавий ахборот воситалари"тўғрисидаги қонуни янгитдан қабул қилинди. Бу қонун оммавий ахборот воситалари ходимларини, мустақиллигини, эркинлигини, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва ушбу қонун асосида ошқора фаолият юритишларини мустаҳкамлаб беради.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши, 1993 йил 3-сентябрь куни қабул қилинган Қарор, 114-сон.

² Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши, 1996 йил 30-август куни қабул қилинган Қарор, 95-сон.

³ «Ўзбекистон Республикасининг журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонун, 1-март 1997 йил, Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши, 1997 йил 14-июнда қабул қилинган Қарор, 16-сон.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.
14. Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Т.: 1993.
15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунига шарҳлар. Т.: Адолат, 1995.
16. Ҳусанов О.Т.: Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т.: Шарқ, 1997.
17. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юрист. 2001.
18. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Минск. Новое знание. 2001.

21-мавзу. Давлат тузилиши тушунчаси, шакллари ва тамойиллари

Режа:

1. Давлат ҳудудий тузилиши тушунчаси. Давлат тузилишининг шакллари. Унитар ва федерация ҳақидаги таълимотлар.
2. Маъмурий-ҳудудий тузилиш тушунчаси ва унинг тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишининг ҳукукий асослари.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасига мувофиқ у суверен демократик республика бўлиб, мустақил давлат ҳисобланади. "Мустақилик" эса Президентимиз И.А.Каримов ибораси билан айтганда, авваламбор "ҳуқуқ" демакдир. Чунки давлатимизнинг ҳозирги маъмурий-ҳудудий чегарасида биринчи бор Ўзбекистон халқи ўз моддий ва маънавий бойликларидан ўз хоҳишича, яъни ўзининг Конституцияси ва унинг асосида қабул қилинган қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиш имконияти – "ҳуқуқи" юзага келди. Эндиликда, биз ва бизнинг халқимиз ҳам ашё етказиб берадиган чекка ўлкада эмас, балки мустақил равишда ўз ҳуқуқимизни амалда татбиқ қила оладиган миллий суверен давлатда яшаётганимизни алоҳида такидлаш жоиздир.

Ўзбекистон Республикаси "...Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини, ҳуқуқларини ва эркинликларини кафолатлаш, миллий қадриятларимиз ва маданиятимиз қайта тикланиши, инсоннинг маънавий-ахлоқий баркамоллигини таъминлаш..."⁷¹ га қаратилгандир.

Мустақил миллий давлатчилигимиз, авваламбор дахлсиз ер кенгликларига эга бўлишимиз, сўнгра, давлат тили сифатида – ўзбек тилини қабул қилишимиз, Президентлик институтини таъсис этишимиз, маъмурий-ҳудудий қисмларни ўз тарихимизга суянган ҳолда – вилоят ва туман деб аташимиз ҳамда уларда ҳокимлик лавозимини ўрнатишимиз, халқаро ҳамжамият томонидан суверен давлат сифатида тан олинишимиз ва албатта, ўз Конституциямизга эга бўлишимиздадир.

Ўзбекистон миллий давлатининг шаклланиши охир-оқибатда ижтимоий, иқтисодий, маънавий, истиқлол ва тараққиёт йўлидаги "ўзбек модели"ни ишлаб чиқишга имкон берди. Ушбу модел мустақил Ўзбекистонимизнинг узоқ даврга мўлжалланган ички ва ташқи ривожланиш стратегиясини яратишга асос бўлди. Унинг мазмуни ва моҳияти Президентимиз И.А.Каримов асарлари, рисоалари, мақолалари ва нутқларида ўз аксини топган. Бу йўл Ўзбекистоннинг ўзига хослиги ва манфаатларига, унинг табиий ва ижтимоий шароитларига, ўзбек халқининг азалий анъаналарига, демографик ва этнографик ҳолатига мос тушади. Мазкур миллий давлат тузилиши ва унинг ривожланиш асослари Президентимиз асарларида чуқур ёритиб берилган ва Ўзбекистоннинг ўз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий йўлининг беш асосий тамойилларида акс эттирилгандир.

Ҳар бир мустақил давлатнинг умумий эътироф этилган асосий белгиларидан бири – ўз чегараси доирасидаги ягона маъмурий ҳудудига эга бўлишидир.

1991 йил 31 августда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ, навбатдан ташқари 6-сессиясида қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги қонунининг 4 ва 17-моддаларига биноан Республикамиз давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир. Унинг халқи ўз хоҳиш-иродасини эркин билдирмасдан туриб, давлат чегараси ва ҳудудининг ўзгартирилиши мумкин эмас. Ўзбекистон таркибида бўлган Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий бутунлиги ва мустақиллиги эътироф этилади. Ушбу ҳуқуқий ҳолат Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомига ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг 1991 йил 21 декабрдаги Олмаотада имзоланган халқаро шартномасига тўла равишда мос тушади.

Халқаро ҳуқуқ меъёрларига кўра ҳар бир давлатнинг ҳудуди – давлат чегараси доирасидаги ер кенгликларидан иборатдир. Ер кенгликларига эса ушбу ҳудудларнинг

⁷¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: Ўзбекистон, 1996 – 123-бет.

куруқлик қисми, сув акваторияси, ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавоси киради. Мазкур табиий объектлар ҳар бир давлатда яшовчи инсонлар учун моддий база ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир давлат, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг ҳудуди унинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди ва мустақиллигининг реал ифодаси деб қаралади.

Ҳудуди катта, аҳолиси зич ва миллий-этник таркиби турли-туман бўлган давлатларда маъмурий бошқарув самарадорлигини ошириш ва маҳаллий шароитлардан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқий демократик принципларни табақалашган тарзда шакллантириш каби бир қанча масалаларни ҳал қилиш учун ягона давлат ер кенгликлари маълум бир қисм (бўлинма)ларга ажратилади.

***Давлат тузилиши шакли** – давлат ҳокимиятининг маъмурий-ҳудудий ташкил этилиши, давлат билан уни ташкил этувчи қисмлар ва ушбу қисмлар ҳамда марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар характери*⁷². Демак, давлат тузилишида давлатнинг маъмурий-ҳудудий ташкил этилиши энг бирламчи кўрсаткич ва асосий элементларидан биридир.

***Давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши** – ҳар бир давлатни ҳудудий ташкиллаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий таркибий қисми бўлиб, у давлат қурилишининг умумий масалаларини тўлақонли амалга ошириш учун ташкилий жиҳатдан ажратилган давлат ҳудудининг қисмларидир.*

Давлатни ҳудудий жиҳатдан ташкиллаштириш ўз мақсади ва вазифаларига кўра нафақат маъмурий-ҳудудий, балки:

иқтисодий-ҳудудий (масалан, эркин савдо қилувчи зоналар);

ҳарбий-ҳудудий (масалан, Ўзбекистонда ташкил этилган Тошкент, Марказий, Шимолий, Жанубий, Фарбий, Шарқий ҳарбий округлар);

сиёсий-ҳудудий (масалан, барқарорликни сақлаш ва этник масалаларни ҳал қилиш учун ажратиладиган минтақалар);

экологик-ҳудудий (масалан, Орол ва Орол бўйи экологик инқироз ҳолатидаги алоҳида муҳофозага муҳтож бўлган ер кенглигининг қуруқлик қисми ва сув акваторияси) шаклларда намоён бўлиши мумкин.

Давлатнинг маъмурий жиҳатдан ажратилган маъмурий-ҳудудий тузилиши давлат билан унинг таркибий қисмлари ўртасида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни ҳамда ушбу қисмларнинг ҳар бирини ҳуқуқий ҳолатига доир масалаларни қамраб олади. Шунинг учун ҳам ривожланишнинг қандай босқичида турмасин ёки давлат тузилишининг қандай шаклларида иборат бўлмасин ҳар бир суверен давлатнинг ер кенгликларини маъмурий-ҳудудий жиҳатдан маълум бир қисмларга ажратиш олиш жуда катта сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳамда ҳуқуқий аҳамият касб этади.

Ҳар бир давлатнинг майдони, аҳолисининг сони, миллий-этник таркиби, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ривожланиши каби омилларга кўра унинг ер кенгликлари маълум бир қисмларга ажратилади. Бундай маъмурий-ҳудудий қисмларга ажратиш аксарият ҳолларда давлатнинг марказдан туриб ижтимоий муносабатларни самарали тартибга солиш имкони бўлмаган тарзда амалга оширилади. Ажратилган қисмлар механик тарзда эмас, балки бирон бир мақсадни кўзлаб ва маълум бир принципларга асосланган ҳолда бўлинади. Шунинг учун ҳам Конституциямизнинг 4-бўлим XVI боби Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий "бўлиниши" эмас, балки "тузилиши" деб номланди.

Давлатнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши давлат бошқарувини осонлаштириш учун, унинг ер кенгликларини сиёсий нуқтаи назардан маълум бир қисмларга ажратиш олиш деб тушуниш мумкин. Маъмурий-ҳудудий тузилиш эса давлатнинг ер кенгликларини ҳуқуқий давлат субъектлари, яъни мустақил ижтимоий-сиёсий қисмлар тариқасида ташкиллаштирилишидир.

⁷² Давлат ва суеуе назарияси / С.Б.Бобоев ва С.Т.Одилсориёевлар умумий тасрири остида-Т.: Иетисодиёт ва суеуе дунёси, 2000. 141-бет.

"Тузилиш" деган юридик атама "Бўлиниш" деган атамага нисбатан кенгрок, ҳуқуқий жиҳатдан эса мустақилроқ қисмларга ажратиш деса бўлади. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVI боби "Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши" деб номланиб, у 1927, 1937, 1978 йилларда қабул қилинган Ўзбекистон ССР Конституцияларида белгиланган ҳуқуқий меъёрлардан тубдан фарқ қилади. Масалан, янги қомусимизда маҳаллий бошқарув органлари – вилоят, туман ва шаҳар ҳокимиятларига ўзларининг маъмурий-ҳудудий бўлинмаларида ижтимоий-иқтисодий муносабатларни турли жиҳатларини ҳар томонлама тартибга солишда катта ваколатлар берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов давлат қурилиши ва унинг тузилиши асосларига бағишланган бир қатор асарларида, хусусан "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда" деган китобида бизда давлат тузилиши ер кенгликларини вилоят, туман ва шаҳарларга бўлиниши сунъий равишда, ўз-ўзидан келиб чиққан "техник" жараён бўлмай, балки республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги асосий стратегик мақсадни амалга оширувчи таянч қисмларига ажратилиши эканлигига алоҳида урғу берган.⁷³ Шунинг учун ҳам юртбошимиз давлат тузилиши ва бошқарувида марказдан қуйи бўлинмаларга томон ҳаракат йўналиши, яъни: *биринчиси* – марказий бошқарув органлари ваколатларининг анчагина қисмини маҳаллий ҳокимиятларга; *иккинчиси* – маҳаллий бошқарув органларидан қатор ваколатларни фуқароларнинг жойлардаги жамоат бирлашмаларига ва ўзини-ўзи бошқарув органларига бериш кераклигини бир неча бор таъкидлайди.

Ўзбекистоннинг марказий давлат аппаратида асосан конституциявий тузумни, мамлакатнинг мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, ҳуқуқ-тартибот ва мудофаа қобилятини таъминлаш, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиш, самарали ташқи сиёсат ўтказиш каби вазифалар қолиши керак. Стратегик, яъни узоққа мўлжалланган ва давлатнинг суверен ҳуқуқини таъминловчи :

- 1) муҳим иқтисодий ва ҳўжалик аҳамиятига эга масалалар, (масалан, пул ва валюта муомаласи бўйича ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш);
- 2) табиатни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни регионал ва глобал миқёсда ҳал қилувчи масалалар (масалан, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, экологик инқирозли ҳудудларни мўтадиллаштириш);
- 3) республика ва халқаро аҳамият касб этувчи транспорт, алоқа ва муҳандислик коммуникацияларини шакллантириш ва ривожлантириш;
- 4) янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш;
- 5) мудофаа, энергетика ва бошқа махсус вазифаларни бажариш каби масалалар давлатнинг марказий аппаратлари даражасида ҳал этилиши лозим бўлади.

Юқорида санаб ўтилган *умумиқтисодий*, *умумэкологик*, *умумсиёсий* масалалардан ташқари барча масалалар маҳаллий бошқарув органлар ваколатларига киритилиши ҳозирги замон маъмурий-ҳудудий тузилишнинг асосий ютуқларидандир. Эндиликда бозор ислохотларини чуқурлаштириш, тадбиркорликни қўллаб қувватлаш ва рағбатлантириш, хусусий мулкни турли кўринишларини ва шакллари ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш, истеъмол бозорини тўлдириш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, кишиларнинг яшаш даражасини ва ҳаёт фаровонлигини ошириш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш маҳаллий-ҳудудий тузилмаларда ҳал этилиши лозим бўлади. Худди ана шундай жараёни оғишмай амалга ошириш Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг мустаҳкам асосларини яратиш ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг ҳуқуқий-иқтисодий мустақиллигини таъминлашга олиб келади.

Конституциявий ҳуқуқ нуқтаи назаридан қараганда келажакда маъмурий-ҳудудий тузилмаларда, юқорида санаб ўтилган вазифаларни амалга ошириш учун қонун кучига эга бўлган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш ва албатта, уларни амалга оширишнинг

⁷³ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. –Т.:Ўзбекистон, 1999, 117-бет

таъсирчан механизмини яратиш талаб қилинади. Бинобарин, маъмурий-худудий тузилмаларда конституциявий тамойилларга асосланган ҳуқуқий бошқарув функцияларини тадбиқ қилиш учун улар етарли молиявий ресурсларга эга бўлишлари керак. Бунинг учун эса уларнинг молиявий жамғармаларини шакллантирувчи ҳуқуқий манбаларини мунтазам кенгайтириб боришимиз зарурдир. Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш идоралари Солиқ кодекси ва унга асосан ишлаб чиқилган ёки ишлаб чиқилаётган норматив ҳужжатларда барча маҳаллий солиқлардан тушадиган пул маблағларининг маълум бир қисминигина эмас, балки умумдават солиқларининг ҳам анчагина қисмини маҳаллий бюджетларга йўналтирилиши керак бўлади. Натижада, давлат бюджети барча даромадларининг 60 фоиздан кўпроқ қисмини маъмурий-худудий тузилмаларнинг бюджетига тушишини таъминлаш давлат сиёсатида ҳам кўзда тутилган. Бюджет ҳаражатларининг ҳам худди шунча қисмини ушбу маъмурий-худудий тузилмаларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг вилоят, туман, шаҳар, қишлоқ ва овулларида амалга ошириладиган ҳуқуқ доирасидаги ваколатларни кенгайтирилиши аҳолининг касбий ва ижтимоий таркиби манфаатларини янада чуқурроқ ифодалаш ва атрофлича химоя қилишда нодавлат ва жамоат тузилмаларининг мавқеларини оширишга қаратилиши назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилинган, шўролар даврида оммавий тус олган ва шўролар тузимини мадҳ этувчи жой номлари бекор қилиниб, аҳоли яшайдиган жойларнинг тарихий номлари тикланмоқда ёки уларга янги, ўз миллатимизнинг урф-одатлари ва анъаналарига хос бўлган номлар берилмоқда.

Ўзбекистон Конституцияси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат (Конституциянинг 68-моддаси).

Ҳар бир давлатнинг маъмурий-худудий тузилишини илмий асосда ташкил қилмаслик унинг хавфсизлигига, барқарорлигига ва албатта, тараққиётига ўз салбий таъсирини ўтказмай қолмайди. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А.Каримов 1999-2000 йилларда бўлиб ўтган вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикаси сайловчилари билан учрашувларида маъмурий-худудий тузилишни тўғри ташкил этиш, жойлардаги вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг ҳуқуқий ваколатларини ошириш Конституциямизда белгиланган императив шартларни амалий тадбиқ қилишга олиб келишини бир неча бор уқтириб ўтганлар⁷⁴. Конституциямиз меъёрларига асосланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси ер кенглигини маъмурий-худудий қисмларга бўлиниши аҳолини давлат билан яқинлашувида, фуқароларни давлат ва жамият қурилишидаги фаоллигини оширишда, бозор иқтисодиётини ривожлантиришда, аҳолининг миллий-этник ҳуқуқларини тенглаштиришда ва уларнинг хоҳиш-иродаларини инобатга олишда хизмат қилди.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиш тизими ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳуқуқий ҳолатига, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ифода этилишига кўра ташкил этилгандир. Унда ҳар бир маъмурий-худудий бирлик хўжалик юрғатишнинг ўзига хос томонлари, аҳолисининг миллий ва этник таркиби, сони, маданияти, азалий урф-одатлари ва анъаналари, ишлаб чиқариш салоҳияти ва ижтимоий қудратига қараб ҳам ажратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 68-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат. Республика Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги томонидан чоп этилган "Ўзбекистон Республикаси аҳолиси – 2000" номли статистик тўпламга мувофиқ 2000 йил 1 январга келиб республикамыз 1826 та маъмурий-худудий қисмлардан иборат. Улардан 12 таси вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси, 182 таси қишлоқ ва шаҳар туманлари, 55 таси республика ва вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар,

⁷⁴ Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон саёт – пировард массадимиз – Т.: Ўзбекистон, 2000.

120 таси шаҳарчалар ҳамда 1456 таси қишлоқ ва овуллар фуқаролар йиғинидан иборат бўлган.

Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 30 сентябрь "Шаҳар ва туман ҳокимликлари аппарати тузилишини такомиллаштириш тўғрисида"ги қарорига мувофиқ 26 та вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туман бўйсунувига ўтказилди ва уларнинг сони 28 тага тушиб қолди. Туман бўйсунувидаги шаҳарларда шаҳар ҳокимлиги лавозимлари қисқартирилиб, улар туман ҳокимлиги қошида фаолият юргазадиган бўлдилар.

Вилоят бўйсунувидаги шаҳарларнинг ҳуқуқий мақомидаги ушбу ўзгартиришлар давлат сиёсатидан келиб чиққан ҳолда, маҳаллий ҳокимиятларнинг кўпгина ваколатларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларига, хусусан маҳаллаларга топшириш оқибатида юз берди.

Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисидаги қонуннинг 10-моддасига кўра *"... вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига, қоида тариқасида, камида 30 минг аҳолиси бўлган, муҳим маъмурий аҳамият касб этадиган, истиқболли иқтисодий ва маданий марказлар деб ҳисобланган шаҳарлар киритилиши мумкин"*. Шуниси эътиборлики, қонунда шаҳарларнинг ҳуқуқий мақомини кўтариш ҳақида ҳуқуқий меъёрлар мавжуд, аммо уларнинг мақомини тушириш ҳақида ҳеч қандай меъёрлар берилмаган.

Юқорида қайд этилган Қонуннинг IV бобига мувофиқ *"аҳоли пунктларини маълум бир туркумдан иккинчи бир туркумга ўтказиш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади"*. Ушбу ҳолат ҳақидаги қарорлар, албатта, *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномасида эълон қилиниши шарт*" (30-модда).

Давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши давлат қурилишининг умумий масалаларини тўлақонли амалга ошириш нуқтаи назаридан ҳудудий ташкиллаштириш экан, уларда давлат бошқаруви марказий давлат органлари → маҳаллий ҳокимиятлар → ўзини ўзи бошқариш органлари орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 68-моддасига мувофиқ равишда маъмурий-ҳудудий тузилишга қишлоқ ва овулларнинг сони эмас, улардаги балки ўзини-ўзи бошқарувчи қишлоқ ва овулларнинг фуқаролар йиғини сонининг келтирилиши тўғри бўлади. Чунки 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган янги таҳрирдаги "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонуннинг 5-моддасига биноан маъмурий-ҳудудий бошқариш ваколати қишлоқ ва овулларга эмас, балки улардаги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳудудий бирликларига топширилгандир.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий қисмларини, уларнинг ҳуқуқий мақомига кўра 3 тоифага ажратиб гуруҳлаштириш мумкин (1-расм):

1. *Юқори тоифадаги қисмлар* – Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри;
2. *Ўрта тоифадаги қисмлар* – қишлоқ ва шаҳар туманлари, вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар;
3. *Қуйи тоифадаги қисмлар* – туман бўйсунувидаги шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқ ва овулларнинг фуқаролар йиғини.

Юқори тоифадаги қисмлар. Давлат қурилиши шаклига кўра Ўзбекистон Республикаси унитар давлатдир. Шунинг учун ҳам ўзига хос алоҳида ҳуқуқий мақомга эга бўлган Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри даражасидаги мақомга тенглаштирилгандир. Давлатнинг маъмурий-ҳудудий қисмлари ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини ўз ичига олади. Миллий-этник, ижтимоий-иқтисодий салоҳияти ва сиёсий аҳамиятига кўра юқори тоифадаги қисмлар бир-бирига яқин туради.

Вилоятлар энг йирик маъмурий-ҳудудий қисмлардан бўлиб, Ўзбекистонда уларнинг сони 12 та. "Вилоят" атамаси "область" сўзининг синоними бўлиб, областдан кўра маъмурий-

худудий тузилишнинг айнан маъносини беради. Чунки "область" нафақат маъмурий бирликка нисбатан, балки табиий, иқтисодий, ҳарбий бирликларга нисбатан ҳам қўлланилади. "Вилоят" эса маълум бир ҳудудга нисбатан қўлланилиб, миллий қадриятларимизни ҳамда тарихимизни тўлиқ акс эттирувчи атамадир. Мамлакатимиз вилоятлари ишлаб чиқариш кучларининг аҳволи, уларнинг жойланиш характери, транспорт ва алоқа коммуникацияларининг ривожланиши, жойлардаги бошқарувнинг ташкилий тузилишини акс эттиради.

Ўрта ва қуйи тоифадаги маъмурий – худудий қисмлар вилоятлар таркибига кириб, муҳим ташкилий вазифаларни бажаради. Улар давлат вакиллик органлари ва бошқарув идоралари билан алоқа боғловчи ягона тизим ҳисобланади ва маҳаллий ҳокимиятларга раҳбарлик қилишнинг ҳамда уларни ватанимиз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда бирлаштиришни амалга оширади.

Тошкент шаҳри. Аҳолисининг сони 2,3 миллион кишидан иборат бўлиб, унда 100 дан зиёд миллат ва элатлар яшайди. Иқтисодий салоҳияти (мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг 16%, саноат маҳсулотининг 20%), фан ва маданият ўчоғи (6 та университет ва 23 та институт), марказий давлат бошқарув идораларининг деярли барчаси жойлашганлиги учун ҳам пойтахт шаҳар ҳуқуқий мақомига кўра вилоят даражасидадир. Унинг таркибида 11 та шаҳар тумани ва 445 та ўзини ўзи бошқарадиган фуқаролар йиғини – маҳаллалар мавжуд.

Қорақалпоғистон Республикаси – Ўзбекистон Республикаси таркибига кирувчи суверен республика. У ҳам ўзининг ижтимоий – иқтисодий салоҳияти ва миллий таркибига кўра юқори тоифадаги ҳуқуқий мақомга эга. Ушбу ҳуқуқий мақом Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси билан белгиланган. Майдони 164,9 минг кв. км. аҳолиси 1,5 миллион киши. У 15 қишлоқ тумани, 12 шаҳар, 16 шаҳарча ва 120 овулларни бирлаштирувчи фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарувчи маъмурий – худудий қисмларга бўлинган. Пойтахти – Қорақалпоғистон Республикаси бўйсинувидаги Нукус шаҳридир.

Ўрта тоифадаги қисмлардаги маъмурий-худудий бирликларнинг бошқарувида ҳам маҳаллий ҳокимиятлар ўз тузилмасига эга бўлиб, уларнинг таркибида ўзини ўзи бошқарув идоралари фаолият юргизади. 2001 йил 1 мартга келиб Ўзбекистонда 164 қишлоқ ва 19 та шаҳар туманлари мавжуд бўлган.

Туман – теурийлар даврида қўлланилган туркий ибора бўлиб, 10 минг ва ундан ортиқ аскар етказиб бериш имкониятига эга бўлган маъмурий-худудий қисмлар тушинилади. Туманлар жойлардаги ижтимоий, иқтисодий, хўжалик ва маданий масалаларни ҳал қилишга бевосита раҳбарлик қиладиган бўғинлардир. Мамлакатимизда маъмурий-худудий ўзгаришлар аввалом бор қишлоқ туманлари чегарасининг ўзгариши билан амалга оширилади.

Вилоятлар бўйсинувидаги шаҳарлар. Умуман шаҳарлар аҳоли манзилгоҳлари бўлиб, у бошқа маъмурий – худудий бўлинмаларга нисбатан яхлитлиги, саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасининг аграр соҳага нисбатан устун туриши билан ажралиб туради. Қонун бўйича 30 минг кишидан кўп аҳолиси бўлган бундай ижтимоий-иқтисодий шаҳарлар ўз ҳуқуқий мақомига кўра икки гуруҳга ажратилади: 1) вилоят марказлари ҳисобланган шаҳарлар; 2) вилоят бўйсинувидаги шаҳарлар. Улардаги бошқарув идораларининг тузилиши ва таркиби бир-биридан фарқ қилади.

Қуйи тоифадаги қисмларга ўз маҳаллий ҳокимиятларига эга бўлмаган ва асосан, маҳаллий ўзини ўзи бошқарув идоралари орқали ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган маъмурий-худудий бўлинмалар киради.

Туман бўйсинувидаги шаҳарларга саноат корхоналари, коммунал хўжалик, уй-жой жамғармаси, ижтимоий ва маданий муассасалари, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд бўлган, аҳолиси 7 минг кишидан кам бўлмаган ва уларнинг аксарияти ноқишлоқ хўжалиги тармоқларида банд бўлган аҳоли пунктлари киради. Ушбу ҳуқуқий мақомга эга бўлиш учун аҳоли пункти маъмурий аҳамият касб этиши ва истикболли йўналишлари ҳам бўлиши талаб этилади. Уларнинг сони 2001 йилга келиб 91 тага етган.

Шаҳарчалар. Аҳолисининг сони 2 000 кишидан кам бўлмаган саноат корхоналари, курилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида жойлашган аҳоли пунктлари киради. Уларнинг сони бирмунча камайиб Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 30 сентябрдаги 459-сонли қарорига мувофиқ 113 тадан 108 тага тушиб қолган.

Қишлоқ ва овулларнинг шаҳарчалардан фарқи уларда яшовчи аҳоли сонининг энг кам миқдори белгиланмаганлиги ва меҳнатга қобилиятли кишиларнинг аксарият қисми қишлоқ хўжалиги билан банд бўлганлигидадир. Қорақалпоғистон Республикаси ва Навоий вилояти аҳоли пунктларининг аксарияти “овул” деб номланса, қолган вилоятларда “қишлоқ” деб юритилади. Ўзбекистонда 11,8 мингдан ортиқ қишлоқ ва овуллар 1451 ўзини ўзи бошқаруви фуқаролар йиғинларига бирлаштирилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 69-моддасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади.

1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси "Давлат чегараси тўғрисида"ги қонуннинг 3-моддасига мувофиқ, давлат чегараси унинг ҳудуди доирасидаги ер кенгликларини (қуруқликда, сувда, ер остида, ҳаво бўшлиғида) белгиловчи чизикдан ва бу чизик бўйлаб ўтувчи вертикал (кўндаланг) сатҳдан иборатдир.

Мамлакатимизнинг юқори тоифадаги маъмурий-ҳудудий қисмлари-вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикаси чегараларининг аксарият қисми давлат чегараларидан иборатдир. Шунинг учун ҳам "Давлат чегараси тўғрисида"ги қонун меъёрлари маъмурий-ҳудудий қисмларнинг чегараларига оид масалаларни ҳам қамраб олади. Ушбу Қонуннинг 5-моддасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, қишлоқ туманлари чегаралари давлат чегараларидан ўтадиган бўлса, уларни белгилаш ва ўзгартириш халқаро шартномаларга асосан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Давлат чегараси делимитация (лотинча тилида "delimitatio" – чегаралаш, айирбошлаш) ва демаркация (француз тилида "demarcation" – чегара белгиларини қўйиш) қилинади, яъни икки давлат ўртасида чегара чизиклари ўтказилади ва тегишли белгилар қўйилади. Давлат чегарасини белгилаш, ўзгартириш, ҳимоя қилиш ва қўриқлаш умумсиёсий масалалар тоифасига кириб, Ўзбекистон Республикаси марказий давлат органлари томонидан белгиланган нормаларда ва тартибларда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий қисмларнинг ички чегараларини ўзгартириш миллий қонунчиликка асосан тартибга солинади. Масалан, "Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топологик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш таркиби тўғрисида"ги қонуннинг 5-моддасига кўра, юқори ҳуқуқий тоифага кирувчи вилоятлар чегараларини белгилаш, ўзгартириш, ташкил қилиш ва тугатиш ушбу маъмурий-ҳудудий қисмларнинг маҳаллий бошқарув органлари илтимосномасига кўра ва Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Кўп босқичли тизимга эга бўлган ушбу ҳуқуқий жараён ўта нозик давлат аҳамиятига молик масалалар тоифасига киради. Чунки вилоят ва республика чегараларини ўзгартириш, яъни вилоятларнинг бўлиниши ёки қўшилиши нафақат ижтимоий-иқтисодий, балки сиёсий ва миллий-этник муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Қорақалпоғистон Республикаси чегараларини ўзгартириш Жукорғи Кенгес қарори асосида Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Чунки, Ўзбекистон Республикаси ягона унитар шаклдаги мустақил давлат бўлгани учун ҳам Қорақалпоғистон Республикаси унинг давлат қурилиши, иқтисодий ривожланиши, хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилиши каби барча жабҳалардаги умумий масалаларни биргаликда ҳал қилиши мақсадга мувофиқдир.

Вилоятларни тузиш, ташкил қилиш, чегараларини ўзгартириш ёки тугатиш масалалари тегишли вилоят вакиллик идораларнинг тавсияси асосида Вазирлар

Маҳкамасининг таклифига кўра Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Зарур ҳолларда мазкур масала бўйича тегишли вилоятларда референдум ўтказилиши мумкин.

Вилоят энг йирик маъмурий-худудий бўлинма сифатида ўрта ва қуйи қисмларга нисбатан бир мунча барқарор ҳисобланади. Вилоят уларнинг ташкил этилиши, чегаларининг ўзгартирилиши ва тугатилиши учун ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам маънавий, ҳам миллий-этник, ҳам ҳуқуқий асослар мавжуд бўлиши талаб қилинади.

Қишлоқ ва шаҳар туманларини тузиш ҳам муҳим ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий масалалар даражасидаги давлат фаолиятига киради. Шунинг учун уларни тузиш ёки тугатиш йириклаштирилаётган ёки тугатилаётган туман Кенгашлари тавсияси ва Вазирлар Маҳкамасининг таклифига биноан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларни Республика миқёсидаги шаҳарлар тоифасига киритиш тегишли шаҳар ва вилоят халқ депутатлари Кенгаши тавсиясига биноан Вазирлар Маҳкамаси киритадиган таклифига кўра Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Худди шундай жараён шаҳарларни вилоят тоифасидаги шаҳарларга киргазишда ҳам қўлланилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларни қуйи тоифдан юқори тоифага ўтказиш Жуқорғи Кенгеснинг тавсиясига асосан Вазирлар Маҳкамаси киритадиган таклифига кўра Олий Мажлис томонидан амалга ошириш қонунчиликда кўзда тутилган.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сенябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.
14. Одиқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Т.: 1993.
15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунига шарҳлар. Т.: Адолат, 1995.

22-мавзу. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий ҳолати

Режа:

1. Ўзбекистон Республикаси таркибида суверен Қорақалпоғистон Республикаси ривожланиши.
2. Суверен Қорақалпоғистон Республикасининг асосий белгилари. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси.
3. Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши.
4. Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг ўзаро муносабатлари.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVII боби "Қорақалпоғистон Республикаси" деб номланган. Мазкур боб 6 моддадан иборат бўлиб, "Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради ва Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади"⁷⁵ дейилади. Асосий қонуннинг 70-моддаси 1992 йил 9 январда Қорақалпоғистон Республикаси ташкил топганлигини ва 1993 йил 9 апрелда қабул қилинган Асосий Қонуни билан унинг Ўзбекистон Республикаси таркибида суверенлигини тасдиқлайди. Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган кун халқ байрами деб эълон қилинди. Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг I боби "Давлат суверенитети" деб номланиб, унинг 1-моддасида Қорақалпоғистон - Ўзбекистон Республикаси таркибига кирувчи суверен демократик республикадир, деб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 71-моддасида, Қорақалпоғистон Республикасининг ўз Конституциясига эга бўлишлиги, унинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид бўлмаслиги кўрсатилган. Шунинг таъкидлаш жоизки Собиқ Иттифок даврида Автоном Республикаларнинг Конституциялари улар қайси Республикалар таркибига киритилган бўлса ўша давлат ҳокимиятининг олий органлари томонидан тасдиқланиши шарт эди. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритиб бу адолатсизликка чек қўйди. Қорақалпоғистон суверен Республикаси билан мустақил Ўзбекистон Республикасининг бир-бутун яхлитлиги мустаҳкамланган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 70-моддасининг 15-бандида "Ўзбекистон Республикасининг Олий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияга мувофиқлиги ҳақида Ўзбекистон Конституциявий судига таклиф киритиш" ҳуқуқи белгиланган. 81-моддасида эса Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорғи Кенгеси раисининг ваколатлари жумласига, "Ўзбекистон Республикаси қонунларини ва Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва бошқа ҳужжатларини турмушга татбиқ этишни ташкил қилади" дейилган.

Ушбу конституциявий нормалардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига зид келса, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари амалда бўлади. Қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциялари ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Ўзбекистон фуқаролари учун мажбурий бўлган қонунлар унинг таркибига кирувчи Қорақалпоғистон ҳудудида ҳам мажбурийдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишини унинг ўзи кўриб чиқади, давлат ҳокимияти органлари ва бошқарув тизимини белгилайди. Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсатида мос ҳолда ўз сиёсатини юргизади. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди бўлинмас ва дахлсиздир.

Қорақалпоғистонда давлат тили - қорақалпоқ ва ўзбек тиллардир. Айни вақтда Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида истеъкомат қилувчи барча миллат ва эллатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилиниши таъминланади уларнинг

⁷⁵ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 70-моддаси. Т., "Ўзбекистон", 1998 йил.

ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиб берилади ва суверен Республиканинг давлат рамзлари ҳурмат қилинади, ва давлатнинг халқ иродасини ифода этиши, халқ манфаатларига хизмат қилиши, давлат органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдида жавобгар эканлиги қайд этилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 74-моддаси ғоят муҳим сиёсий мазмун касб этади. Унда Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистоннинг чинакам суверенлигини тасдиқловчи қоида мустаҳкамланган: "Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан Қорақалпоғистон Республикаси халқининг умумий референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга". Бу конституциявий норма Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасида: "Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга, яъни референдумга қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади" деб мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикаси референдуми давлат ҳаёти ва ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим масалалари бўйича, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва ўзга қарорларини қабул қилиш, уларни ўзгартириш, жамоатчилик фикрини аниқлаш мақсадида умумхалқ овоз бериши бўлиб, халқ ҳокимиятини амалга ошириш воситасидир" деб белгиланган. Референдум ўтказиш ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектларнинг таркибида Қорақалпоғистон Республикаси номидан унинг давлат ҳокимиятининг Олий органи - Жўқорғи Кенгеси чиқиши мумкин. Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси билан келишилган ҳолатда референдум ўтказишни тайинлаш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий ўзгартириш солиқлар, бюджет, авф этиш (амнистия), жамоат тартибини сақлаш, аҳолининг сиҳат-саломатлигини ва хавсизлигини таъминлаш, фавқулотда ва шошилиш чора-тадбирлар кўриш, Ўзбекистон Республикаси тузган халқаро шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилиши масалалари, мансабдор шахсларни тайинлаш ва озод этиш билан боғлиқ масалалар референдумга қўйилиши мумкин эмас. Референдум ўтказиш тартиби ҳудудий вакиллик органларини сайловларни ўтказиш талабларига мувофиқ равишда фуқароларнинг умумий, тенг ва демократик ҳуқуқий принциплари асосида яширин овоз бериш йўли орқали амалга оширилади. Фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродаларини изҳор этишларини назорат этишга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 75-моддасида ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасининг 2-бандида мустаҳкамланган бўлиб, унда жумладан шундай дейилади: Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида ва улар ўртасида тузилган шартномалар ва битимлар орқали" тартибга солинади. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг давлат ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси томонидан кафолатланиши ҳар иккала суверен давлатларни Конституцияларида белгиланган.

Ҳозирги кунда долзарб бўлиб турган масалалардан бири- Ўзбекистон билан Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги турли соҳаларда айниқса иқтисодий масалаларда ўзаро муносабатларни кенг тармоқли ривожлантиришга эришишдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни халқ ҳўжалигининг тўла-қонли ишлашини таъминлаш учун муайян иқтисодий пойдевор қуришни ва уни мустаҳкамлашни талаб қилади. Бу эса хусусийлаштиришни жадаллаштириш ва мулкчиликнинг барча шакллари амалга тадбиқ қилиш имкониятларини яратиш мажбуриятини қўяди. Бунинг учун биринчи навбатда ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаш зарур бўлади. Талаб даражасида бўлмаган норматив ҳужжатларни бозор муносабатлари эҳтиёжларидан келиб чиқиб, унга мослаштириш ёки янгилаш, давлат қурилишига оид қонунлар яратиш жоиз, яъни, Қорақалпоғистон ўз ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаши ва ривожлантириши муҳим масаладир. Бунда миллий ва хорижий тажриба муҳим аҳамият касб этади. Ёш суверен республика олдида турган энг мураккаб муаммолардан бири, юқорида айтганимиздек, мулкчилик муносабатларини ҳар тарафлама такомиллаштиришдир. Айниқса, мулкдорнинг

мулкка эгалик қилиши, ундан фойдаланиши, даромад олиши, мулкни тассарруф қилиши билан боғлиқ барча ҳуқуқларини қонуний мустаҳкамлаш асосий тадбирлардандир.

Ўзбек халқи билан қорақалпоқ халқи азалдан дўст, биродар, қон-қариндош ва муруватлидир. Уларнинг маънавият бирлиги ва ҳўжалик юритиш усул ва шакллари яқдиллиги, ҳар икки халқ ўртасида қардошлиқ ришталарини янада мустаҳкамлади ва бу ҳолат ўзининг конституциявий ифодасини топди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 21-моддасининг 3-бандида Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айни вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади, 68-моддасида эса Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг маъмурий, ҳудудий бирликлари қаторига киритилиши, бу икки халқ деб ҳисобланган бир миллат эканлигини мустаҳкамлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида аниқ белгилаб қўйилган: "Қорақалпоғистон суверен Республика." - Ўзбекистон Республикаси ўз таркибида Қорақалпоғистон Республикаси бўлган унитар давлатдир. Шу билан бирга яна таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг тузилишида федерализмга хос белгилар мавжуд бўлиб, улар Қорақалпоғистон Республикаси суверенитетга эга эканлигида қўринади.

Уларга қуйидагилар киради:

а) Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикасининг ўз ҳудуди ва аҳолисига эга бўлган алоҳида давлат ҳуқуқий тизим сифатида конституциявий мустаҳкамланиши;

б) Ўзбекистон қонунчилик тизимида Қорақалпоғистон Республикасининг қонунчилик актларининг мустақил тизими, шу жумладан алоҳида норматив акт бўлган Қорақалпоғистон Конституциясининг мавжудлиги;

в) Қорақалпоғистон мустақил фаолият кўрсатадиган давлатнинг ҳуқуқий институтлари тузилмаси; Жуқорғи Кенгес, министрлар совети, Олий суд, Конституциявий назорат қўмитаси, Хўжалик суди ва бошқаларнинг иш олиб бориши;

г) Қорақалпоғистон Республикаси чегаралари ва ҳудуди дахлсизлиги;

д) Қорақалпоғистон Республикаси ўзининг маъмурий-ҳудудий қурилиши масалаларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар миқдори белгилаши, республика бюджетини мустақил қабул қилиш ҳуқуқи;

е) Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан референдум асосида чиқиб кетиш ҳуқуқи;

ж) Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатларини шартнома ва битимлар ёрдамида тартибга солиб туриш;

з) Қорақалпоғистон Республикасининг ўз давлат рамзлари; байроқ, мадҳия, гербига эга эканлиги;

Охириги икки суверентлик белгиси одатда мустақил давлатларга хосдир.

Қорақалпоғистон Республикаси суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан таъминланади деган ҳолат Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари Конституцияларининг моддаларига биноан изоҳланиши лозим. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафили Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳисобланади.

Қорақалпоғистон суверенитетини Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳимоя қилиш омиллари қуйидагиларни ташкил этади:

- 1) Қорақалпоғистон Республикасининг мустақил ҳуқуқ ва ваколатларини Ўзбекистон Конституциясида қайд этилиши;
- 2) Ўзбекистон Давлат ҳокимиятининг олий органлари: Олий Мажлисда, Вазирлар Маҳкамасида, Конституциявий, Олий ва Олий ҳўжалик судларида Қорақалпоғистон вакиллигининг мавжудлиги;
- 3) ҳудудий устиворлик тамойили, унга биноан Қорақалпоғистон ҳудудий тузилишининг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслиги;
- 4) Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон таркибидан чиқиш масаласи бўйича референдум ўтказиш ҳуқуқи;

- 5) қорақалпоқ тилига давлат тили мақомини берилганлиги;
- 6) Қорақалпоғистон Республикасининг бошқа давлатлар билан ташқи, иқтисодий, маданий, илмий ва бошқа алоқалар ўрната олиш ҳуқуқи.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган конституциявий нормалар Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг таркибига ўз хоҳиши билан кирувчи ва муҳофаза қилинувчи суверен давлат эканлиги мустаҳкамланган.

Конституциянинг мавжудлиги давлат суверенитетининг энг муҳим белгиларидан биридир. Айрим муаллифлар Конституцияни мутлоқ асослаган ҳолда давлат рамзлари қаторига киритадилар. Қорақалпоғистон Республикасида давлат ҳокимияти манбаи халқ бўлганлиги сабабли Конституция қорақалпоқ халқи давлатчилигининг қонуний эканлигини тасдиқлайди.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси давлат тузилиши, давлат ҳокимияти тизими ва давлат, жамият ва шахснинг ўзаро муносабатлари асосларининг бош тамойилларини аниқлаб беради. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон таркибига кирувчи республиканинг Асосий Қонуни бўлганлиги сабабли Ўзбекистон Конституциясининг тамойилларига тўлиқ мос келади. Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг аҳамияти қуйидагиларда ўз аксини топади:

- давлат шаклининг, юридик хусусияти ва Ўзбекистон Республикаси таркибидаги ўрни ҳамда ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асоси;
- суверенитетининг юридик кафолати;
- мустақил, тўла ҳуқуқли давлатлиги;
- давлат ва маъмурий ҳудудий тузилиш хусусиятларини ҳисобга олиниши;

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг устиворлигини тан олади. Бу биринчи навбатда Қорақалпоғистон Конституцияси ва қонунларини тамойил ва моддалари мос келиши кераклигини англатади. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келиши Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ўртасидаги давлат-ҳуқуқий муносабатлари билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам амал қилиши мажбурийдир. Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларидан бири-давлат ягона ҳуқуқий сиёсат ва қонун қўллаш билан ҳар иккала республикада ҳам ягона қонунларга таянишни талаб қилади. Ҳуқуқнинг барча тармоқлари ўзагида Ўзбекистон қонунлари мужассамлаштирилган бўлиб, Қорақалпоғистон ҳудудида ҳам амал қилиши мустаҳкамланган.

Қорақалпоғистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб, Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунларига биноан ваколат берилган идоралари томонидангина амалга оширилади. Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Қорақалпоғистон халқини, миллатидан қатъий назар, Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади. Қорақалпоғистон халқи номидан фақат у сайлаган Олий ҳокимият органи Жўқорғи Кенгеси иш олиб боради. Унинг давлат ҳокимияти тизими қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш тамойилларига асосланади.

Қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Қорақалпоғистон Республикасининг халқаро, илмий, маданий ва ташқи иқтисодий алоқалари Ўзбекистон Республикасининг ва Қорақалпоғистон Республикасининг қонунларига мувофиқ амалга оширилади.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар.

Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир. Улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ва уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Қорақалпоғистон Республикаси қонунларда белгилаган тартибда рўйхатдан ўтказилган қасаба уюшмалар, оммавий ҳаракат, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар, ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва фуқароларнинг жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади.

Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди. Уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Қорақалпоғистон Республикаси туманлардан, шаҳарлардан, шаҳарчалардан, овуллардан иборат.

Туман ва шаҳарларни ташкил қилиш ва уларни тугатиш шунингдек, уларнинг чегараларини ўзгартириш Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиявийлик асосида беш йил муддатда сайланадиган 75 нафар депутатдан иборатдир. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг мутлоқ ваколатлари унинг Конституцияси 70-моддасида ифода этилган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциявий назоратни Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий назорат қўмитаси амалга оширади.

Конституциявий назорат қўмитаси Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан Конституциявий назорат қўмитасининг раиси, унинг ўринбосари ва қўмитанинг аъзолари таркибида сайланади. Конституциявий назорат қўмитасига сайланган судьяларнинг ваколат муддати 5 йилдир.

Конституциявий назорат қўмитасига сайланган шахслар ўз вазифаларини бажаришда дахилсиздирлар ва фақат Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясига бўйсунадилар. Уни ташкил этиш ва иш тартибини белгилаш Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий назорат қўмитаси тўғрисидаги қонуни билан белгиланган.

Қорақалпоғистон Республикасида маҳаллий давлат ҳокимият органлари туманлар ва шаҳарларда ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Маҳаллий ҳокимиятнинг вакиллик органлари яширин овоз бериш йўли билан умумий тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида ўтказилади, 18 ёшга тўлган ҳар бир фуқаро сайлаш ҳуқуқига эга бўлади.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётганлар сайловларда қатнашмайдилар.

Маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар қиради:

қонунийлик, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;

ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқларни, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

фуқаролик коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш;

фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

норматив ҳужжатларни қабул қилиш, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясига ва қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларининг ваколат муддати – 5 йил, вакиллик ва ижроия ҳокимиятини тегишлилигига қараб, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради.

Қорақалпоғистон Республикасининг суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Қорақалпоғистон Республикасининг Олий Суди, Хўжалик суди, шу муддатга тайинланадиган туман, шаҳар судларидан иборат. Улар Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги қонунига мувофиқ ўз фаолиятини олиб борадилар. Ушбу қонунда жумладан, "Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро судлари, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди фаолият кўрсатади" деб белгиланган. Улар фаолиятининг ташкил этилиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари жумласига кириб унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти розилиги билан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесида, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди раиси ва аъзолари, шунингдек, туман, шаҳар судларининг судьялари, лавозимларига номзодларни тавсия қилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди жиноий, фуқаровий ва маъмурий суд ишларини юритиш борасида, суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Туман, шаҳар судлари судлов фаолияти устидан назорат олиб боради.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.

23-мавзу. Ўзбекистон Республикаси давлат органларининг тизими

Режа:

1. Ўзбекистон Республикасининг давлат бошқарув шакли тушунчаси. Президентлик Республикасининг асосий хусусиятлари.
2. Давлат органлари, идоралари ва муассасалари тушунчаси ва тизими. Ҳокимият тармоқларининг ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий табиати.

1991 йилнинг 31 августида ўзбек халқининг азалий орзуси, яъни ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқиши натижасида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди.

Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигига эришди. "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонунда, "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш баёноти"да, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида"ги Қарорида ҳамда бироз олдин 1990 йил 20 июнда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қабул қилган "Мустақиллик Декларацияси"да мамлакатимиз кўп миллатли аҳолининг хоҳиш-иродаси мустаҳкамлаб қўйилди ва бу умумхалқ референдуми томонидан тасдиқланди. Декларацияда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги ва суверен демократик республика эканлиги расмийлаштирилди. Декларациянинг қолган моддаларида Ўзбекистоннинг давлат ҳудуди ва чегараси дахлсизлиги, давлат ҳокимияти Ўзбекистоннинг ҳудудига қирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилиши ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқлилиги мустаҳкамланган (2-4 моддалар).

Ўзбекистон собиқ иттифокдаги республикалардан биринчи бўлиб, президентлик бошқарувини жорий этган, ҳамда кенг микёсдаги иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий-маънавий ислохотларни амалга ошириш, жамиятни тубдан ўзгартириш ва янгилаш йўлига ўтган суверен давлатдир.

Дарҳақиқат, юртбошимиз таъкидлаганидек, **«Ўзбекистон тарихида илк марта жорий этилган Республика Президенти лавозими янги Ўзбекистон давлат ҳокимияти органлари тизимида марказий ўринни эгаллади. У сиёсий тизимнинг ўзаги бўлиб қолди».**

Президентлик бошқарувида Президентнинг давлат бошлиғи ва ижро ҳокимияти бошлиғи сифатидаги ваколатлари мужассамлашган. Президентлик ҳокимияти жамиятдаги сиёсий барқарорлик ва миллатлараро тотувликнинг ва Ўзбекистон демократик ислохотлари йўлидан муаффақиятли боришнинг кафолати бўлгани ҳолда, мустақил ўзбек давлатчилиги биносининг асосий таянчига айланди.

Ўзбекистон-Президентлик республикасидир. Бу–инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга қаратилган бошқарув усулидир.

Халқнинг хоҳиш-иродаси Президентлик ҳокимияти сиёсатини белгилаб беради. Президентлик бошқаруви инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқароларининг муносиб турмушини таъминлашга қаратилгандир. Президентлик ҳокимияти инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишни кафолатлайди.

Президентлик ҳокимияти қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органлари фаолиятини мамлакат олий мақсадлари йўлида мувофиқлаштиради.

Бизнинг давлатимизни катта бир оила деб тушуниш мумкин. Айнан шу маънода Президент миллат тимсоли, давлат рамзи сифатида намоён бўлди, Оилада, давлатда ўзаро ҳурмат ва қаттиқ тартиб бўлмаса, оиланинг барча аъзолари, давлатнинг фуқаролари ўз бурчларини адо этмаса, бир-бирига нисбатан эзгулик билан меҳр-оқибат кўрсатмаса муносиб ҳаёт кўриш мумкин эмас.

Кучли ижроия ҳокимияти бўлмаса ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қонунлар ҳам бажарилмаслиги мумкин. Бу эса қонунларнинг сўзсиз бажарилишини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилиниши, сиёсий ва иқтисодий ислохотлар турмушга тадбиқ этилишини таъминлайдиган президентлик ҳокимиятини тақозо этди.

Шундай қилиб, президентлик бошқаруви барқарорлик, фуқаролар тинчлиги ва миллатлараро тотувликни таъминлаш, қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни қарор топтириш, ҳамда конституциявий тузум барпо этиш асосидир. Президентлик бошқаруви давлат тушунчаси, унинг маъно-моҳиятини тубдан ўзгартирди.

Президент ислохотларнинг бош ташаббускори ҳамда уларнинг мувофиқлаштирувчи асосий кучга айланди. Ўзбек давлати бозор иқтисоди муносабатларига вазминлик билан, пухта ўйланган ҳолда, босқичма-босқич ўтишни амалга оширмоқда.

Мустақил Ўзбекистон давлатчилигининг ривожланишида 1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши тарихий воқеа бўлди. Бу ҳол бутун сайлов тизимнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан тубдан янгилаш ва ислох қилишни кун тартибига қўйди. Шунга кўра, қонун чиқаруви олий ҳокимият-Олий Мажлис сайлов тизимининг янги ҳуқуқий асосларини яратди.

Ўзбекистон Республикаси давлат қурилишининг ҳозирги босқичи олдинги даврлардагидан тубдан фарқ қилади. Ҳозирги босқичда мамлакатимиз халқаро ҳуқуқнинг тўла қонли субъекти бўлиб, янгиланиш ва тараққиёт йўлидаги ривожланишида тўла мустақилдир. **Ўзбекистон суверен, конституциявий, демократик ҳуқуқий ва президентлик республикасидир.**

Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими-ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади, шу билан бирга уларнинг ўзаро муносабатлари давлат ҳокимиятининг ягона манбаи сифатида халқнинг олий мақсадларига хизмат қилади. Президентлик сайловлари тўғрисида қонунни тайёрлашда ўзбек халқининг бутун маданий тараққиётининг тарихий тажрибасига асосланилган Конституциямизнинг руҳи эътиборга олинган. Бундай ёндашув шак-шубҳасиз, умуминсоний кадриятлар ва инсон ҳуқуқларига давлатимизнинг бу йўналишдаги юксак масъулиятига жавоб беради.

Конституциямизнинг 117-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси 18 ёшга тўлган фуқаролари фаол сайлаш ҳуқуқига эгадирлар. Ўзбекистон Президентлигига сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Ўзбекистонда президентлик сайлов ҳуқуқининг конституциявий меъёри кўппартиявийлик бўлиб, у фуқароларнинг давлат ва жамиятдаги сиёсий ҳуқуқлари, қонунийликни, барқарорликни, демократиявийликни кафолатлашга қаратилгандир.

Конституциянинг 10-моддасида сиёсий партиялар халқ номидан иш олиб боришга ҳақли эмаслиги алоҳида кўрсатилган. Умуман, конституциянинг 10 та моддасида кўппартиявийлик билан боғлиқ бўлган меъёрлар бор. 34-моддада фуқароларнинг сиёсий партияларга уюшиши ҳуқуқи алоҳида белгилаб қўйилган. Чунончи, 60-моддада «Сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар», деб конституциявий қоида мустаҳкамлаб қўйилган.

«Кўппартиявийлик» тушунчаси том маънода Президентлик сайловларида бир неча сиёсий партияларнинг камида эса иккита сиёсий партиянинг иштирок этишини билдиради. Шу тариқа, сайлов тизимнинг кўп партиявийлиги фуқароларнинг танлаш ҳуқуқини кафолатлайди.

Кўппартиявийлик асосида президентлик сайловларини ўтказиш қуйидагиларни билдиради:

биринчидан, ҳуқуқий жиҳатдан рўйхатга олинган барча сиёсий партияларнинг сайлов компаниясида иштирок этиши;

иккинчидан, конституция ва қонун талаблари доирасида ўз номзодларини президентликка кўрсатиш ҳукуқи;

учинчидан, сиёсий партияларнинг барча даражалардаги сайлов комиссияларининг ишида қатнашиш ҳукуқи ва қафолатли шарт-шароит яратиш;

тўртинчидан, Олий судга, президентлик сайловлари ҳақидаги Қонуннинг бузилиши фактлари устидан шикоят қилиш ҳукуқидир.

Сайлов ҳукуқининг конституциявий принциплари яширин овоз бериш йўли билан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлаш ҳукуқидир.

Президент сайловлари ҳақидаги Қонун фуқароларнинг сайлов ҳукуқининг умумийлиги яъни сайловчилар рўйхатини тузиш тартиби, овоз бериш ҳукуқини расмийлаштириш ва овоз бериш фактини тасдиқлаш каби тадбирларнинг ҳукуқий жиҳатдан қафолатланишини назарда тутди.

Тенг сайлов ҳукуқи шундан иборатки, ҳар бир сайловчи бир овозга эга бўлади ва барча фуқаролар сайловларда тенг шароитларда иштирок этадилар.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳукуқи шундан иборатки, сайловчилар Президентни сайлашда бевосита иштирок этадилар.

Яширин овоз бериш эса сайловчининг ўз иродасини билдириш устидан назорат қилишга йўл қўймасликни назарда тутди. Бу конституциявий принцип фуқароларнинг ўз иродасини эркин билдиришини таъминлашнинг ҳукуқий қафолатланиши бўлиб, демократик жамиятнинг асосий белгиларидан биридир.

Фуқароларнинг Президентни сайлаш ҳукуқларини тўғридан-тўғри ёки бевосита чеклашга йўл қўйилмайди. Албатта, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган баъзи бир алоҳида ҳоллар бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикасининг сайловлар қунига қадар 18 ёшга тўлган ҳар бир фуқароси Президентни сайлаш ҳукуқига эгадир. Президентлик сайловларини ташкил этиш белгиланган баъзи бир алоҳида ҳоллар бундан мустаснодир. Президентлик сайловини ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари томонидан тузиладиган Марказий сайлов комиссияси зиммасига юклатилади.

Ўзбекистоннинг давлат ҳокимияти ваколатига унинг ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар кириши, халқаро ҳуқуқнинг асосий принциплари тан олиниши ва уларни ҳурмат қилиниши ҳамда ўзининг бошқа давлатлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилаши ва амалга ошириши, ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини мустақил белгилаши ва давлат белгиларини ўзи таъсис этиши суверенлиги белгиларидир.

Декларациянинг тўққизинчи моддаси Қорақалпоғистон Республикаси мустақиллигини ва унинг манфаатларини махсус ҳимоя қилади ва мустаҳкамлаб қўяди.

Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи ҳокимияти уни давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади, Республиканинг сиёсий ва иқтисодий тизими ва қурилишини белгилайди.

Ўзбекистонни демократик давлат сифатида тавсифловчи белгиларидан бири – бу Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг бўлинганлигидир. Ушбу қоида Конституциямизнинг 11-моддасида асосий принцип тариқасида мустаҳкамланган: "Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими - ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципи асосланади."

Шу тариқа, давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи Ўзбекистоннинг конституциявий тарихида биринчи марта пайдо бўлди. Ўзбекистоннинг илгарги 1927, 1937 ва 1978 йиллардаги Конституцияларида бундай принцип мавжуд эмас эди. Чунки ушбу Конституциялар марксча-ленинча коммунистлар ҳукмронлиги назариясига асосланиб, унда "ҳокимиятнинг бўлиниши" принциплари рад этилар эди.

"Ҳокимиятнинг бўлиниши" ғояси қадимий бўлиб, қадимги грек файласуфи ва олими Аристотель томонидан ҳам илгари сурилган. Ўрта асрларда Марселий Падуанский ва

бошқалар ҳам бундай ғояни ёқлаб чиққан эдилар. XVIII асрнинг ўрталарига келиб, бу ғоя мустақил сиёсий-ҳуқуқий таълимотга айланган. Машҳур француз маърифатпарвари, ҳуқуқшунос, файласуф ва ёзувчи Ш.Монтескье (1689-1755 йиллар) ўзининг "Қонунлар руҳи" китобида ҳокимиятнинг бўлиниши принципини асослаб берган. Монтескье фикрича, сиёсий ҳиёнатларнинг бўлмаслигини таъминлайдиган нарсаси уч ҳокимиятнинг: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг бўлиниши ва бир-бирини чеклашидир. Ўрта асрлардаги феодал тузумларнинг барҳам топиши ва янги даврнинг бошланиши билан "ҳокимиятнинг бўлиниши" принципи кўпгина давлатлар конституцияларининг асосий принципларидан бири деб эълон қилинди. Бу принцип биринчи марта буюк француз инқилобининг конституциявий ҳужжатларида ўз ифодасини топди.

Умуман, "ҳокимиятнинг бўлиниши" назариясига кўра, давлат ҳокимияти ягона, яхлит, бир бутун деб эмас, балки турли ҳокимият (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатларини амалга оширувчи ҳокимиятлар) функцияларининг йиғиндиси сифатида тушунилади. Бундай турли функцияларни амалга оширувчи ҳокимият органлари бир-биридан мустақил равишда ҳаракат қилишлари лозим. Лекин бу уч мустақил ҳокимият идоралари бир-бирига боғлиқ эмас, деган маънони билдирмайди. Аксинча, улар бир-бирини тўлдиради, назорат қилади ва ўзаро таъозо этади.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принципи адолатли, демократик, ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Бундай принцип муайян давлатда бирор органнинг ёки алоҳида давлат раҳбарининг кучли диктатураси ўрнатилишининг олдини олади. Шунингдек, тегишли ҳокимият органларини амалга оширадиган давлат органларининг ваколатлари, вазифалари аниқ бўлишини таъминлайди, бир органнинг иккинчи орган ишларига аралашувига барҳам беради, бошқариш соҳасида чалкашликлар келиб чиқишига йўл қўймайди ва ҳоказо.

Мазкур принцип ҳокимият органларининг ўзаро келишиб, бир-бирини назорат қилиб, уйғунлашиб ишлашларига ҳам имконият яратади. Булар эса адолатли, демократик давлатга хос жиҳатдир.

Дарҳақиқат, ҳозирги замон жаҳон мамлакатларининг конституциявий тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳокимиятларнинг бўлиниш принципи, улар ушбу принцип расман ўрнатилган ёки ўрнатилмаганлигидан қатъи назар, барча чет эл конституциялари томонидан қабул қилинган. Чунинчи, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституциясида ҳам бу принцип расман 11-моддада ўрнатилган. Унга кўра, Ўзбекистонда қонун чиқариш ҳокимияти Олий Мажлис, ижро ҳокимияти эса Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади. Суд ҳокимияти Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди томонидан амалга оширилиб, улар биргаликда Ўзбекистон Республикасининг ягона суд тизимини ташкил этади.

Зеро, мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, "қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти-давлатнинг учта асосий таянчидир".⁷⁶

Конституциянинг "Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши" деб номланган бўлимида ана шу уччала ҳокимият органларининг ташкил этилиши, вазифалари, ваколатлари белгилаб қўйилган. Шу билан бирга уларнинг ўзаро фаолияти ва муносабатлари ҳақида қоидалар ҳам ўрнатилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов 2005 йил 28 январда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисидага маърузасида устувор вазифа қилиб " Давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги энг муҳим вазифа бу қонунчилик ҳокимияти бўлимиш мамлакат Парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришишидан иборат"⁷⁷ белгиланди.

⁷⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1 – Т., Ўзбекистон, 1996.–127-бет.

⁷⁷ Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш , мамлакатни модернизация ва илоҳ этишдир. Т.: 2005.- 36.

Маълумки, ҳар қандай адолатли, демократик давлатда фуқароларнинг эркин фикрлаш ҳукуки кафолатланган бўлади. Инсоннинг эркин фикрлаш, ўз ақл-идроки, қобилияти, олган билимларидан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлиши давлатда шахс ҳақиқий эркинлигининг ёрқин ифодасидир. Албатта, эркин фикрлаш бор жойда фикрлар хилма-хил бўлади ва турли мафкуралар, сиёсий институтлар, ҳаракатлар пайдо бўлиши мумкин. Акс ҳолда, яъни эркин фикрлаш чекланган жойда кўпинча инсон ўз фикрларини, хоҳиш-истакларини ошкора баён қилиш имкониятидан маҳрум бўлади. Бундай ҳолатларда одатда ягона мафкура ҳукмрон бўлади. Масалан, собиқ тоталитар тузумнинг 70 йилдан ортиқ ҳукмронлиги даврида коммунистик мафкуранинг яққаҳокимлиги ўрнатилган эди.

Дарвоқе, биз мафкура ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг моҳияти қандай эканлигини ҳам қисқача билиб олишимиз зарур. Мафкура - бу маълум тизимга солинган ғоялар, қарашлар, фикрлар мажмуидир. Ҳар қандай мафкура муайян ижтимоий табақа, гуруҳ, миллатнинг ўтмишга, бугунги кунга ва келажакка қаратилган қарашлари йиғиндисидан иборат. Русча мафкура идеология дейилади. Бу "идея" ва "логос" сўзларидан келиб чиққан бўлиб, аслида грекча "сўз", "таълимот" деган маънони англатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўз тараққиёт ва истиқлол йўлини мустақил ва эркин белгилаб олди. Эндиликда мустақил давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий пойдеворини яратиш асосий вазифа бўлиб қолган. Бунда бизга эски, зўравонлик билан ўрнатилган коммунистик мафкура мутлақо тўғри келмай, миллатимизни бирлаштирадиган, жипслаштирадиган мафкурага муҳтожлик яққол сезилиб қолди. Бир сўз билан айтганда, миллий мафкурамизни яратиш долзарб масалага айланди. Шу йўлда қўйилган дадил қадам – бу илк бор Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланишини конституциявий йўл билан мустаҳкамланиши бўлди.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма - хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас (12-модда).

Демак, бу билан битта мафкуранинг, битта дунёқарашнинг яққаҳокимлигидан қатъиян воз кечилди.

Конституциямизнинг айнан шу моддаси жамиятимизда турли синф, тоифа, миллат ва элатларнинг манфаатларини ифодаловчи партиялар, уюшмалар ва уларнинг мафкуралари бўлиши мумкинлигини қонуний мустаҳкамлайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда расман рўйхатдан ўтказилган бешта сиёсий партия мавжуд. Булар: Ўзбекистон Халқ демократик партияси, "Адолат" социал демократик партияси, Миллий тикланиш партияси, Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати - Ўзбекистон леберал демократик партияси ва Фидокорлар миллий демократик партиясидир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистонда сиёсий партиялардан ташқари беш мингдан зиёд жамоат бирлашмалари ҳам мавжуд.

1995 йил 27 май куни Ўзбекистон "Халқ бирлиги" ҳаракати ташкил топди. Бу ҳаракатнинг бош мақсади – Ватанни гуллаб-яшнатишдан иборат, деб белгиланди. Шунингдек, 2001 йил 25 апрелда "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракатига асос солинди. Ушбу ҳаракат ўз олдига ёшларни тарбиялаб, комил инсонлар қилиб вояга етказишни асосий мақсад қилиб қўйди.

Ўзбекистонда мафкуравий хилма-хилликка яққол мисол сифатида нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятини ҳам кўрсатиш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги "Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонунга кўра, нодавлат нотижорат ташкилотлари жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд, муассаса шаклида, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин (Қонуннинг 10-моддаси).

Давлатимиз мавжуд барча сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳукукий манфаатларини муҳофаза қилади, уларнинг ижтимоий турмушда иштирок этиши учун кенг имкониятлар яратиб беради. Лекин ҳеч қайси партияга алоҳида имтиёз бермайди. Сиёсий

партияларнинг барча соҳада тенг ҳуқуқлилиги кафолатланади. Конституциянинг 12-моддасида яна шу алоҳида қайд этилганки, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Худди шу ҳақида юртбошимиз бундай деб таъкидлаган эди: "Айни вақтда якка ҳокимликка интилишларга ва бир мафкура имтиёзли бўлиб қолишига йўл қўймаслик керак. Зеро, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, уруш ва зўравонликни тарғиб қилувчи, Конституциявий тузумга, халқнинг демократик эркинликларига ва маънавиятига тажовуз қиладиган партиялар ва жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши лозим".⁷⁸

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг қадимий анъаналарига, урф-одатларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-муҳаббат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, мурувват, маърифат туйғуларини ўз ичига олади. Унда жамиятимиздаги барча кучлар, ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари, аҳоли турли табақаларининг ўй-фикрлари, орзу умидлари ўз ифодасини топади.

Ҳар қандай жамият тараққиёти халқ дунёқарашини ҳисобга олмаса, тараққиёт асослари унинг маънавий қадриятларига, моддий манфаатларига мос келмаса бундай жамият таназзулга учраши табиий. Шунинг учун ҳам Президент Ислом Каримов ўз мамлакати истиқболи ҳақида фикр юритар экан, «Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат манбаи халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидадир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар бўйи авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур бўлган шарт-шароит яратишдир», деган эди.

⁷⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1 – Т., Ўзбекистон, 1996.–126-бет.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.

24-мавзу. Олий Мажлис – Ўзбекистон Республикасининг олий вакиллик органи ва қонун чиқарувчи ҳокимиятдир

Режа:

1. Олий Мажлиснинг давлат органлари тизимидаги ўрни ва унинг ижтимоий вазифалари. Парламент ва парламентаризм тушунчалари. Ўзбекистон Республикасида парламент ислохотлари тарихий зарурияти.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг шаклланиш тартиби. Олий Мажлис палаталарининг ўзаро муносабатлари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ваколатлари.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 28 январдаги Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида сўзлаган “Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир” мавзусидаги маърузасидан келиб чиқадиган асосий вазифалар.
4. Олий Мажлис Сенатининг конституциявий – ҳуқуқий асослари
Олий Мажлиснинг юқори палатаси – Сенатнинг ҳуқуқий мақоми. Сенат ҳудудий вакиллик институти сифатида. Олий Мажлис Сенатининг шаклланиш тартиби ва унинг таркиби. Сенатнинг ваколатлари. Сенатнинг давлат ҳокимияти органлари билан ўзаро муносабатлари. Сенат фаолиятини ташкил этиш ва унинг таркибий тузилмалари.
5. Қонунчилик палатасининг конституциявий- ҳуқуқий мақоми
Олий Мажлиснинг қуйи палатаси – Қонунчилик палатасининг ҳуқуқий мақоми. Қонунчилик палатаси фаолиятида профессионализм принципи. Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг шаклланиш тартиби ва унинг таркиби. Қонунчилик палатасининг ваколатлари. Қонунчилик палатаси фаолиятининг асосий тамойиллари. Қонунчилик палатаси фаолиятини ташкил этиш ва унинг таркибий тузилмалари.

Ўзбекистон мустақиллик йиллари давомида умуминсоний қадриятлар ва бой миллий анъаналар билан йўғрилган ўзига хос ривожланиш йўлини аниқлаб олди. Шу асосда давлат-ҳуқуқий амалиётда жаҳон парламентаризмининг бой тажрибасидан унумли фойдаланилиб, республика конституциявий тузумида халқ ҳокимиятчилиги, ҳокимиятларнинг бўлиниши принципларига мос давлат органлари тизимини шакллантирилди.

Инсоният ҳуқуқий тафаккурининг маҳсули ҳисобланган ҳамда жамиятнинг умуммиллий вакиллик муассасаси сифатида дунёга келган парламент узок йиллар давомидаги тарихга эга ва унинг илдизлари XII-XIII асрлардаги инглиз парламенти ва испан кортесларига бориб тақалади. Парламент сўзининг луғавий маъноси француз тилидан олинган бўлиб, "гапирмоқ" маъносини англатади. Парламентаризм катта тараққиёт босқичини босиб ўтди ва унинг чинакам тарихи буржуа инқилоблари давридан бошланади.

Эндиликда аксарият мамлакатларнинг парламент институтига эга эканлигини таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Ҳозир ер куррасидаги 200 га яқин давлатнинг қарийб 177 тасида олий қонун чиқарувчи вакиллик органи-парламентлар бор.

Ҳозирги замон парламентлари ўзларининг тузилиши, ваколатларининг ҳажми, ижтимоий таркиби, ўз мамлакатлари сиёсий тизимида тутган ўрни, сайланиш тартиби мавқеи билан бир-бирларидан ажралиб турадилар. Улар ҳатто номланиши, депутатларининг сони билан ҳам фарқ қиладилар, масалан: АҚШда 535 депутатдан иборат Конгресс, Хитой Халқ Республикасидаги Умумхитой Халқ вакиллари мажлисида 2979 аъзо, Россияда 626 депутатдан иборат Федерал Мажлис, Мисрда 454 депутатли Халқ Ассамблеяси, Исроилда 120 аъзодан иборат Кнессет, Исландияда 63 аъзодан иборат Альтнингни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Жаҳон парламентларининг кўпчилиги бир палатали тузилишга эга. Ер куррасидаги 65 та давлатда эса, икки палатали олий вакиллик органлари мавжуд. Одатда, икки палатали

парламентнинг палаталаридан бири кўпинча "қуйи палата" деб юритилиб, у халқнинг ягона иродасини ифодалайди. (АҚШда - Вакиллар палатаси, Францияда - Миллат Мажлиси), бошқаси эса "юқори палата" деб аталиб, у давлатнинг таркибий қисм (худуд)ларининг манфаатларини ифодалайди. Парламентларнинг бундай тузилиши муқим демократик анъаналар ҳамда федератив давлат тузилишига эга бўлган мамлакатларга хосдир. Масалан, шу каби парламентлар АҚШ, ГФР, Бразилия, Франция, Буюк Британия, Япония ва бошқаларда фаолият юргизмоқдалар.

Жамият манфаатларининг ифодачиси бўлмиш парламентлар, аҳолининг турли ижтимоий қатламлари гуруҳларининг вакилларида ташкил топадилар. Кўриниб турибдики, дунёдаги парламентлар ранг-баранг, аммо улар ўз мамлакатларида муқим ижтимоий вазифа-қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширадилар.

Ўзбекистон Конституциясининг 10-моддасида, давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи – халқ номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб боришлиги қайд этилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида айтилганидек, давлат ҳокимиятининг тизими-қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципага асосланади. Унга кўра, давлат функциялари қонун чиқарувчи орган-Олий Мажлис, давлат ва ижроия ҳокимияти раҳбари–Ўзбекистон Республикасининг Президенти ва суд ҳокимияти ўртасида тақсимланади. Ўзбекистон Олий Мажлиси эса давлатнинг бошқа идоралари билан ҳамкорлик қилиш билан бирга, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ҳокимиятлар тақсимланиши назариясида қонун чиқарувчи ҳокимият алоҳида ўрин тутати. Конституциямизда кучли қонун чиқарувчи ҳокимиятни ташкил этишга алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76- моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан - Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ваколат муддати - беш йил.

Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг X сессияси (2002 йил 12 декабрь) «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Конституциявий Қонунларнинг қабул қилиниши билан икки палатали парламент шакллантиришнинг асосий ҳуқуқий асосларини яратиш жараёни муқим аҳамият касб этди.

"Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида"ги Конституциявий Қонунга биноан "Қонунчилик палатаси" Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қуйи палатасидир. Қонунчилик палатаси сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз йигирма депутатдан иборат. Қонунчилик палатасининг иши палата барча депутатларининг профессионал, доимий фаолият кўрсатишига асосланади»⁷⁹.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенат аъзоларидан (сенаторлардан) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда - олти кишидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат

⁷⁹ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» Конституциявий Қонуни.-Халқ сўзи, 2002, 27 декабр.

ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Конституция парламент депутатларининг ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиялилик асосида сайланишини муҳим конституциявий принцип сифатида мустаҳкамлайди.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси сайловини ўтказувчи сайлов округлари Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида сайловчилар сонига қараб тенг ҳолда тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасида Сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзоси бўлиши мумкин. Депутатликка номзодларга қўйиладиган талаблар қонун билан белгиланади.

Айни бир шахс бир пайтнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси бўлиши мумкин эмас, деб кўрсатилган.

Олий Мажлис Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқига сайлов кунига 25 ёшга тўлган фуқаролар эга бўлиши мумкин. Ёш цензининг бундай белгиланиши шу билан изоҳланадики, депутат озми-кўпми маълум ҳаёт тажрибасига эга бўлиши, ўзини давлат ва жамоат фаолиятида кўрсата олиши лозим. Бу масала бир қанча хорижий мамлакатларнинг Конституциялари ва қонунчилигида ҳам деярлик шундай ҳал этилган. АҚШ Конституциясида 25 ёшга тўлмаган шахс Конгресснинг Вакиллар палатасининг аъзоси бўлиши мумкин эмас. Япония парламентининг вакиллар палатасига 25 ёшга тўлмаган, маслаҳатчилар палатасига эса 30 ёшга тўлган фуқаролар пассив сайлов ҳуқуқидан фойдалана олишлари мумкин. Шунинг ҳам айтиш жоизки, жаҳон тажрибасида пассив сайлов ҳуқуқининг бундан ҳам юқори цензлари маълум.

2004 йил 26 декабр ва 2005 йил 9 январда такрорий овоз бериш натижаларига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг барча 120 депутати сайлашди ва рўйхатга олинди. Сайловда 489 депутатликка номзод, шу жумладан сиёсий партиялардан 435 ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлардан мустақил номзодлар 56 киши иштирок этди. 2004 йил 26 декабрдаги асосий сайловда 12197159 (85,1%) сайловчи, жорий йил 9 январидан эса 5400000 дан ортиқ, киши ёки такрорий овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқига эга сайловчиларнинг қарийб 80% қатнашди.

Сайловлар натижасида Ўзбекистон Либерал — демократик партияси сайловчиларнинг энг кўп овозини олди, бу партиядан депутатларнинг 34,3% сайланди, Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан депутатларнинг 23,3% сайланди. Шунингдек, Фидокорлар партиясининг 11 аъзоси, "Адолат" партиясининг 10 аъзоси сайланди.

Қонунчилик палатасига номзод қўйилган хотин —қизлар жами 159 киши кучли интилувчанлик ва юксак профессионализмни намоён этди, сиёсий етуқлик, ақл заковат рақибларидан қолишмади. Натижада қонунчилик палатасига сайланган депутатларнинг қарийб 18%ни хотин —қизлар ташкил этди, бу эса 1999 йилда Олий Мажлисга бўлган сайловларидагидан икки ярим баравар кўпдир.

Ташаббускор гуруҳлардан кўрсатилган 56 номзоддан 14 киши депутатликка сайланди, қонунчилик палатасига сайланган депутатлар орасидан улар 11,6%ни ташкил этди.

Сайланган депутатларнинг 18,3% —юрислар, 21,7% —иқтисодчилар. Депутатларнинг 10% саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа соҳаси вакиллари, 7,5% қишлоқ хўжалиги вакиллари, 12,5% тадбиркорлар, 20% таълим, фан, маданият ва соғлиқни сақлаш ходимлари, 16% нодавлат нотижорат ташкилотлар вакиллари.

Бу ўзгаришлар энг аввало Қонунчилик палатасининг доимий, профессионал асосида иш олиб боришидир. Бу палатага аъзо бўлиш учун асосий даъвогарлар сифатида сиёсий партиялар ва сайловчиларнинг ташаббус гуруҳлари майдонига чиқади», - деб кўрсатади И.А.Каримов.

Бу палатага сайланган депутат сиёсий жараёнда фаол иштирок этиб, профессионал нуқтаи назардан қонун яратувчилик ва қонун ижод қилиш ишида мукаммал етарли тайёргарликка эга бўлган шахслар бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг юқори палатаси Сенат эса территориал субъектлар - Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларнинг ҳар биридан 6 тадан, ҳамда Президентнинг ўзи томонидан тайинланадиган ўн олти нафар эл-юрт обрў-эътиборини қозонган, кўзга кўринган кишилардан таркиб топади.

Президент И.А.Каримовнинг Сессияда сўзлаган нутқида кўрсатилганидек, «юқори палата аъзолари жойлардаги вазиятдан яхши хабардор, уларни сайланган кенгашлар билан узвий алоқа боғлиб турувчи», кўпроқ минатдорлар манфаатларини ифода этадиган ва ҳимоя қиладиган депутатлардан иборат бўлади. «Сенат қўйи палата билан биргаликда бевосита қонун яратиш иши билан шуғулланмаслиги лозим», балки унга сайланган ҳар бир Сенатор Қонунчилик палатаси ишлаб чиққан ва тақдим этган қонунларни маъқуллаши ёки рад қилиш орқали, ҳам ўз минтақаси манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, ҳамда бутун мамлакатимиз - Ўзбекистон тараққиёти манфаатларини ҳисобга олган ҳолда қонунларни яратишда иштирок этади.

Ўзбекистон Парламентидаги Қонунчилик палатаси ва Сенат ўртасидаги оқилона мувозанат ана шундай конституциявий-ҳуқуқий назарий, ҳамда ҳуқуқ амалиёти асосига таянади. Бу эса бозор иқтисодиётига ўтиш, эркинлаштирилган «Очиқ демократик жамият» қуришнинг биринчи конституциявий ҳуқуқий асоси ва қафолати бўлиб хизмат қилади.

Мамлакатда парламентаризмнинг қарор топиши ва ривожланишида мустақил Ўзбекистон миллий давлатчилиги асосчиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг роли бениҳоя катта. Олий Мажлис ташкил қилинган биринчи кунларданок Юртбошимиз янги типдаги парламентни тузишга шахсан алоҳида эътибор берди, олий қонун чиқарувчи орган мустақил Ўзбекистоннинг янги давлатчилиги таркибида муносиб ўрин эгаллаши тўғрисида мунтазам ғамхўрлик қилди. Олий Мажлис умумэътироф этилган, тўғри маънода қонун чиқарувчи орган – парламент бўлиб қолишига ва мақоми жиҳатидан ҳокимиятнинг бошқа тармоқлари билан тенглашиб, зарур конституциявий-ҳуқуқий мувозанатни таъминлашига айнан Президентимиз бевосита кўмаклашди⁸⁰.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлаш ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланиши туфайли қонун чиқарувчи ҳокимият катта ваколатларга эга. Халқ ҳокимиятни айна сайлов асосида ўз вакилларига топширади ва ваколатли органларни давлат ҳокимиятини амалга оширишга вакил қилади. Бу ваколатли органлар давлат ҳокимияти механизмида бирламчи эканлиги, уларнинг устуворлиги ҳамда устунлиги тўғрисида фикр юритиш имконини беради.

Конституция ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги қонунида Қонунчилик палатасининг ваколатлари икки турга ажратилади. Булар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ҳамда Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатларидир.

Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг X сессиясида (2002 йил 12 декабрь) «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Конституциявий қонунларнинг қабул қилиниши билан икки палатали парламент шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси ва мазкур Конституциявий қонуннинг 8-моддасига биноан, Қонунчилик палатасининг Сенат билан биргаликдаги ваколатлари қуйидагича белгиланди:

⁸⁰ Қаранг: Олий Мажлис раиси Э.Х.Халиловнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг еттинчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисидаги нутқи //Халқ сўзи. – 2001. – 11 декабрь.

1) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

2) Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунларини, қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

3) Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш;

4) Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

5) Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш;

6) Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;

7) бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;

8) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимида биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш;

9) солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш;

10) Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш;

11) туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш;

12) давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш;

13) Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

14) Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш;

15) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимида биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш;

16) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш;

17) Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш;

18) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш;

19) Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

20) халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш;

21) ушбу Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига қирадиган масалалар, қоида тариқасида, аввал Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатида кўриб чиқилади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 79-моддаси ва “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонуннинг 9-моддасига биноан, Қонунчилик палатаси мутлақ ваколатларига:

1) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

2) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимида биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

3) ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш;

4) сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш киради.

Қонунчилик палатасининг мутлақ ва Сенат билан биргаликдаги ваколатларини амалга ошириш тартиби, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида"ги ва "Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида"ги қонунларининг алоҳида нормаларида мустаҳкамланган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида"ги қонуннинг 18-моддасида, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатнинг Регламенти тўғрисида"ги қонуннинг 14-моддасига кўра тартибга солинади

Қонунчилик палатаси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонун лойиҳасини тегишли таклиф киритилганидан кейин олти ой ичида унинг кенг муҳокамасини инобатга олган ҳолда кўриб чиқиши мумкин.

Агар Қонунчилик палатаси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонун лойиҳасини қабул қилмаса, уни кўриб чиқиш бир йилдан кейин қайта бошланиши мумкин", деб белгиланган. Худди шу тартибда Асосий қонуннинг 78-моддасидаги кейинги бандларининг амалдаги ифодаси Олий Мажлис палаталарининг Регламенти тўғрисидаги қонунларида мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш ваколати ва уни амалга ошириш тартиби Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисидаги қонуннинг 27-моддасида мустаҳкамланган. Унга кўра Қонунчилик палатаси Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш кераклиги тўғрисидаги материалларни ва масъул қўмитанинг хулосасини кўриб чиқиб, қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилиши мумкин:

1) референдум тайинлаш ва уни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида;

2) референдумни ўтказиш тўғрисидаги ташаббусни рад этиш ҳақида;

3) референдум ўтказмасдан туриб, референдум ўтказиш тўғрисидаги ташаббусда таклиф қилинган қонунни ёки бошқа қарорни қабул қилиш ҳақида.

Қонунчилик палатасининг Ўзбекистон Республикасининг референдуми масаласи юзасидан қарори мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан уч кун ичида Сенатга, шунингдек референдум ўтказиш ташаббускорларига юборилади.

Агар Қонунчилик палатаси Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисидаги ташаббусни рад этиш ҳақида қарор қабул қилса, айти шу мазмун ёки маънодаги таъриф билан референдум ўтказиш тўғрисидаги масала камида бир йилдан кейин Қонунчилик палатасига кўриб чиқиш учун такроран киритилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Палаталарнинг Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш тартиби уларнинг регламентлари тўғрисидаги қонунларда тўғридан-тўғри белгиланмаган. Лекин бу масалаларни "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида"ги қонуннинг 19-моддасига мувофиқ амалга оширилиши мумкин. Чунки Қонунчилик палатаси қонунлар қабул қилиниши талаб этилмайдиган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади.

Республика ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш тўғрисидаги қарор лойиҳаси Қонунчилик палатасига киритилаётганда унга қисқача тушунтириш хати ва бошқа зарур материаллар илова қилинади.

Қонунчилик палатаси Спикери Қонунчилик палатаси қарорининг лойиҳасини дастлабки тарзда кўриб чиқиш учун масъул қўмита ва муддат белгилайди.

Қонунчилик палатаси Кенгаши масъул қўмита вакилининг ахборотини эшитиб, қарор лойиҳасини Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартибига киритиш тўғрисида қарор қабул қилади ва маърузачини белгилайди.

Қонунчилик палатаси мажлисида масъул қўмита вакилининг ахбороти эшитилади ва муҳокама натижалари юзасидан депутатлар умумий сонининг кўпчилиги овози билан Қонунчилик палатаси қарори қабул қилинади.

Агар овоз бериш якунларига кўра қарор лойиҳасини қабул қилиш тўғрисидаги таклиф зарур миқдорда овоз тўпламаган бўлса, таклиф рад этилган ҳисобланади.

Қабул қилинган қарор мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан беш кун ичида, агарда бэзи масалалар учун Қонунда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, Сенатга юборилади.

Айтиш лозимки, палаталарнинг нафақат бож, валюта ва кредит ишлари, балки солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш, Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши масалалари, чегараларини ўзгартириш, давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш, Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш қонун йўли билан тартибга солинади. Олдинги параграфда кўриб чиққанemizдек, қонун билан тартибга солиш, бу масалаларни самарали ҳал қилишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Палаталарнинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш ваколатини амалга ошириш тартиби “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг алоҳида тўртинчи бобида тартибга солинган. Ушбу қонуннинг 20-моддасига кўра навбатдаги молия йили учун Давлат бюджети лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан жорий йилнинг 15 октябридан кечиктирмай Қонунчилик палатасига киритилади.

Давлат бюджети лойиҳаси масъул қўмитага берилади ва у томонидан дастлабки тарзда кўриб чиқилади.

Давлат бюджети лойиҳасига доир материаллар Қонунчилик палатаси депутатларига олдиндан, мазкур лойиҳа Қонунчилик палатаси мажлисида кўриб чиқилгунга қадар юборилади.

Давлат бюджети лойиҳасини Қонунчилик палатасининг мажлисида муҳокама қилиш Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг ёки унинг вазифасини бажарувчи шахснинг маърузаси билан бошланади.

Давлат бюджети лойиҳаси бўйича Қонунчилик палатасининг мулоҳазалари ва таклифлари уч кунлик муддатда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ўн тўрт кун ичида Қонунчилик палатасининг мулоҳазалари ва таклифларини инобатга олган ҳолда Давлат бюджети лойиҳасини маромига етказди ва Давлат бюджетининг маромига етказилган лойиҳасини Қонунчилик палатасига юборади.

Давлат бюджетининг лойиҳаси Қонунчилик палатаси томонидан жорий йилнинг 15 ноябридан кечиктирмай кўриб чиқиши керак.

Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган Давлат бюджети мазкур бюджет қабул қилинган кундан эътиборан беш кун ичида кўриб чиқиш учун Сенатга юборилади.

Парламентнинг туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш ваколатини рўёбга чиқариш тартиби “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 29-моддасида белгиланган. Унга кўра Қонунчилик палатаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг белгиланган тартибда киритилган таклифига биноан туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ва чегараларини ўзгартириш тўғрисидаги масалаларни кўриб чиқади.

Туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ва чегараларини ўзгартириш тўғрисидаги масала рад этилган тақдирда, у Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун камида бир йилдан кейин қайта киритилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тутагиш тўғрисидаги фармонларини

тасдиқлаш палаталарнинг Ўзбекистон Республикаси ижро этувчи ҳокимият органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш имкониятидир. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 25-моддасига кўра палата Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат кўмиталарини ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги ўзининг тасдиғига киритилган фармонлари юзасидан қарорлар қабул қилади. Қонунчилик палатасининг Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат кўмиталарини ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш масаласи юзасидан қарорлари мазкур қарорлар қабул қилинган кундан эътиборан уч кун ичида Сенатга, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади. Ушбу моддага ҳам айрим тўлдиришлар киритилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Мисол учун, Қонунчилик палатасининг Президентнинг фармонини тасдиқламаса, уни қайта кўриш механизми албатта ишлаб чиқиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш палаталарнинг ўта масъулиятли ваколатидир. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 26-моддасига кўра Қонунчилик палатасига кўриб чиқиш учун киритилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини ушбу фармон келиб тушган пайтдан эътиборан 48 соатдан кечиктирмай, Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш тўғрисидаги, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ва тугатиш тўғрисидаги фармонларини эса улар келиб тушган пайтдан эътиборан 72 соатдан кечиктирмай кўриб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг уруш ҳолати, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш тўғрисидаги, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ва тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш ҳақидаги масала Қонунчилик палатаси кўмиталарида дастлабки тарзда муҳокама қилинмасдан Қонунчилик палатаси томонидан кўриб чиқарилиши ҳам бу масалада оператив қарор қабул қилинишига хизмат қилади.

Қонунчилик палатасининг Ўзбекистон Республикаси Президентининг уруш ҳолати, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш тўғрисидаги, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ва тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш масаласи юзасидан қарорлари дарҳол Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Палаталарнинг Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиغا биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш ижроия этувчи ҳокимият устидан парламент назоратини таъминлашга хизмат қилади. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 22-моддасига кўра Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини тасдиқлаш тўғрисидаги тақдимномаси Қонунчилик палатаси томонидан тақдимнома киритилган кундан эътиборан етти кун ичида кўриб чиқилади.

Қонунчилик палатасининг Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири номзодини тасдиқлаш масаласи юзасидан қарори мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Қонунчилик палатаси тақдим этилган Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини уч марта рад этган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазирни тайинлайди, Қонунчилик палатасини тарқатиб юборади ва янги сайлов тайинлайди.

Қонунчилик палатасининг Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиши “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 24-моддасида тартибга солинган. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси аъзолигига номзодлар тўғрисидаги таклифлар

Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари томонидан киритилади.

Қонунчилик палатасининг Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси аъзоларини сайлаш масаласи юзасидан қарори мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан уч кун ичида Сенатга юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаши инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасидаги катта аҳамиятга эга. Чунки Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) мансабдор шахс бўлиб, унга давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан парламент назоратини таъминлаш ваколатлари берилган⁸¹.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 23-моддасига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили номзоди Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан киритилади.

Қонунчилик палатасининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилини сайлаш масаласи юзасидан қарори Сенатга юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлисларида кўриб чиқилганидан кейин ушбу масала юзасидан қабул қилинган узил-кесил қарор қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш ваколати Олий Мажлисининг давлатнинг ташқи сиёсатини белгилашдаги муҳим ваколатидир. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 28-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасини ратификация қилиш, денонсация қилиш, тугатиш ёки унинг амал қилишини тўхтатиб туриш тўғрисидаги қарор лойиҳаси Қонунчилик палатасига Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан шу шартнома расмий матнининг тасдиқланган нусхаси ва уни ратификация қилиш, денонсация қилиш, тугатиш ёки унинг амал қилишини тўхтатиб туриш мақсадга мувофиқлигининг асосларини ўз ичига олган ҳужжатлар билан биргаликда киритилади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасини ратификация қилиш, денонсация қилиш, тугатиш ёки унинг амал қилишини тўхтатиб туриш тўғрисидаги Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қарор Сенатга юборилади.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасини ратификация қилиш, денонсация қилиш, тугатиш ёки унинг амал қилишини тўхтатиб туриш тўғрисидаги қарор лойиҳаси Қонунчилик палатаси депутатларининг зарур овозлари сонини тўпламаган бўлса ва шу мажлис жараёнида мазкур қарор лойиҳасини Қонунчилик палатасининг қайта кўриб чиқиши учун киритиш зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилинмаган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси ратификация қилиш, денонсация қилиш, тугатиш ёки унинг амал қилишини тўхтатиб туриш таомилидан ўтмаган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 79-моддаси ва мазкур Конституциявий қонуннинг 9-моддасига биноан, Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатлари қуйидагича белгиланди:

1) Қонунчилик палатасининг Спикери ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

2) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

3) регламентни ҳамда ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан бошқа қарорларни қабул қилиш;

⁸¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, № 9, 169

4) сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан Қонунчилик палатасининг қарорларини қабул қилиш киради.

Спикер ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини Қонунчилик палатасининг мутлақ ўзи сайлаши унинг мустақил ҳокимияти органи сифатидаги фаолиятининг кафолатларидан биридир. Ўзбекистонда Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини сайлашнинг ўзига хос тартиби ишлаб чиқилди. Марказий сайлов комиссияси раисининг бошчилигидаги сайланган депутатлардан шакллантириладиган оқсоқоллар кенгаши палата Спикери ва унинг ўринбосарларини сайловини объектив ўтказилишини таъминлайди.

«Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий Қонунда юқори палатанинг асосий вазифаси Сенатнинг ҳудудий вакиллик палатаси сифатида таърифланиши орқали ифодаланган.

Барқарорлик ва назорат омили сифатида консерватив элемент муайян нормаларда ўз ифодасини топди. Биринчидан, Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ва алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланиши ҳақидаги нормада акс этди. Иккинчидан, қонунни қабул қилиш тартибида акс этган бўлиб, унга кўра, Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонунни Сенат кўриб чиқади ҳамда уни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Сенат томонидан рад этилган ва Қонунчилик палатасига қайтарилган қонун, агар қуйи палата депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан шу қонунни яна маъқулласа, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилиниши мумкин. Шунингдек консерватив элементнинг демократиклиги юзага келган келишмовчиликларни келишув комиссияларини тузиш орқали бартараф этиш тартибида акс этган.

«Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида (78,80-моддалар) ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонунида (8, 9-моддалар) Сенатнинг асосий вазифалари мутлақ ваколатларида ва Қонунчилик палатаси билан биргаликдаги тасарруфига кирувчи ваколатларида акс эттирилган.

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, мутлақ ваколатлар жумласига, биринчидан, Сенатнинг ички ишини ташкил этиш (масалан, Раисни, унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш; палата фаолиятини ташкил этиш ва ички тартиб қоидалари) масалалари киритилган («Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 80-моддасининг 1 ва 13-бандлари). Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан: Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини, Ўзбекистон Республикаси Олий судини, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судини сайлаш ҳақида бормоқда. Ана шу ваколатлар жумласига шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимларидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлашни ҳам киритиш керак бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Сенат Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг раисини ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади.

Ўзбекистон Президентининг Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлашни, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этишни киритиш мумкин. Шу билан бирга Ўзбекистон

Республикаси Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш Сенатга берилган янги парламент ваколати ҳисобланади.

Суд ва ижро этувчи ҳокимият органларининг олий мансабдор шахсларини сайлаш, тайинлаш ва лавозимидан озод этиш масалалари бўйича ваколатларнинг ўзига хослиги шундаки, улар вакиллик ҳокимиятини амалга ошириш нуктаи назаридан ҳам, ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширишда қатнашиш жиҳатидан ҳам сиёсий хусусиятга эга. Президентнинг тақдимига биноан сайлайдиган ва ҳал қиладиган ёки Президентнинг кадрларга оид қарорларини мустаҳкамлайдиган орган ҳукукида иштирок этар экан, Сенат шу аснода мазкур қарорлар бўйича Президент билан маъсулиятни бўлашишади ва, айниқса, Сенат ўзи сайлаш ва тайинлашда бевосита иштирок этадиган мансабдор шахсларга нисбатан назорат қилишга оид вазифалар амалга оширилишига кўмаклашади. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисига тааллуқли бўлиб, улар Конституцияга мувофиқ Сенат олдида ҳисобот берадилар.

Мазкур ҳолат «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Конституциявий Қонуннинг ҳудудий белгига кўра ҳамда сиёсий ва бошқа асосда гуруҳлар тузилишини истисно этадиган норма билан мустаҳкамланади. Қонунларнинг лойиҳаларида ва куйи палатанинг бошқа қарорларида ўз аксини топадиган партиявий ва бошқа гуруҳларнинг сиёсий манфаатлари уларнинг минтақавий ва умумдавлат манфаатларига мувофиқлиги жиҳатидан саралашдан ўтказилади. Умумдавлат манфаатлари ва ҳудудларнинг манфаатларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик ва вакиллик ишида акс эттириш билан боғлиқ бошқа вазифаларни Сенат Қонунчилик палатаси билан ҳамкорликда бажаради.

Палаталарнинг биргаликдаги тасарруфига киритилган ваколатлар, аслини олганда, парламентнинг қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи ягона олий давлат вакиллик органи сифатидаги асосий вазифасини акс эттиради. Булар иккала палатанинг тегишли тартиб-таомиллар асосида ўзаро мувофиқлаштирилиб келишилган қарори талаб қилинадиган масалалардир. Мазкур тартиб-таомиллар (палаталарни шакллантиришнинг турли усуллари билан бир қаторда) икки палатали тизимга нисбатан уюштирувчи элементлар ҳисобланади ва бу тизим уларсиз ўзининг бажарадиган мазмунини йўқотади. Мазкур тартиб-таомиллар ёрдамида биргаликдаги тасарруфдаги қуйидаги масалалар ҳал этилиб, уларни тўрт гуруҳга бўлиш керак бўлади: 1) қонунчиликка оид; 2) вакилликка оид; 3) назоратга оид; 4) маъмурий-ҳудудий тузилишга оид. Бундай бўлиш шартлидир ва у тегишли ваколатларни анча қулай - тартибли тасаввур этиш учун хизмат қиладди. Биринчи гуруҳни Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш; Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш ташкил этади. Охирги ваколат назорат қилиш хусусиятига ҳам эга. Яна шуни таъкидлаш керакки, палаталарнинг биргаликдаги тасарруфидаги соҳалар бўйича бир қатор қарорлари қонун воситасида амалга оширилади. Шу сабабли ваколатларнинг қолган тоифалари уларнинг амалга оширилиши мақсадлари асосида фарқланади. Жумладан, иккинчи гуруҳни вакиллик вазифалари билан боғлиқ ва ижтимоий-иқтисодий ёки сиёсий аҳамиятга молик ваколатлар ташкил этади. Чунончи гап Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш ; Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш тўғрисида бормокда. Бу шунингдек: Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш; бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш; солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш; давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш; Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш ҳамдир.

Ваколатларнинг учинчи гуруҳи парламентнинг вакиллик вазифалари жумласига киритилиши ва Президентнинг сиёсий қарорлари қабул қилинишида иштирокчи сифатида таърифланиши мумкин. Мазкур ваколатлар жумласига: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг тақдимиға биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиға биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлашни киритиш керак бўлади.

Ниҳоят, ваколатларнинг тўртинчи гуруҳи, булар: Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш; туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартиришдир.

Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига кирадиган масалалар асосан аввал Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатида кўриб чиқилиши керак. Мазкур қоида Сенатнинг Қонунчилик палатаси қарорларини тасдиқлаш йўлини тийиб туриш, мувозанатни сақлаш, шу тариқа, бутун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятининг самарадорлигини оширишга даъват этилган орган сифатидаги мавқеини мустаҳкамлайди. Мувофиқ равишда юқори палатанинг фаолияти пировард натижада ҳокимият бўлиниши тизимида қонунчилик ҳокимиятининг ролини кучайтиришга ва аҳолининг сиёсий фаоллигини оширишга қўмаклашмоғи лозим. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн биринчи сессиясидаги маърузасида таъкидлаганидек, «Бугунги кунда ҳокимият тузилмаларини ташкил этиш ва мувозанатни сақлашнинг янги, янада мукаммал демократик тизимини шакллантириш бўйича кўрилаётган чоралар, Конституциямизга киритилаётган ўзгартириш ва қўшимчалар жамият сиёсий ҳаётини фаоллаштириш, фуқароларимизда ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан ўзлигини англаш туйғусининг кучайиши учун жиддий омил бўлмоғи керак».⁸²

Демак, юқори палатани ташкил этиш ғоясига, аввало, бутун парламент фаолияти самарадорлигини оширишнинг, биринчи навбатда, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш манфаатларига жавоб берадиган мақсади асос қилиб олинган.

Сенат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси вазифалари қаторига ҳудудий вакиллик вазифалари, ўзаро назорат ва тийиб туриш элементлари, илгари Президентга тегишли бўлган ва ижро этувчи ҳокимият фаолияти устидан тегишли назоратни амалга ошириш имкониятини берадиган айрим сиёсий ваколатлари қўшилади.

Юқори палатага қонунчилик йўли билан бериб қўйилган ваколатлар парламентаризмнинг демократик моҳиятини акс эттиради ҳамда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти институционал негизини ривожлантиришдаги янги босқични ифодалайди. Бу парламентнинг қонунчиликка оид ва бошқа қарорларини мушоҳада қилишнинг партиявийликдан, гуруҳларга мансубликдан холи шаклда ифодаланган демократизмнинг анча юксак мезонидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати алоҳида-алоҳида мажлис ўтказадилар.

⁸² Каримов И.А. Биз танлаган йўл - демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. -Т. 11. - Т.: Ўзбекистон, 2003. - 224-бет.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан қўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ўз ваколатларига киритилган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қарорлари Қонунчилик палатаси депутатлари ёки Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилилик овози билан қабул қилинади, ушбу Конституцияда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Конституция ва конституциявий қонунларда палаталар ваколатлари, шакллантирилиши ва фаолиятининг энг муҳим принциплари ва нормалари тўла-тўқис мустаҳкамлаб қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг биринчи қўшма мажлисидаёқ юртбошимиз И.А.Каримов “Бизнинг бош мақсадимиз сифатида жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация қилиш ва ислоҳ этиш” маърузасида давлатнинг кейинги стратегик йўналишларини депутатлар ва Сенаторлар эътиборига тақдим этди. Маърузасида қонунчилик ҳокимияти бўлими мамлакат Парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш, Қонунчилик палатасини шакллантириш, унинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги энг муҳим вазифалари сифатида белгиланди⁸³.

Дарҳақиқат, қонун чиқарувчи орган давлат механизмида асосий ўрин тутиши исбот талаб қилмайдиган ҳол. Бунинг сабаби шундаки, у ижро этувчи ҳокимият амалга ошириши лозим бўлган ва суд ҳокимиятининг фаолияти учун қонунчилик асоси бўлиб хизмат қиладиган умуммажбурий талабларни ўрнатади. Шунингдек, Олий Мажлис назорат-таҳлил, парламентлараро алоқаларни мустаҳкамлаш, фуқаролар мурожаатларини кўриб чиқиш бўйича фаолият олиб боради⁸⁴.

Шубҳасиз, парламентимизнинг фаолиятини такомиллаштириш ҳамда демократиялашга йўналтирилган йирик ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо қилди. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2005 йилга мўлжалланган фаолиятининг асосий йўналишлари қабул қилинди⁸⁵. Лекин мазкур ҳужжатда Олий Мажлис фаолиятининг фақат қонунчилик, назорат-таҳлил фаолияти ва ўтказадиган тадбирлари кўрсатилган. Фуқароларнинг мурожаатлари билан ишлашни ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси девонининг Назорат-ахборот бўлими томонидан амалга оширилади.

2005 йилда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси томонидан 63 та қонун лойиҳаларини қабул қилиш режалаштирилган. Шулардан 25 таси ишлаб чиқилмайдиган, 6 таси янги таҳрирда киритилмайдиган ва 32 таси амалдаги қонунларга ўзгартишлар киритишга оид қонунлар лойиҳаларидир.

Демократик ислохотларни чуқурлаштириш Қонунчилик палатаси ишини тўғри ташкил этиш масалалари билан бевосита боғлиқдир. Қонунчилик палатаси ваколатларининг самарали бажарилиши уларнинг фаолиятини тўғри ташкил этилишини тақозо этади.

Қонунчилик палатаси ишини ташкил қилишнинг муҳим жиҳатларидан бири – бу депутатлар ўртасида вазифаларнинг тўғри тақсимланишидир. Одатга кўра, бошқа давлатларда ҳам вазифалар қуйи палата таркибидаги раҳбар шахслар ва девон ходимлари борлигини назарда тутган ҳолда тақсимланади. Палатанинг юқоридаги таркиби чет давлатлар тажрибасига хос бўлиб, унинг ишини унумли ташкил этишда раиснинг роли айниқса муҳим.

⁸³ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация қилиш ва ислоҳ этишидир. Халқ сўзи, 2005 йил 29 январь, № 20 (3565).

⁸⁴ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Халилов Э.Х. Парламент Ўзбекистана на современном этапе развития страны. // Право. №1. - 1998. – 8-11-бетлар.

⁸⁵ “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2005 йилга мўлжалланган фаолиятининг асосий йўналишлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2005 йил 20 апрелдаги 50-1-сонли Қарори

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери:

Қонунчилик палатаси ва унинг Кенгаши мажлисларини чақиради, уларда раислик қилади;

Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;

- Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонунларни маъқуллаш учун Сенатга юборади;

- Қонунчилик палатаси қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;

- Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Қонунчилик палатаси ҳужжатларининг ижроси устидан назоратни ташкил этади;

- Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

- парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Қонунчилик палатаси гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади;

- Қонунчилик палатаси матбуот органларининг уставларини ва таҳрир хайъатлари таркибини ҳамда уларнинг ишлаши учун зарур харажатлар сметаларини тасдиқлайди;

- Кенгаш билан келишилган ҳолда Қонунчилик палатаси матбуот органларининг бош муҳаррирларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади;

Қонунчилик палатаси матбуот органларининг фаолиятига раҳбарликни амалга оширади;

- Сенат, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Қонунчилик палатаси номидан иш қўради;

- Қонунчилик палатаси ва унинг Кенгаши қарорларини имзолайди;

- Қонунчилик палатаси девони фаолиятига раҳбарликни амалга оширади, депутатлар ва Қонунчилик палатаси девони ишлаши учун зарур харажатлар сметаларини тасдиқлайди ва ҳ.к.

Қонунчилик палатаси Спикери ўзининг ваколатига тааллуқли масалаларни Кенгаш муҳокамасига киритишга ҳақли. Қонунчилик палатаси Спикери ваколатларининг кенглиги унинг ўринбосарлари ўртасида вазифаларини тўғри тақсимлашни тақозо қилади.

Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарлари Қонунчилик палатаси Спикерининг топшириғига биноан унинг айрим вазифаларини бажаради ва Қонунчилик палатаси Спикери йўқлигида ёки ўз вазифаларини амалга ошириши мумкин бўлмаган ҳолларда унинг вазифасини бажариб туради деган қоида мустаҳкамланган. Умуман, қонунчилик палатаси, унинг органлари ва депутатларининг вазифаларни бажариш Қонунчилик палатаси девони ходимлари томонидан қатор тадбирларни амалга оширишини тақозо қилади.

Қонунчилик палатаси фаолиятини ташкил этишда унинг девонининг ўрни каттадир. Чунки Қонунчилик палатаси, унинг органлари ва депутатлар фаолиятининг ташкилий, ахборот, моддий-техника таъминотини Қонунчилик палатаси девони амалга оширади. Қонунчилик палатасининг девони палата раҳбарияти ҳузуридаги котибиятни, қўмиталар билан ишлаш, юридик, назорат-ахборот халқаро алоқалар, матбуот ва таржималар, умумий бўлим ва бухгалтерияни ўз ичига олади

Қонунчилик палатасининг девони бўлимлар шунингдек, қўмиталар билан ишлаш, юридик хулоса бериш, назорат-ахборот, халқаро алоқаларни йўлга қўйиш ва бошқа муҳим ташкилий ва ахборот вазифаларини амалга оширади. Парламент ишини ташкил этишнинг Ўзбекистон ва хорижий давлатлар тажрибасидан маълумки, парламент девони ишини тўғри ташкил этиш унинг вазифаларини самарали амалга оширишнинг кафолатидир. Парламент аппарати ходимлари мансаб инструкцияларини ишлаб чиқиш бу борадаги долзарб вазифалардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси фаолиятининг асосий шакли – бу унинг мажлисларидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биринчи мажлислари тегишинча Қонунчилик палатасига сайловдан кейин икки ойдан кечиктирмай ва

Сенат таркиб топганидан кейин бир ойдан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси томонидан чақирилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси мажлислари сессиялар даврида ўтказилади. Сессиялар, қоида тариқасида, сентябрнинг биринчи иш кунидан бошлаб келгуси йилнинг июнь ойи охиригача иш кунига қадар ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлислари, агар улар ишида барча депутатлар умумий сонининг камида ярми иштирок этаётган бўлса, ваколатли ҳисобланади.

Конституциявий қонунларни қабул қилишда барча депутатлар умумий сонининг камида учдан икки қисми иштирок этиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси мажлисларида, шунингдек уларнинг органлари мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Республика Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди раислари, Бош прокурори, Марказий банк бошқарувининг раиси иштирок этишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва унинг органлари мажлисларида Сенат Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ва унинг органлари мажлисларида Қонунчилик палатаси Спикери иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати алоҳида-алоҳида мажлис ўтказадилар. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан қўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қарорлари Қонунчилик палатаси депутатлари ёки Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилиги овози билан қабул қилинади. Шунинг учун депутатларни мажлисларда мунтазам ва самарали иштирокини таъминлаш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Зеро, Қонунчилик палатаси коллегиял орган бўлиб, унинг ваколатларига доир масалалар албатта депутатларнинг биргаликдаги муҳокамаси унинг фаолияти асосий принципларидан бири ҳисобланади.

Қонунчилик палатаси мажлисларидаги масалалар бўйича овоз бериш шакл ва услубларини белгилаш катта аҳамиятга эга. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 11-моддасига кўра Қонунчилик палатасининг қарорлари унинг мажлисларида очиқ ёки яширин овоз бериш орқали қабул қилинади. Очиқ овоз бериш номма-ном, овозларни ҳисоблашнинг электрон тизимидан фойдаланган ҳолда ёки яширин овоз бериш бюллетенларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Қоида тариқасида, Қонунчилик палатаси мажлисида овозларни ҳисоблашнинг электрон тизимидан фойдаланилиши устидан назоратни Қонунчилик палатаси депутатлари жумласидан бўлган гуруҳ амалга оширади.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги қонуннинг 17-моддасига кўра Қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини олиб бориш, Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда палата томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун Қонунчилик палатасининг ваколатлари муддатига Қонунчилик палатаси депутатлари орасидан раис, унинг ўринбосари ва аъзолардан иборат таркибда кўмиталар сайланади.

Миллий қонунчилигимизда бу вазифаларни амалга ошириш учун кўмиталар ташкил қилинса, бир қанча хорижий мамлакатларда (Япония, Франция, Италия) бу вазифалар комиссиялар томонидан амалга оширилади⁸⁶.

⁸⁶ Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. Москва: “Бек”, стр.50-55, 60-61.

Қўмита раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари лавозимлари депутатларнинг қайси партия ёки гуруҳга мансублигини ҳамда сайловда сайловчиларнинг қанча овозини олганлигини инобатга олган ҳолда яхлит (умумий) қарор билан белгиланади.

“Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуни 7-моддасининг учинчи қисмига кўра Қонунчилик палатасида регламент; бюджет, банк ва молия масалалари; иқтисодий масалалар ва тадбиркорлик; қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари; меҳнат ва ижтимоий масалалар; мудофаа ва хавфсизлик масалалари; халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмиталари тузилиши шарт. Қонунчилик палатасида бошқа қўмиталар ҳам тузилиши мумкинлиги кўрсатилиб, уларнинг умумий сони, қоида тариқасида, ўнтадан ошмаслиги кераклиги мустаҳкамланган.

Мазкур қоидага асосан Қонунчилик палатасида Бюджет ва иқтисодий ислохотлар, Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари, Меҳнат ва ижтимоий масалалар, Мудофаа ва хавфсизлик масалалари, Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар, Саноат, қурилиш, ва савдо масалалари, Аграр, сув хўжалиги масалалари ва экология, Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари, Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қўмиталари тузилган⁸⁷.

Шунингдек, Қонунчилик палатаси Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссиясини тузилган. Қонунчилик палатаси муайян вазифаларни бажариш учун комиссиялар тузиши мумкинлиги мустаҳкамланган.

Парламентлардаги қўмиталар сони, номи ва ваколатларини белгилашда уларнинг фаолияти давлат сиёсатининг барча жабҳаларини қамраб олишидан келиб чиқилади. Бундай ёндашув натижасида хорижий давлатлар парламентлари қўмита ва комиссияларининг сони айтарли даражада салмоқли бўлади. Мисол учун, Япония “Парламенти тўғрисида”ги қонуннинг 42-моддасига кўра Маслаҳатчилар палатасида адлия, ташқи сиёсат, молия, маориф, Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий маъмурият, ижтимоий муаммолар, меҳнат, қишлоқ хўжалиги, ўрмон ва сув хўжалиги, савдо ва саноат, алоқа, транспорт, қурилиш, шунингдек, бюджет, тафтиш, интизомий ва парламентда ишни ташкил этиш масалалари бўйича комиссиялар тузилади. АҚШ Конгрессида палаталарнинг (солиққа тортиш, иқтисод, Конгресс кутубхонаси, нашрлар бўйича) 4 та умумий ва ҳар бирининг таркибида (Сенатда – 16 та, Вакиллар Палатасида – 22 та) кўплаб қўмиталар тузилган.

Италия, Франция ва бошқа давлатларнинг парламентларида ҳам турли комиссиялар тузилади. Бироқ, комиссияларнинг сони қанчалик кўп бўлмасин, улар давлат томонидан тартибга солиниши лозим бўлган ижтимоий муносабатларни қамраб ололмайди. Шунинг учун комиссияларнинг номи уларнинг фаолият соҳаларидан кенгроқ бўлиши мумкин. Мисол учун, қурилиш бўйича комиссиялар нафақат қурилиш, балки ердан фойдаланишни режалаштириш, картография, топография масалалари билан ҳам шуғулланадилар⁸⁸.

Ўз зиммасига юкланган вазифаларни самарали бажариши учун Ўзбекистон қонунчилигида қўмиталарга кенг ваколатлар берилган. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги қонуннинг 18-моддасига кўра Қонунчилик палатаси қўмиталари:

ўз ташаббуси билан ёки Қонунчилик палатасининг топшириғига биноан Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ҳамда ўзининг ваколатларига қирадиган масалалар юзасидан Қонунчилик палатаси бошқа қарорларининг лойиҳаларини ишлаб чиқади;

қонун лойиҳаларининг дастлабки тарзда кўриб чиқирилишини ва уларни Қонунчилик палатасида кўриб чиқишга тайёрлашни амалга оширади;

⁸⁷ Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатасининг “Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатасининг қўмиталари тўғрисида”ги 2005 йил 27 январдаги 14-I-сонли қарори.

⁸⁸ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Т. 1 – 2.- М., 1996, С. 456.

қонунларнинг лойиҳалари юзасидан хулосалар беради, қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасининг мажлиси кун тартибига киритиш, унинг устида ишлашни давом эттириш ёки асослангандирликланган ҳолда уни рад этиш тўғрисида Кенгашга таклифлар киритади;

Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети лойиҳаси юзасидан хулосалар ва таклифлар беради;

Қонунчилик палатасининг топшириғига ёки палата Кенгашининг тавсиясига биноан муайян қонун лойиҳаси ёки палата ваколатларига кирадиган бошқа масала юзасидан масъул бўлади;

киритилган қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш бўйича ишчи гуруҳлари тузади, уларнинг таркибига давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотларининг, илмий муассасаларнинг вакиллари, мутахассислар ва олимларни, хўжалик юритувчи субъектларнинг раҳбарларини жалб этади;

қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари вакиллари улар томонидан киритилган қонун лойиҳасига тааллуқли масалалар юзасидан фикрларини эшитади;

киритилган Ўзбекистон Республикаси қонунлари, шунингдек Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинаётган қарорлар матнига ўзгартиш ёки қўшимчалар киритиш юзасидан таклифлар тайёрлайди;

давлат органлари ва бошқа ташкилотлардан, мансабдор шахслардан ҳужжатларни, эксперт хулосалари, статистика маълумотлари ва бошқа маълумотларни талаб қилиб олади;

давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари раҳбарларининг Ўзбекистон Республикаси қонунлари, бошқа қонун ҳужжатлари ҳамда қўмиталарнинг қарорлари улар томонидан қандай бажарилаётгани ҳақидаги ахборотларини эшитади. Ривожланган давлатлар тажрибасидан аён бўладики, ушбу ваколатларни амалга ошириш жараёнида парламент қўмиталари қонунчилик, назорат ва ахборот тўплаш функцияларини амалга оширадилар.

Ўзбекистонда қонун матни кўриб чиқиш учун қўмитага берилганидан сўнг, у ўз таркибидан маърузачини тайинлайди. Маърузачи ушбу қонуннинг моҳиятини кўриб чиқувчи қўмита мажлисида маслаҳат овози билан қатнашиши ва қўмита томонидан киритилган тузатишларни ҳимоя қилиши мумкин. Тайинланиши биланок маърузачи матн устида ишлашни бошлади. Унга палата девонининг ходимлари салмоқли ёрдам кўрсатади. У матн муаллифлари, шунингдек, лозим деб топган бошқа мансабдор ва жисмоний шахсларни эшитади. Булар давлат мансабдор шахслари, хусусий сектор, касаба ва бошқа жамоат ташкилотлари вакиллари бўлишлари мумкин. Зарур бўлган барча ахборотларни тўплаб, қонун матнининг ҳар бир моддасини таҳлил қилиб, маърузачи ўз фикрини тақдим қилади, шундан кейин масала қўмита кун тартибига қўйилади.

Умумий муҳокамани бошлашдан олдин, одатда, қўмита мажлисида манфаатдор шахс ўз фикрини баён қилади ва депутатлар саволларига жавоб беради. Кейин маърузачининг нутқи ҳар бир аъзо ўз фикрини баён қилиши мумкин бўлган умумий муҳокамани очиб беради. Муҳокамадан сўнг доимий қўмита матни модда-модда ўрганишга ўтади. У маърузачи ва доимий комиссиянинг бошқа аъзолари томонидан билдирилган таклифлар бўйича қарор қабул қилади. Якунида матн овозга қўйилади ва қўмита қарори қабул қилинади.

Қонунчилик палатаси депутатлари сиёсий, профессионал ва бошқа асосда фракциялар ва депутатлар гуруҳлари шаклида депутатлар бирлашмаларини тузиши мумкин.

Демак, мамлакатимиз парламенти фаолияти билан боғлиқ қонун ҳужжатларига мувофиқ, депутатлар бирлашмаларининг икки шакли-фракциялар ва депутатлар гуруҳлари мавжуд.

Фракция сиёсий партиядан кўрсатиладиган депутатлар томонидан партия манфаатларини Қонунчилик палатасида ифодалаш мақсадида тузиладиган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган депутатлар бирлашмасидир. Депутатлар гуруҳларини Қонунчилик палатаси таркибига сайланган, сиёсий партиядан кўрсатилмаган депутатлар тузиши мумкин.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддасига мувофиқ, Қонунчилик палатасининг камида 9 нафар депутати фракция ёки депутатлар гуруҳини тузиш ҳуқуқига эга. Қонунчилик палатасининг

депутати фақат бир фракция ёки депутатлар гуруҳининг аъзоси бўлиши мумкин. Лекин, бундан Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларининг ҳар бири фракция ёки депутатлар гуруҳи аъзоси бўлиши керак, деб хулоса қилиш керак эмас. Бинобарин, сайланган депутат ҳеч бир фракция ёхуд депутатлар гуруҳига кирмасликка ҳам ҳақли.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги қонуннинг 24-моддасига биноан Қонунчилик палатасида бугунги кунга қадар бешта сиёсий партия фракциялари тузилди. Булар Ўзбекистон Либерал-демократик партияси – 40 кишидан иборат⁸⁹, Ўзбекистон Халқ демократик партияси – 27 кишидан иборат⁹⁰, Фидокорлар миллий-демократик партияси – 18 кишидан иборат⁹¹, Миллий тикланиш партияси – 11 кишидан иборат⁹², “Адолат” социал демократик партияси – 10 кишидан иборат⁹³ фракцияларидир.

Қонунчилигимизнинг эътиборга лойиқ жиҳатларидан яна бири шуки, Қонунчилик палатасидаги депутатлар гуруҳларининг ваколатлари доираси сиёсий партиялар фарқиялари ваколатлари доирасига тенглаштирилди. Айни чоғда, уларнинг фракциялар билан бир қаторда ва улар билан тенг равишда иш юрита олишининг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланди. Булар, хусусан, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонуннинг 25-моддасида муфассал ифодасини топди. Унга кўра, фракция ва депутатлар гуруҳи:

- 1) Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартиби, муҳокама қилинаётган масалаларни кўриб чиқиш тартиби ва моҳияти юзасидан таклифлар ҳамда фикр-мулоҳазалар киритади;
- 2) Қонунчилик палатаси мажлисида муҳокама қилинаётган ҳар бир масала юзасидан музокараларда фракция, депутатлар гуруҳи вакилига қафолатланган тарзда сўз берилиши ҳуқуқидан фойдаланади;
- 3) келишув комиссияси ва бошқа комиссиялар тузиш тўғрисида масала қўяди;
- 4) Қонунчилик палатаси мажлисида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахсларига уларнинг тасарруфига кирадиган масалалар юзасидан асослантирилган тушунтириш бериш ёки нуқтаи назарини баён қилиш талаби билан мурожаат этади;
- 5) Қонунчилик палатаси мажлисида муҳокама қилинаётган масала юзасидан фракциянинг, депутатлар гуруҳининг фикрини Қонунчилик палатаси депутатлари ўртасида тарқатади;
- 6) палатанинг Кенгаши, қўмиталари ва комиссиялари ишида иштирок этади;
- 7) Қонунчилик палатасида муҳокама қилинаётган қонун лойиҳалари ва бошқа қарорларнинг лойиҳалари юзасидан ўз таклифларини киритади;
- 8) ҳукумат аъзоларини уларнинг фаолияти масалалари юзасидан эшитиш тўғрисида масала қўяди;
- 9) фракциянинг, депутатлар гуруҳининг фаолияти учун зарур материаллар ва ҳужжатларни давлат органлари ҳамда уларнинг мансабдор шахсларидан талаб қилиб олади;
- 10) қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

⁸⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига Ўзбекистон Либерал-демократик партиядан сайланган депутатлар фракциясини рўйхатга олиш тўғрисида”ги 2005 йил 27 январдаги 9-И-сонли қарори.

⁹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига Ўзбекистон Халқ-демократик партиядан сайланган депутатлар фракциясини рўйхатга олиш тўғрисида”ги 2005 йил 27 январдаги 10-И-сонли қарори.

⁹¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига Фидокорлар миллий-демократик партиядан сайланган депутатлар фракциясини рўйхатга олиш тўғрисида”ги 2005 йил 27 январдаги 11-И-сонли қарори.

⁹² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига “Миллий тикланиш» партиядан сайланган депутатлар фракциясини рўйхатга олиш тўғрисида”ги 2005 йил 27 январдаги 12-И-сонли қарори.

⁹³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига “Адолат» социал-демократик партиядан сайланган депутатлар фракциясини рўйхатга олиш тўғрисида”ги 2005 йил 27 январдаги 13-И-сонли қарори.

Қўмита раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари лавозимлари депутатларнинг қайси партияга ёки гуруҳга мансублигини ҳамда сайловда сайловчиларнинг қанча овозини олганлигини инобатга олган ҳолда яхлит (умумий) қарори билан белгиланади.

Ўзбекистон Либерал-демократик партияси фракцияси - Мехнат ва ижтимоий масалалар, Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар, Аграр, сув хўжалиги масалалари ва экология қўмиталари; Ўзбекистон Халқ демократик партияси фракцияси – Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари, Саноат, қурилиш, ва савдо масалалари қўмиталари; Фидокорлар миллий-демократик партияси - Мудофаа ва хавфсизлик масалалари, Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмиталари, “Миллий тикланиш” партияси фракцияси – Ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари, “Адолат” социал-демократик партияси фракцияси – Бюджет ва иқтисодий ислохотлар, сайловчилар ташаббускор гуруҳлари учун – демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қўмиталари раислари лавозими тақсимланди⁹⁴.

Парламент ишчи органларини шакллантириш ва таркибини белгилашда партиялар иштирокини таъминлаш уларнинг фаолиятини ташкил этишда муҳим ўрин тутди. Мисол учун, Франция қўйи палатаси регламенти билан доимий комиссиялар аъзоларининг сони турлича белгиланган. Маданият, оила ва ижтимоий муаммолар ҳамда ишлаб чиқариш ва айирбошлаш бўйича комиссияларда Миллий Мажлис таркибининг тўртдан бири, яъни 145 та депутат, қолган тўрттасида эса унинг саккиздан бир қисми фаолият юритиши мумкин. Одатда, уларнинг таркибини сиёсий партиялар белгилаб, парламентдаги аъзоларининг тўртдан бирини иккита комиссияга, қолганларини бошқа комиссияларга тенг тақсимлашади. Яъни, парламент сиёсий партиялар гуруҳларининг раҳбарлари қўйи палата раисига ўз номзодларини тақдим қилишади. Депутатларнинг исми-шарифлари «Journal Officiel»да нашр қилиниши билан улар тайинланган деб ҳисобланади. Ушбу қоида ҳар бир сиёсий партия, яъни турли ижтимоий табақалар манфаатларини рўёбга чиқариш учун қулай шароит яратади. Бундай йўл билан шаклланган комиссияларда иш жадал олиб борилади.

Шунингдек, "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 13-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги сиёсий партия фракцияси қўйидаги ҳуқуқларга эга:

-Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартибини тузишда иштирок этиш;

-Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартибидаги ҳар бир масала бўйича музокараларда фракция вакилига кафолатланган сўз берилиши;

-тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикерига ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати, вазирларга, шунингдек бошқа давлат органларининг раҳбарларига сўров билан мурожаат этиш;

-Қонунчилик палатасининг қўмиталари ва комиссиялари раислигига номзодлар бўйича таклифлар киритиш;

-Қонунчилик палатасининг мажлисида муҳокама қилинаётган масала бўйича фракция фикрини депутатлар орасида тарқатиш;

-Қонунчилик палатаси депутатлари учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа вазифаларни амалга ошириш.

Сиёсий партия фракциясининг раҳбари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгаши таркибига қиради.

Фракцияларнинг фаолиятига ташкилий, техникавий жиҳатдан ва бошқа хизматлар кўрсатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг девони томонидан таъминланади.

Фракция ва депутатлар гуруҳи ўз ташаббуси билан, Қонунчилик палатасининг ваколат муддати тугаганда, улар таркибига кирувчи депутатлар сони уларни тузиш учун зарур бўлган миқдор чегарасидан камайиб кетганда тугатилиши мумкин.

⁹⁴ Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатасининг “Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатасининг қўмиталари тўғрисида”ги 2005 йил 27 январдаги 14-И-сонли қарори.

Сенат фаолиятини тартибга солувчи ҳужжат «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунидир. Қонун тўққизта бўлимдан иборат ва ўттиз тўртта моддани бирлаштиради.

Ушбу Қонун Сенат томонидан ўз фаолиятини ташкил этиш ҳамда палатанинг ички тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш учун асос ҳисобланади. Сенат фаолиятини ташкил этиш принциплари ва ташкилий шакли, Раисни ва унинг ўринбосарларини сайлаш ва муддатидан илгари лавозимидан озод қилиш тартиби, Сенат Кенгаши, унинг қўмиталари ва комиссияларини тузиш тўғрисидаги қоидалар акс эттирилган. Қонунда Сенат мажлисида масалаларни, қонунларни ва палата қарорларини кўриб чиқиш тартиби белгиланган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш, мансабдор шахсларни ўз ваколатларига мувофиқ тайинлаш (сайлаш); Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини тасдиқлаш тўғрисидаги масалаларни кўриб чиқиш ҳамда Конституция билан палатанинг биргаликдаги ва мутлақ ваколатига киритилган бошқа масалаларни кўриб чиқиш тартиби белгиланган. Шунингдек, қонунда Сенат томонидан назорат қилиш соҳасидаги ваколатларни, халқаро алоқаларни амалга ошириш тартиби ва харажатлар сметасининг тасдиқланиши тартибга солинган.

Сенатга доир ҳукукий манбалар тизимида Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонуни⁹⁵ алоҳида ўрин тутди. Қонун учта бўлимдан иборат бўлиб, 65 та моддани камраб олади.

Мазкур бўлимда Сенатни шакллантиришнинг умумий конституциявий таърифи берилган. Қуйидаги, яъни: сайлов ўтказиш муддатлари; Сенат аъзолигига сайланадиган номзодларга қўйиладиган талаблар ; сайловни ташкил этишнинг умумий тартиби каби нормалар белгиланган. Сайлов якунлари хусусида якунларни чиқариш, улар устидан шикоят бериш ва Сенатни шакллантириш якунларини эълон қилиш тартиби белгиланган. Такрорий сайлов ўтказиш зарурияти юзага келадиган шарт-шароитлар ва уни ўтказиш тартиби аниқланган. Бўшаб қолган ўринларга Сенат аъзоларининг сайловини ўтказиш тартиби белгилаб қўйилган. Шунингдек белгилаб қўйилганки, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида Сенат аъзоларини сайлаш тартиби тўғрисидаги низом Марказий сайлов комиссияси томонидан ишлаб чиқилади .

Бундан ташқари, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ҳамда Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Референдум якунлари ва давлат жамияти ташкил этишнинг асосий принциплари», «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида», «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга сайловлар тўғрисида»ги Конституциявий Қонунлар ҳамда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги Қонунлар Сенатни ҳукукий жиҳатдан тартибга солиб турувчи манбалардир.

Сенатнинг тузилмавий-функционал тизими асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида акс эттирилган. Жумладан. Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонунига асосан тузатиш ва қўшимчалар киритилган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 86-моддаси Сенат Раиси ва унинг ўринбосарлари мисолида палата раҳбариятини шакллантириш тартибини, Раиснинг ваколатларини белгилаб беради. 87-модда эса Сенатнинг муҳокамага киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш

⁹⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. - 1994. - №1. - 6-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. - 1998. - №3. - 38-модда; 1999. -№9. 206-модда; 2000. - № 5-6, - 153-модда.

ва тайёрлаш, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда Сенат томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун ўз ваколатлари муддатига сенаторлар орасидан қўмиталарни сайлашни (шакллантиришни) тартибга солади. Сенат зарур ҳолларда муайян вазифаларни бажариш учун сенаторлар орасидан комиссиялар ҳам тузиши мумкин.

Сенатнинг Конституция ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонуни билан белгиланган базавий тузилмаси ўз таркибида Сенат Раиси, унинг ўринбосарлари, Кенгаш, қўмита ва комиссияларни қамраб олади.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-моддасига биноан Сенатнинг Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг Раиси очадиган ва Сенат Раиси сайлангунга қадар унга раислик қиладиган биринчи мажлисида муваққат котибият ва саноқ комиссияси сайланади. Кейин электрон тизимдан фойдаланиш устидан муваққат назорат қилиш гуруҳи сайланади ва Сенат Раиси ҳамда унинг ўринбосарларини сайлаш маросимига киришилади.

Сенат Раислигига ва унинг ўринбосарлигига номзодлар Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан сенаторлар орасидан кўрсатилади .

Номзод, агар у яширин овоз бериш натижасида сенаторлар умумий сонининг ярмидан кўп овозини олган бўлса Сенат Раиси ёки унинг ўринбосари этиб сайланган ҳисобланади. Сенат Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон Республикаси вакили бўлиши лозим .

Сенат Раиси ўз лавозимидан яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпроғининг овози билан унинг ўринбосарлари эса яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг кўпчиликлари овози билан қабул қилинган қарорига биноан муддатидан олдин озод этилиши мумкин. Сенат Раиси ёки унинг ўринбосарларини лавозимидан муддатидан олдин озод этиш тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимида ёки сенаторлар умумий сонининг камида учдан бир қисмининг таклифига биноан Сенат томонидан кўриб чиқилади. Конституциянинг 86-моддаси ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонунининг 14-моддасига биноан Сенат Раисига Сенат ишини ташкил этишда асосий масъулият юклатилганлиги учун ҳам ушбу механизмда Сенат Раисининг роли муҳим бўлиши лозим. Раис сифатида у Сенат ва унинг Кенгаши мажлисларини чакиради, уларда раислик қилади; Сенат муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади; Сенат маъқуллаган қонунларни имзолаш учун Ўзбекистон Республикаси Президентига юборади; Сенат қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради; Сенат Раисининг ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди: парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Сенат гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади; Қонунчилик палатаси, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Сенат номидан иш кўради ; Сенат ва унинг Кенгаши қарорларини имзолайди.

Сенат фаолиятини самарали ташкил этиш, қўмиталар ишини мувофиқлаштириб бориш, кун тартиби юзасидан таклифлар тайёрлаш, қонунларни дастлабки тарзда кўриб чиқишни ташкил этиш мақсадида Сенат Кенгаши тузилади.

Сенат Кенгашининг таркибига Сенат Раиси, унинг ўринбосарлари ва Сенат қўмиталарининг раислари киради.

Сенат Кенгашига Сенат Раиси раҳбарлик қилади, у Кенгашнинг мажлисларини олиб боради ва унинг қарорларини имзолайди.

Кенгашнинг қатор аниқ функциялари «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида ҳам назарда тутилган. Улардан бири масалан, палата мажлисининг кун тартиби лойиҳасини тайёрлашдан иборатдир .

Сенат мажлисининг кун тартиби лойиҳаси Сенат мажлисида кўриб чиқилиши лозим бўлган масалалар ва уларнинг кўриб чиқилиши навбати ҳар бир масалани кўриб чиқишга тайёрлаш учун масъул бўлган палата кўмиталари, маърузачи шунингдек бошқа маълумотлар кўрсатилган ҳолда Сенат Кенгаши томонидан шакллантирилади. Сенат Мажлисининг кун тартиби палатанинг қарори билан тасдиқланади.

Конституция, қонунлар ва қарорларнинг кўриб чиқилиши тартибига биноан масъул кўмитанинг ҳулосаси Сенат Кенгашига тақдим этилиб, Кенгаш Қонунни Сенат мажлисининг кун тартиби лойиҳасига киритиш-киритмаслик тўғрисида қарор қабул қилади.

Шунингдек, Сенат мажлисларининг оралиғида унинг Кенгаши томонидан Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг сенаторни жиноий жавобгарликка тортиш, ушлаб туриш, қамокқа олиш ёки унга нисбатан суд тартибида қўлланиладиган маъмурий жазо чораларини қўллашга розилик олиш тўғрисидаги тақдимномалари ҳам кўриб чиқилади.

Хулоса қилиб таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатини тузиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тизимидаги палатанинг мақсад ва вазифалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилади. Ўз фаолиятини ташкил этиш ва ички тартиб қоидаларига боғлиқ масалалар юзасидан юқори палата мутлақ ваколатларга эга эканлиги, шунингдек, уларнинг регламент шаклида тасдиқланиш муносабати билан ушбу тузилма ниҳоятда ихчам таркиб топади. Шунинг учун унинг Сенат Раиси, Раис ўринбосарлари. Кенгаш. кўмиталар ва комиссиялардан иборат базавий тузилмаси Сенат иши давомида юзага келган эҳтиёжларга боғлиқ ҳолда қўшимча штатларга эга бўлиши мумкин.

Сенат кўмиталари ва комиссиялари конституциявий мақомга эга. Бунда кўмиталар амалда Сенатнинг доимий фаолият юритувчи таркибий бирлиги ҳисобланади.

Биринчиси - Сенатга киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш. Иккинчиси - Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Сенат томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиб бориш.

Кўмиталар раис, унинг ўринбосарлари ва кўмита аъзоларидан иборат таркибда сенаторлар орасидан палатанинг ваколатлари муддатига сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатида регламент бўйича, бюджет ва ижтимоий-иқтисодий масалалар бўйича. ташкилий-маъмурий масалалар бўйича, қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари бўйича, муҳофаа ва хавфсизлик масалалари бўйича, ташқи сиёсий масалалар бўйича кўмиталар тузилади.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 7-моддаси учинчи қисмида назарда тутилган кўмиталардан ташқари бошқа кўмиталар ҳам тузилиши мумкинлигига йўл қўяди, аммо барибир уларнинг сонини, қоида тариқасида, саккизтадан кўпайтирмаслиги шарт.

Сенат кўмиталарини шакллантиришнинг ҳуқуқий тартибга солиниши шу билан кифояланади.

Қонун чиқариш функцияларини амалга ошириш парламент, парламент палаталарининг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳокимиятни тақсимлаш принципи шуни назарда тутадиги, жамият барча ижтимоий табақаларининг манфаатларини, бутун миллат манфаатларини тўлиқ ифода этувчи парламентлар бошқа давлат органлари томонидан чиқариладиган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан каттароқ юридик кучга эга бўлган норматив ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишлари лозим. Айнан парламентлар томонидан қабул қилинувчи қонунлар бошқа барча давлат органлари учун зарур ҳуқуқий негизни вужудга келтиради, мазкур органларнинг ўзаро ҳамда фуқаролар ва уларнинг бирлашмалари билан муносабатларини белгилаб беради. Хуллас, қонунлар давлат ва жамият ҳаётида жуда муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам қонун чиқариш жараёнини, унинг субъектлари мақомини, қонун чиқариш жараёнининг босқичларини ҳуқуқий тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга.

Расмий нуктаи назардан қонун чиқариш жараёни ташкилий-ҳуқуқий тадбирлар (тартиб-қоидалар)нинг мураккаб тизими бўлиб, уларнинг натижаси ўлароқ қонун яратилади⁹⁶. Мазкур тартиб-қоидалар мажмуи қонун чиқариш жараёнининг босқичларини ташкил этади.

Қонун чиқариш жараёни босқичларининг аҳамияти шундаки, мазкур босқичларнинг ҳар бирининг мазмунини ташкил этувчи, ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган барча тадбирларини амалга оширишгина юқорида зикр этилган жараённинг навбатдаги босқичига ўтиш имконини беради. Қонун чиқариш жараёнининг босқичларига П.А. Рустамов томонидан берилган таърифга умуман олганда қўшилиш мумкин: «Мазкур жараён босқичлари - қонун лойиҳаларини тайёрлаш, киритиш, муҳокама қилиш, қабул қилиш ва қонунларни эълон қилиш бўйича юридик аҳамиятга эга бўлган ва тартиб-қоидаларга асосан расмийлаштирилган тадбирлар мажмуи»⁹⁷. Тўғри, мазкур таъриф қонун чиқариш жараёнининг босқичларига қонун лойиҳасини тайёрлаш босқичини ҳам киритади. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, бу қараш баҳсли бўлиб, у «қонун чиқариш жараёни» тушунчасининг кенг талқинидан келиб чиқади. Қонун лойиҳасини парламентга киритиш мазкур жараённинг дастлабки босқичидир.

Қонун ижодкорлиги фаолиятининг асосларини белгилайдиган муҳим қоидалар, авваламбор, конституцияларда, махсус қонунларда мустаҳкамланади, қонун чиқариш жараёнининг босқичлари парламент ва унинг палаталари регламентларида муфассалроқ тартибга солинади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини рўёбга чиқариш қонун чиқариш жараёнининг биринчи босқичи деб эътироф этилади.

Авваламбор, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи деганда нима тушунилишини аниқлаб олиш керак. Юридик адабиётларда мазкур масала юзасидан яқдиллик мавжуд эмас.

Биринчидан, юқорида қайд этиб ўтилганидек, айрим муаллифлар

қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш босқичини қонун чиқариш жараёнининг биринчи босқичи деб ажратишни таклиф қиладилар, бошқа муаллифлар эса қонун қабул қилиш эҳтиёжини аниқлаш, қонун чиқариш жараёнини прогноз қилиш тўғрисида сўз юритадилар⁹⁸. Аммо шуни назарда тутиш керакки, бу ерда икки тушунча: қатъий юридик аҳамиятга эга бўлган «қонун чиқариш жараёни» тушунчаси ҳамда умумижтимоий аҳамиятга эга бўлган «қонун ижодкорлиги» тушунчаси аралаштириб юбориляпти. Қонун қабул қилиш эҳтиёжини аниқлаш, прогноз қилиш қонун чиқариш жараёнининг босқичларига эмас, балки қонун ижодкорлиги соҳасига киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси (2003 йилги) Регламентининг 66-моддасида мазкур масала қуйидагича ҳал қилинади: қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи янги қонунлар лойиҳаларини, амалдаги қонунларга ўзгартишлар киритиш тўғрисидаги қонунлар лойиҳаларини, янги қонунларни қабул қилиш ёки амалдаги қонунларга ўзгартишлар киритиш тўғрисидаги таклифларни (қонун чиқариш тўғрисидаги таклифларни) киритиш шаклида амалга оширилади⁹⁹.

Конституциянинг мазкур масалага бағишланган моддасининг янги таҳририда (ҳозир бу 83-модда) юқорида зикр этилган ҳуқуқ «қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади», деб кўрсатилган. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг мазмунини ёритувчи мазкур таъриф янги парламент палаталарининг регламентларида ўз аксини топган. Жумладан, Қонунчилик палатаси Регламентининг 12-моддасига мувофиқ, қонун лойиҳаси палатага қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлар томонидан киритилади. Бунда қуйи-дагилар тақдим этилиши керак: а) қонун

⁹⁶ Бу ҳақда қаранг: Законодательный процесс. Понятие. Институты. Стадии. Научно-практическое пособие / Отв. ред. Р.Ф. Васильев. – М., 2000.

⁹⁷ Рустамов П.А. Научно-информационное обеспечение законотворческой деятельности в Республике Узбекистан. Кандидатская диссертация. – Ташкент, 2000, с. 52.

⁹⁸ Қаранг: Законодательный процесс, с. 179.

⁹⁹ Шундай қилиб, қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш босқичлари қонун чиқариш жараёни доирасидан четда қолади. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг мазмунини ёритишга нисбатан мазкур ёндашувга ёўшилиш лозим.

лойиҳасига унинг концепцияси баён қилинган ҳолдаги тушунтириш хати; б) ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги, шунингдек қонун лойиҳаси киритилиши билан боғлиқ қонунларни ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисидаги қонун лойиҳаси; в) ўзгартирилиши, қўшимчалар киритилиши, ўз кучини йўқотган деб топилиши ёки қабул қилиниши лозим бўлган қонуности ҳужжатларининг рўйхати; г) моддий харажатларни талаб қиладиган қонун лойиҳалари учун молиявий-иқтисодий асослар; д) молиявий қонунларнинг лойиҳалари юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳулосаси.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи мазкур ҳуқуқ субъектлари томонидан киритилган қонун лойиҳаси парламент томонидан кўриб чиқилиши шартлигини билдиради. Тўғри, қонунни қабул қилиш ёки қабул қилмаслик масаласини парламент ҳал қиладди: парламент мазкур қонунни қабул қилишга мажбур эмас, аммо у (унинг ваколатли органи) киритилган лойиҳани кўриб чиқиши шарт. Шунинг учун ҳам *қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари* доираси тўғрисидаги масала муҳим аҳамиятга эга. Мазкур ҳуқуқ субъектлари рўйхати, қоида тариқасида, конституцияларда белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларининг анча кенг доираси белгиланган. Конституциянинг 83-моддасига мувофиқ, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Қонунчилик палатаси депутатлари, республика Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурори эга.

Қонун билан тасдиқланган Қонунчилик палатасининг Регламентининг 13-моддасига мувофиқ, палатага келиб тушган қонун лойиҳасини палата Спикери қонун лойиҳасини дастлабки тарзда кўриб чиқадиган масъул қўмитага топширади. Мазкур қўмита қонун лойиҳасини кўриб чиқишга қабул қилиш мумкинлиги ёки уни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектига қайтариш зарурлиги тўғрисида палата Кенгашига белгиланган муддатда ҳулоса тақдим этади. Палата Кенгаши масъул қўмитанинг ҳулосаси асосида қонун лойиҳасини палата кўриб чиқиши учун қабул қилиш ёки у белгиланган талабларга номувофиқ бўлса, уни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектига қайтариш тўғрисида қарор қабул қиладди. Аниқланган камчиликлар бартараф этилгандан кейин қонун лойиҳаси палата кўриб чиқиши учун янгитдан киритилиши мумкин. Агар тегишли масала бўйича қонун лойиҳаси палата томонидан биринчи ўқишда қабул қилинган бўлса, айти шу масала бўйича бошқа қонун лойиҳаси палата кўриб чиқиши учун қабул қилинмайди. Қонун лойиҳаси кўриб чиқиш учун қабул қилинганда палата Кенгаши қонун лойиҳасини палата мажлисида кўриб чиқишга тайёрлаш муддатини белгилайди. Кўриб чиқиш учун қабул қилинган қонун лойиҳаси тегишли материаллар билан палата қўмиталарига юборилади. Қонунчилик палатасининг Регламентига «Қонун лойиҳасини дастлабки тарзда муҳокама қилиш» деб номланган махсус модда киритилган бўлиб, унда қонун лойиҳасини масъул қўмита томонидан дастлабки тарзда муҳокама қилиш ва уни палатада биринчи ўқишда кўриб чиқишга тайёрлаш тартиби белгилаб қўйилган. Қонун лойиҳасини қўмитада муҳокама қилиш очик, қонун лойиҳасини киритган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектининг вакили таклиф этилган ҳолда ўтказилади. Агар палата Кенгаши томонидан бошқа муддат белгиланган бўлмаса, масъул қўмита қонун лойиҳаси олинган кундан эътиборан икки ой ичида уни ўз ҳулосасини ҳамда палата Кенгашининг қонун лойиҳасини биринчи ўқишда кўриб чиқиш учун палата киритиш тўғрисидаги қарорининг лойиҳасини илова қилиб, палата Кенгаши кўриб чиқиши учун тақдим этади.

Ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, бир қатор давлатлар (Россия, Ўзбекистон ва бошқалар)да қонунларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш парламент тажрибаси қонунчилик ташаббуси босқичидан кейин *қонун лойиҳасини дастлабки тарзда кўриб чиқиш босқичини* ажратиш имконини беради. Мазкур босқич асосан киритилган қонун лойиҳаси юзасидан билдирилган таклиф-мулоҳазалар ва таклифларни палатанинг бош (масъул) қўмитаси томонидан умумлаштириш ҳамда қонун лойиҳаси ҳақида ҳулоса тайёрлашни назарда тутди. Мазкур босқич қонун лойиҳасининг кейинги тақдири учун муҳим аҳамиятга эга: салбий

хулоса чиқарилган тақдирда қонун лойиҳаси палатада қўллаб-қувватланиши эҳтимоли жуда кам.

Қонун лойиҳасини парламент (унинг палатаси)да кўриб чиқиш ва муҳокама қилиш ҳамда уни такомилга етказиш қонун чиқариш жараёнининг навбатдаги босқичидир. Мазкур босқич парламент, унинг палаталари мажлисларида қонун лойиҳаси устида ишлашни (одатда бу иш қонун лойиҳасини ўқиш деб аталади), шунингдек қонун лойиҳаси устида парламент кўмиталари ва комиссияларида иш олиб боришни ўз ичига олади.

Қонун лойиҳалари пленар мажлисларда, қоида тариқасида, бир нечта (икки, уч, тўрт) ўқишда кўриб чиқилади. Ҳар бир ўқишнинг ўз мақсади ва ўз вазифалари бўлади.

Масалан, ГФР Бундестагининг регламентига мувофиқ, қонун уч ўқишда кўриб чиқилади. Биринчи ўқиш таклиф қилинаётган қонуннинг маъноси ва мақсадини муҳокама қилишга мўлжалланган. Биринчи ўқишдан кейин қонун лойиҳаси овозга қўйилмасдан тегишли кўмига юборилади. Иккинчи ўқишда лойиҳа моддама-модда муҳокама қилинади ва овозга қўйилади. Учинчи ўқишда муҳим масалалар ва тузатишлар муҳокама қилинади ва шундан сўнг лойиҳа якуний овозга қўйилади¹⁰⁰.

Қабул қилинган қонун лойиҳасини парламентнинг иккинчи палатасида кўриб чиқиш икки палатали парламентлардаги қонун чиқариш жараёнининг навбатдаги босқичидир. Зеро, бир палатали парламентда қонунни қабул қилиш охириги марта овозга қўйиш орқали амалга оширилади (у биринчи ўқишдан кейин ҳам, иккинчи, учинчи, тўртинчи ўқишдан кейин ҳам ўтказилиши мумкин). Икки палатали парламентда эса қонун лойиҳаси айна бир тахрирда иккала палата томонидан қабул қилинган ҳолдагина қонунга айланади (аммо баъзан палаталардан бири қайта овозга қўйиш орқали бошқа палата томонидан қабул қилинган қонун лойиҳасини маъқулламаган иккинчи палатанинг «вето»сини енгизиши ҳам мумкин).

Қонун ижодкорлиги соҳасида парламент палаталарининг ваколатлари тенг бўлиши ёки жиддий фарқ қилиши мумкин. Масалан, АҚШ Конгрессининг палаталари умуман олганда ҳар хил ваколатларга эга. Айтайлик, молия соҳасидаги қонун лойиҳалари фақат вакиллар палатасига киритилиши мумкин. Сенат халқаро шартномаларни ратификация қилиш, президент томонидан тайинланган давлатнинг олий мансабдор шахсларини тасдиқлаш ҳуқуқига эга. Аммо қонун ижодкорлиги соҳасида палаталар деярли тенг ҳуқуқлидир: барча қонунлар иккала палатанинг розилиги билан қабул қилинади. Барча қонун лойиҳалари уч ўқишдан ўтади. Бир палата томонидан маъқулланган қонун лойиҳаси бошқа палатага кўриб чиқиш учун юборилади ва бу ерда кўриб чиқиш ва муҳокама қилишнинг айна ўша босқичларидан ўтади. Агар лойиҳа матнига тузатишлар киритилган бўлмаса, у палаталарнинг раислари томонидан имзоланганидан сўнг президентга топширилади. Россияда парламент палаталари қонун чиқариш фаолияти соҳасида ҳам ҳар хил ваколатларга эга: барча қонунлар куйи палата (Давлат Думаси) томонидан қабул қилинади, яъни айна ҳолда қонун лойиҳаси ҳақида эмас, балки Давлат Думаси томонидан қабул қилинган қонун ҳақида сўз юритилади («Давлат Думаси томонидан қабул қилинган қонун» тушунчаси қонун чиқариш жараёнидаги муҳим босқични акс эттиради). Юқори палата (Федерация Кенгаши)нинг вазифаси шундан иборатки, мазкур палата Давлат Думаси томонидан қабул қилинган қонунни маъқуллайди (овоз бериш орқали ёки «сукут сақлаш» орқали (яъни ўн тўрт кун ичида Федерация Кенгаши томонидан кўриб чиқилмаса) ёки рад этади. Бунда қайси масалаларга тааллуқли қонунларни Федерация Кенгашида кўриб чиқиш мажбурийлиги Конституцияда белгилаб қўйилган (федерал бюджет, федерал солиқлар ва йиғимлар, уруш ва тинчлик масалалари ва бошқа шунга ўхшаш масалалар).

Палаталар қонун чиқариш фаолияти соҳасида тенг ҳуқуқларга эга бўлган ва улар ўртасида қонунни қабул қилиш юзасидан келишмовчиликлар чиққан ҳолларда мурсога келтириш тартиб-қоидалари қўлланади.

Конституциянинг 84-моддасига мувофиқ: а) қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиши лозим; б) Сенат томонидан рад этилган қонун Қонунчилик палатасига қайтарилади ва агар қонунни қайта кўриб чиқишда палата депутатлар

¹⁰⁰ Саранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Т. 3. Особенная часть, с. 387.

умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қонунни яна маъқулласа, қонун парламент томонидан қабул қилинган ҳисоб-ланади ҳамда имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Рес-публикаси Президентига палата томонидан юборилади; в) Сенат томонидан рад этилган қонун юзасидан палаталар юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун тенглик асосида келишув комиссиясини тузиши мумкин. Палаталар келишув комиссияси таклифларини қабул қилганда қонун одатдаги тартибда кўриб чиқиши керак. Конституцияга ўзгартишлар киритиш, конституциявий қонунни қабул қилиш парламентнинг ҳар бир палатасидаги умумий овозлар сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овозини талаб этади. Одатдаги қонунлар оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Қонунлар қабул қилиш тартиби, шунингдек келишув тартиб-қоидалари Олий Мажлис палаталари туғрисидаги Конституциявий қонунларда муфассалроқ тартибга солинган. Қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш ва келишув тартиб-қоидаларига Қонунларнинг махсус бўлимлари бағишланган. Уларда, жумладан, қонун лойиҳасининг қуйи палатадан ўтиши, уни юқори палатада кўриб чиқиш тартиби, келишув комиссиясини тузиш ва унинг фаолияти асослари, келишув комиссиясининг таклифларини қуйи палатада кўриб чиқиш тартиби ҳамда қуйи палатада қайта кўриб чиқилган қонунни юқори палата томонидан маъқуллаш тартиби белгиланган. Олий Мажлис палаталарининг қонунлар билан тасдиқланган регламентлари, Конституция, конституциявий қонунларнинг қоидаларига мувофиқ, Қонунчилик палатаси қабул қилган қонун лойиҳасининг Сенатда ўтишини, юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун тузиладиган келишув комиссияси ишининг тартиб-қоидаларини (қонун Сенат томонидан рад этилган ҳолда), шунингдек қонунни палаталар томонидан қайта кўриб чиқиш тартибини ва бошқа масалаларни тартибга солади.

Сенатга келиб тушган қонун рўйхатга олинади ва Сенат Раиси томонидан қонунни кўриб чиқадиган ҳамда унинг юзасидан хулоса тайёрлайдиган қўмитага топширилади. Сенатнинг мажлисида қонунни кўриб чиқиш маърузачининг масъул қўмита хулосасини ўқиб эшиттиришидан бошланади. Шундан сўнг қонун муҳкамаси тартибда сенаторлар сўзга чиқишлари мумкин. Қонун Сенат томонидан белгиланган кўпчилик овоз билан маъқулланса, имзоланиши ва эълон қилиниши учун белгиланган тартибда республика Президентига юборилади. Рад этилган қонун юзасидан палаталар юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун келишув комиссияси тузиши мумкин.

Мазкур комиссия тенглик асосида тузилади. Келишув комиссиясининг ҳар бир палатадан сайланган аъзолари ўз таркибидан кўпчилик овоз билан комиссия ҳамраисларини сайлайдилар. Келишув комиссияси қонуннинг ягона матнини ишлаб чиқиш мақсадида Сенатнинг ҳар бир эътирозини алоҳида-алоҳида кўриб чиқади. Келишув комиссияси ўз ишининг натижалари юзасидан келишмовчиликларни бартараф этиш бўйича таклифларни ўз ичига олган хулоса қабул қилади. Хулосага қонунга доир ўзгартишлар ва қўшимчалар лойиҳасининг матни илова қилинади. Хулоса Сенат ва Қонунчилик палатасига топширилади. Сенат келишув комиссиясининг таклифларини қабул қилган тақдирда қонун Қонунчилик палатаси томонидан одат-даги тартибда қайта кўриб чиқиши керак. Қонунни Қонунчилик палатасида қайта кўриб чиқишда келишув комиссиясининг баённо-масида мавжуд бўлган такифларгина муҳокама қилинади. Келишув комиссиясининг лоақал битта таклифи рад этилган тақдирда Қонун-чилик палатаси, Сенат келишув комиссиясига янги таклифларни тақ-дим этиш учун палата томонидан маъқулланган тузатишларни ино-батга олган ҳолда ишни давом эттиришни таклиф қилиши мумкин. Агар Сенат қонунни келишув комиссиясининг таҳририда маъқул-ламаса, у рад этилган қонун сифатида Қонунчилик палатасига қай-тарилиши керак. Қонунчилик палатаси Регламентининг 17-моддасида Сенат томонидан рад этилган, шунингдек республика Президенти томонидан эътирозлар билан қайтарилган қонунни Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқиш тартиби белгиланган. Мазкур тартибга мувофиқ, масъул қўмита рад этилган қонун юзасидан хулоса беради. Масъул қўмитанинг хулосасини олганидан сўнг палата қонунни қайта кўриб чиқиш масаласини ўз мажлисининг кун тартибига киритади. Агар Қонунчилик палатаси Сенат томонидан рад этилган қонунни палата

депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан яна маъқулласа, қонун Олий Мажлис томонидан қабул қилинган ҳисобланади ва Президентга имзолаш ва эълон қилиш учун юборилади.

Қонунни имзолаш ва эълон қилиш - қонун чиқариш жараёнининг охириги босқичи. Моҳият эътибори билан, мазкур босқич икки ёки уч босқични ўз ичига олади. Мазкур босқични тавсифловчи юқорида зикр этилган тадбирлар парламентдан ташқарида амалга оширилади. Фақат Буюк Британияда ҳамда парламент тушунчасига нафақат унинг палаталари, балки давлат бошлиғи ҳам қирадиган мамлакатларда қонунни имзолаш ва эълон қилиш босқичи парламент доирасида амалга оширилади¹⁰¹.

Парламент томонидан қабул қилинган *қонунни имзолаш* масаласига тўхталамиз. Одатда, бу давлат бошлиғининг ваколатларига қиради. Чет эл давлатларининг конституцияларида, юридик адабиётларда «*промульгация*» атамасини учратиш мумкин. Промульгация деганда баъзан қонунни имзолаш ва эълон қилиш тушунилади. Аммо мазкур атаманинг янада аниқроқ маъноси шундан иборатки, промульгация давлат бошлиғининг, шу жумладан, қонунни расмий эълон қилиш тўғрисидаги фармойиши ифодаланган махсус ҳужжат чиқаришини назарда тутди. Давлат бошлиғи томонидан чиқарилган мазкур ҳужжат (фармон, буйруқ)нинг матни расмий нашрларда эълон қилинаётган қонун матнидан олдин келади¹⁰².

Бир қатор давлатларнинг конституциялари давлат бошлиғига қонунни имзоламасдан унга *вето* қўйиш, яъни қонунни парламентга қайтариш ҳуқуқини беради. Бунда конституциялар қонунни рад этиш учун асосларни кўрсатмаслиги, давлат бошлиғидан ўз қарорини асослашни талаб қилиши мумкин. Ҳозирги парламентаризм амалиётига ветонинг фақат бир тури – парламент томонидан бекор қилиниши мумкин бўлган *нисбий вето* маълум. Мутлақ вето (у Буюк Британияда маълум бўлиб, охириги марта 1707 йилда қўлланилганига қарамай, ҳозиргача расман сақланиб келмоқда) қонунни узил-кесил рад этади ва парламент томонидан бекор қилиниши мумкин эмас. Баъзи бир мамлакатлар (Португалия, Мексика ва бошқалар)да қисман вето қўлланилади. Мазкур вето бутун қонунга эмас, балки унинг алоҳида моддаларига тегишли бўлади. Россияда Конституцияга мувофиқ президентга берилган вето ҳуқуқидан, амалиётга қараганда, президент бутун қонун билан ҳам, унинг алоҳида моддалари билан ҳам келишмаган ҳолларда фойдаланилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган қонунни имзоламаслик ва унга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун парламентга қайтариш ҳуқуқига эга. Президент ветоси нисбий хусусиятга эга ва парламент томонидан бекор қилиниши мумкин. Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисидаги Конституциявий қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қайтарилган қонун палатада қайта кўриб чиқилиб, куйидаги қарорлардан бири қабул қилинади: 1) қонунни Президентнинг мулоҳазаларини ва таклифларини инобатга олган ҳолда қабул қилиш; 2) қонунни бундан буён кўриб чиқмаслик; 3) қонунни аввалги қабул қилинган таҳририда маъқуллаш. Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳририда палата депутатлари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, Сенатга маъқуллаш учун юборилади. Сенат (сенаторлар умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан) қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Агар қонун Сенат томонидан маъқулланса, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиши ва эълон қилиниши керак. Ўзбекистон Республикаси (ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилган) Конституциясининг 84-моддасига мувофиқ, қонунларнинг эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шартидир. Мазкур қоидалар Олий Мажлис палаталарининг қонунлар билан тасдиқланган регламентларида ҳам ўз аксини топган.

¹⁰¹ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран.Т. 1-2. Общая часть, с. 547.

¹⁰² Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран.Т. 1-2. Общая часть, с. 550.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.
14. Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Т.: 1993.
15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунига шарҳлар. Т.: Адолат, 1995.
16. Ҳусанов О.Т.: Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т.: Шарқ, 1997.
17. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юрист. 2001.
18. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Минск. Новое знание. 2001.

**25-мавзу. Қонун ижодкорлиги жараёни ва Ўзбекистон Республикаси Олий
Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати ва Сенат аъзосининг ҳуқуқий
мақоми
Режа:**

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик жараёни босқичлари. Қонунчилик ташаббуси тушунчаси ва унинг субъектлари. Қонунни имзолаш ва унинг кучга киритиш тартиби. Қонунчилик техникаси тушунчаси. Қонунчилик жараёнини такомиллаштириш масалалари.
2. Депутат ва Сенат аъзосининг ҳуқуқий мақоми
Қонунчилик палатаси депутати ва Сенат аъзосининг ҳуқуқий мақоми. Қонунчилик палатаси депутати ва Сенат аъзоси функциялари. Қонунчилик палатаси депутати ва Сенат аъзоси фаолиятининг кафолатлари.
3. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатлари мақоми. Депутат ва Сенат аъзосини чақириб олиш тартиби.

Мустақилликка эришилгандан кейин қисқа давр ичида Ўзбекистонда парламент ваколатларини такомиллаштиришга қаратилган, депутатлар ҳуқуқлари, мажбуриятлар ҳамда ваколатларини тўлдирадиган қатор ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Жумладан, бу ислохотлар:

биринчидан, қонунчилик фаолиятини самарадорлигини ошириш;
иккинчидан, парламент назорати вазифаларини кенгайтириш ва кучайтириш;
учинчидан, парламент фаолиятида регионлар ролини кучайтириш;
тўртинчидан, парламентни барқарор ишлаши учун кафолатлар тизимини яратиш;
бешинчидан, депутатларнинг профессионал сифатларини ва умуман, парламентаризм маданиятини ривожлантиришга қаратилгандир.

Парламент ташкилий жиҳатдан кенг тармоқли бўлганлиги сабабли ҳам давлат ҳокимияти тизимида, умуман давлатчиликда алоҳида ўрин тутди.

Парламент палаталарини шакллантириш усули парламент аъзосининг номланишида ҳам маълум даражада акс этади: одатда, қуйи палаталарнинг аъзоларигина депутат деб, аксарият мамлакатларда юқори палаталарнинг аъзолари эса – сенаторлар деб аталади (улар ўз мандатларини нафақат сайлаш, балки тайинлаш орқали ва бошқа усулларда ҳам олади).

Қонунчилик палатаси депутатлари халқнинг ҳокимият вакиллик органларида фаолият кўрсатувчи тўлақонли вакилидир. Республикамизнинг мустақиллигини мустаҳкамлашда, ҳуқуқий давлат куришда, чин маънодаги демократияга эришишда депутатларнинг фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Ҳуқуқшунос олим Р.Қаюмов “депутатнинг ҳуқуқий мақоми-бу депутатларнинг ҳуқуқий нормаларда белгиланган ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва бурчлари, улар фаолиятининг шакллари ва ваколатларини йиғиндиси демакдир”¹⁰³ деб таъкидлаган.

Шундай қилиб, депутатнинг ҳуқуқий мақоми кўп ҳолларда унга юкланган вазифаларни сифатли ва белгиланган тартибда амалга ошириши унинг ҳуқуқий кафолатини қай даражада белгилаб берилганлиги билан чамбарчас боғлиқдир.

Депутатлик мақоми билан боғлиқ масалалар тегишли тартибда ҳуқуқий тартибга солиниши депутатлик фаолиятини тўсиқларсиз ва самарали амалга оширилишини таъминлайди, унинг ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш билан бир қаторда депутатнинг халқ ва жамият олдидаги мажбуриятини кучайтиради.

Қонунчилик палатаси депутати ва сенатор фаолиятининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ва қатор қонун нормаларида: “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асосий принциплари тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов

¹⁰³ Қаюмов Р. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т. Адолат.. 1998 й 3006

тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги , “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида”ги, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги қонунларида ва бошқа қонун ҳужжатларида аниқ белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати сенатор фаолиятининг ҳуқуқий асосларини ифодаловчи ҳуқуқий нормалар ичида конституциявий нормалар алоҳида аҳамиятга эга.

Конституциянинг 87-88-моддаларида депутат ва сенаторларнинг ҳуқуқий мақомининг умумий асослари белгилаб берилган, яъни депутат ва сенаторларнинг асосий вазифалари қайд қилиниб, дахлсизлик ҳуқуқи, депутатлик ва сенаторлик фаолиятига ҳақ тўлаш каби умумий масалалар тартибга солинган.

Депутат ва Сенатор мақоми 2004 йил 2 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги қонунида кенгрок ва тўларок тартибга солинган. Ушбу қонунда депутат ва сенаторларнинг мақомига тегишли барча масалаларни - кимлар депутат ва сенатор бўлиши, уларнинг ваколат муддати, депутатликни тасдиқловчи воситалар, депутатнинг Олий Мажлисдаги иши каби масалаларни қонуний асосда мустаҳкамлагани, депутатнинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини, депутатларнинг сайловчилар, сиёсий партиялар билан олиб борадиган ишларини, депутатнинг парламент сўровини, депутат одобини ўз ичига қамраб олган.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатини ҳуқуқий мақомини асосий характерли томонларини аниқлашдан олдин, депутат - парламентарий ёки ўзининг сайловчиларининг ёхуд унинг номзодини илгари сурган ташкилотнинг вакилими деган саволнинг ечимини топиш лозим. Бу саволга аниқ жавоб бериш учун депутатлик мандатининг табиатини очиш лозим.

Шу қаторда бу саволнинг жавоби депутатнинг ҳуқуқий мақомининг мазмуни, унинг вазифалари ва функциялари, давлат хизматчилари тизимида тутган ўрнини аниқлаш билан узвий боғлиқдир.

Суверенитетни француз мутафаккури Ж.Ж.Руссо ўз асарида “Халқ депутатлари халқнинг бевосита вакили бўла олмайдилар, улар фақат ундан ваколат олган кишилардир”¹⁰⁴, деб таъкидлаган. Халқ депутатларга ҳокимият ваколатларини берилади, депутатлар эса ўз навбатида қонун қабул қилиш орқали халқнинг умумий иродасига мувофиқ ҳаракат қиладилар.

Юқоридаги фикрдан депутатнинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи муҳим принцип - яъни императив мандат принципи келиб чиқади. Мандатининг икки тури: *императив депутат мандати* ва *эркин депутат мандати* мавжуд. Улар бир – биридан фарқланиши, унинг хусусияти депутат ва унга овоз берган сайловчиларнинг ўзаро муносабатлари принциплари билан белгиланишини кўрсатади.

Депутат мандати муаммоси депутат парламент аъзоси сифатида кимнинг хоҳиш-иродасини ифода этиши, парламент, унинг палаталари қарорларини қабул қилишда иштирок этар экан, у кимнинг манфаатларини ҳимоя қилиши лозим, ўзининг парламентдаги фаолияти учун депутат ўз сайловчилари олдида сиёсий-ҳуқуқий жавобгар бўладими, сайловчилар депутатларга ижро этиш мажбурий бўлган йўл-йўриқлар бериш ва уни чақириб олишга ҳақлими, деган саволлар билан боғлиқ.

Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ, Қонунчилик палатаси депутатлари ҳам ўз сайловчилар манфаатларини, ҳам бутун халқ манфаатини акс эттирадилар, халқ иродасини ифода этувчи қонунлар қабул қиладилар.

Шунинг учун, Қонунчилик палатаси депутатларига қонун чиқарувчи органга сайланган, ўз сайловчилари олдида тўғридан-тўғри жавобгар бўлмаган, ўз фаолиятини

¹⁰⁴ Руссо Ж.Ж. Трактаты. Москва: Наука, 1969й, 222й

маълум бир гуруҳнинг вакили сифатида эмас, балки мамлакатнинг барча фуқаролари, бошқача сўз билан айтганда бутун халқнинг вакили сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Шундай ҳолатда депутат ўз ҳаракатларида жуда кенг мустақилликка эга бўлади, ўз фаолият кўрсатишида шахсий фикр ва қарашларига асосланган ҳолда бутун халқ манфаатидан келиб чиқади. Депутатнинг бундай мақоми ҳуқуқий фан тизимида эркин мандат деб юритилади.

Жаҳондаги ривожланган мамлакатларнинг парламентларида депутатлар одатда профессионал тарзда иш олиб борадилар ва эркин мандатга эгадирлар. Бу мамлакатларнинг конституцияларида императив мандат ҳаракати тўғридан-тўғри тақиқланган. Масалан, Болгария Республикаси Конституциясининг 67-моддасида “депутатлар нафақат ўз сайловчиларининг, балки бутун халқнинг вакили ҳисобланади. Мажбурий ваколатлар белгиланиши қонуний кучга эга эмас”, - деб белгиланган. Бундай нормаларни, Франция (27-модда), Италия (67-модда), Испания (67-модда) конституцияларида ва Германия Федератив Республикасининг Асосий Қонунида (38-модда) учратиш мумкин¹⁰⁵.

Айрим хорижий мамлакатларида эса, императив мандат ҳаракати Конституцияда тақиқланмаган бўлсада, депутатларнинг мақомини белгилашда муҳим бўлган қонун ҳужжатларида тақиқланган. Хусусан, Қозоғистон Республикасининг 1995 йил 16 октябрдаги “Қозоғистон Республикаси парламенти ва унинг депутатларининг мақоми тўғрисида”¹⁰⁶ги Конституциявий Қонунининг 24-моддасида парламент депутати бирор-бир императив мандат билан боғлиқ эмаслиги ва парламентда ўз фикри бўйича овоз бериши белгиланган.

Бунда ушбу мамлакатлар эркин мандат, яъни мажбурий ваколатлар белгиланмаслиги парламентар тизимнинг демократиклигининг асосий белгиси эканлигидан келиб чиқишган. Бундай мандатли депутат мамлакатнинг барча фуқароларини манфаатларини ифодалайди ва ўз сайловчиларининг иродасига бевосита тобе ҳисобланмайди.

Асосий қонунда таъкидланишича, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатига сайланиш ҳуқуқига 25 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари эгадирлар. Депутатлар фуқаролар томонидан бевосита сайланадилар. Сенаторлар эса халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларининг кўшма мажлисида ҳар бир ҳудудий бирликдан 6 нафардан сайланадилар. Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Конституциянинг 88-моддасига кўра, Қонунчилик палатаси депутатлар ва сенаторларга уларнинг депутатлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар қопланади. Мазкур конституциявий қонидани изоҳлашда шуни таъкидлаш жоизки, конституциявий ҳуқуқда депутатнинг ҳуқуқий мақоми индемнитет ва иммунитет орқали тавсифланади¹.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати фаолиятининг ҳуқуқий асослари ва ҳуқуқий мақомининг таркибий қисми сифатида иммунитет ва индемнитет ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир.

Индемнитет депутатга парламентдаги иши учун турли моддий рағбатлар берилиши тушунилади, бунда аввало, профессионал парламент фаолияти учун ҳақ-тўловлар ажратилиши назарда тутилади¹⁰⁷.

Кўпгина ҳуқуқий адабиётларда индемнитетни депутатни ўз фаолиятини амалга оширишда моддий таъминот билан таъминлаш деб таърифлаш мақсадга мувофиқлиги белгиланган¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Конституция мира : Сб. Конституции государства мира (Сост. У.Таджиханов, А.Саидов) Т. 1997 том 1-7

¹⁰⁶ Конституционный закон Республики Казахстан от 16 октября 1995 г № 2529 О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов (с изменениями, внесенными Конституционными законами РК от 11.04.97г.№ 91-1; от 12.03.99г. № 348-1; от 06.05.99г № 377-1) <http://www/5 baiiov/ru/>

¹⁰⁷ Ўша жойда

¹⁰⁸ Конституция Российской Федерации: Энциклопедический словарь. В. А. Туманов, В.Е. Чиркин, Ю.А.Юдин и др. Москва 1997г стр 109

Индемнитетнинг моддий жиҳати парламент фаолияти учун тўланадиган ҳақ билан боғлиқ. Хорижий мамлакатларнинг амалиёти парламент аъзолари ўз фаолияти учун, қоида тариқасида, тўлақонли ҳақ олишларини кўрсатади. Мазкур ҳақ миқдори одатда вазирлар, давлатнинг бошқа олий мансабдор шасхларига тўланадиган маош миқдорига тенг. Масалан, АҚШда Конгресс палаталарининг аъзолари ўз хизмати учун қонунда белгиланган ва АҚШ ғазнаси томонидан тўланадиган ҳақ оладилар. 1990 йилдан конгресс аъзоларига 120 минг доллар миқдорида йиллик маош белгиланган¹⁰⁹. Россиянинг амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, парламент аъзолари, эгаллаган лавозимидан қатъи назар (палаталарнинг раисларидан ташқари), федерал вазирнинг ойлик маоши миқдорида ҳақ оладилар. Россия парламенти палаталарининг раислари ҳукумат раисининг маоши миқдорида ҳақ оладилар. Бундан ташқари, Россия парламенти палаталарининг аъзоларига ҳар ойда уларнинг ўз ваколатларини амалга оширишлари билан боғлиқ қўшимча харажатлар энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдорида қопланади.

Парламент аъзолари ойлик маошдан ташқари, қоида тариқасида, турли компенсация тўловлари олиб турадилар, ҳар хил моддий ва ижтимоий имтиёзлардан фойдаланадилар. Масалан, АҚШда парламент аъзолари ўз сайлов округларига 15 марта сафар қилишлари учун йўл харажатлари қопланади. Уларга шунингдек Вашингтон ва ўз округларидаги офисларини мебель ва техника ускуналари билан жиҳозлаш харажатлари ҳам қопланади. Парламент аъзолари сайловчиларга ўз фаолияти ҳақида ахборот бериш мақсадида тегишли материалларни почта орқали бепул юбориш ҳуқуқига эгадирлар. Улар телеграф ва телефон алоқасидан ҳам бепул фойдаланадилар. АҚШ қонунлари тўплами, ранг-баранг маълумотномалар парламент аъзоларига бепул берилади. АҚШда парламент аъзолари ижтимоий имтиёзлар: ўз ҳаётини давлат ҳисобидан суғурта қилиш, ўз соғлиғини имтиёзли шартларда суғурта қилиш, биринчи тиббий ёрдамни бепул олиш ҳуқуқига ҳам эга бўлади. Ҳар бир парламент аъзоси ўз ходимлари девонига: округ ва штатнинг катталигига қараб, Вакиллар палатасининг депутатги 18 тагача, сенатор эса – 20 дан 30 тагача ходимдан иборат девонга эга бўлади¹¹⁰. Россияда ҳам парламент аъзолари анча кенг ижтимоий ва бошқа кафолатларга эга. Ижтимоий кафолатларининг ҳажмига кўра улар федерал вазирга тенглаштирилган. «Россия Федерацияси Федерал Йиғилишининг Федерация Кенгаши аъзоси ва Давлат Думаси депутатининг мақоми тўғрисида»ги 1994 йил 8 май Қонунига мувофиқ, ижтимоий кафолатларга, ойлик маош ва қонунда назарда тутилган бошқа тўловлардан ташқари, қуйидагилар киритилган: а) ҳақ тўланадиган йиллик меҳнат таътили; б) парламент ваколатларини амалга ошириш даврини давлат хизмати стажига киритиш; в) парламент аъзосига ҳамда унинг оила аъзоларига тиббий, санитария-курорт хизматлари кўрсатиш; г) пенсия таъминоти; д) ўз ваколатларини амалга ошириш даврида касалланиш ёки меҳнат лаёқатини йўқотишини давлат томонидан мажбурий суғурта қилиш; е) Москва шаҳрида турар жой майдонига эга бўлмаган парламент аъзоларини уй-жой ва маиший шароитлар билан таъминлаш.

Россия парламентининг аъзолари меҳнат шартномасига биноан ишлайдиган бештагача ва жамоатчилик асосида ишлайдиган қирқтагача ёрдамчига эга бўлишга ҳақли. Бундан ташқари, Қонун парламент аъзоларининг меҳнат ҳуқуқини кафолатлайди, уларни ҳарбий йиғинлар чақири-лишдан озод қилади, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ихтиёридаги (шу жумладан ҳукумат) алоқа воситаларидан бепул фойдаланиш, таксидан ташқари, барча транспорт воситаларида текин юриш ҳуқуқини беради, меҳмонхонага навбатдан ташқари жойлаштириш ҳуқуқини кафолатлайди.

¹⁰⁹ Қаранг: Лафитский В.И. Основы конституционного строя США. – М., 1998, с. 147.

¹¹⁰ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Т. 4, с. 101.

Иммунитет - депутатнинг дахлсизлиги, яъни депутатлик фаолиятининг энг муҳим кафолатининг ҳуқуқий ифодасидир. Иммунитет депутатнинг жавобгарликка тортилмаслиги ва дахлсизлигини англатади¹¹¹.

Депутатнинг жавобгарликка тортилмаслиги унинг сўз ва овоз бериш эркинлигида ифодаланиб, парламент аъзоси олий вакиллик органи мажлисларида билдирган фикри ва берган овози учун жавобгарликка тортилмайди. Жавобгарликка тортилмаслик депутат учун имтиёз эмас, балки халқ манфаатини ифода этишдаги масъулиятдир.

Қайд этилганлардан келиб чиққан ҳолда иммунитетни депутатларга ўз фаолиятларини тазйиқсиз, тўсиқларсиз амалга ошириши учун қонун билан белгиланган имтиёзлар йиғиндиси деб айтишимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий Қонуни, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида”ги Қонунида¹¹² “Қонунчилик палатасининг иши палата барча депутатларининг профессионал, доимий фаолиятига асосланади”, - деб белгиланган.

Бу ҳолатни ҳам депутат фаолиятининг ҳуқуқий асоси ва мақомининг муҳим белгиси сифатида қараш мумкин. Бу норма бир томондан Олий Мажлисни профессионал парламент сифатида фаолият кўрсатишини белгиласа, иккинчи томондан ҳар бир депутатга унинг фаолият кўрсатишига ёрдам берувчи таъминот билан таъминланиши лозимлигини келтириб чиқаради.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати Қонунчилик палатасининг ваколатлари муддатига, яъни беш йил муддатга сайланади. Шу боисдан депутатнинг ваколатлари сайланган кундан бошланади ва Қонунчилик палатаси ваколатлари тугагандан сўнг янги қақирқ сайловлар ўтказилганда тугайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларининг ваколатлари муддатидан олдин ҳам тугатилиши мумкинлиги белгиланган. Хусусан, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги Қонунининг 4-моддасига асосан Қонунчилик палатаси депутатининг ваколатлари қуйидаги ҳолларда муддатидан илгари тугатилиши мумкин:

- у ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилиш ҳақида ёзма ариза берган тақдирда;
- у қонунга кўра депутатлик, сенаторлик ваколатларини амалга оширишига номувофиқ бўлган лавозимга сайланган ёки тайинланган тақдирда;
- унга нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирган тақдирда;
- у қақириб олинган тақдирда;
- суд уни муомалага лаёқатсиз деб топган тақдирда;
- у суднинг қонуний кучга кирган қарори асосида бедарак йўқолган деб топилган ёхуд вафот этган деб эълон қилинган тақдирда;
- у Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотган тақдирда;
- у вафот этган тақдирда;
- палата тарқатиб юборилган тақдирда.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг сенатор этиб сайланган депутати ваколатларининг муддатидан илгари тугатилиши унинг сенаторлик ваколатлари тугатилишига олиб келади.

Алоҳида ҳолларда депутатнинг, сенаторнинг ваколатлари тегишинча Қонунчилик палатасининг, Сенатнинг қарорига биноан муддатидан илгари тугатилиши мумкин. Депутат, сенатор деган юксак номга доғ туширувчи хулқ-атвор бундай масалани кўриб чиқиш учун асос бўлиши мумкин.

Депутатнинг, сенаторнинг ваколатларини бошқа шахсга топшириш мумкин эмас.

¹¹¹ Тожионов У. Ва бошқалар. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т. 2001 й 509 б

¹¹² Ўзбекистон Республикаси Қонунлар тўплами 2003 й 9-10 сон

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатининг ҳуқуқий мақомининг муҳим элементи - бу унинг депутатлик ҳуқуқ ва мажбуриятларидир. Депутатнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари доираси “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзоларининг мақоми тўғрисида”ги Қонунида тўлиқ аниқланган. Шу билан бир қаторда уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари хусусидаги моддаларни аниқлаштириш ҳамда уларнинг рўйхатини алоҳида белгилаш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Айтиш лозимки, депутатларнинг айрим ваколатлари, ҳуқуқлари уларнинг мажбуриятлари сифатида ҳам тушунилиши мумкин.

Масалан, бундай норма сифатида депутатнинг ўзига сайловчилардан тушган мурожаатларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кўриб чиқиши, уларни ҳал этиш чора-тадбирларини кўриши, фуқароларни қабул қилиш хусусидаги нормани кўрсатиш мумкин. Бу нормани бир томонидан депутатнинг ҳуқуқи, иккинчи томондан унинг мажбурияти сифатида баҳолаш мумкин.

Мамлакатимиз қонунчилигига асосан Қонунчилик палатаси депутатлари фаолиятларини асосан икки шаклда амалга оширадилар.

Бу уларнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги фаолияти ва сайлов округларидаги фаолиятидир. Шу сабабдан ҳам депутатларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини 2 гуруҳга, яъни Қонунчилик палатасидаги фаолиятига доир ҳамда сайлов округларидаги фаолиятига доир ҳуқуқ ва мажбуриятлари гуруҳига бўланади.

Депутатлар ўз ваколатларининг асосий қисмини ўзлари сайланган Қонунчилик палатаси орқали амалга оширадилар.

Депутат ва сенаторларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги Қонунининг 7-моддасида берилган.

Бу қонунга кўра, палатасининг мажлисида кўриб чиқиладиган барча масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади.

Шунингдек, депутат ва сенатор:

- палатанинг органларига сайлаш ва сайланишга;
- палата мажлисида кўриб чиқилиши учун масалалар таклиф этишга;
- палата мажлисининг кун тартиби, муҳокома қилинаётган масалаларни кўриб чиқиш тартиби ҳамда бу масалаларнинг моҳияти юзасидан таклифлар киритиш ва мулоҳазалар билдиришга, қарор лойиҳалари ва уларга тузатишлар киритишга, палата томонидан тузиладиган органларнинг шахсий таркиби ҳамда сайланадиган, тайинланадиган ёки тасдиқланадиган мансабдор шахсларнинг номзодлари бўйича фикр билдиришга;
- мунозораларда иштирок этишга, маърузачи ва раислик қилувчига саволлар беришга;
- парламент сўрови билан мурожаат этишга;
- ўз таклифларини асослаб бериш учун сўзга чиқишга ва овоз бериш сабаблари юзасидан изоҳ беришга;
- палата мажлисида раислик қилувчига палата мажлисида муҳокома қилинаётган масала юзасидан ўз нутқи, таклиф ёки мулоҳазаси матнини топширишга;
- палата таркибидаги ўзи аъзо бўлган тегишли органнинг қарорига қўшилмаган тақдирда ўз нуктаи назарини палата мажлисида баён қилишга ёки бу ҳақида тегишинча Қонунчилик палатасининг спикерига, Сенат раисига ёзма равишда маълум қилишга;
- палатага ҳисобдор ёки унинг назорат остидаги ҳар қандай орган ёхуд мансабдор шахснинг ҳисоботи ёки ахборотини палата мажлисларида эшитиш тўғрисида таклиф киритишга;
- Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ижро этилишини, шунингдек, палата қарорларининг бажарилишини текшириш ҳақида кўриб чиқилиши учун масалалар таклиф этишга;
- палата мажлисларининг стенограммалари билан танишишга;
- фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан муҳофоза қилинадиган манфаатларини бузиш ҳоллари ёки қонун ҳужжатларини бузишнинг бошқа ҳоллари маълум бўлиб қолган

тақдирда уларга дарҳол чек қўйиш чораларини кўриш талаби билан тегишли органлар ҳамда мансабдор шахсларга мурожаат этишга ҳақли.

Депутатлар қайд этилган ҳуқуқларидан ижодий ёндашган ҳолда ташаббус кўрсатиб, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ишида қатнашиб, давлат, хўжалик ва ижтимоий-иқтисодий қурилишнинг муҳим масалаларини ҳал этадилар, қонунларни ва Қонунчилик палатаси қарорларини қабул қилишда иштирок этадилар ҳамда давлат органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ишини назорат қилиб борадилар.

Бу ўринда, Қонунчилик Палатаси депутатининг энг муҳим ҳуқуқларидан бири сифатида Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини алоҳида таъкидлаш лозим. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатининг Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасида ва тегишли қонунларда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Конституция ва “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонун нормасига кўра, Қонунчилик палатаси депутатлари Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадирлар ва бу ҳуқуқ депутатлар томонидан қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади.

Депутат Қонунчилик палатасида Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини амалга ошириб, янги қонун ишлаб чиқариш зарурлиги тўғрисида масала қўйиш, янги қонун лойиҳаларини, амалдаги қонунларга ўзгартириш киритиш ҳақидаги таклифлар билан чиқиши мумкин.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи асосида киритган қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси томонидан биринчи ўқишда қабул қилингунига қадар лойиҳа матнини ўзгартириш ёки ўзи киритган қонун лойиҳасини чақириб олиш ҳуқуқига ҳам эгадир.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатининг Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи тартибда киритилган таклифни Қонун лойиҳасининг Қонунчилик палатаси қўмитаси дастлабки тарзда кўриб чиқиш, Қонунчилик палатасида қонун қабул қилиш, янги қонун лойиҳасини ишлаб чиқишни бошлаш ҳақида қарор қабул қилиш, таклиф қилинган қонун лойиҳасини такомилга етказиш учун тегишли қўмиталар ва комиссияларга юбориш, қонун лойиҳасини, таклифни асосли рад қилиш сингари қарорлардан бирини қабул қилиш билан кафолатланади.

Қонунчилик палатаси депутатлари ва сенаторлари давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, уларнинг мансабдор шахслари устидан назоратни амалга оширишнинг шакли сифатида парламент сўрови ҳуқуқига эгадир.

Депутат ва сенаторнинг парламент сўрови, қонунда кўрсатилишича¹, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахсларига уларнинг ваколатларига қирадиган масалалар юзасидан асослантирилган тушунтириш бериш ёки ўз нуқтаи назарини баён қилиш ҳақида қўйилган талабидир.

Парламент сўрови парламент назоратининг энг самарали воситасидир. Шу сабабли уни амалиётда кенг қўллаш лозим. У депутатларга берилган энг кучли, таъсирчан имкониятдир. Парламент сўрови орқали депутатлар сайловчиларнинг талаб ва ҳохишларини рўёбга чиқаришга кўмаклашади.

Парламент сўрови депутат ёки бир гуруҳ депутатлар томонидан ёзма равишда ёки оғзаки равишда киритилиши мумкин.

Қонунчилик палатаси депутати ва сенаторнинг Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси, Олий хўжалик судининг раиси, Бош прокурори, суриштирув ва тергов органларининг раҳбарлари номига йўлланган парламент сўрови уларнинг иш юритишдаги муайян ишлар ва материалларга тааллуқли бўлиши мумкин эмас.

Қонунчилик палатасининг депутатлари талаб қилиб оладиган ахборотни тегишли давлат органи, бошқа ташкилот, мансабдор шахс мурожаат олинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай тақдим этиши керак.

Депутатлар фаолияти амалга оширилишининг муҳим шаклларида бири уларнинг сайлов округларидаги фаолиятидир. Ўзбекистон қонунчилигида депутатларнинг бу соҳадаги фаолияти учун ҳам маълум бир ҳуқуқлардан фойдаланиш имкони яратилган. Бу депутатларнинг уларни сайловчилар билан доимий мустаҳкам алоқани ўрнатиши билан боғланган деб ҳисоблаш мумкин¹¹³.

Хусусан, депутат сайловчилар билан алоқа ўрнатар экан, уларни Олий Мажлис Қонунчилик палатаси иши билан батафсил таништириб боради, бунда депутатнинг сайловчилар билан учрашуви муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенат аъзосининг мақоми тўғрисида”ги Қонунига асосан депутат сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш учун зарур шарт-шароит билан таъминланиши шарт.

Ушбу қонуннинг 9-моддасига асосан “Депутатларга сайловчилар билан олиб бориладиган ишлар учун Қонунчилик палатасининг регламентида белгиланадиган тартибда муайян кунлари ажратилади”, - деб кўрсатилган. Депутатлар сайлов округларида ўз ваколатларини амалга ошириш учун тегишли ҳокимият вакиллик органи назорати остидаги ташкилотларда ўз сайлов округидаги фуқароларнинг муҳим манфаатларига тааллуқли бўлган ҳар қандай масала кўриб чиқиши чоғида иштирок этиш, округ сайловчилари билан йиғилишлар, меҳнат жамоалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партияларнинг ташкилотлари билан йиғилиш ўтказиш ҳуқуқига эгадир.

Амалдаги Қонунчиликда депутатларнинг ўз сайловчиларидан тушган таклиф, ариза ва шикоятларни кўриб чиқиши, уларни ўз вақтида ҳал этиш чораларини кўриши, сайловчилар олдида ўз фаолияти хусусида вақти-вақти билан ахборот бериб туриши кўрсатилган. Масалан, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати йилига камида бир марта ўз иши тўғрисида сайловчиларга ўз фаолияти ва ўзи сайланган Қонунчилик палатаси фаолияти ҳақида ахборот бериб туриши шарт.

Бу мақсадларни амалга ошириш учун эса, ижро этувчи ҳокимият органлари депутатнинг илтимосига кўра бино ажратилишини ташкил этишлари, депутатнинг сайловчилар билан учрашувлари ўтказиладиган, депутат томонидан фуқаролар қабул қилинадиган вақт ва жой ҳақида фуқароларга хабар беришлари, қабул ва учрашувларда иштирок этиш учун депутатнинг таклифига биноан ўзларининг масъул вакилларини юборишлари, шунингдек, депутатнинг жойлардаги ишига кўмаклашиш юзасидан бошқа чора-тадбирлар кўришлари лозим.

Шунингдек, депутат ўз депутатлик фаолиятига доир масалалар юзасидан матбуот органларида чиқиш, радио ва телевидение орқали сўзлаш борасида ҳам маълум даражада имтиёзли ҳуқуқларга эгадир¹.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатлари бузилган тақдирда ёки қонунийлик бузилган бошқа ҳолларда депутат давлат ҳокимиятининг вакили сифатида, ўша жойнинг ўзида бундай қоидабузарликлар тўхтатилишини талаб қилишга ёки тегишли органлар ва мансабдор шахсларга мурожаат қилишга ҳақлидир. Қонунбузарлик ҳолати депутатнинг талаби билан тегишли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ёки назорат органининг вакили тузган баённомада қайд этилиши мумкин¹¹⁴.

Депутат талаб билан мурожаат этган давлат органларининг мансабдор шахслари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва жамоат бирлашмаларининг раҳбарлари, корхона ва ташкилотларнинг маъмурияти, шунингдек, ички ишлар вазирлиги тизими ходимлари қонун бузилган ҳолларни бартараф этиш ва айбдорларни жавобгарликка тортиш учун зудлик билан чора кўришлари, кўрилган чоралар ҳақида депутатга маълум қилишлари шарт.

Қонунчилик палатасининг фаолият олиб боришида ҳам депутатлар

¹¹³ Тўлаганов А. Давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этиш дарслик Т. 2002 й 161б

¹¹⁴ Қаюмов Р. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи Т. 1998 Адолат 300-310б

фракциялари салмоқли роль ўйнайди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида”ги Қонунига кўра “Депутатлар гуруҳларини Қонунчилик палатаси таркибига сайланган, сиёсий партиялардан кўрсатилмаган депутатлар тузишга ҳақлидир” деб белгиланган. Ушбу нормани ҳам депутатларнинг ҳуқуқларидан бири сифатида қараш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2002 йил 4 апрелдаги 351-II-сонли Қарори билан тасдиқланган “2002 йил 27 январда ўтказилган Ўзбекистон Республикаси Референдумининг яқунлари бўйича амалга ошириладиган Қонунчилик ишларининг асосий йуналишлари”да қонунда фракцияларни тузиш тартиби, уларнинг парламент фаолиятидаги иштироки шакллари назарда тутилиши кераклиги кўзда тутилган.

Таъкидлаш жоизки, икки палатали парламент тизимида фақат куйи палатагина сиёсийлашган хусусиятга эга бўлгани боис, депутатлар бирлашмалари (сиёсий партиялар фракциялари ва депутатлар гуруҳлари) айнан мазкур палатада тузилади. Қонунчилик палатаси депутатлари сиёсий, профессионал ва бошқа асосда фракциялар ҳамда депутатлар гуруҳлари

шаклида депутатлар бирлашмаларини тузиши мумкин. Демак, мамлакатимиз парламенти фаолияти билан боғлиқ қонун ҳужжатларига мувофиқ, депутатлар бирлашмаларининг уч шакли - фракциялар ва депутатлар гуруҳлари мавжуд.

Фракция - Қонунчилик палатасида сиёсий партиядан кўрсатиладиган депутатлар томонидан партия манфаатларини ифодалаш мақсадида тузилади.

Депутатлар гуруҳлари эса, Қонунчилик палатаси таркибига сайланган, сиёсий партиядан кўрсатилмаган депутатлар томонидан тузилиши мумкин.

Блоклар-фракциялар, депутатлар гуруҳлари бирлашуви асосида тузилиши мумкин.

Сиёсий партиядан кўрсатилган ва Қонунчилик палатасига сайланган депутат фақат шу партия фракциясининг аъзоси бўлиши мумкин ёки ҳеч бир фракция ёхуд депутатлар гуруҳига кирмасликка ҳақли.

Ушбу қонунга кўра, Қонунчилик палатасининг камида тўққиз нафар депутати фракция ёки депутатлар гуруҳини тузиш ҳуқуқига эга³.

Фракция ёки депутатлар гуруҳини тузиш учун куйидаги ишлар амалга оширилиши лозим:

- фракция ёки депутатлар гуруҳининг таъсис йиғилишини ўтказиш;
- фракция ёки депутатлар гуруҳини тузиш ҳақида таъсис баённомасини қабул қилиш;
- фракция ёки депутатлар гуруҳининг раҳбарини сайлаш.

Конституциявий қонундаги эътиборга молик томон шундаки, депутатлар бирлашмаларининг, улар ҳоҳ фракция, ҳоҳ гуруҳ тарзида шаклланидиган қатъий назар, рўйхатдан ўтказилиши белгиланган. Бу эса, биринчидан депутатлар уюшқоқлигини ҳуқуқий қафолатласа, иккинчидан, парламент тузилмалари ишининг самарадорлиги оширади.

Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари ўз ваколатларини бажариш даврида сиёсий аъзоликни тўхтатиб турадилар, шунингдек улар фракция ёхуд депутатлар гуруҳи таркибига киришлари мумкин эмас.

Қонунчилик палатасининг депутати фақат бир фракция ёки депутатлар гуруҳининг аъзоси бўлиши мумкин. Лекин, бундан Қонунчилик палатасининг депутатларининг ҳар бири фракция ёки депутатлар гуруҳи аъзоси бўлиши керак, деган хулоса келиб чиқмайди. Бинобарин, сайланган депутат ҳеч бир фракция ёхуд депутатлар гуруҳига кирмасликка ҳам ҳақлидир.

Қонунчилик палатаси депутатининг фракцияга ёки депутатлар гуруҳига кириши тўғрисидаги қарор уларнинг мажлисларида қабул қилинади.

2005 йилнинг 26 январь куни Қонунчилик палатасига сиёсий партиялардан сайланган депутатларнинг мажлислари бўлиб ўтиб, мавжуд сиёсий партияларнинг барчаси ўз фракцияларини тузишга муваффақ бўлдилар. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати - Ўзбекистон либерал демократик партиясининг 41 нафар аъзосидан иборат, Халқ демократик партиясининг 28 нафар депутатидан иборат, Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик

партиясининг 18 нафар вакилидан иборат, Ўзбекистон “Миллий тикланиш” партиясининг 11 нафар депутатидан иборат, “Адолат” социал-демократик партиясининг 10 нафар сайланган депутатидан иборат фракциялар тузилди ҳамда фракциялар раҳбарлари сайланди¹¹⁵.

Қонунчилигимизнинг эътиборга лойиқ жиҳатларидан яна бири шуки, Қонунчилик палатасидаги депутатлар гуруҳларининг ваколатлари доираси сиёсий партиялар фракциялари ваколатлари доирасига тенглаштирилди. Айни чоғда, уларнинг фракциялар билан бир қаторда ва улар билан тенг равишда иш юрита олишининг ҳуқуқий асоси яратилди. Булар, хусусан, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонуннинг 25-моддасида муфассал ифодасини топди.

Депутатлар фракцияси ёки депутатлар гуруҳи таркибига кирган Қонунчилик палатаси депутати маълум бир даражада қўшимча ҳуқуқлардан фойдаланиш имконига эга бўлади, деб айтиш мумкин. Чунки, депутат фракция ёки гуруҳ таркибида:

- Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартиби, муҳокама қилинаётган масалаларни кўриб чиқиш тартиби ва моҳияти юзасидан таклифлар ҳамда фикр-мулоҳазалар киритиш;

- Қонунчилик палатаси мажлисида муҳокама қилинаётган ҳар бир масала юзасидан музокараларда фракция, депутатлар гуруҳи вакилига қафолатланган тарзда сўз берилиши ҳуқуқидан фойдаланиш;

- келишув комиссияси ва бошқа комиссиялар тузиш тўғрисида масала қўйиш;

- Қонунчилик палатаси мажлисида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахсларига уларнинг тасарруфига кирадиган масалалар юзасидан асослантилган тушунтириш бериш ёки нуқтаи назарини баён қилиш талаби билан муурожаат этиш;

- Қонунчилик палатаси мажлисида муҳокама қилинаётган масала юзасидан фракциянинг, депутатлар гуруҳининг фикрини Қонунчилик палатаси депутатлари ўртасида тарқатиш;

- Қонунчилик палатасининг Кенгаши, қўмиталари ва комиссиялари ишида иштирок этиш;

- Қонунчилик палатасида муҳокама қилинаётган қонун лойиҳалари ва бошқа қарорларнинг лойиҳалари юзасидан ўз таклифларини киритиш;

- ҳукумат аъзоларини уларнинг фаолияти масалалари юзасидан эшитиш тўғрисида масала қўйиш;

- фракциянинг, депутатлар гуруҳининг фаолияти учун зарур материаллар ва ҳужжатларни давлат органлари ҳамда уларнинг мансабдор шахсларидан талаб қилиб олиш ҳуқуқига ҳам эга бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, депутатлик фаолиятининг қафолатлари қонун билан муҳофоза қилинади ва уни бузганлик учун тегишли жавобгарлик чораларини белгиланганлиги ҳам улар ўз ҳуқуқларидан тўла имкон даражасида фойдаланишини қафолатлайди.

Қонунчилик палатаси депутати ва сенатор қайси қўмитаси, комиссияси таркибига, келишув комиссияси таркибига сайланган бўлса, шу қўмита, комиссиянинг мажлисларида қатнашиши, овоз беришда Қонунчилик палатасининг регламентларида белгиланган тартибда шахсан иштирок этиши шарт. Бу мажбурият жуда муҳим аҳамиятга эга.

Чунки “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги Қонунига кўра, Қонунчилик палатасининг мажлислари, агар уларнинг ишида палата депутатлари умумий сонининг камида ярми иштирок этса, ваколатли ҳисобланади². Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини, конституциявий қонунларни қабул қилишда, уларга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритишда депутатлар умумий сонининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлиши шарт. Бундан ташқари, Қонунчилик палатаси қўмиталарининг мажлислари, агар уларда қўмита аъзоларининг камида ярми ҳозир бўлса, ваколатли ҳисобланади.

¹¹⁵ Хусанова М. Икки палатали парламент: депутатлар бирлашмалари. “Ҳаёт ва қонун” юридик журнали. 2005й 1-сон 156

Депутат ўз ваколатларининг кўпчилигини Қонунчилик палатаси мажлисларида амалга оширади¹¹⁶. Депутат Қонунчилик палатаси ишида доимий равишда ва интизомли қатнашиши жуда катта аҳамиятга эга, чунки бир қисм депутатлар мажлисларга келмай қолсалар қонун талаб қилган кворум йиғилмайди ва Қонунчилик палатаси ўз фаолиятини тўлиқ амалга ошира олмай қолади.

Шу сабабдан, Қонунчилик палатаси, кўмита, комиссия, келишув комиссияси мажлисида иштирок этиш имконияти бўлмаган тақдирда, депутатлар бу ҳақда Қонунчилик палатасининг Спикерига, кўмита, комиссия раисига, келишув комиссиясининг тегишли палатадан сайланган ҳамраисига олдиндан хабар қилиши шарт.

Агар Қонунчилик палатасининг иши палата барча депутатларининг профессионал, доимий фаолиятига асосланганлигини эътиборга олсак, интизомнинг бу тарзда бузилиши Қонунчилик палатаси фаолиятини маълум

бир даражада издан чиқаришгача олиб қилиши мумкин.

Шу сабабли, депутатнинг Қонунчилик палатасига мажлисларига бир неча маротаба узрсиз сабабларга кўра келмаганлиги ҳолатлари бўйича ҳам депутатнинг ваколат муддатларини илгаридан тугатишни қонун даражасига кўтариш мақсадга мувофиқ бўлади.

Қонунчилик палатаси депутати вақти-вақти билан, аммо йилига камида бир марта, сайловчиларга ўз фаолияти ҳақида ахборот бериши шарт.

Депутат ўз мақомидан фуқароларнинг, жамият ва давлатнинг қонуний манфаатларига зиён етказадиган тарзда фойдаланиши мумкин эмас.

Депутатлик одоби бузилган тақдирда депутатнинг хулқ-атвори тўғрисидаги масала тегишли палата томонидан ёки унинг топшириғига биноан палатанинг органи томонидан кўриб чиқиши мумкин.

Шунингдек, улар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари ҳам мумкин эмас. Мазкур конституциявий қоида депутатликнинг бошқа мансаб билан номутаносиблиги принципини мустаҳкамлайди¹¹⁷. Бир қатор мансаб лавозимларининг депутатлик билан номутаносиблиги принципи депутатнинг молиявий ва иқтисодий жиҳатдан муайян таъсир доирасига тушиб қолишининг олдини олишга қаратилган. Депутат бундай омиллар таъсиридан ҳоли бўлса, хусусий манфаатларини чеклай олса, халқ, жамият манфаатларини ҳолис ва тўла-тўқис ифодалаш имкониятига эга бўлади.

Агарда йиғилишда раислик қилувчи сўзга чиққан депутатга мурожаат қилса, у ўз нутқини дарҳол тўхтатиши лозим.

Қонунчилик палатаси регламентида мажбурият ва жавобгарлик турларини аниқ белгиланиши, уларни қўллаш тартиби белгиланиши бевосита палата иш фаолиятига ижобий таъсир кўрсатиб, депутатларнинг фаоллигини оширишга, депутатлик этикасига қатъий риоя қилишига олиб келади.

Давлат ҳокимияти вакиллик органлари тизимида халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгаши муҳим ўрин тутadi. Вилоят ва Тошкент шаҳар халқ депутатлари Кенгашларига 60 та, туман ва шаҳар халқ депутатлари кенгашларига 30та депутатлар бевосита халқ томонидан тўғридан-тўғри сайланадилар.

Вилоят, туман ва шаҳар Кенгашининг депутати фаолиятининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги, Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгаши депутатининг мақоми тўғрисидаги қонунларида ўз ифодасини топган.

Депутат тегишли халқ депутатлари Кенгашининг ваколатлари муддатига сайланади. Депутатнинг ваколатлари муддатидан илгари тугатиш асослари "Халқ депутатлари вилоят,

¹¹⁶ Тўлаганов А. Давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этиш. Дарслик Т. 2002 й 160-165б

¹¹⁷ Тожихонов У ва бошқалар, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи Т. 2001 510 б

туман ва шаҳар Кенгаши депутатининг мақоми тўғрисида”ги қонунларининг 3- моддасида кўрсатиб ўтилган.

Алоҳида ҳолларда депутатнинг ваколатлари тегишли халқ депутатлари Кенгаши қарорига биноан муддатидан илгари тугатилиши мумкин. Депутат деган юксак номга доғ туширувчи хулқ-атвор бундай масалани кўриб чиқиш учун асос бўлиши мумкин.

Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгаши депутатининг мақоми тўғрисидаги қонунларида депутатнинг ҳуқуқлари кўрсатиб ўтилган.

Қонунга кўра депутат:

- тегишли халқ депутатлари Кенгашининг доимий ҳамда муваққат комиссияларига сайлаш ва сайланишга;

- тегишли халқ депутатлари Кенгашининг мажлисида кўриб чиқилиши учун масалалар таклиф этишга;

- тегишли халқ депутатлари Кенгаши мажлисининг кун тартиби, муҳокама қилинаётган масалаларни кўриб чиқиш тартиби ҳамда бу масалаларнинг моҳияти юзасидан таклифлар киритиш ва мулоҳазалар билдиришга;

- тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан сайланадиган, тайинланадиган ёки тасдиқланадиган мансабдор шахсларнинг номзодлари бўйича фикр билдиришга;

- тегишли халқ депутатлари Кенгашининг мажлисида мунозараларда иштирок этишга, маърузачи ва раислик қилувчига саволлар беришга;

- депутат сўрови билан мурожаат этишга;

- ўз таклифларини асослаб бериш учун сўзга чиқишга ва овоз бериш сабаблари юзасидан изоҳ беришга;

- тегишли халқ депутатлари Кенгашининг мажлисида раислик қилувчига мажлисда муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз нутқи, таклифи ёки мулоҳазаси матнини топширишга;

- тегишли халқ депутатлари Кенгаши таркибидаги ўзи аъзо бўлган органнинг қарорига қўшилмаган тақдирда ўз нуқтаи назарини тегишли халқ депутатлари Кенгашининг мажлисида баён этишга ёки бу ҳақда мазкур халқ депутатлари Кенгаши раҳбарига ёзма равишда маълум қилишга;

- тегишли халқ депутатлари Кенгашига ҳисобдор ёки унинг назорати остидаги ҳар қандай орган ёхуд мансабдор шахснинг ҳисоботи ёки ахборотини мазкур халқ депутатлари Кенгашининг мажлисларида эшитиш тўғрисида таклиф киритишга;

Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ижро этилишини, шунингдек, тегишли халқ депутатлари Кенгаши қарорларининг бажарилишини текшириш тўғрисида кўриб чиқилиши учун масалалар таклиф этишга;

тегишли халқ депутатлари Кенгаши мажлисларининг стенограммалари билан танишишга;

сайловчилар билан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи, сиёсий партия ташкилоти билан учрашувлар ўтказишга;

фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатларини бузиш ҳоллари ёки қонун ҳужжатларини бузишнинг бошқа ҳоллари маълум бўлиб қолган тақдирда уларга дарҳол чек қўйиш чораларини кўриш талаби билан тегишли органлар ҳамда мансабдор шахсларга мурожаат этишга ҳақли.

Депутат ҳуқуқлари билан бир қаторда мажбуриятларга ҳам эга . Яъни, депутат тегишли халқ депутатлари Кенгашининг мажлисларида ҳамда мазкур Кенгаш томонидан тузилган қайси комиссия таркибига сайланган бўлса, шу комиссиянинг мажлисларида қатнашиши, овоз беришда тегишли халқ депутатлари Кенгашининг регламентида белгиланган тартибда шахсан иштирок этиши шарт.

Депутатнинг тегишли халқ депутатлари Кенгашининг ҳамда қайси комиссия таркибига бўлса, шу комиссиянинг мажлисида иштирок этиш имконияти бўлмаган тақдирда, бу ҳақда мазкур халқ депутатлари Кенгаши ёки комиссия раҳбарига олдиндан хабар қилиши шарт.

Халқ депутатлари Кенгашининг депутати ўз округи сайловчилари билан, уни депутатликка номзод қилиб кўрсатган сиёсий партия ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи билан мунтазам алоқа боғлаб туради, тегишли халқ депутатлари Кенгашида уларнинг манфаатларини ифода этади.

Депутат белгиланган кунларда фуқароларни қабул қилади. Сайловчилардан тушган мурожаатларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кўриб чиқади, уларни ҳал этиш чора-тадбирларини кўради.

Депутат вақти-вақти билан, лекин йилига камида икки марта сайловчиларга ўз фаолияти тўғрисида ахборот беради.

Ижро этувчи ҳокимият органлари депутатга сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш учун зарур шарт-шароит таъминлайди. Сайловчиларнинг ишончини оқлай олмаган депутат қонунда белгиланган тартибда чақириб олиниши мумкин.

Депутат тегишли ҳудудда жойлашган давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахсларига уларнинг ваколатларига кирадиган масалалар юзасидан асослантирилган тушунтириш бериш ёки ўз нуқтаи назарини баён қилиш талаби билан депутат сўрови юборишга ҳақлидир.

Сўровнома оғзаки ёки ёзма шаклда бўлиши мумкин.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахслари депутат сўровига жавобни депутатга мазкур сўров олинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай юборадилар.

Судларнинг раисларига, прокурорларга, суриштирув ва тергов органларининг раҳбарларига йўлланган депутат сўрови уларнинг иш юритувидаги муайян ишлар ва материалларга тааллуқли бўлиши мумкин эмас.

Депутат сўровлари бўйича ахборот тегишли халқ депутатлари Кенгашининг мажлисида муҳокама қилинади.

Депутат халқ вакили экан, албатта одоб қоидаларига қатъий риоя этиши лозим. Депутатлик одоби бузилган тақдирда депутатнинг ҳуқ-атвори тўғрисидаги масала тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан ёки унинг топшириғига кўра тегишли халқ депутатлари Кенгашининг органи томонидан кўриб чиқилади.

Халқ депутатларига ўз ваколатларини монеликсиз ҳамда самарали амалга ошириши учун шарт-шароит кафолатланади, унинг ҳуқуқлари, шаъни ва кадр-қиммати қонун билан муҳофаза қилинади.

Депутатнинг шаъни ва кадр-қимматига тажовуз қилган шахслар қонунга мувофиқ маъмурий, жиноий ёки ўзга тарзда жавобгар бўладилар. Депутатни ҳақорат қилиш, шунингдек, унга нисбатан туҳмат қилиш қонунда белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

Депутатлик ваколатларини амалга оширишга тўсқинлик қилиш мақсадида депутатга қанақа тарзда бўлмасин таъсир кўрсатишга йўл қўйилмайди.

Депутат олдидаги ўз вазифаларини бажармайдиган, унинг ишига тўсқинлик қиладиган, била туриб унга ёлғон ахборот берадиган, депутат фаолиятининг кафолатларини бузадиган мансабдор шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

Депутат ўзининг ваколатлари муддати мобайнида дахлсизлик ҳуқуқига эга бўлади.

Тегишли халқ депутатлари Кенгашининг розилигисиз депутат мазкур ҳудудда жиноий жавобгарликка тортилиши, ушлаб турилиши, қамоқа олиниши ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазога тортилиши мумкин эмас. Депутат ўзининг депутатлик дахлсизлиги тўғрисидаги масала кўриб чиқаётган мажлисда иштирок этишга ҳақли

Депутат тегишли халқ депутатлари Кенгашида тегишли масала юзасидан овоз бериш чоғида фикр билдирганлиги ёки нуқтаи назарини баён этганлиги учун ҳамда ўз ваколатларини амалга ошириши билан боғлиқ бошқа ҳаракатлари учун жавобгарликка тортилиши, шу жумладан, ваколатлари муддати тугаганидан кейин ҳам жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Агар шундай хатти-ҳаракатлар муносабати билан депутат ҳақорат қилишга, туҳмат қилишга ёки қонун ҳужжатларида жавобгарлик назарда тутилган бошқа

қонунбузарликларга йўл қўйган бўлса, у дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилинган тақдирдагина жавобгарликка тортилади

Депутатни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги масала тегишинча вилоят, туман, шаҳар прокурорининг ёки юқори турувчи прокурорнинг тақдимномасига биноан халқ депутатлари Кенгаши томонидан ўн кун ичида ҳал этилади. Сенатор этиб сайланган депутатни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш масаласи "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида белгиланган тартибда ҳал этилади.

Депутатни жавобгарликка тортишга розилик олиш тўғрисида қуйи прокурор томонидан киритилган тақдимномани юқори турувчи прокурор чақиртириб олиши мумкин.

Депутатни жиноий жавобгарликка тортишга, ушлаб туришга, қамокқа олишга ёки унга нисбатан суд тартибида бериладиган маъмурий жазони қўллашга розилик олиш тўғрисидаги прокурор тақдимномаси тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан кўриб чиқилади, сессиялар оралиғидаги даврда эса мазкур халқ депутатлари Кенгаши раҳбари ёки унинг вазифасини бажарувчи мансабдор шахс томонидан кўриб чиқилиб, қабул қилинган қарор кейинчалик тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Халқ депутатлари Кенгашининг депутатни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик бериш масаласига доир қарори дарҳол тегишли прокурорга юборилади.

Депутатни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик олган прокурор иш юритиш тамомланган кундан эътиборан уч кунлик муддат ичида тегишли халқ депутатлари Кенгашига ишни тергов қилиш, судда кўриб чиқиш натижалари тўғрисида хабар қилиши шарт.

Тегисли халқ депутатлари Кенгашининг депутатни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик беришни рад этиши унга нисбатан жиноят ишини юритишни ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазони назарда тутадиган маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни юритишни истисно этадиган ва бундай ишларни тугатишга сабаб бўладиган ҳолат ҳисобланади.

Халқ депутатлари Кенгашининг қарорига рози бўлмаган тақдирда, юқори турувчи прокурор тегишинча юқори Кенгашга, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига ёки Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига қарорни бекор қилиш ва масалани тегишли халқ депутатлари Кенгаши қайта кўриб чиқиши учун топшириш тўғрисида тақдимнома киритишга ҳақлидир.

Агар депутат ўзи халқ депутатлари Кенгаши депутати бўлган вилоят, туман ёки шаҳар ҳудудидан ташқарида жиноят ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган бўлса, депутатни жиноий жавобгарликка тортишга, ушлаб туришга, қамокқа олишга ёки унга нисбатан суд тартибида бериладиган маъмурий жазони қўллашга розилик олиш талаб қилинмайди.

Депутат ўз ваколатларини амалга ошираётганда гувоҳномасини кўрсатиб, тегишли вилоят, туман ва шаҳар ҳудудида жойлашган қорхоналар, муассасалар ҳамда ташкилотларга монеликсиз кириш ҳуқуқидан, шунингдек, уларнинг раҳбарлари ҳамда бошқа мансабдор шахслари томонидан дарҳол қабул қилиниш ҳуқуқидан фойдаланади.

Фаолияти давлат сирини ҳамда қонун билан қўриқланадиган бошқа сир билан боғлиқ қорхоналар, муассасалар, ташкилотларга депутатнинг кириш тартиби қонунда белгиланади.

Депутат ўз ваколатларини ишлаб чиқариш ёки хизмат вазифаларидан ажралмаган ҳолда амалга оширади.

Қорхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг раҳбарлари депутатни у ўз депутатлик вазифаларини бажарадиган вақтда, унинг иш жойини (лавозимини) сақлаган ҳолда, ишдан озод қилишлари шарт. Депутатлик вазифаларини бажараётган вақтда депутатнинг ўртача иш ҳақи сақланиб қолади.

Вилоят, туман, шаҳар ҳокимликлари тегишли халқ депутатлари Кенгаши депутатини ҳужжатлар, зарур ахборот ва маълумот материаллари билан таъминлайди, шунингдек,

депутатлик фаолияти билан боғлиқ масалалар бўйича мутахассисларнинг маслаҳатларини уюштиради.

Депутатга техник воситалар, алоқа воситалари ва маълумотлар базаларидан фойдаланиш учун шарт-шароит яратилади.

Депутат тегишли вилоят, туман, шаҳар ҳудудида ҳаво, темир йўл, автомобиль йўловчилар транспортида (такси ва шаҳар йўловчилар транспорти бундан мустасно) текин юриш, шунингдек, йўл патталарини навбатсиз сотиб олиш ҳуқуқидан фойдаланади.

Депутатнинг транспортда текин юриш тартиби ва шартлари, транспорт ташкилотлари билан бу борада ҳисоб-китоб қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги Қонунида депутат ва сенаторларнинг ўз ваколатларини тўлиқ ҳажмда ва мустақил равишда амалга оширишлар учун маълум бир даражада кафолатлар белгиланган.

Айрим ҳуқуқшунос олимлар “ депутатлик кафолатларини амалга оширишга имкон яратадиган шароитлар йиғиндиси депутатлик кафолатлари” деб аталишини таъкидлаганлар. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига кўра, ҳар бир депутатга ўз ваколатларини монеликсиз ҳамда самарали амалга ошириши учун шарт-шароитлар кафолатланади, унинг ҳуқуқлари, шаъни ва кадр-қиммати муҳофаза қилинади.

Депутатлик ваколатларини амалга оширишга тўсқинлик қилиш мақсадида депутатга таъсир кўрсатишга йўл қўйилмайди.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати ва сенаторнинг шаъни ва кадр-қимматига тажовуз қилган шахслар қонунга мувофиқ маъмурий, жиноий жавобгар бўладилар. Депутат ва сенаторни ҳақорат қилган, унга нисбатан тухмат қилган, унга атайлаб сохта маълумот берган мансабдор шахслар тегишли жавобгарликка тортилиши ҳам қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган.

Айрим хорижий мамлакатларда парламент депутатларини шаъни ва кадр-қимматига тажовуз қилиш айбни оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Хусусан, Финляндия қонунчилигига кўра, парламент, депутатини сессияга бориш ёки қайтиш даврида уни депутатлигини билган ҳолда шаъни ва кадр-қимматига тажовуз қилиб, ҳақорат қилган шахсларни жавобгарликка тортишда ушбу ҳолат оғирлаштирувчи ҳолат деб ҳисобланиши лозимлиги белгиланган.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги Қонунининг 13-моддасига асосан Қонунчилик палатаси депутати ва сенатор ўзининг ваколатлари муддати мобайнида дахлсизлик ҳуқуқига эга.

Депутатнинг дахлсизлиги унинг ҳуқуқий ҳолатини белгиланишида муҳим аҳамият касб этиши шунда кўринадики, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати сенат аъзосининг дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (88-модда) мустаҳкамланганлигидан кўриш мумкин.

Ушбу конституциявий қоида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати ва сенат аъзосининг шаъни ва кадр-қимматини, шахсини муҳофоза этиш мақсадида, унинг муайян юридик жавобгарликка тортилмаслигини назарда тутди.

Тегишли палатанинг розилигисиз депутат, сенатор жиноий жавобгарликка тортилиши, ушлаб турилиши, қамоққа олиниши ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазога тортилиши мумкин эмас.

Депутатни, сенаторни мажбурий келтиришга, шунингдек, унинг уй-жойи, хизмат хонасини, юки, шахсий ва хизмат транспорти воситаларини, ёзишмаларини, у фойдаланаётган алоқа воситаларини, шунингдек, унга тегишли ҳужжатларни кўздан кечиришга йўл қўйилмайди.

Шунингдек, қайд этилган қонунда депутат, сенатор тегишли палатада овоз бериш чоғида фикр билдирганлиги ёки нуқтаи назарини баён этганлиги учун ҳамда ўз

ваколатларини амалга ошириши билан боғлиқ бошқа ҳаракатлари учун жавобгарликка тортилиши мумкин эмас, шу жумладан ваколатлари муддати тугаганидан кейин ҳам жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Агар шундай хатти-ҳаракатлар муносабати билан депутат, сенатор ҳақорат қилишга, тўхмат қилишга ёки қонун ҳужжатларида жавобгарлик назарда тутилган бошқа қонунбузарликларга йўл қўйган бўлса, у дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилинган тақдирда жавобгарликка тортилади.

Депутатлар дахлсизлигига тааллуқли бу нормаларни бошқа Қонун нормаларида ҳам учратиш мумкин.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида ҳам депутатлар дахлсизлиги бўйича аниқ тартиб белгиланган.

Республикамызда депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тегишли палатаси томонидан ўн кун ичида ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг депутатни жиноий жавобгарликка тортиш, ушлаб туриш, қамоққа олиш ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазони қўллашга розилик олиш тўғрисидаги тақдимномаси Қонунчилик палатаси томонидан кўриб чиқилади, Қонунчилик палатасининг сессиялари оралиғидаги даврда эса, унинг Кенгаши томонидан кўриб чиқилиб, Қонунчилик палатаси Кенгашининг ушбу масалага доир қарори кейинчалик Қонунчилик палатасининг сессиясида тасдиқланади. Сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги масала Сенат томонидан унинг мажлисида, Сенатнинг мажлислари оралиғидаги даврда эса, Сенатнинг Кенгаши томонидан кўриб чиқилади.

Қонунчилик палатасининг, Сенатнинг ёки палаталар Кенгашларининг депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик бериш масаласига доир қарори дарҳол Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига юборилади.

Депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик олган Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори иш юритиш тамомланган кундан эътиборан уч кунлик муддат ичида Қонунчилик палатасига ёки Сенатга ишни тергов қилиш, судда кўриб чиқиш натижалари тўғрисида хабар қилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли палатасининг депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик беришни рад этиши унга нисбатан жиноят ишини юритишни ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазони назарда тутадиган маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни юритишни истисно этадиган ва бундай ишларни тугатишга сабаб бўладиган ҳолат ҳисобланади. Тегишли ишни тугатиш тўғрисидаги қарор фақат янги очилган ҳолатлар мавжуд бўлган тақдирда бекор қилиниши мумкин.

Депутат, сенаторлик фаолиятининг ташкилий кафолатларига депутат ва сенаторнинг мансабдор шахслар томонидан дарҳол қабул қилиниши, депутат ва сенаторга ўз ваколатларини амалга ошириш учун зарур шарт-шароитлар яратилиши лозим.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида”ги Қонунининг 15-моддасига асосан депутат ва сенатор ўз ваколатларини амалга ошираётганда гувоҳномасини кўрсатиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга монеликсиз кириш ҳуқуқидан, шунингдек уларнинг раҳбарлари ҳамда бошқа мансабдор шахслари томонидан дарҳол қабул қилиниш ҳуқуқидан фойдаланадилар.

Қонун нормаларидан келиб чиққан ҳолда депутат ва сенаторлик фаолиятининг кафолатларини маълум бир гуруҳларга ажратиш мумкин. Хусусан, бу кафолатларни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий ва шахсий дахлсизлик каби гуруҳларга ажратиш мумкин.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутати ва Сенат аъзоси фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий кафолатлари сифатида ҳарбий йиғинлардан озод қилиш, транспортда текин юриш, хизмат турар жойи бериш, пул тўладиган йиллик таътиллари берилишини ва меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини кўрсатиш мумкин.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг макоми тўғрисида”ги Қонунининг 16-моддасига асосан, депутат сенаторнинг Қонунчилик палатасида ишлаган вақти умумий иш стажига ва аввалги ихтисоси бўйича иш стажига қўшиб ҳисобланиши кўзда тутилган.

Қонунчилик палатаси ёки Сенат тарқатиб юборилган тақдирда депутатга ишдан бўшатиш нафақаси тўланади ҳамда ишга жойлашиш даврида қонунда белгиланган тартибда ўртача иш ҳақи сақланиб қолинади.

Депутат ва сенаторга ҳар йили ўттиз олти иш кунидан иборат ҳақ тўланадиган меҳнат таътили берилади. Ҳар йилги меҳнат таътили, одатда, Қонунчилик палатаси сессиялари оралиғидаги даврда берилади.

Депутат, сенатор Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳаво, темир йул ва такси ҳамда шаҳар йўловчилар транспортдан ташқари автомобиль йўловчи транспортда текин юриш ҳукуқи кафолатланган.

Шунингдек, депутат, сенатор аэропортлар ва аэровокзаллар, темир йул вокзаллари ҳамда станцияларнинг расмий шахслар ва делегациялар учун мўлжалланган залларидан текин фойдаланиш ҳукуқига эга.

Ўз ўрнида темир йул вокзаллари ва станцияларининг чипта сотадиган кассалари, фуқаро авиация агентлиги ёки аэропортлар депутат ўз гувоҳномасини кўрсатганидан сўнг унга поезднинг ётоқли ёки юмшоқ ўриндиқли вагонидан, самолёт салонидан навбатсиз жой беришлари шарт.

Бундан ташқари, чиптасида ўриндикнинг тартиб рақами ҳам кўрсатиладиган шаҳарлараро, шунингдек шаҳар атрофига қатнайдиган автобусларда депутат автовокзаллар ва автостанцияларнинг кассаларидан навбатсиз олинadиган текин чипта билан юриш ҳукуқи кафолатланган.

Депутат, сенатор ҳар бир транспорт турида қўл юқини текин олиб юриш ҳукуқига эгадир.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг раиси, раис ўринбосарлари, қўмиталари ва комиссияларининг раислари, парламентлараро алоқалар бўлимининг мудирига ўз фаолиятларини янада тўлароқ амалга ошириш мақсадида дипломатик паспортлар берилиши ҳам қонун нормаларида белгилаб қўйилган.

Қонунчилик палатаси депутати, Сенатда доимий асосда ишловчи сенаторга Тошкент шаҳрида турар жойга эга бўлмаса, улар берган аризаларига кўра ваколат муддатига оила аъзолари билан яшаш учун Тошкент шаҳрида хизмат турар жойи берилади.

Лекин шу билан бир қаторда депутат, сенатор фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий кафолатлари сифатида депутатнинг ҳаётини мажбурий суғурталаш, депутат, сенаторни ваколат муддати тугагандан сўнг унинг сайлангунга қадар ишлаган лавозимига тавсия этиш ёки бу лавозимга тенг иш билан таъминлаш, тиббий ва маиший хизмат кўрсатишни таъминлаш каби ижтимоий-иқтисодий кафолатларни қонунда мустаҳкамлаш лозим.

“Депутат” юксак номни обрўсизлантирувчи хатти-ҳаракатлари, унинг давлат тузилиши асосларига, ижтимоий-сиёсий вазиятни мушкуллаштиришга, шунингдек, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қонунга мувофиқ қабул қилинган қарорларига, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига қарши қаратилган ғайри конституциявий ҳаракатни содир этиши ёки шундай ҳаракатларга даъват этиши шундай масаланинг қараб чиқилиши учун асос бўлиши мумкин.

Қонунчилик депутатларга кўплаб ваколат ва қонуний имтиёзлар бериш билан бирга уларга катта масъулият ҳам юклайди. Депутатларнинг халқ ҳамда давлат олдидаги масъулияти амалда бўлиши учун қонуний чоралар белгиланган.

Ана шундай чоралардан бири, депутатнинг ваколат муддати тугамасдан муддатидан илгари чақириб олиш мумкинлигидир.

Республикада депутатни чақириб олишнинг қонуний мустаҳкамланганлиги халқ ҳокимиятчилигининг тўла намоён бўлиши ва депутатнинг ўз сайловчилари олдидаги

жавобгарлигини тасдиқловчи ҳолат деб айтиш мумкин. Бу масала 2004 йил 2 декабрда қабул қилинган “Халқ депутатлари маҳаллий Кенгаши депутатини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини ва Сенати аъзосини чақириб олиш тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади.

Ушбу қонунда депутатни чақириб олиш асослари, чақириб олиш зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилиш, депутатни чақириб олиш бўйича овоз беришни ташкил этиш тартиби, чақириб олиш масаласи кўрилатганда депутатнинг ҳуқуқларини кафолатлари, чақириб олиш бўйича овоз беришни ўтказиш тартиби, овоз бериш натижаларини аниқлаш, чақириб олиш жараёни билан боғлиқ харажатлар каби масалалар аниқ белгилаб қўйилган.

Қонунчилик палатаси депутати сайлангунга қадар мураккаб жараёнларни бошидан кечиради. Ҳар бир депутат орқасида сайловчилар, сиёсий партиялар туради. Улар кўп сонли кишилар орасидан танлаб олинган, уларга катта ишонч ва умид билдирилган. Уларнинг фаолияти эса кишилар тақдирига таъсир қилади. Шунинг учун, депутатни чақириб олиш, асосли ва ишонарли, аҳамиятли далил ва асослар бўлганда, охириги чора сифатида қўлланиладиган оғир таъсир чораси ҳисобланади.

2004 йил 2 декабрда қабул қилинган “Халқ депутатлари маҳаллий Кенгаши депутатини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини ва Сенати аъзосини чақириб олиш тўғрисида”ги қонунида депутатни чақириб олиш учун қуйидаги асослар белгиланган:

- депутатнинг қонун ҳужжатларини жиноий, фуқаровий, маъмурий ҳамда қонунда назарда тутилган бошқа турдаги жавобгарликка олиб келиши мумкин бўлган тарзда бузгани;

- депутатнинг ахлоқ, депутатлик ахлоқини умумэтироф этилган меъёрларини қўпол равишда бузувчи, депутат номига доғ туширувчи ҳамда давлат ҳокимияти вакиллик органларининг обрўсига путур етказувчи ҳаракатлар, ножўя ишлар содир этгани;

- депутатнинг қонун ҳужжатларида назарда тутилган ўз вазифаларини мунтазам равишда, узрли сабабларсиз бажармагани, шу жумладан, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси мажлисида, уларнинг органлари ишида иштирок этмаганлиги, топшириқларни бажармагани.

Депутат қонунчиларни жавобгарликка олиб келиш даражасида бузса, ўз ҳатти-ҳаракатлари билан депутатлик номига доғ туширса, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси обрўсига путур етказса, ўз депутатлик вазифасини бажаришга масъулият билан ёндашмаса депутатликдан чақириб олиниши мумкин.

Депутатни чақириб олиш ҳақида қарор етарли асослар бўлганда, Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинади. Бу қарордан сўнг чақириб олиш жараёни бошланади.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси чақириб олиш тўғрисидаги қарор қабул қилиш масаласини ўз ташаббуси билан ҳам ҳал қилиши мумкин.

Шунингдек, бундай қарор қабул қилинишига ҳуқуқни муҳофоза қилувчи идоралар ва прокуратура органлари томонидан белгиланган тартибда берган сўровлари ҳам асос бўлиши мумкин.

Депутатнинг қонун ҳужжатларини бузгани ҳақида маълумот Қонунчилик палатаси томонидан Республика Бош прокурорига дастлабки тарзда кўриб чиқиш, шу масала юзасидан Қонунчилик палатаси депутатлик одоби қўмитасига (комиссия) хулоса тақдим этиш учун топширилади. Прокурор хулосаси ва депутатлик одоби комиссияси (қўмита) хулосаларини эшитиш якуни бўйича депутатни чақириб олиш тўғрисида қарор қабул қилинади. Мазкур масалани ўрганган прокурор фикри Қонунчилик палатаси мажлисларида эшитилиши мумкин.

Чақириб олиш таклифи асосли деб топилиб, тегишли қарор қабул қилингач, ушбу қарор Марказий сайлов комиссиясига юборилади.

Депутатни чақириб олиш ташаббуси билан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар раҳбарлари, прокурор чиқиши мумкин. Чақириб олиш тўғрисидаги қарор Қонунчилик

палатаси томонидан прокурор ва депутатлик одоби комиссияси (қўмита)нинг хулосаларига асосан қабул қилинади.

Марказий сайлов комиссияси депутатни чақириб олиш тўғрисидаги қарорга биноан шу депутат сайланган округда овоз беришни ташкил этади. Депутатларни чақириб олиш улар сайланган округларда яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Депутатни чақириб олиш бўйича овоз беришни Марказий сайлов комиссияси сайлов қонунларига асосан ташкил қилади. Марказий сайлов комиссияси чақириб олиш тўғрисидаги қарорни олгач, ўн кунлик муддат ичида депутатни чақириб олиш бўйича округ комиссиясини тузилишини таъминлайди ва овоз бериш вақти ҳамда жойини тайинлайди. Бу ҳақда қарор қабул қилган Олий Мажлис Қонунчилик палатаси хабардор қилинади.

Шуни таъкидлаш лозимки, чақириб олинган депутат ҳуқуқи қонун бўйича кафолатланади. Бу чақириб олиш учун асослар мавжуд материаллар уч кун ичида депутатга ҳужжатлар илова қилинган ҳолда хабар қилинишида, чақириб олиш учун масаласи қўйилган депутат сайловчилар билан учрашишга, сайловчиларнинг йиғилишларида, Қонунчилик палатаси сессия ва мажлисларида чақириб олиш масаласи қўрилаётганда иштирок этиш ва ўзини ҳимоя қилиб сўзга чиқишга ҳақли эканида намоён бўлади.

Чақириб олиш масаласи қўйилишига сабаб бўлган ёлғон ахборотлар била туриб тақдим этилган бўлса, бундай ахборот тақдим этган шахс қонунга мувофиқ жазоланади.

Чақириб олиш ҳақида овоз беришни ташкил қилиш округ комиссияси зиммасига юклатилади. Овоз бериш ўтказиш учун, овоз беришга кечи билан йигирма беш кун қолганда овоз бериш участкалари, кечи билан йигирма кун қолганда участка комиссиялари тузилади. Округдаги сайловчиларнинг рўйхати овоз бериш кунига кечи билан ўн кун қолганда танишиш учун тақдим қилинади.

Чақириб олиш бюллетен асосида ўтказилиб, унда депутатнинг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган санаси, лавозими (машғулотнинг тури) кўрсатилади. Бюллетень матнида “Депутатнинг чақириб олинишини ёқлайман” ва “Депутатнинг чақириб олинишига қаршиман” деган сўзлар алоҳида-алоҳида ёзилиб, ҳар бир қаторнинг рўпарасига бўш катаklar жойлаштирилади.

Сайловчи шу катаklarдан бирига махсус белги қўяди. Овоз бериш участкалари ва комиссияларини тузиш, уларнинг ваколатлари, сайловчиларнинг рўйхатларини тузиш, овоз беришни ўтказиш қонунга мувофиқ белгиланади. Округ ва участка комиссияларининг ваколатлари чақириб олиш бўйича якунлар чиқарилгандан сўнг тугайди. Овоз бериш ўтказилган куннинг эртасига округ комиссияси мажлисида овоз бериш натижалари аниқланиб, баённомага киритилади. Баённома Марказий сайлов комиссиясига юборилади. Овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг ярмидан кўпи чақириб олишни ёқлаб овоз берган бўлса ёки овоз беришда рўйхатдан ўтган сайловчиларнинг ўттиз уч фоизидан ками овоз беришда иштирок этган бўлса, депутатни чақириб олиш рад этилган ҳисобланади.

Овоз беришда ёқланган ва қарши овозлар тенг бўлиб қолган вақтда депутат ўз ваколатини сақлаб қолади. Тегишли сайлов комиссиялари округ комиссиясидан олинган баённома асосида овоз бериш натижаларини беш кунлик муддат ичида рўйхатга олади ва бу ҳақда оммавий ахборот воситалари орқали хабар қилинади. Овоз беришда қонун талаблари бузилган тақдирда такроран сайлов ўтказилиши мумкин. Кечи билан икки ҳафталик муддат ичида овоз бериш натижалари Олий Мажлис Қонунчилик палатасига хабар қилинади. Овоз бериш натижасида депутат чақириб олинган бўлса, овоз бериш натижалари рўйхатга олинган пайтдан бошлаб депутатнинг ваколати муддатидан илгари тугатилган ҳисобланади. Депутатни чақириб олиш билан боғлиқ харажатлар давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилади.

Депутатни чақириб олиш ҳақидаги қарор тегишли асослар бўлганда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинади. Лекин, бу қарор депутатнинг ваколатини тугатмайди. Уларнинг ваколати овоз бериш натижасига кўра тугатилиши мумкин. Қонунчилик палатаси

қандай қарор қабул қилганидан қатъи назар, ҳал қилувчи сўзни сайловчилар айтади. Уларнинг фикри депутатнинг тақдирини узил-кесил ҳал қилади.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзоларининг мақоми тўғрисида”ги қонуннинг 4-моддасига биноан, алоҳида ҳолларда депутат ваколати Қонунчилик палатаси қарорига биноан тугатилиши мумкин. Депутат деган юксак номга доғ туширувчи хулқ-атвор бундай масалани кўриб чиқиш учун асос бўлади.

Хулоса қиладиган бўлсак, депутатнинг ваколатини муддатидан аввал тугатиш депутатга нисбатан қўлланиладиган оғир мажбурий чорадир. Бу эса депутатликнинг катта масъулият эканини кўрсатади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.
14. Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Т.: 1993.
15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунига шарҳлар. Т.: Адолат, 1995.
16. Ҳусанов О.Т.: Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т.: Шарқ, 1997.
17. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юрист. 2001.
18. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Минск. Новое знание. 2001.

26-мавзу. Ўзбекистон Республикаси Президенти

Режа:

1. Ўзбекистон Республикасида Президентлик институтининг жорий этилиши. Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат ва ижро ҳокимияти бошлиғи.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий ҳолати. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловлар ўтказиш тартиби ва асосий тамойиллари.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари. Президент томонидан чиқариладиган норматив-ҳуқуқий актлар.
4. Президент Конституция ва қонунлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатчиси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг вакиллик функцияси.

Собиқ Иттифок республикалари орасида Ўзбекистон биринчи бўлиб, давлат бошқарувнинг президентлик шаклини жорий қилди. Президентлик институти Ўзбекистонда 1990 йил мартда "Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни) га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги Қонун билан жорий этилди. Олий Совет 12-чакириқ биринчи сессиясида Ўзбекистон Президенти этиб Ислон Абдуғаниевич Каримов сайланди. 1991 йил 29 декабр ва 2000 йил 9 январда тўғридан-тўғри умумхалқ Президенти сайловлари ўтказилди. Сайловлар муқобиллик асосида ўтди ва И.А.Каримов Президент этиб сайланди. 1992 йилги Конституцияга биноан, Президент давлат бошлиғи деб эълон қилинди.

Давлат бошқарувининг президентлик шаклида Президент умумхалқ сайловларида сайланади ва давлат бошлиғи ҳисобланади, айнаи вақтда у ижро ҳокимиятни ҳам бошқаради, фақат ўзи олдида жавобгар бўлган ҳукуматни тузади.

"Президент" тушунчаси конституциявий - ҳуқуқий маънода давлат бошлиғини англатади. Айнан шунинг учун бу институт жаҳон давлат – ҳуқуқий амалиётида яратилган эди. Унинг бундай роли Президенти бўлган ҳар қандай замонавий демократик республикага хосдир. Президент давлатни жипслаштириши, давлат ҳокимияти механизмининг барқарорлиги ва ҳаракатчанлигини таъминлаши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясига мувофиқ Президент – ҳокимиятлар бўлиниши принципага риоя қилинишида давлат механизмининг энг муҳим институтидир.

Конституциянинг 89-моддасида "Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро ўтувчи ҳокимият бошлиғидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти айнаи вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади", дейилган.

Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида етакчи ва мувофиқлаштирувчи роль ўйнайди. Президент давлат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистоннинг Олий вакиллигини амалга оширади. Давлат бошлиғи ўзида у ёки бу ҳокимият тармоғини эмас, балки давлат ва бутун давлат ҳокимиятининг бирлигини намоён этади.

Конституцияга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти ижро ҳокимиятнинг бошлиғи ҳам ҳисобланади. Ижро ҳокимиятига бевосита иқтисодиётга, ижтимоий ва маънавий соҳаларга бошчилик қилиш юклатилган. Бунинг учун унга кўрсатма, фармойиш берувчилик вазифалари тақдим этилган. Ижро ҳокимиятига қонунларни ижро этиш юкланган, бу ҳокимиятнинг номи шундан келиб чиққан. Ижро ҳокимияти мураккаб, бир-бирига бўйсунадиган турли ва кўп сонли давлат органлари тузилмалари орқали амалга оширилади. Унга Вазирлар Маҳкамаси раҳбарлик қилади (Конституциянинг 98-моддаси). Вазирлар Маҳкамаси - Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг расмий номидир (Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги Қонуннинг 1-моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат ва ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳам ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ: "Вазирлар Маҳкамасининг Раиси Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг фаолиятига раҳбарликни амалга оширади ва унинг ўз ваколатларини самарали бажариши учун чора - тадбирлар кўради".

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-боби Ўзбекистон Республикаси Президенти деб номланади. Бу боб 9 та моддадан иборат бўлиб, уларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий мақоми белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳукуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг "Президент сайлови тўғрисида"ги Қонуни билан белгиланган¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90 – моддасига асосан Президент лавозимига номзодларга қуйидаги талаблар қўйилади:

биринчидан, 35 ёшдан кичик бўлмаган, фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Президент этиб сайланиши мумкин;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг фуқаросигина сайланиши мумкин;

учинчидан, Президентликка номзодга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида камида 10 йил яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бу муддат - Президентликка номзод фақат билимлар ва амалий тажрибага эга бўлибгина қолмай, балки Ўзбекистондаги ҳаётнинг ўзига хос шароитларини тушуниш учун ҳам зарур ва етарлидир;

тўртинчидан, Давлат тилини яхши биладиган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Президентликка сайланиши мумкин. Тиллардан фойдаланишни тартибга солиш – Ўзбекистонда конституциявий аҳамиятга эга. У ёки бу тилнинг давлат тили сифатидаги мақоми Конституция билан белгиланади. Масалан, Конституциянинг 4-моддасида "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир" – деб белгилаб қўйилган. Давлат ҳокимияти органлари, расмий иш юритиш, суд ишларини олиб бориш мажбурий равишда давлат тилида олиб борилади, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва расмий нашрлар эълон қилинади.

Ўзбек тили – Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг мутлақ кўпчилиги бўлмиш ўзбек халқининг она тилидир. У Ўзбекистон бирлиги ва яхлитлиги, жамият жипслигининг муҳим омилдир. Айнан шунинг учун Конституция ва Ўзбекистон суверенитетининг кафили бўлмиш Президент ўзбек тилини яхши билиши шарт;

бешинчидан, Ўзбекистонда бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Президент бўлиб сайланиши мумкин эмас..

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 90-моддасининг 2-қисмида Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайланиш принциплари аниқ белгилаб қўйилган. Президентлик Республикаларида Президент мамлакатнинг барча сайловчилари томонидан умумхалқ сайловлари йўли билан сайланади.

Ўзбекистонда Президент сайловлари умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Президентнинг ўз лавозимида бўлиш муддати 5 йилдир. Ўзбекистондаги 1991 ва 2000 йиллардаги Президент сайловлари айнан шу йўл билан ўтказилди.

Президент сайловларини ўтказиш тартиби 1991 йил 18 ноябрдаги "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловлари тўғрисида"ги Қонун билан белгилаб қўйилган. Бу қонун эркин ва демократик сайловлар ўтказишни таъминлаб беради¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, 3-сон, 38-модда.

¹ Саранг: Саидов А.Х. Ўзбекистонда Президентлик сайловлари. Т., 1999

Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти қасамёд қабул қилган пайдан бошлаб, ўз лавозимини бажаришга киришади. Қасамёд – тантанали ваъда, Конституция ва халққа хизмат қилиш юзасидан Президент ўз лавозимига киришганда берадиган қасамёддир. Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёдининг матни Конституциянинг 92-моддасида берилган:

"Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан."

Ўзбекистон Республикаси Президенти парламент депутатлари олдида тантанали равишда қасамёд қабул қилади. Қасамёд қабул қилишда Президентнинг қўл остида Конституция матни бўлади. Президент Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга қасамёд қилади. Президент қасамёд қабул қилиши билан, давлат мадҳияси ижро этилади.

Ўзбекистонда умумхалқ сайловида сайланган Президент И.А.Каримов биринчи бўлиб қасамёд қабул қилди. Агар бир шахс иккинчи марта Президент бўлиб сайланса, қасамёд такроран қабул қилинади.

Президентнинг қасамёди фақат расмий тантанали маросим сифатидагина қабул қилинмайди. Шунингдек, у юридик аҳамиятга ҳам эга.

Президент қасамёдининг юридик аҳамияти қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Президент қасамёд қабул қилиши билан ўз лавозимига киришади ва ўзининг конституциявий ваколатларини бажара бошлайди. Шу вақтдан бошлаб, олдинги Президент ўз ваколатини тугатади;

иккинчидан, қасамёднинг матни одатда Конституцияда берилади, халққа эълон қилинади ва парламент олдида Президент томонидан тантанали қабул қилинади. Қасамёд матнида Конституцияга садоқат, халқ ва давлатга хизмат қилиш билан бирга, кўпинча диний тусдаги ифодалар бўлади ёки қасамёд Қуръонда ёхуд Инжилда қабул қилинади;

учинчидан, қасамёдни бузиш Президентни жавобгарликка олиб келади, бу унинг ўз лавозимидан четлатилиши учун асос бўлиши мумкин (бундай маросим кўп мамлакатларда импичмент номини олган);

тўртинчидан, Президент ўзига бевосита берилмаган ваколатларга асосланган ҳаракатларида унга қасамёд юклаган мажбуриятларини рўқач қилиш имконига эга.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 91-моддасида Президент ўз лавозимида ишлаётган вақтда қуйидаги вазифаларни бирга олиб бормаслиги назарда тутилган:

биринчидан, бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаш;

иккинчидан, вакиллик органининг депутати (парламент, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш) бўлиш;

учинчидан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти дахлсизлик ҳуқуқига эга. Президентнинг дахлсизлиги мутлақ бўлиб, у бажарадиган мажбуриятлардан келиб чиқиб, Президентнинг қонунлар билан алоҳида муҳофаза этилишини англатади. Президент шахсининг дахлсизлиги унинг бутун ваколатлари давомида алоҳида кафолатларни таъминланиши билан боғлиқ.

Президент шахсининг дахлсизлиги унга қарши жиноят иши қўзғатилиши мумкин эмаслигини билдиради. Президент мажбурий равишда, масалан, гувоҳ сифатида судга чақирилиши, маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Президент ҳибсга олиниши, тинтув этилиши ва шахсий кўздан кечирилиши мумкин эмас. Шу маънода Президентнинг шахси дахлсиздир.

Президент конституциявий ваколатларининг кўлами унинг давлат ва ижроия ҳокимиятининг бошлиғи эканлигидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикаси Президентига унинг давлат ҳокимияти органлари тизимидаги кўплаб ваколатларни беради. Президент фақат Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўрнатилган доиралардагина фаолият кўрсатади. Президентнинг конституциявий ваколатлари давлат ва жамият ҳаёти фаолиятининг энг муҳим соҳаларини қамраб олади.

Кўпгина хорижий мамлакатлар тажрибасида давлат бошлиғининг конституциявий ваколатлари тарихий ривожланиш босқичларининг, шу давлатда истикомат қилаётган халқларнинг миллий келиб чиқиш хусусиятлари ва жуғрофий жойлашувининг таъсирида турли хил белгиланган бўлади. Асосан, давлат бошлиғининг конституциявий ваколат муддатлари диққатга сазовордир. Масалан: АҚШ, Россияда – 4 йил, Франция, Украина, Германия, Бразилияда – 5 йил, Мексика, Мисрда – 6 йил, Италия, Исроилда – 7 йил. Президент ваколат муддатларининг бундай тартибда белгиланганлиги юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар бир миллат ва элатларнинг тарихий ривожланиш босқичлари билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикасида ўтказилган 2002 йил 27 январдаги референдум, мустақилликдан кейинги даврнинг энг муҳим Ўзбекистон тарихида муносиб ўрин эгаллайдиган давлат бошқарувининг такомиллаштириш режаларини белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II-чақириқ саккизинчи сессиясида қабул қилинган: Ўзбекистон Республикасининг, "Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонуннинг 8-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддати мустақакмланган: умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳукуқи асосида яшириш овоз бериш йўли билан сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддати – етти йил", **деб белгиланганлиги давлат бошлиғининг ўз халқ олдида қўйган вазифасини бажариш учун кенг имкониятлар яратиб беради.**

Президентнинг асосий вазифаси – давлатнинг бирлигини мамлакат ичида ва ташқарисида намоён қилишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг қуйидаги йўналишларида унинг конституциявий ваколатлари яққол намоён бўлади.

1. Авваламбор, Ўзбекистон Президенти фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафилидир. Бу шуни билдирадики, Ўзбекистон Республикаси Президенти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмининг узлуксиз ишлаши учун шахсан жавобгар, бирор сабаб билан ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилиши бузилган ҳолларда тегишли чоралар кўришга мажбур. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмини яратиш, халқаро ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат органлари ходимлари ва бутун аҳолининг инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича маданиятини ошириш мақсадида, БМТнинг демократиялаш, инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини қўллаб-қувватлаш борасидаги тавсияларига мувофиқ, Ўзбекистон Президенти 1996 йилнинг 31 октябридаги фармони билан Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини ташкил қилди.

Президент инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳамда аҳолининг алоҳида ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳларини, масалан пенсионерлар, ногиронлар ва давлат томонидан ҳимояга муҳтож фуқароларни муҳофаза қилишга йўналтирилган қонунлар, фармонлар чиқариш орқали ўзининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафили сифатидаги функциясини бажариб келмоқда.

2. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир. Президент ўз ваколатларини амалга ошира бориб, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларининг ўз конституциявий мажбуриятларни зарур даражада бажаришларини таъминлайди. У хатти-ҳаракатлари Конституция талабларига жавоб бермаётган органлар ва шахсларга бевосита мурожаат қилиш орқали ҳам, шу соҳадаги ваколатли органлар, хусусан судлар воситасида ҳам бунга эришади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўради. Суверенитетни муҳофаза қилиш давлат ҳокимияти барча тармоқларининг фаолият кўрсатиши орқали таъминланади. Шунинг учун Президент махсус ваколатларга эга, хусусан, фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берганда шахсан ўзи тезкор қарорлар қабул қилади. Масалан, у фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади, қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Республика Олий Мажлисининг тасдиғига киритади.

3. Президент давлат бошлиғи сифатида халқаро муносабатлар соҳасида муҳим ваколатларга эга. Бунда у муҳим вакиллик функциясини бажаради. Бу функцияни у яқка ўзи шахсан амалга оширади.

Президент мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш юритади.

Президент халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг вакилидир. Бу ерда Президент Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатлари субъекти, суверен ва мустақил мамлакат сифатида намоён қилади. Бу шуни англатадики, фақат Президентгина шартнома ва битимларга имзо чекиши, музокараларда Ўзбекистон номидан қатнашиши, Республиканинг халқаро мажбуриятлари бажарилишини таъминлаши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома ва битимлари қонун қабул қилиш орқали Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан ратификация қилиниши керак. Халқаро шартнома ва битимнинг ратификация қилинганлиги ратификация ёрлиғи билан тасдиқланади. Ратификация ёрлиғига Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чекади. Икки томонлама шартнома ва битимлар тузилганда унинг иштирокчилари ратификация ёрлиқларини алмашади. Кўп томонлама шартномаларда ратификация ёрлиғи депозитарий давлатга ёки халқаро шартнома матнини сақловчи халқаро ташкилотга бериб қўйилади.

Президентнинг ташқи сиёсат соҳасидаги муҳим ваколатлари жумласига қўйидагилар кириди:

биринчидан, унинг ҳузурида аккредитациядан ўтган элчилар ва бошқа дипломатик вакилларга ишонч ва қақриб олиш ёрлиқларини топшириш;

иккинчидан, тегишли ёрлиқларга имзо чекиб, Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлардаги элчилари ва бошқа дипломатик вакилларини тайинлаш ва вазифасидан озод қилиш.

Ишонч ёки қақриб олиш ёрлиғи - махсус расмий хат шаклидаги алоҳида ҳужжат бўлиб, ушбу шахснинг элчи ёки дипломатик вакил қилиб тайинланганини тасдиқлайди. Бу ёрлиқлар хорижий давлат бошлиғи номидан давлатимиз бошлиғи - Ўзбекистон Республикаси Президентига жўнатилади. Ишонч ёрлиқларида маълум шахсга (элчига) ўз давлатининг манфаатларини ифода қилиш топширилганлиги, унинг сўзлари ва ҳаракатларига "ишониш кераклиги" кўрсатилади ("ишонч ёрлиғи" деган ном шундан келиб чиққан).

Ёрлиқлар топшириладиганда, одатда ташқи ишлар вазири қатнашади. Дипломатик вакил ўзининг номини, давлатнинг номини, давлат бошлиғининг номини айтади, ёрлиқни Ўзбекистон Республикаси Президентига топширади. Кўпинча ёрлиқлар топшириш учун бир нечта янги элчилар йиғилишади. Ёрлиқлар топширилгач, Ўзбекистон Президенти янги элчи билан қисқача суҳбатлашади. Президентнинг ишонч ёрлиғини қабул қилиши шуни англатадики, тайинланган ва Ўзбекистон Республикасига келган хорижий давлат элчиси ёки дипломатик вакил ёхуд халқаро ташкилот вакили аккредитациядан ўтган, яъни расмий равишда мамлакатимизда ўз мажбуриятларини бажаришга киришган деб ҳисобланади.

Хорижий давлат элчиси ёки халқаро ташкилот ҳамда хорижий давлатнинг дипломатик вакили функциясини бажаришининг тўхтатилиши Президентга қақриб олиш ёрлиғини топшириш орқали расмийлаштирилади.

Чет эл давлатларида Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатларининг бошлиқларини тайинлаш ва чакириб олишнинг тартиби "Хорижий давлатлардаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхоналарининг бошлиқларини тайинлаш ва уларни чакириб олиш тўғрисида" ги 1992 йил 3 - июлдаги қонун билан белгиланади. Бу қонун " Дипломатик алоқалар тўғрисида" ги 1961 йилги Вена конвенцияси ҳамда бошқа умумэтироф этган халқаро - ҳуқуқий нормалар ва қоидаларга тўла мос келади.

Хорижий давлатдаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғи Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан тайинланади. Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини тайинлаш у борадиган мамлакат (агреман) нинг расмий розилигини олгандан кейин амалга оширилади. Дипломатик ваколатхона бошлиғи лавозимига номзодни Ташқи ишлар вазирлиги манфаатдор органларнинг келишувини олган ҳолда тавсия этади. Фавқулодда ва мухтор элчи ёки фавқулодда ва мухтор вакилнинг белгиланган мамлакатга жўнаб кетишидан олдин Ташқи ишлар вазирлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чеккан ва ташқи ишлар вазирининг имзоси қўйилган, белгиланган давлат бошлиғига бериш учун мўлжалланган ишонч ёрлиғини тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини чакириб олиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

биринчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи алмаштирилганда;

иккинчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи номақбул шахс (персон нон грата) деб эълон қилинганда;

учинчидан, давлатлар ўртасидаги дипломатик муносабатлар узилганда;

тўртинчидан, давлатлар ўртасида уруш ҳолати эълон қилинганда;

бешинчидан, давлат халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида мавжудлигини тугатганда.

4. Конституцияда белгилаб қўйилганидек, Президент Олий Мажлисга ҳар йили ички ва халқаро аҳвол ҳусусида маълумотнома тақдим этади. Унинг маълумотномаси норматив ҳужжат ҳисобланмайди. Бу ахборот сиёсий тусга эга бўлиб, мамлакатни ривожлантиришнинг дастурий принциплари ва стратегик вазифаларини ўз ичига олади.

Маълумотномада Ўзбекистон Президентининг мамлакат келажагини қандай тасаввур қилаётганлиги баён этилади. Жумладан, Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг қуйидаги чиқишларини кўрсатиб ўтиш мумкин: 1995 йил 23 февралдаги биринчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги "Ўзбекистон ижтимоий - сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий тамойиллари", 1996 йил 29 августдаги миллий парламентнинг олтинчи сессиясидаги, "Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим вазифалари", 1999 йил 14 апрелда ўн тўртинчи сессиядаги, "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда"; 2000 йил 22 январда иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги, "Олий мақсадимиз - Ватан озодлиги ва ободлиги, халқ эркинлиги ва фаровонлиги" мавзусидаги чиқишлар. Президентнинг бу нутқларида давлатнинг стратегик сиёсий йўналишлари белгилаб берилди.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижроия ҳокимиятини тузиш билан боғлиқ ваколатлари анча кенг баён қилинган. Бундай ваколатларнинг қўпчилигига қуйидаги иккита сабаб бор:

биринчидан, Президент бўлиб сайланган шахснинг дастури умумхалқ сайловлари орқали қўллаб - қувватлангани учун у ижро ҳокимият органларини тузишда маълум ваколатларга эга бўлиши керак. Чунки унинг дастурини бажариш асосан, ижро ҳокимияти органлари зиммасига тушади, уларни тузишда Президентнинг ваколатлари жуда муҳим ўрин тутади;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг асосларидан бири бўлмиш ҳокимиятларнинг бўлиниши принципи давлат ҳокимиятининг бирор органи фақат бир ҳокимият тармоғи томонидан тузилишини истисно қилади. Шунинг учун давлат ҳокимиятининг марказий органларини тузишга ҳам Президент, ҳам Олий Мажлис жалб

қилинган. Бунга қуйидаги икки йўл билан эришилади: Президент муайян мансабдор шахсларни тайинлайди, Олий Мажлис эса маъқуллайди, ёхуд Олий Мажлис тайинлайди, номзодни эса Президент таклиф қилади.

Ижро ҳокимияти органларини ташкил қилишда Президентнинг ваколатлари жуда кенг. Президент Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчилик бу масалаларни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади. Шунингдек, Президент вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади, бу масалаларни тегишли халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига қўяди. Президент ўз қарори билан Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадр - қимматига доғ туширадиган хатти - ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини лавозимидан озод этишга ҳақли. Миллий хавфсизлик ва давлат назорати органларини ташкил қилар экан, Президент уларнинг раҳбарларини тайинлайди.

6. Суд ҳокимияти органларига келганда, шунингдек, шунингдек, Президент Олий Мажлисга Конституциявий суд раиси ва аъзолари, Олий суд раиси ва аъзолари, Олий хўжалик суд раиси ва аъзоларига номзодларни тақдим этади. Уларни Олий Мажлис сайлайди. Шунингдек, Президент вилоят, туман, шаҳар ва хўжалик суди судьяларини тайинлайди. Президентнинг тақдимига биноан, Олий Мажлис Марказий Банк бошқаруви раиси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлайди.

Фақат ижро ҳокимияти органларини тузишгина эмас, балки уларнинг фаолияти билан боғлиқ соҳада ҳам Президентга катта ваколатлар берилган. Конституцияга мувофиқ Президент ижро ҳокимиятининг бошлиғи ҳисобланади. Ҳукумат таркиби ҳақидаги масалаларни ҳал қилишдан ташқари, Президент айна пайтда Вазирлар Маҳкамасининг раиси ҳам ҳисобланади.

Агар республика бошқарув органларининг, шунингдек ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатлари Конституция ва қонунларга, Ўзбекистон Республикасининг халқаро мажбуриятларига зид бўлса ёки улар инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини поймол қилса, ушбу масала тегишли судда ҳал қилинмагунича Президент бу ҳужжатларни тўхтатиш ёки бекор қилишга ҳақли.

7. Президентнинг республика давлат ва бошқарув олий органларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлашдаги ваколатлари ҳам бор. Бунинг учун у Конституцияда ўрнатилган, Олий Мажлисга таъсир ўтказиш (XVIII-боб), Вазирлар Маҳкамасига таъсир ўтказиш (XX-боб) дастакларидан фойдаланиши, баъзи ҳолларда судга мурожаат қилиши, масалани Конституциявий суд кўриб чиқиши учун тақдим этиши мумкин (1993 йилги "Конституциявий суд туғрисида" ги қонуннинг 19 - моддаси).

Президент Ўзбекистон Республикаси вазирликларини, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, бунинг Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлаш учун Президент Конституцияда кўрсатилган бошқа воситалардан ҳам фойдаланиш имконига эга. Лекин Президентнинг давлат ва ижро ҳокимияти бошлиғи сифатидаги обрўси ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Чунки у тўғридан - тўғри умумий сайловларда халқ топширган сиёсий мандатга эга.

8. Ўзбекистон Республикасининг Президенти қонунларни имзолайди. Президентнинг имзоси бўлмаса, қонун кучга кирмайди. Бу давлат бошлиғининг анъанавий функцияси бўлиб, қонунга мажбурий куч беради ва қонун чиқарувчилик жараёнини якунлайди.

Қонунни имзолаш расмий акт эмас. Қонунни имзолаш унинг халққа эълон қилинганлигини, яъни уни оммага билдирганлигини англатади. Бундай расмий эълон қилиш - Олий Мажлис қабул қилган ва Президент имзолаган қонун матнини расмий мақом

берилган матбуот органида нашр этишдир. Қонун бутун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида кучга киради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Конституциявий ҳуқуқда бу " Президент ветоси " номини олган бўлиб, бошқарувнинг президентлик шаклидаги давлатларга хосдир.

Вето - давлат бошлиғининг парламент қабул қилган, лекин ҳали кучга кирмаган қонунга эътироз билдириш ҳуқуқидир - Ўзбекистон Конституциясида "Вето" атамаси ишлатилмаган. Ўзбекистон Конституциясида Президентнинг ўз асосланган эътирозини билдириб, қонунни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтариш ҳуқуқи ҳақида гапирилади.

Қайтариш учун асослар рўйхати Конституцияда кўрсатилмаган, лекин қонунни қайтарар экан, Президент бундай қарорнинг сабабини асослаб беради. Бунда Президент умуман қонунга ёки унинг бирор қондасига эътироз билдириши мумкин.

Олий Мажлис Президентнинг эътирози бўлиши ёки қонунни биринчи таҳрирда қабул қилиб, бу эътирозни рад этиши мумкин.

Қоида тариқасида, Президент ветосини четлаб ўтиш учун депутатлар кўпчилигининг овозини олиши лозим бўлади. Агар депутатлар учдан икки қисмидан кўпроғи овози билан олдин ўзи қабул қилган қарорни маъқулласа, Президент қонунга имзо чекади. Бундай ҳолда қонунни имзолай туриб, Президент унинг асл эканлигини тасдиқлайди.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фавқулодда ҳолат масаласидаги ваколатлари Конституция 93-моддасининг 15-бандида аниқ ифодаланган. Фақат Президентгина бутун республика ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этишга ҳақли. У қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Олий Мажлис тасдиғига киритади. Лекин Президент бундай қарорни қабул қилишда эркин эмас, чунки фавқулодда ҳолат фақат қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибдагина жорий этилади.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳарбий соҳадаги ваколатлари анча кенг. У республика Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуролли Кучларнинг Олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, Хавфсизлик кенгашини тузади ва унга раҳбарлик қилади, олий ҳарбий унвонларни беради.

Президентнинг Олий Бош қўмондон эканлиги Мудофаа вазирлигига ҳар қандай буйруқлар беришига имкон туғдиради. Мудофаа вазири амалда бевосита Президент раҳбарлигида ишлайди. Уруш ёки агрессия ҳолатида Президент ҳар қандай вақтда Қуролли кучларга бошчилик қилишни ўз қўлига олиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тажовуздан, бир - бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилишга ҳақли, у бу қарорини уч кун мобайнида мамлакат Олий Мажлиси тасдиғига киритади.

11. Давлат бошлиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари жумласига фуқаролик, сиёсий бошпана бериш, Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари билан тақдирлаш, афв этиш тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ва гуноҳидан кечишни амалга ошириш каби масалаларни ҳал қилиш киритилган.

Ўзбекистонда ягона фуқаролик ўрнатилган бўлиб, унга қандай асосларда эга бўлишидан қатъий назар барча учун тенгдир (Конституциянинг 21-моддаси). Фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотишнинг асос ва тартиблари Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик тўғрисида" ги қонуни билан белгиланади. Қонуннинг 30- моддасида Президентнинг фуқаролик масалалари бўйича ваколатлари белгиланган.

Президент бу масала бўйича қуйидаги қарорларни қабул қилади:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаб келаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш;

иккинчидан, хорижда яшаётган тегишли илтимоснома билан Ўзбекистон Республикаси Президентига мурожаат қилган хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига тиклаш тўғрисида;

тўртинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигидан чиқариш тўғрисида;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини йўқотганлик тўғрисида.

Юқорида айтилган масалаларни дастлабки кўриб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида фуқаролик масалалари бўйича комиссия тузилган. У ҳар бир ариза ёки илтимосноманинг Президент кўриб чиқишига тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини қабул қилиш ва ундан чиқишининг батафсил тартиби (зарур ҳужжатлари, улар каерга юборилиши керак ва ҳ.к.). "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқишнинг тартиби тўғрисидаги қоидалар" билан тартибга солинади. У 1992 йил 22 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалалари бўйича Президент фармон чиқаради.

Сиёсий бошпана – ўз мамлакатада сиёсий важларга кўра таъқиб қилинаётган хорижий шахсга, фуқаролиги бўлмаган шахсга бошқа мамлакатда яшаш ҳуқуқини беришдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан хорижий шахсга ёки фуқаролиги бўлмаган шахсга сиёсий бошпана берилиши шуни англатадики, бу одам Ўзбекистонга келиши мумкин ва жиноятчи сифатида бошқа давлатга берилмайди. Одатда сиёсий бошпана сиёсий фаолияти, илмий ва маданий важлар учун, миллий ва диний важлар туфайли таъқиб қилинаётган шахсларга берилади. Сиёсий бошпана ҳуқуқи 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (14-модда) ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1967 йил 14 декабрдаги резолюцияси билан қабул қилинган ҳудудий бошпана тўғрисидаги декларацияда назарда тутилган, лекин резолюция фақат тавсия хусусиятига эга. Сиёсий бошпана олиш учун зарур бўлган шартларни белгилаш – бошпана бераётган давлатнинг суверен ҳуқуқидир. Фақат Ўзбекистон Республикасининг Президентиgina сиёсий бошпана бериш тўғрисидаги қарор қабул қилишга ваколатлидир.

12. Давлат мукофотлари ва фахрий унвонлар – давлатнинг иқтисод, фан, маданият, санъат, Ватанни ҳимоя қилиш ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги юксак хизматлари учун фуқароларни рағбатлантиришнинг олий шаклидир.

Конституцияга мувофиқ давлат мукофотлари (орденлар, медаллар, ёрлиқлар) билан тақдирлаш Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан амалга оширилади. У олий ҳарбий унвонларни (масалан, армия генерали), олий малакавий унвонларни (масалан, дипломатик даража), олий махсус унвонларни (масалан, амалдаги давлат адлия маслаҳатчисининг тоифа даражасини) беради. Фан ва техника, адабиёт ва санъат соҳасидаги давлат мукофотлари бўйича комиссиянинг қарори Президент фармонлари билан тасдиқланади. Фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароларигина эмас, балки хорижий фуқаролар ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам давлат мукофотлари ва фахрли унвонлар билан мукофотланиши мумкин. Масалан, 1996 йил апрелда француз олими, профессор Л. Керен Амир Темур меросини ўрганишга қўшган катта ҳиссаси учун "Шухрат" медали билан мукофотланди.

Мукофотланган шахс қасддан жиноят содир этганда суднинг тақдимномасига биноан фақат Президент томонидан давлат мукофотларидан маҳрум қилиниши мумкин (Президентнинг махсус фармони чиқарилади).

13. Ўзбекистон Республикасининг Президенти амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилади. Амнистия – жиноят содир этган шахсларни жиноий жавобгарликдан тўла ёхуд қисман озод қилиш ёки илгари суд тайинлаган жазони ўтаган шахсларнинг судланганлигини олиб ташлашдир. Амнистия антинорматив хусусиятга эга, яъни амнистия актида кўрсатилган шартларга жавоб берувчи барча шахсларга жорий этилади. Амнистия эълон қилиниши билан жазони ўтаётган шахслар уни ўташдан озод қилинадилар ёки жазо муддати қисқартирилади. Агар айбланувчи ишнинг амнистия бўйича

тўхтатилишига эътироз билдирса, ушбу иш тергови ва суд юритувида давом этади. Суд айбланувчини айбдор деб топса, шу амнистия актида кўрсатилган асосларга кўра тўхтатилади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон судлари томонидан ҳукм қилинган фуқароларни афв этади. Афв этиш тўғрисидаги қарорни қабул қилар экан, Президент инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолати сифатида майдонга чиқади. Чунки маҳкумнинг Ўзбекистон Президентига мурожаат қилиши – жиноий жазо чорасини қайдайдир даражасида бўлсада ўзгартиришнинг сўнгги имкониятидир.

Амнистиядан фарқли равишда афв – индивидуал акт, яъни муайян шахс ёки шахслар гуруҳига тааллуқли ҳужжатдир. Афв ҳукм қонуний кучга кирган жинояти учун судланган шахсни жазодан озод қилиш ёки жазони юмшатишдир. Афв этиш реабилитациядан фарқ қилади. Реабилитация (оқлаш) ҳам индивидуал акт, лекин у оқланган шахс ноқонуний ҳукм қилинганини билдиради. Афв эса ҳукмнинг тўғрилигини тасдиқлайди, лекин маҳкумнинг ҳолатини енгиллаштиради (жазо чорасини ўзгартириш, жазони ўташдан озод қилиш).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

14. Конституциянинг 95-моддаси кўп мамлакатларда мавжуд бўлган давлат бошлигининг парламентни тарқатиб юбориш институтига бағишланган. Парламентни тарқатиб юбориш - унинг ваколатлари тугагунча, янги сайловлар белгилангунича парламент фаолиятининг тўхтатилишидир. Парламентни тарқатиб юбориш ҳокимиятларнинг бўлиниши принципини амалга оширадиган мувозанатлар ва зиддиятлар тизимининг муҳим элементидир.

Парламентни тарқатиб юбориш, қоида тариқасида, Конституция амалга ошириш мумкин ёки қонунлар асосида кўрсатилган.

Президент Олий Мажлисни фақат Конституцияда аниқ белгиланган ҳоллардагина тарқатиши мумкин.

Биринчидан, Олий Мажлис таркибида унинг нормал фаолиятини таҳдидга соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда;

Иккинчидан, Олий Мажлис бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилганда;

Учинчидан, тарқатиб юборишга Конституциявий суднинг розилиги бўлганда.

Демократик тузумдаги парламентни тарқатиб юбориш институти учун икки томонлама бир хил юридик алоқа ҳосдир: парламент таркиби фаолиятининг тўхтатилиши ва янги сайловларнинг белгиланиши. Ўзбекистон Конституциясининг 95 - моддасида Олий Мажлис тарқатилган тақдирда, уч ой мобайнида, унга янги сайловлар ўтказилиши кўрсатилган.

Шу билан бирга, Конституциянинг 95-моддасининг 2-қисмида Олий Мажлисининг тарқатиб юборилишини чекловчи қоида белгилаб қўйилган. Масалан, бутун Ўзбекистон ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий қилинган бўлса, Олий Мажлис тарқатилиши мумкин эмас. Бундай, алоҳида фавқулодда вазиятда давлат амалдаги парламентсиз қолиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисини тарқатиб юбориш ҳуқуқи мутлақ эмас, чунки бу ҳуқуқ катъий белгиланган вазиятлар билан чегараланган.

Конституциянинг 94-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан мамлакатнинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз вазифалари ва конституциявий ваколатларининг амалга ошириш мақсадида кўпқиррали ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини юритади.

Президент бутун Ўзбекистон ҳудудида бевосита амал қиладиган, мажбурий кучга эга бўлган уч хил норматив-ҳуқуқий ҳужжат:

- 1) фармонлар;
- 2) қарорлар;
- 3) фармойишлар чиқаради.

Фармон – аниқ бўлмаган жисмоний ва юридик шахсларга тааллуқли бўлиб, узок муддатга амал қилади. Фармон – норматив-ҳуқуқий ҳужжат. У ҳуқуқни кўллаш хусусиятига ҳам эга бўлиши мумкин ва демакки, норматив мазмунга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Норматив мазмундаги фармонлар нашр этилади, масалан у ёки бу шахсни бирор лавозимга тайинлаш тўғрисида.

Фармойиш – индивидуал ташкилий хусусиятдаги ҳужжатдир.

Президент чиқарадиган ҳужжатлар унинг ўзи томонидан Олий Мажлис ёки бошқа давлат органини хабардор қилмасдан ёки розилигини олмасдан мустақил чиқарилади. Президент чиқарадиган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар Конституция ва қонунларга зид бўлмаслиги шарт. Чунки улар Конституция ва қонунлар асосида, уларни бажариш мақсадида чиқарилади. Президент чиқарган норматив ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлиги тўғрисидаги масала, зарурият туғилганда, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди томонидан ҳал қилинади (Конституциянинг 109-моддаси). Кўриб чиқиш натижалари бўйича Конституциявий суд бутун ҳужжат ёки унинг айрим қоидалари конституциявий ёхуд ғайри конституциявий эканлиги ҳақида қарор қабул қилиши мумкин. Шу тариқа Президент актларининг конституциявий бўлиши кафолати таъминланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари қонун ости ҳужжатлари деб аталмайди. Лекин улар Конституция ва мамлакат қонунларига зид бўлмаслиги шарт (16-модда). Лекин "Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан" дейилган конституциявий баён қилиш, шунингдек, фақат қонун томонидан тартибга солинадиган масалалар рўйхатининг Конституцияда мавжуд эмаслиги – Президентнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини кенг талқин қилишга имкон беради. Бирор масалани қонун билан тартибга солиш мавжуд бўлмаган ҳолларда, Президент олдиндан ушбу масала юзасидан норматив фармон чиқариши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари "Ўзбекистон Республикаси Президентининг хабарномаси" ва шунингдек республика газеталарида расман эълон қилинади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.
14. Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Т.: 1993.
15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунга шарҳлар. Т.: Адолат, 1995.
16. Ҳусанов О.Т.: Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т.: Шарқ, 1997.
17. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юрист. 2001.
18. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Минск. Новое знание. 2001.

27-мавзу. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг конституциявий-хуқуқий ҳолати

Режа:

1. Вазирлар Маҳкамаси - Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати. Давлат ҳокимияти олий органлари тизимида Вазирлар Маҳкамасининг ўрни ва роли.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг шаклланиш тартиби. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг асосий функциялари.
3. Бош вазир ва ҳукумат аъзоларининг ҳуқуқий мақоми.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан чиқариладиган актлар. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тузилмалари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XX боби Вазирлар Маҳкамасининг Конституциявий ҳуқуқий мақомини белгилаб берди.

Вазирлар Маҳкамаси таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади. Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамасининг раиси Президент ҳисобланиб, унинг таркибига Президент, Бош Вазир, Вазирлар Маҳкамасининг раиси ўринбосарлари, вазирликлар, давлат кўмиталарининг раислари, концернларнинг раислари ва бошқалар киради.

Умумий ваколатли коллегиял орган 1993 йил 6 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни билан улар фаолияти ташкил этилиб, тартибга солинади.

Конституцияга мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларнинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлисининг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамасига юклатилган вазифаларни амалга ошириш Вазирлар Маҳкамаси Раисининг, Бош Вазирнинг, унинг ўринбосарларининг, вазирларнинг, давлат кўмиталари раисларининг, идоралар, корпорациялар, концернлар, уюшмалар, Вазирлар Маҳкамасининг таркибига кирувчи давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари раҳбарларининг шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси аппаратининг, доимий, вақтинчалик комиссияларининг тегишли қарорлари билан ташкил этилган бошқа ишчи органларининг зиммасига юклатилган.

Вазирлар Маҳкамасини фаолиятига раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси Президенти олиб боради, чунки Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, Президент Вазирлар Маҳкамасининг раиси ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамаси раисининг топшириғига биноан, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамаси ишини ташкил қилади.

Вазирлар Маҳкамаси аппарати ва унинг таркибий бўлинмаларининг иш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган тегишли Низомлар билан белгиланади.

Вазирлар Маҳкамасининг иши йил чораги ёки йиллик режаларига мувофиқ олиб борилади.

Муҳим давлат, хўжалик ва ижтимоий-маданий муаммоларни ҳал этиш учун Вазирлар Маҳкамасининг комплекс ёки мақсадли тадбирлари ишлаб чиқилади, улар Бош Вазирнинг ўринбосарлари комплекс раҳбарлари томонидан Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида кўриб чиқиш учун киритилади.

Вазирлар Маҳкамаси "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонун асосида ўз ваколатига киритилган қуйидаги масалаларни кўриб чиқади:

1. Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.¹¹⁸

Меъёрий тусдаги қарорларнинг лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги билан ҳам келишиб олинади.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини амалга ошириш ҳамда республика бюджети билан боғлиқ бўлган қарорлар, фармойишларнинг лойиҳалари ёки таклифлари тегишли равишда макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги, молия вазирлиги ҳамда меҳнат вазирлиги билан ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ бўлган масалалар бўйича Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги билан келишиб олиниши керак.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида Бош вазир ва ўринбосарларидан иборат таркибдаги Вазирлар Маҳкамасининг раёсати фаолият кўрсатади. Вазирлар Маҳкамаси раисининг қарорига биноан Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг таркибига Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг бошқа аъзолари ҳам киритилиши мумкин. Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг ҳужжатлари, қарорлар, фармойишлар ва баён қарорлар шаклида чиқарилади.²

Вазирлар Маҳкамаси мажлислари йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказилади. Вазирлар Маҳкамасининг доимий орган сифатида Раёсат мажлислари мунтазам, ҳар ойда камида бир марта ўтказилади. Мажлисларни Вазирлар Маҳкамасининг раиси ёки унинг топшириғига кўра, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири олиб бориши мумкин.

3. Вазирлар Маҳкамаси доимий комиссияларни тузади ва уларнинг вазифалари, ваколатлари ҳамда фаолият тартибини белгилайди. Давлат ва хўжалик бошқарувининг алоҳида масалалари бўйича таклифлар тайёрлаш, Вазирлар Маҳкамасининг қарори лойиҳаларини ишлаб чиқиш, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг алоҳида топшириқларини бажариш учун Вазирлар Маҳкамасининг вақтинчалик комиссиялари ва бошқа органлари тузилиши мумкин.¹

4. Фақат Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида қуйидагилар кўриб чиқилади.

1). Ўзбекистон Республикаси бюджетини тайёрлаш ва ижро этиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ихтиёридаги бюджетдан ташқари давлат жамғармаларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш масалаларини кўради;

2). Бошқарув тузилмасини такомиллаштириш масалалари, Ўзбекистон Республикаси ва унинг айрим минтақаларини иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожлантириш дастурлари лойиҳаларини тузади;

3). Давлат қимматбаҳо қоғозларини чиқариш хажми ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат ички ва ташқи қарзи кўламлари тўғрисидаги таклифларни тайёрлайди;

4). Давлат мулкӣ объектларини хусусийлаштириш дастурларининг лойиҳалари ва хусусийлаштиришдан олинган маблағлардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари тўғрисидаги таклифлар рўйхатини тузади;

5). Белгилаб қўйилган давлат нархлари қўлланиладиган маҳсулотлар, товарлар ва хизматлар рўйхатини тайёрлайди;

6). Қонунчилик ташаббуси таркибида Олий Мажлисга киритилдиган Ўзбекистон қонун лойиҳаларига ўз мулоҳазаларини беради;

7). Давлатлараро шартномалар ва битимларни имзолаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифларни тайёрлайди.

5. Вазирлар Маҳкамаси қарорларини расмийлаштириш, тарқатиш, эълон қилиш ва кучга киритиш тартиби муҳим аҳамиятга эга.

¹¹⁸ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 98-модда, 4-банди. Т., Ўзбекистон 1998.

² "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майда қабул қилинган. Сонунни 18-моддаси. Т., Адолат. 1994.

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май 19-модда. Т., Адолат, 1994.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча давлат органлари, корхоналари, муассасалари, ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.¹¹⁹

Вазирлар Маҳкамаси, қарорлар, фармойишлар ва мажлис қарорлари қабул қилади. Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги ёки муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлари қарорлар шаклида чиқарилади, шошилинч ва бошқа жорий масалалар бўйича ҳужжатлар Вазирлар Маҳкамасининг фармойишлари ёки мажлис қарори шаклида чиқарилади.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари улар имзолаган сана бўйича расмийлаштирилади ҳамда Бош Вазир ўринбосарларининг тегишли котибиятлари, бўлимлари томонидан тузиладиган тарқатиш рўйхати бўйича дарҳол ижрочиларга тарқатилади.

Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги қарорлари Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тўпламида эълон қилинади.

Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги қарорларида уларни кучга киритиш муддатлари кўрсатилади, бошқа ҳолларда улар имзоланган кундан бошлаб кучга киради.

Республикани кенг ва тезкорлик билан таништириш зарур бўлган қарорлар ва фармойишлар Вазирлар Маҳкамаси Раисининг ёки Бош Вазирнинг топшириғига биноан матбуотда, телевидение ва радио орқали эълон қилинади.

6. Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, Ўзбекистон Республикаси бюджетининг асосий кўрсаткичларини ва унга киритиладиган ўзгаришларни ишлаб чиқади ҳамда Олий Мажлисининг тасдиғига киритади. Вазирлар Маҳкамаси ўз иши тўғрисида Олий Мажлис олдида ҳисоб бериб туради.¹²⁰

Вазирлар Маҳкамасига ёки Ўзбекистон Республикаси ҳукумати аъзосига Олий Мажлисга депутатлар гуруҳи, Олий Мажлис кўмиталари ва комиссиялари Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки унга бўйсунувчи давлат ёки хўжалик бошқаруви органлари фаолиятига доир сўров билан мурожаат қилганларида, улар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси мажлисларида, уч кундан кеч бўлмаган муддатда оғзаки ёки ёзма жавоб беришга мажбурдирлар.¹²¹

Вазирлар Маҳкамасининг топшириқлари вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, кооперациялар, концернлар, уюшмалар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари томонидан ҳужжат жўнатилган кундан бошлаб 10 календарь кун мобайнида, агар бошқа муддат белгиланмаган бўлса, бажарилиши керак.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кўмиталари ва комиссияларининг Ўзбекистон Республикаси ҳукумати фаолияти масалаларига доир тавсиялар ва таклифларни кўриб чиқади ва улар юзасидан чора-тадбирлар кўради. Тавсиялар ва таклифларни кўриб чиқиш натижалари ҳақида ҳамда кўрилган чора-тадбирлар тўғрисида Вазирлар Маҳкамаси Олий Мажлисининг тегишли кўмиталари ва комиссияларига улар билан келишилган муддатларда ахборот беради.

7. Вазирлар Маҳкамаси томонидан назорат қилиш ваколатларининг амалга ошириши ҳам катта аҳамиятга эга.

Вазирлар Маҳкамаси Вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқаруви ва бошқа органларининг фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик

¹¹⁹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май 20-модда. Т., Адолат, 1994

¹²⁰ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май 6-моддасини 2-банди, Т., Адолат, 1994

¹²¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май 7-моддасидан Т., Адолат, 1994

бошқаруви ва бошқа органларнинг актлари амалдаги қонун ҳужжатларига зид бўлган ҳолларда уларни бекор қилиш ҳуқуқига эгадир.¹²²

Вазирлар Маҳкамаси ўзининг ваколатига кирувчи масалалар бўйича вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари фаолияти устидан мунтазам назоратни амалга оширади.

Ҳужжатларнинг ижросини назорат қилиш ишларини ташкил этиш Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган Иш юритиш бўйича Йўриқнома, ҳамда ҳужжатларнинг ижросини ва назоратини ташкил этиш тартиби билан белгиланади.

Бажарилган қарорларни назоратдан чиқариш тўғрисидаги қарор Вазирлар Маҳкамаси Раёсати томонидан қабул қилинади.

Шундай қилиб, Президентлик республикасида Президент халқ томонидан сайланиб, давлатнинг ва ижроия ҳокимиятнинг бошлиғи ҳисобланади, ҳукумат таркиби Президент томонидан ташкил этилади ва унга ҳисобот беради. У давлат органлари тизимида Марказий ўринни эгаллайди.

Президентлик бошқарувининг муҳим вазифаларидан бири республиканинг сиёсий, иқтисодий мустақиллигини, ўзининг миллий валюда, байроқ, герб, мадҳия, Конституция каби давлат ва халқнинг кўп асрлик орзусини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган масалаларни тезкорлик билан ҳал этишдир. "Ички ва ташқи сиёсатимизнинг асосий йўналиши ва асосий мазмун ё битта-чинакам мустақил Ўзбекистон давлатини барпо этиш".¹²³

Кучли ижро ҳокимиятининг Президент қўлида тўпланиши мамлакатдаги барча кучларни бир мақсад йўлида бирлаштиришга сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, мамлакатда барқарорлик, ҳуқуқ тартиботни ўрнатишга асосий кафолат бўла олади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII, XIX, XX, XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.

2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.

3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.

4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.

5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.

6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.

7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.

8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)

9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)

10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)

¹²² Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май 12-моддасидан Т., Адолат, 1994

¹²³ Каримов И.А. XII-қасриё Ўзб. Респ. Олий Кенгашининг X-сессиясида 1992 йил 2-3 июлда сўзлаган нутқидан. "Ўзбекистон миллий истилол, иқтисод, сиёсат, мафкура асаридан, 14-бет, Т., "Ўзбекистон", 1993

11.«Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.—Т.: Адолат, 1992.

12.«Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.—Т.: Адолат, 1994.

13.«Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.—Т.: Адолат, 1999.

14.Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи.Т.: 1993.

15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунга шарҳлар.Т.: Адолат, 1995.

16. Ҳусанов О.Т.: Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият.Т.: Шарқ, 1997.

17. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран.М.: Юрист. 2001.

18. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран.Минск. Новое знание. 2001.

28-мавзу. Маҳаллий давлат ҳокимиятининг конституциявий-ҳуқуқий асослари

Режа:

- 1.Ўзбекистонда маҳаллий вакиллик ва ижроия органлари тизимининг вужудга келиш асослари.
- 2.Давлат ҳокимияти тизимида маҳаллий органларининг ўрни ва аҳамияти. Халқ депутатлари кенгашлари - маҳаллий вакиллик органи сифатида.
- 3.Ҳоким - маҳаллий ижроия ва вакиллик органларининг раҳбари. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини ташкил этиш тартиби.
- 4.Ҳоким ваколатлари. Ҳоким ва маҳаллий Кенгаш актлари.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, республикада ягона вакиллик органларининг тизими мавжуд. Бу тизимнинг энг юқорисида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси туради. Шу билан бирга Олий Мажлис Конституцияга мувофиқ қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари ҳам вакиллик органларидир.

Ўзбекистон Республикасида ягона қонун чиқарувчи орган мавжуд бўлиб, у Олий Мажлис номи билан аталади. Ўзбекистондаги давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ягона тизими вилоят, туман, шаҳар халқ депутатлари кенгашлари ваколатларини Олий Мажлис белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир.

Ўзбекистон Республикасида ижро этувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва вилоят, туман, шаҳар ҳокимларидир, ушбу оргаларнинг ваколатларини ҳам Республика Олий Мажлиси белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXI-боби "Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари деб номланган. Конституциянинг **99-моддасига** кўра, вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Конституция асосида Ўзбекистон Республикаси маҳаллий ҳокимият органларининг икки табақали тизими вужудга келтирилди. Маҳаллий ижро ва вакиллик органлари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг конституциявий ҳолати аниқланди. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари бир-бирига бўйсунмаган мустақил давлат ва вакиллик органлари бўлиб, ўзаро муносабаатларда ҳамкорлик асосида ўз фаолиятларини ташкил этадилар. Маҳаллий халқ депутатлари кенгашларига ҳокимларнинг раҳбарлиги уни Кенгаш олдидаги масъулиятини оширади.

"Вакиллик ва ижроия ҳокимиятининг тегишлилигига қараб, вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради. Вилоят ҳокимлари ва шаҳар ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда тегишли ҳақ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туманларга бўйсунган шаҳарларнинг ҳокимларини туман ҳокими тайинлайди ва вазифасидан озод қиладиган ҳамда халқ депутатлари туман Кенгаши томонидан тасдиқланади."¹²⁴

Демак, маҳаллий давлат ҳокимияти органларнинг фаолиятини ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат

¹²⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т., Ўзбекистон 1998 йил. 30-бет

ҳокимияти тўғрисида»ги қонуни, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари «Иш тартиби» ва бошқа меъёрий қонун ҳужжатлари асосида ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикасидаги айрим халқ депутатлари Кенгашларида ҳокимнинг ижро этувчи маҳкамаси тўғрисида Низомлар ҳам қабул қилинади.

Маҳаллий ижроия ҳокимияти деганда Ўзбекистонда барпо қилинган вилоят, туман шаҳар ҳокимиятлари тизими тушунилади. Маҳаллий вакиллик ва ижро этувчи маҳкама ҳокимнинг раҳбарлиги остида ишлайди.

Конституцияга мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органлир ихтиёрига қуйидагилар киради:

қонунийликни, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;

худудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш. **(100-модда).**

Маҳаллий давлат ҳокимиятининг фаолият принципларини амалга оширилиши тегишли худуднинг барча соҳаларини ривожлантиришда уларнинг жамият ва давлат ҳаётида тутган ўрнини белгилаб беради. Вилоят, туман, шаҳар ижроия ҳокимиятига ҳоким бошчилик қилади. Ҳоким Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган миқдорда биринчи ўринбосар ва ўринбосарларга эга бўлади. Маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари бошқармалар, бўлимлар ва бўлинмалардан иборат бўлиб, уларнинг тузилиши ва ташкил этилиши тартиби, фаолият юритиш асослари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган тегишли Низомлар билан белгиланади. Хўжалик ва ижтимоий - маданий қурилиш тармоқларини тезкорлик билан бошқаришни таъминлаш учун тегишли бош бошқармалар, бўлимларни ва бошқа ижро этувчи тузилма бўлинмаларини бирлаштирувчи тармоқ мажмуалари тузилади. Мана шу тармоқ мажмуаларига раҳбарлик қилиш ҳокимнинг ўринбосарларига юклатилади. Тузилма бўлинмалари ҳоким томонидан тасдиқланадиган Низом асосида ишлайдилар.

Шунингдек, худудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим муоммоларини муҳокама қилиш учун ҳоким ҳузурида Маслаҳат Кенгаши тузилади, унинг таркибига ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва уринбосарлари котибият бошлиғи киради. Ҳокимнинг қарорига мувофиқ, Маслаҳат Кенгаши таркибига халқ депутатлари Кенгашининг депутатлари ва бошқа ташкилотлардан бўлган вакиллар ҳам кириши мумкин. Маслаҳат Кенгаши мажлислари зарурат бўлганда ҳоким томонидан чақирилади ва унинг раҳбарлигида ўтказилади.

Мажлисларнинг кун тартибини тузиш, уларни ташкил этиш ва ўтказиш, ҳужжатларни расмийлаштириш ҳоким Котибиятнинг бошлиғи томонидан амалга оширилади. Мажлис кун тартибини ҳоким тасдиқлайди. Кенгаш мажлисларида муҳокама қилинадиган масалаларни кўриб чиқиш учун туман ва шаҳар ҳокимлари, бўлимлар, бош бошқармалар раҳбарлари, жамоатчилик ва хўжалик ташкилотларининг оммавий ахборот воситаларининг вакиллари қатнашиши мумкин. Маслаҳат Кенгашининг мажлисларини тайёрлаш ва ўтказиш ҳоким томонидан унинг ваколатини ҳамма муддатига тасдиқланадиган регламентга мувофиқ, амалга оширилади. Мажлиснинг бориши баённомада ёзиб борилади, унда иштирок этган шахслар, кун тартиби, мунозараларда қатнашганларнинг фикри, сўзга чиққанларнинг таклифлари ва танқидий мулоҳазалари ва Кенгаш қандай қарорга келганлиги қайд қилинади. Муҳокама қилинган масалалар бўйича узил-кесил қарор ҳоким томонидан қарорлар ёки фармойишлар шаклида қабул қилинади ва имзоланади. Қарорларнинг лойиҳалари ёки улардан кўчирмалар иш юргизиш ҳақидаги "Йўриқнома"ларида кўрсатилган муддатларда

ёки қарорларни ўзларида кўрсатилган муддатларда манфаатдор ташкилотларга ва фуқароларга юборилди.

Маслаҳат Кенгаши мажлисларини тайёрлаш халқ депутатлари Кенгашининг сессияларини тайёрлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

"Иқтисодий ва ижтимоий муаммоларнинг самарали ҳал этилиши пировард натижада инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг моддий кафолатини яратишга олиб келади"¹ - дейилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг Республика Олий Мажлиси биринчи чақириқ биринчи сессиясида қилган маърузасида.

Ўзбекистон Республикасидаги ҳокимликлар фаолиятини ташкил қилишдаги муҳим йўналишларидан бири аҳолини қабул қилиш, уларнинг истак-хоҳишларини ўрганиш, омма билан бевосита мулоқатда бўлишдир, республикада аҳолини қабул қилиш бўйича маълум тажриба тўпланган. Ҳоким, ҳокимнинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, бўлимлар, бошқармалар ва бош бошқарма раҳбарлари., ҳоким котибияти бошлиғи аҳолини қабул қиладилар.

Қонунчиликда давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан фуқароларнинг ариза ва хатларини кўриб чиқишнинг маълум тартиби белгиланган. Ўзбекистон Республикасида "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги қонунга биноан, ҳокимлар ариза ва хатлар бўйича қилинган ишларни ҳисобини олиб боради ва унинг вазифасига уларни тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқишни назорат қилиш юклатилган.

Аризаларни кўриб чиқиш назорати ва ҳал этиш учун бўлим, бошқарма ва аппаратнинг бошқа ходимларининг шу масала бўйича йиғилишлари муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳокимнинг фаолиятини тўғри ташкил этишда ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари фаолиятини ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ҳокимнинг биринчи ўринбосари ҳудуднинг хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилиш соҳаларининг алоҳида тармоқларини мувофиқлаштириш, тезкорлик билан бошқариш ва уларнинг фаолиятини назорат қилишни таъминлайди ва Қарор, Фармойишлар қабул қилишлари мумкин.

Ҳокимнинг ўринбосарлари ўзларининг тузилма бўлинмалари фаолиятига раҳбарликни, пайдо бўладиган муаммолар ва масалаларни ўз ҳуқуқлари доирасида тезкорлик билан ҳал этиш чораларини кўрадилар ва вақти-вақти билан қилинган ишларни текшириб турадилар, кейинчалик булар ҳақидаги хулосаларни ва тавсияномаларни ҳокимга ёки тегишли халқ депутатлари Кенгашига тақдим этадилар ва тармоқ мажмуалари ишининг самарали бўлиши учун шахсан жавоб берадилар.

Ҳоким ўз ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди. халқ хўжалигини ривожлантириш, ўзига қарашли бош бошқармалар, тармоқ мажмуаларига кирувчи трестлар ва бўлимлар фаолиятини мувофиқлаштириш масалаларини тезкорлик билан ҳал этиш мақсадида мажмуаларнинг раҳбарлари-ҳокимнинг ўринбосарлари билан бирга, ўз ҳуқуқлари доираларида кўрсатмалар (топшириқлар) шаклидаги фармойишлар қабул қиладилар. Ушбу кўрсатмалар тегишли ҳудуддаги ўзларига қарашли идораларга, муассаса ва ташкилотларга етказилади ва унинг бажарилиши шарт.

Ҳокимнинг ўринбосарлари ҳоким Қарорлари ва фармойишларини бажариш мақсадида ҳам кўрсатмалар берадилар. Ҳоким ўринбосарларининг кўрсатмалари ҳоким томонидан бекор қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонунига кўра, туман таркибидаги шаҳарларда ва шаҳарчаларга бўйсунган туманларда Кенгашлар тузилмайди. Шаҳар таркибидаги туман ҳокими, шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади. Шаҳар таркибига кирувчи туман ҳокимлари шаҳар ҳокимининг расмий ваколатли вакили ҳисобланади ва унга ҳисоб бериб турадилар. Туманлар таркибига кирувчи шаҳар ҳокимларининг тайинланиши ҳам шу тартибда амалга оширилади.

¹ Саранг Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий- ижтимоий ва иқтисодий иқтиёболнинг асосий тамойиллари. Тошкент: Ўзбекистон, 1995

Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари ўзларининг амалий фаолиятларида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари юқори турувчи идораларнинг қарорлари ва фармойишлари, тегишли халқ депутатлари Кенгаши ва вилоят ҳокими қарорларини амалга ошириш ишини таъминлайдилар.

Туман ва шаҳар ҳокимлари, унинг маҳкамаси тармоқ мажмуалари, идоралари ва ташкилотлари, корхоналари, муассасалари, ўзини-ўзи бошқарув идоралари билан бўлган муносабатларда туман шаҳар номидан чиқадиладар.

Туман ва шаҳар миқёсида қонуний амалда бўладиган қарорлар қабул қиладиладар, иқтисодий аҳволни барқарорлаштириш бўйича асосий йўналишларнинг лойиҳаларини ишлаб чиқадиладар ва кўриб чиқиш учун тақдим этадиладар, бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг бажарилишини назорат қилишни амалга оширадиладар.

Шунингдек туман таркибига кирувчи шаҳар ҳокими ҳам шу тартибда ташкил этилади ва ўзларига тегишли ҳудудларда қурилаётган ва ишлаб турган ишлаб чиқариш қувватлари, агар улар Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ерларидан ва тиббий ресурслардан фойдаланиш, тиббий меъёрлари ва қоидаларига риоя қилиш тўғрисидаги қонунларга мувофиқ келмаса, ишлашини тўхтатиб қўйиш ёки таъқиқлаш ҳуқуқига эгадир. Меҳнат ресурсларидан тегишли ҳудудда тўғри фойдаланилишини таъминлайдилар, фуқароларни иш билан таъминлаш, аҳолининг ижтимоий кам таъминланган қатламни ижтимоий ҳимоя қилиш юзасидан давлат бюджетидан ажратиладиган моддий таъминотнинг тақсимланишини назорат қиладиладар. Юқори турувчи ҳокимга таклифлар киритиш учун иқтисодий ва ижтимоий-маиший муаммолар соҳасида устун даражада ва кечиктириб бўлмайдиган қарорлар қабул қилишни талаб қилувчи масалаларни аниқлайдилар. Ҳар йили юқори турувчи ҳокимга ўз ишлари тўғрисида ҳисоб бериб, ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш юзасидан тегишли таклифлар тақдим этадиладар.

Шаҳар таркибидаги туманлар ва туманларга бўйсунувчи шаҳарлар ҳокимларини кўпгина ваколатлари юқори турувчи ҳокимлар ва халқ депутатлари Кенгашлари билан келишилган ҳолда белгиланади.

Маҳаллий ижроия ҳокимият фаолиятини ташкил этишда ҳоким маҳкамасига кирувчи бўлинмалар ва уларнинг таркибига кирувчи умумий бўлим алоҳида аҳамиятга эгадир. Умумий бўлим ҳоким томонидан ташкил этилади, бевосита қотибият бошлиғига бўйсунди. Умумий бўлим ўз ишини умумий бўлим тўғрисидаги Низом асосида ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ёзади: "Бошқарув вазибаларининг асосий қисмини марказдан вилоятларга, вилоятлардан шаҳар туманлардаги давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларига ўтишни таъминлаш даркор. Шу тариқа бу босқич аста-секин ўзини ўзи бошқариш жамоатчилик ташкилотларига ҳам етиб боради".¹

Ўзбекистон Республикасидаги давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари тизимида ўтказилаётган ислохотларнинг асосий мақсади Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг "Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида" асарида бир оғиз сўз билан шундай белгиланади: "инсонга хизмат қилмайдиган биронта давлат тизими мавжуд бўлишга ҳақли эмас".

Барқарор бозор иқтисодиёти, очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак. Ана шу мақсадни амалга оширишда давлат ҳокимиятини вакиллик ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари алоҳида ўрин эгаллайдилар.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги шароитида мамлакатдаги иқтисодиёт ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий шароитларни ҳисобга олган ҳолда республикадаги халқ депутатлари кенгашлари ва ўз-ўзини бошқариш органлари хусусиятларини таҳлил қилиш муҳим талабларидан биридир.

¹ Ёаdеiа Ё.А.. içаdеiаiа nе, nеe-еdеiаe аа еdеiаeе еnеdеiаeеiа аnеeе dаiеeеeаdе. Оошкент., içбекистон, 1995, 5-а.

Халқ депутатлари Кенгашлари тўғрисидаги билим учун асосий манбалардан бири ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар бўлганлигидан фанда меъёрий-мантиқий ёндашиш катта аҳамият касб этади. Бу ҳуқуқий меъёрларни халқ депутатлари Кенгашлари фаолиятига таъсир натижаларини белгилаш учун ҳамда халқ депутатлари Кенгашлари тўғрисидаги қонунчиликни такомиллаштириш учун зарур.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд вакиллик органлари ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти самарадорлигини оширишда, иш фаолиятининг янги шакллари янги вужудга келтириш ва ривожлантиришда моделлаштириш услуби муҳим ўрин тутди. Янги органни ёки янги органнинг қисмини, Кенгашлар ва ҳокимликлар фаолиятига тааллуқли ҳуқуқий ҳужжатлар моделлари яратилади.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд халқ депутатлари Кенгашлари, ўзини-ўзи бошқариш органлари тизимида уларни ҳуқуқий ҳолатида бирма-бир ўзгартиришлар қилиш бўйича ёки уларнинг фаолиятига бошқарувни ва бошқарув меҳнати усуллари тadbик қилиш заруриятини аниқлаш мақсадида эксперимент ўтказилади. Масалан, Ўзбекистонда халқ депутатлари Кенгашлари раёсатини тузиш, уларнинг раисларини сайлаш, Тошкент шаҳар ҳокимини Тошкент шаҳар аҳолиси томонидан сайланиши эксперимент тариқасида ўтказилган эди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва давлат қурилиши соҳаларида амалга оширилган ислохатлар қаторида маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимини ислоҳ қилиш алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу жараён, айниқса, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш муносабати билан янада фаоллашди.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва демократик ҳуқуқий длат барпо этиш жараёнидаги энг муҳим вазифалардан бири бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни барпо этиш бўлса, иккинчи вазифа республикада давлат ҳокимиятини вакиллик ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг тизимини яратиш эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг, янги уйни қурмай туриб, эскисини бузманг, деган кўрсатмаларига амал қилиб, вакиллик органларининг вилоят, туман ва шаҳар бўғинлари сақланиб қолинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 99-моддасига мувофиқ вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига қирувчи туманлардан ташқари) бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органларидир. Республикада Миллий давлатчилик анъаналарини тиклашни кўзда тутиб, ҳокимлик институти киритилди. Ҳокимлар қонунга мувофиқ ҳам вакиллик органларига, ҳам ижроия ҳокимиятига раҳбарлик қиладилар. Ҳоким тегишли ҳудудда олий мансабдор шахс ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасидаги давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қуйи босқичларини овул, қишлоқ, шаҳарча, туманга бўйсунувчи шаҳар ва шаҳарлардаги халқ депутатлари советлари тугатилиб, уларнинг ўрнига фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари жорий этилди. Фуқаролик жамияти қуришнинг маъноси давлатчилик ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини янада ривожлантиришдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига мувофиқ республикада назорат хизматини республика Президенти тузади, бу Республика Президенти аппаратидаги назорат инспекциясидир. Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари аппаратида ҳам назорат инспекцияси тузилган.

Маҳаллий Кенгашлар фаолиятида қонунийлик принципини таъминлаш қатор талабларга жавоб беришни кўзда тутди, уларни асосийлари қуйидагилардир:

Биринчидан, конституция ва қонунлар билан белгилаб берилган ваколатларга риоя қилиш. Ҳар бир Кенгаш қонунлар билан белгиланган масалаларнигина ҳал қилиши мумкин.

Иккинчидан, масалаларни ҳал қилишни белгиланган тартибига риоя қилиш.

Ниҳоят, **учинчидан**, қабул қилинаётган актларга нисбатан қонунчилик талабларига риоя қилиш, Кенгаш фақат унга берилган ҳуқуқлар доирасидагина актлар қабул қилиши мумкин. Кенгашнинг қарори ўзининг мазмунига кўра, қонунларга ва юқори органларнинг актларига мос бўлиши шарт. Қарор, қонунлар кўзда тутилган тартибда ва шаклда қабул қилинади.

Халқ депутатлари Кенгашлари ишини ошкоралигини таъминлаш усуллари жуда ҳам турли-туман, лекин улар бир-биридан ажралиб қолган эмас, уларни демократик асоси ва мақсади бирдир. Алоҳида олинган усулнинг ўзи Кенгашларнинг фаолиятида ошкораликни таъминлай олмайди албатта, лекин уларнинг ҳаммаси кенгашлар фаолияти омма олдида ва унинг иштирокида олиб борилишига муҳим омил бўлади.

Бу талаблар фақат вакиллик органлари фаолиятига татбиқ қилиниб қолмасдан, балки ижроия ҳокимияти, унинг органлари ва ҳамма депутатларнинг фаолиятига ҳам татбиқ қилинади, чунки депутатларнинг сессиялардаги, комиссиялардаги ва сайлов округларидаги фаолияти, бошқариш соҳасидаги давлат фаолиятининг бир кўринишидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги ва "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонунларига мувофиқ ҳамма миллат вакиллари шу органларга сайланибгина қолмасдан, улар тизимидаги органларда ҳам кенг фаолият кўрсатмоқдалар.

Ўзбекистоннинг мустақил давлатга айланиши муносабати билан ҳокимлар бошчилик қиладиган вакиллик органлари халқ депутатлари Кенгашлари давлат қурилиши соҳасида энг муҳим масалаларни ҳал этадилар. Бу масалаларга қуйидагилар киради:

1. Миллий давлат ва маъмурий ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси 5-пунктига мувофиқ Ўзбекистондаги вакиллик органининг энг юқори босқичи бўлган Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқариш ҳақидаги қарорларни тасдиқлайди.

Шу модданинг 7-пунктига мувофиқ, маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, Ўзбекистон Республикасининг чегараларини ўзгартириш, шу модданинг 28-пунктига мувофиқ туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, номини ўзгартириш ва уларнинг чегаралари масалаларини ҳал этади.

- 2) Ўзбекистон Республикасидаги давлат органлари тизимини ва уларни ҳуқуқий ҳолатини белгилаш ҳамда фаолиятига раҳбарлик қилиш киради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ мамлакатда тузиладиган давлат органларининг тизими Республика Олий Мажлиси томонидан сайланади, тузилади ёки тайинланади.

Депутатнинг ўз сайлов округларидаги фаолиятини амалга оширишдаги муҳим кафолатларидан бири, депутатнинг қонун бузилган ҳолларни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидир, Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонунида назарда тутилган бўлиб, унга кўра давлат ҳокимиятининг вакили сифатида депутат фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатлари бузилганлиги ёки қонунчилик ўзгача тарзда бузилган ҳолларга дуч келганда ўша жойнинг ўзида бундай бузилишларнинг тўхтатилишини талаб қилишга, зарур ҳолларда эса шундай бузилишларга чек қўйилишини талаб қилиб, тегишли органлар ва мансабдор шахсларга мурожаат этишга ҳақлидир.

Халқ депутатлари ўз сайловчилари билан доимий алоқада бўлишлари, уларни Кенгаш иши ҳақида, хўжалик ва ижтимоий кўрилиш режаларини бажарилиши ҳақида, Кенгаш қарорлари ва сайловчиларнинг наказларини бажарилиши ҳақида хабар қилиб туришлари керак. Депутатлар қонунларни кенгаш ва унинг органлари қарорларини ижро қилинишида назорат қилишлари, жамоатчилик фикрини ўрганишлари, Кенгаш ва унинг органларига аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини етказишлари ва уларни қондиришга тадбирлар кўришлари, тегишли органларни кўриб чиқиш учун, депутатлик фаолиятдан келиб чиқадиган таклифларни киритишлари лозим.

Халқ депутатларининг сайлов округидаги фаолиятини асосий кўринишларидан бири, депутатларни ҳисоботларини ташкил қилишдир. "Ўзбекистон Республикасида халқ депутатларининг мақоми тўғрисида"ги қонуннинг 20-моддасига кўра, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаси Олий давлат ҳокимияти органларининг депутатлари йилига камида бир марта, маҳаллий Кенгаш депутатлари йилига икки марта ўз иши, сайловолди дастури, қандай бажарилаётгани ҳақида, Кенгаш ва у сайланган идоралар тўғрисида сайловчилар, уни депутатликка номзод этиб кўрсатган сиёсий партиялар, жамоалар ва жамоат ташкилотлари олдида ҳисобот бериш туришлари шарт. Депутатнинг ҳисоботи, шунингдек тегишли Кенгаш томонидан белигиланган миқдордаги сайловчилар гуруҳининг талабига биноан ҳам ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонунга мувофиқ вилоят, туман ва шаҳар ҳокими вилоят, туман ва шаҳарнинг олий мансабдор шахси бўлиб, айтиб бериладиган тегишли ҳудуддаги вакиллик ва ижроия ҳокимиятни бошқаради. Вилоят ҳокими, Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти ва тегишли халқ депутатлари Кенгаши олдида ҳисобдордирлар. Туман, шаҳар ҳокими юқори турувчи ҳоким ва тегишли халқ депутатлари кенгаши олдида ҳисобдордир.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонунда халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимнинг фаолиятида қонунийликнинг кафолатлари берилган. Шу қонуннинг 26-моддасига мувофиқ халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, қарорлари ва фармойишларига зид келадиган қарорлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан бекор қилинади. Ҳокимларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, ҳукумат ҳужжатларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг давлат манфаатларига зид келадиган ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тўхтатилади ва бекор қилинади. Бундан ташқари юқорида кўрсатилган қонуннинг 28-моддасига мувофиқ ҳоким қабул қилган ва чиқарган ҳужжатлар устидан фуқаролар, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар судга шикоят қилишлари мумкин.

Ошкоралик давлат ҳокимияти вакиллик органларини яна ривожлантиришда муҳим йўналишлардан биридир. Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳам, маҳаллий вакиллик органлари бўлган вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари ҳам, ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳам сайловлар асосида ташкил этилади.

Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳоким фаолияти, қарорлар қабул қилишдан тортиб, уларни ижросини таъминлашгача, омманинг кўз ўнгида амалга оширилади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисидаги қонунлар уларнинг ўз ишлари ва қабул қилган қарорлари ҳақида аҳолини мунтазам хабардор қилиб туришларини мустаҳкамлаган. Маълумки, вакиллик органлари фаолиятининг асосий шакли уларнинг сессияларидир.

Амалда бўлган қонунчилик депутатлар Кенгаш қарорларини аҳолига тушунтириб боришини, сайловчилар олдида меҳнат жамоалари ва жамоат ташкилотлари олдида мунтазам ўз иши ва Кенгаш фаолияти тўғрисида ахборотлар бериб туришини ўрнатади. Бу ҳам ошкораликнинг муҳим кўринишларидан бири. Ошкораликнинг яна бир йўли депутатларнинг ҳисоботларидир. Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонунда депутатларнинг аҳоли олдида мунтазам ҳисобот бериб боришлари белгилаб қўйилган.

Маҳаллий вакиллик органлари, ижроия ҳокимияти ва депутатлар фаолиятининг самарадорлигини аниқлашда энг муҳим кўрсаткичларидан бири, шу органларнинг ўзаро ҳамкорлигининг яхши йўлга қўйилганлигидир.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва уни иқтисодиёти бозор муносабатларига асосланган ҳукукий давлатга айлантириш жараёнида давлатни бошқаришда ҳукукий тартибга солиш янги маъно касб этади ва бу услуб кенг қўлланилди. Халқ

депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ҳам ҳуқуқий тартибга солиш услубини кенг қўллайдилар. Ҳуқуқий тартибга солиш халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларни давлат, хўжалик, ижтимоий маданий қурилиш соҳаларига раҳбарлик қилишларида ва ўз ички ташкилий тузилишларини тартибга солишларида кенг қўлланилди.

Халқ депутатлари Кенгашларини ва ҳокимларни ўзини-ўзи бошқариш органларини ваколатлари биринчи навбатда Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, қонунларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонларида ва бошқа ҳужжатларда белгиланди.

Ҳуқуқий ҳужжатлар билан маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари, ҳокимларни функция ва ваколатларини амалга оширишдаги депутатларни, ҳокимлик девонини, девон ходими ва фуқароларни тутган ўрни ва роли тартибга солинди.

Шу билан бирга ҳуқуқий ҳужжатлар билан халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимликлар фаолиятининг асосий ташкилий шакл ва услублари тартибга солинди. Юқорида айтганлардан кўриниб турибдики, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимликлар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш мураккаб жараёни ташкил этади, ҳозирги даврда ҳуқуқий нормалар билан бир қаторда бошқа ижтимоий нормалардан ҳам фойдаланиш кўрсатилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари ва ҳокимликлар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси жуда катта ваколатларга эга. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси 4-бандидаги ҳолатга мувофиқ. Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тизимини ва ваколатларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши қарор қабул қилади. Вилоят, туман, шаҳар ҳокими қарорлар қабул қилади ва фармойишлар чиқаради. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонуннинг 24-моддасига мувофиқ ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам қарорлар қабул қиладилар.

Давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари фаолиятини тартибга солишда Кенгашлар томонидан қабул қилинадиган «Иш тартиблари» муҳим аҳамиятга эга. Қонуннинг 18-моддасига кўра Кенгашлар томонидан қабул қилинадиган "Иш тартиблари" халқ депутатлари кенгаши сессияларини чақириш ва ўтказиш, унда қарорлар қабул қилиш ва сессияга ҳал қилиш берилган бошқа ваколатлар халқ депутатлари Кенгаши "Иш тартиби"га мувофиқ белгиланади.

Санаб ўтилган ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида маҳаллий давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари, ҳокимликлар ва ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини амалга ошириш учун қаратилган, улар ёрдамида шу органларнинг ваколатлари амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги кунгача фаолият кўрсатиб келаётган давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари қуйидаги ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қиладилар: халқ депутатлари Кенгашининг, ҳокимлик аппаратининг, "Иш тартиби" (Регламенти).

Халқ депутатлари ёрдамчи ва ижро этувчи органлари тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатлар уларга: депутатлик гуруҳлари тўғрисидаги Низомлар, ҳокимият аппаратини бўлим бошқармалари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомлар киради.

Ҳокимлик аппаратини тизилмавий қисмлари тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатлар, уларга: мансаб йўриқномалари, бўлим ва бошқармаларнинг комиссиялари тўғрисидаги, қабулхоналар тўғрисидаги Низомлар, аппаратдаги мансабдор шахслар ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берувчи норматив ҳужжатлар, уларга - йўриқномалар киради.

Халқ депутатлари Кенгашлари фаолиятининг айрим йўналишлари бўйича қабул қилинадиган ҳужжатларга аппаратда иш юритиш бўйича йўриқномани кўрсатиш мумкин ва ниҳоят давлат ҳокимиятининг вакиллик органи ва ҳокимлик аппаратида жамоатчиликнинг ташаббускор органларини, фуқароларни иштирок эттиришда хизмат қилади.

Вилоят, шаҳар ва туман халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ўз ҳудудларида қонунийлик, ҳуқуқ тартибот ва хавфсизликни таъминлаш бўйича назорат олиб борилади. Юқори турувчи халқ депутатлари Кенгашлари қуйи турувчи халқ депутатлари фаолиятига раҳбарликни амалга оширар эканлар, улар фаолиятини ҳам назорат қиладилар. Халқ депутатлари кенгашлари ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолияти устидан ҳам назорат ўрнатдилар ва улар фаолиятини йўналтириб турадилар.

Ўзбекистон Республикасини "Маҳаллий давлат ҳокимият тўғрисида"ги қонуннинг 7-моддасида маҳаллий давлат ҳокимияти фаолиятининг иқтисодий асосини ташкил этувчи мулк шакллари белгиланган, унга кўра халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши ва вилоят, туман, шаҳар ҳокими фаолиятининг иқтисодий асосини маъмурий-ҳудудий тузилмаларининг давлат мулки (жамоат мулки) ҳамда вилоят, туман ва шаҳарда мавжуд бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга хизмат қилувчи бошқа мулк шакллари ташкил этади.

Қонунда маҳаллий давлат фаолиятининг молиявий асоси ҳам кўрсатилган. Ушбу Қонуннинг 2-моддасида вилоят, туман, шаҳарнинг молиявий ресурсларни белгиланган, унга кўра вилоят, туман, шаҳарнинг молиявий ресурсларни бюджет манбалари, бюджетдан ташқари фондлар, аниқ мақсадга қаратилган фондлар кредит ресурслари, шунингдек республика (вилоят, Тошкент шаҳри) бюджетидан ажратилган субвенциялар ва дотациялар ташкил этади.

Қонунга мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органларининг вилоят, туман, шаҳар бюджетидан ташқари фондлари ҳам бўлиши мумкин, қонуннинг 14-моддасига кўра халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши: фуқаролар, мулкчилик шаклидан қатъий назар корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ихтиёрий бадаллари ва хайрияларидан Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ ундириладиган айрим турдаги жарималардан, бюджетдан ташқари ўзга маблағлардан таркиб топадиган бюджетдан ташқари фондлардан ташкил топади.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ҳўжалик қурилиши соҳасида саноат, қишлоқ ҳўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа воситаларини, турар жой қурилиш, коммунал қурилиш, ҳудудларни ободонлаштириш, савдо ва умумий овқатланиш, аҳолига маиший ва бошқа турдаги хизмат кўрсатиш, табиий ресурслардан фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш масалаларни ҳал қиладилар.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ижтимоий маданий қурилиш соҳасида халқ маорифи, маданий оқартув ишлари, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт, меҳнат ва иш ҳақи масалаларини ҳал қиладилар. Мазкур соҳада санаб ўтилган ваколатларни ўзигина халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг шу соҳадаги функцияларини мураккаб ва турли туман мазмун касб этишини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонунда мана шу соҳада халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари ва ҳокимларнинг ваколатлари алоҳида-алоҳида берилган. Ушбу қонуннинг 24-моддасида "халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилишга доир масалаларни ҳал этади" дейилган, 25-моддасида эса вилоят, туман ва шаҳар ҳокими фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш соҳасида қонун ҳужжатларида ўз ваколатлари доирасидаги масалаларни ҳал этади дейилган. Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг давлат қурилиши соҳасидаги функцияларининг навбатдагиси вилоят, туман ва шаҳар ҳудудида бевосита, демократия шакллари амалда қўлланилишини таъминлашдан иборатдир. Айниқса, Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг жорий этилиши бу масаланинг долзарблигини янада оширади. Бу соҳада кенгашлар ва ҳокимлар шу ҳудудларда ўтказилиши лозим бўлган сайловларни ташкил этишлари, депутатларга, бўлажак депутатликка номзодларга сайловолди учрашувларда берилган кўриб чиқишлари, уларни бажариш тадбирларини ишлаб чиқишлари, ва бу ҳақда ахборотлар беришлари лозим.

Ўзбекистонда депутатларни ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи қонун Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан 1995 йил 6 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси депутатларининг мақоми тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонунидир. Мазкур қонунга биноан халқ депутатларининг асосий функцияларидан бири ўзини депутатликка номзод этиб кўрсатган тегишли сиёсий партиянинг эркини аниқлаш, уни ифодалаш ва уни ҳаётда амалга оширишдир.

Қонуннинг биринчи моддасида: "Олий Мажлис, Жўқорғи Кенгес, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг депутати ўз фаолиятида сайловчиларнинг, шунингдек, ўзини депутатликка номзод этиб кўрсатган, тегишли сиёсий партиянинг ёхуд тегишли ҳокимият вакиллик органи ёки фуқароларнинг ўзини- ўзи бошқариш органи манфаатларини ифода этади", - дейилган.

Халқ депутатларининг яна бир асосий функцияси халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимият аппарати органларининг қарорларини қабул қилиш ва улар ижросини таъминлашдир. Шунингдек, қонуннинг 8-моддасида халқ депутати тегишли Кенгаш сессиясида кўриб чиқиладиган барча масалаларда ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади, қарор лойиҳаларини ва уларга тузатишларни тақдим этади дейилган.

Халқ депутатининг мазкур функциясини халқ депутатлари Кенгашлари идораларида ҳам амалга ошириш белгиланган. Қонуннинг 14-моддасига мувофиқ депутат Кенгаш кўмитаси, доимий комиссиялари ва бошқа идоралари таркибига кирса, мазкур идораларнинг кўриб чиқиши учун ҳар қандай масала ва таклифни киритишга, бу масала ва таклифларни кўриб чиқиш учун тайёрлашда, уларни муҳокама қилиш ва улар юзасидан қарорлар қабул қилишда иштирок этишга, шунингдек, Кенгаш ҳамда унинг идоралари қарорларини рўйбга чиқаришни ташкил этишда ва бу қарорларнинг бажарилишини назорат қилишда иштирок этишга ҳақлидир.

Мазкур қонуннинг 21-моддасига кўра депутатнинг ҳуқуқлари, шаъни ва кадр-қиммати муҳофаза қилинади. Депутатнинг шаъни ва кадр-қимматига қасд қилган шахслар қонунга мувофиқ маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Қонуннинг 24-моддасининг мазмунига кўра халқ депутатлари кенгашлари, бошқа давлат ва жамоат идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда уларнинг мансабдор шахслари депутатга ўз ваколатларини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратиб берадилар.

Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонун депутатлар ўз функцияларини муваффақиятли амалга оширишга қаратилган яна қатор кафолатларни кўзда тутган. Хулоса қилиб шунини айтиш мумкин: депутатлик ваколатларини амалга оширишга имкон яратадиган шароит ва воситаларнинг йиғиндисини депутатлик фаолиятининг кафолатлари дейилади.

Ўзбекистон Республикаси "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари қарорлар қабул қилади. Вилоят, туман ва шаҳар ҳокими қарор қабул қилади, фармойишлар чиқаради.

Маҳаллий Кенгашлар ваколатларга тааллуқли ҳар хил масалаларни, тегишли ҳудудда ижро қилиниши мажбурий бўлган ҳужжатлар қабул қилиш билан ҳал қиладилар. Улар қабул қилаётган қарорларни самарадорлиги уларни синчковлик билан тайёрлашга ва тажриба ишлаб чиққан ва қонунчиликда кўрсатилган маълум талабларни бажарилишига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Биринчидан, халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимни ҳар бир қарори асослантирилган бўлиши лозим, яъни ишонарли маълумотларга асосланган бўлиши лозим.

Иккинчидан, Кенгашни ва ҳокимни қабул қиладиган ҳар бир қарор кенг маънода тежамкор бўлиши шарт. Биринчи навбатда у ҳақиқатдан ҳам зарур бўлиб қолганда чиқарилиши керак. Юқори турувчи органларни қарорларини ёки ўзини Кенгашни ва ҳокимни олдин қабул қилган қарорларини, қайтарувчи, такрорловчи қарорлар қабул қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Қарорларни кўплиги агарда улар бир-бирини қайтарса, қарор билан уни ижроси ўртасида қарама-қаршиликлар келтириб чиқаради, ижрони аҳамиятини

камайтиради ва уни қийинлаштиради. У ёки бу масалани ҳал қилишда биринчи мумкин бўлган йўллар мавжуд бўлса, энг кам моддий-молиявий маблағ сарф қилишни, кам куч сарф қилишини талаб қиладиган йўл танлаб олиниши лозим. Тежамкорлик ҳал қилинаётган масалага ҳар томонлама ёндошиш, ҳозирги замон фани ва илғор тажриба ютуқларидан фойдаланиш билан таъминланади.

Учинчидан, қарор қонуний бўлиши керак. Яъни у тегишли орган томонидан ваколати доирасида қабул қилинганлигини билдиради ва у ёки бу масалани қонун йўл қўйган воситалар билан ҳал қилинишини кўзда тутди. Бу яна, ҳужжатни шаклини ўзини, уни қабул қилиш жараёнини қонунчилик талабларига мос бўлишлигини билдиради.

Кенгаш ва ҳокимлик қарорлари уларнинг сессиялари ва мажлисларида етарли сондаги депутатлар қатнашганда, қарорлар овозга қўйилганда овозларни мўлжаллаган кўпчилиги билан қабул қилиниши, тўғри расмийлаштирилиши ва имзоланиши, ижрочиларга кўрсатилган муддатларга юборилиши лозим. Қарорларни ҳаётийлиги ва тежамкорлигини таъминлаш учун лойиҳаларни тайёрлашда қарорлар қабул қилиш тартибини билдирган мутахассислар ва манфаатдор ташкилотлар жалб қилиниши депутатларни жамоатчиликни қуйи турувчи органларини фикр ва мулоҳазаларини эътиборга олиниши муҳим.

Ўзбекистон Республикаси "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ халқ депутатлари кенгаши ва ҳоким қабул қилган ва чиқарган ҳужжатлар, яъни қарорлар ва фармойишлар улар имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради. Манфаатдор орган ёки шахсларга қарорлар нусхаси ёки ундан кўчирма юборилади. Агарда қабул қилинган ҳужжат муҳим аҳамиятга эга бўлса, маълум жойдаги аҳолига бевосита алоқадор бўлса, у тўғрисида ҳамма фуқаролар таништирилиши шарт. Бундай ҳужжатлар ҳокимлик ходимлари доимий комиссиялар томонидан радио, маҳаллий матбуот, эълонлар раҳбарларни чиқишлари орқали аҳолига етказилади. Депутатлар ўз сайлов округларида ҳам шу ишни амалга оширадилар.

Қарорни ижро қилиш учун кўп ҳолларда ҳокимни ўз вақтида берган фармойиши зарур бўлади. Мансабдор шахслар томонидан зарур моддий-техника ва молиявий маблағларни кечиктирмасдан ажратилиши жуда муҳим.

Кенгаш жамоатчилик, меҳнаткашлар қарорни ижросига жалб қилиниши бош вазифалардан бири. Меҳнаткашларни у ёки бу тадбирларни амалга оширишга жалб қилишнинг шакли, энг аввало, маҳаллий шароит билан тадбирларнинг хусусияти билан белгиланади. Жамоатчиликни қарорларни ижро қилишга доимий комиссиялар, касаба уюшмалар ва депутатлар ҳар хил жамоатчилик органлари жалб қилинишлари мумкин.

Кенгашлар ва ҳокимликлар фаолиятида ижрони ташкил этиш, ижрони текширилиши билан узвий боғланган. Тажрибада ижрони текширишнинг ҳар хил шакл ва услублари қўлланилади.

Кенгашлар ва ҳокимларни ҳамма давлат органлари қўллаётган назоратни амалий воситаси жойлардаги ишни аҳволини текшириш ва ўрганишни, текширилаётган корхона ва ташкилотларга амалий ёрдам бериш билан қўшиб олиб боришдир. Комплекс текширишда бир ёки бир неча корхона, ташкилот ёки муассаси ёки ҳокимлик аппаратини бўлим бошқармаларини иши текширилганда ҳар томонлама ўрганиб чиқилади. Тематик текшириш ёки ўрганишлар, қандайдир бир масалани ўрганишга қаратилган бўлади. Қарорнинг ижросини текшириш, меҳнатни ташкил қилиш фуқароларни ариза ёки хатларни кўриб чиқиш ҳолатлари бўлиши мумкин.

Қарорларнинг ижроси устидан назоратни тўғри йўлга қўйилишига қарорлар ижро қилинганлигини ҳокимлик аппаратида унинг бўлим ва бошқармаларида, доимий комиссиялар аниқ ҳисобга олиниши ёрдам беради. Шу мақсадларда ҳокимият девонида махсус юритилади. Унда Кенгаш қарори, ҳокимнинг қарор ва фармойиши, ҳужжатнинг тартиб рақами, қабул қилинган вақти, номи ва юборилган куни рўйхатга олинади. Ҳокимиятларда маълум мақсадга мўлжалланган картотека ҳам бор, унда қарорларнинг амалга оширилиши қайд қилиб борилади. Қарорнинг ижроси ким эканлиги, ижрони муддати амалга оширилиши натижалари кўрсатилади. Қарор ижро қилиниб бўлингач, шу соҳага

рахбарлик қилувчи ҳокимият аппарати раҳбарларининг кўрсатмаси билан назоратдан олинадиган ва шу ҳақда карточкада қайд қилинади.

Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимликларида, ижрони текшириш одатда умумий бўлим, ташкилий-инструкторлик бўлимларни инструкторлари, раис ёрдамчилари томонидан ҳисобга олинадиган. Лекин ижрони ҳисобга олишга умумий раҳбарликни ҳоким, унинг ўринбосарлари, котибият бошлиғи амалга оширади. Бўлим ва бошқармаларда эса ижрони назорат қилиш бўйича ҳужжатларни олиб бориш бир ходимга топширилади. Доимий комиссияларда ҳам шунга ўхшаш, ҳужжатларни олиб бориш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикасида фаолият олиб бораётган баъзи ҳокимликларда, масалан Тошкент шаҳрида қарорларни ҳисобга олиш, унинг ижросини назорат қилиш замонавий ҳисоблаш воситалари ёрдамида амалга оширилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорлари билан ишлаш жараёнини қуйидагиларга бўлиш мумкин: қарор тайёрлаш, қарор қабул қилиш, қарор ижросини ташкил этиш, қарор ижросини текшириш.

Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимларнинг Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонуни билан белгиланган ваколатлари, асосан Кенгаш сессияларида кўриб чиқиб ҳал қилинади. Сессияларнинг маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида етакчи аҳамиятининг муҳим юридик кафолати шундан иборатки, халқ депутатлари Кенгашлари "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига мувофиқ фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфатларига, ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашга, атроф муҳитни муҳофаза қилишга доир ўз ваколатларига берилган масалаларни, ташкилий масалалар ва Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ назорат қилишга доир бошқа масалаларни ҳал этишдир.

Маҳаллий Кенгаш сессиясида кўриб чиқиш учун масалани танлаб олишда кейинги йилларда Ўзбекистон Республикасидаги маҳаллий Кенгашлар иш тажрибасида кенг тарқалган Кенгаш фаолиятининг комплекс режасига риоя қилиш диққатга сазовордир. Сессиялар аҳамиятининг ошиши, сессия иши, Кенгаш иши аҳволига таъсири самарадорлигини ошириш, депутатлар фаоллигини ошириш ва Кенгашни аҳоли билан алоқасини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи янги шакллари қидириб топиш билан боғлиқ.

Халқ депутатлари Кенгашлари сессияларининг самарадорлигини оширишда сайёр сессияларининг аҳамияти катта. Сайёр сессия тегишли ҳокимият ҳудудидаги аҳоли пунктларида, кенгаш ва ҳокимиятга бўйсунадиган корхона ва муассасаларда ўтказилиши мумкин. Депутатлар ва сессиянинг бошқа иштирокчилари кун тартибига киритилган масала бўйича аҳвол билан жойларни ўзида танишадилар, манфаатдор томонлар билан мулоқотда бўладилар. Сайёр сессиялар ишида фуқароларнинг, мутахассисларнинг иштирок этиши учун имкон яратиб берилди.

Маҳаллий Кенгаш сессияси кун тартиби лойиҳасини ҳокимият тайёрлайди. Ҳокимият уни тайёрлашда иш режалари, юқори турувчи органлар кўрсатмалари, сайловчиларни таклиф ва мулоҳазаларига доимий комиссиялар, депутатлар, бўлим ва бошқармаларни, жамоат ташкилотларини таклифларини эътиборга олади. Бу эса муҳокама қилиш учун, ҳақиқатан ҳам етилган долзарб масалани танлаб олишга имкон беради.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллий халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссияларининг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонуни ва комиссиялар тўғрисидаги низомлар асосида ташкил этилади. Доимий комиссиялар тўғрисидаги низомларни Кенгашларнинг ўзлари қабул қиладилар. Доимий комиссиялар депутатларни кенгаш вазифаларини бажаришда иштирок этиши учун тузилади ва улар фаолиятининг асосий шаклларида бири бўлиб хизмат қиладилар. Комиссияларнинг ўзига хослиги энг аввало шундаки, улар орқали депутатлар сессия ўртасидаги даврда бошқариш фаолиятига бевосита фаол ва доимий жалб қилинади. Доимий комиссиялар- маҳаллий Кенгашларнинг ёрдамчи ишчи органлари бўлиб, кўпчилик депутатларни кўп сонли фаолларни бирлаштиради ва жамоатчилик асосида ишлайди. "Халқ

депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашига 60 тадан, туман ва шаҳар кенгашларига 30 тадан депутат сайланди. Бу ҳолат албатта шу Кенгашларда тузиладиган доимий комиссиялар сонига таъсир ўтказди.

Ўзбекистон Республикасидаги маҳаллий халқ депутатлари Кенгашларининг иш тажрибаси шуни кўрсатадики, доимий комиссияларни аҳамияти доим ошиб бормоқда. Улар маҳаллий Кенгашларнинг оммавий назорат фаолиятини амалга оширувчи ташкилотчи органлардир.

Халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссияларининг вазифаларини асосийлари «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунининг 19-моддасидан келиб чиқади. Ўзбекистон Республикасидаги маҳаллий Кенгашлар доимий комиссиялари фаолияти тажрибаси уларнинг янгидан-янги вазифаларини ҳам амалга ошираётганликларини ўзида кўрсатади.

Доимий комиссияларнинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради: Кенгаш ва ҳокимият кўриб чиқиши учун таклифлар ишлаб чиқиш, Кенгаш ва ҳокимият кўриб чиқиш учун киритилган масалалар бўйича хулосалар тайёрлаш; Кенгаш, ҳокимият ва юқори органларнинг қарорларини амалга оширишдаги ташкилий ишда иштирок этиш; сайловчиларнинг мурожаатларини амалга оширилишида ва унинг ижросини назорат қилишда кўмаклашиш; Кенгаш қарорларини амалга ошириш бўйича ҳокимият бўлим ва бошқармаларини, корхона, ташкилот ва муассасалар фаолиятининг назорат қилинишида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонларига, қонунчиликка риоя қилинишини назорат қилишдир.

Ҳамма маҳаллий Кенгашлар томонидан тузиладиган мандат комиссияларининг вазифалари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Улар функцияларига депутатлар ваколатларини текшириш, кенгашга депутатларнинг ваколатини тўғри деб топиш ёки айрим депутатлар ўрнига янгидан сайлов ўтказиш тўғрисида таклиф киритиш; чақириб олинган депутатлар ўрнига янгидан сайлов ўтказиш масалалари бўйича таклиф ва депутатлар дахлсизлиги, депутатларни чақириб олиш ҳамда депутатлик ваколатларини соқит қилиш ҳақидаги аризалар бўйича хулосалар тайёрлаш. Депутатлик ваколатларини текшириш ва депутатлик мақоми масалалари билан боғланган функцияларидан ташқари депутатларни сайлов округидаги фаолиятдан, уларни сайловчилар олдидаги ҳисоботларидан хабардор қилиб туришни топшириш ҳам улар фаолиятининг асосий тамонларини кўрсатди.

Доимий комиссиялар бевосита маҳаллий Кенгаш раҳбарлигида ишлайди, уларга бўйсунди ва ҳисоб бериб туради. Фақатгина Кенгаш уларга ижроси мажбурий бўлган кўрсатмалар бериши мумкин, улар ҳисоботларни эшитиш, комиссия тизими ва таркибини ўзгартириши мумкин. Бундан ташқари доимий комиссиялар сессияларда, сессиялар ўртасидаги даврда қилинган иш ҳақида мунтазам ахборот бериб борадилар.

Доимий комиссияларни ташкил қилиш тартиби ва таркиби доимий комиссиялар ҳар бир янги чақириқ халқ депутатлари кенгашларини биринчи сессияларида, уларни ваколатлари даврига сайланади. Лекин кенгаш доимий комиссиялари тизими ва таркибига кейинги сессияларда ҳам ўзгартиришлари мумкин. Халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тасдиқланган доимий комиссиялар ҳақидаги Низомларда уларнинг таркибига фақат депутатлар сайланиши кўзда тутилган.

Доимий комиссияларнинг Кенгаш сессияларига ва ҳокимият мажлисларига масалаларни тайёрлаш ва уни кўриб чиқишдаги иштироки доимий комиссиялар Кенгашлари бошқаришни тармоқлари бўйича мутахассислашаётган оммавий органлар сифатида Кенгаш сессияларида ва ҳокимият мажлисларини тайёрлашда муҳим рол ўйнайди.

Сессия кун тартиби лойиҳасини тайёрлаганда ҳокимият доимий комиссиялар таклиф ва мулоҳазаларини, унинг иш режасини эътиборга олиши яхши натижа беради. Доимий комиссиялар ўз навбатида ўзларига топширилган соҳалардаги ишни аҳволдан яхши таниш бўлганлари учун, кенгаш олдида энг долзарб ва етилган масалаларни қўйишлари лозим, чунки пировард натижада Кенгаш уларни ҳокимият иш режаларига киритади.

Доимий комиссияларни Кенгаш сессиясига масалаларни тайёрлашдаги иштирокини асосий шакллари. Булар корхона ташкилот муассасалардаги ишни аҳволини ўрганиш ва текшириш, тегишли масалаларни аҳолини олдида муҳокамасига киритиш, тўпланган материлларни умумлаштириш, маълумотномалар тузиш, қарор лойиҳаси бўйича хулоса ва таклифлар киритиш, масала комиссия томонидан тайёрланаётган бўлса, қарорни лойиҳасини тайёрлаш, маъруза, қўшимча маъруза ёки сессияда сўзга чиқишни тайёрлашдан иборат.

Доимий комиссияларнинг ҳуқуқларини кенгайтирилиши, уларни ташкилий ва назорат фаолиятини фаоллашиши ҳокимият фаолиятида ҳам уларни кенг иштирок этишини белгилайди.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сенябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.

29-мавзу. Сайлов ҳуқуқи ва сайлов тизими тушунчаси

Режа:

1. Сайлов ҳуқуқи - фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқи сифатида. Сайловнинг ижтимоий функцияси. Актив ва пасив сайлов ҳуқуқи.
2. Сайлов ҳуқуқи тамойиллари: умумий, тенг, сайловларда иштирок этиш эркинлиги, тўғридан тўғри ва яшириш овоз бериш. Сайлов цензи.
3. Ўзбекистон Республикасида сайлов институтининг ривожланиш тенденцияси. Халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий сайлов қонунчилигимизда акс этиши.

Демократиянинг энг муҳим тамойили – одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим.

Ҳақиқатан ҳам демократиянинг бош талаби бу эркин ва адолатли сайловлардир. Демократик сайловлар кўппартиявийлик асосидагина бўлади.

Кўппартиявийлик бўлгандагина ҳар бир фуқаро том маънодаги танлаш ҳуқуқига эга бўлади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда халқаро ҳуқуқ андозалари ва талабларига ва илғор чет эл тажрибасига мос сайлов қонунчилиги яратилди. Асосий мақсад амалдаги қонунларни ҳаётга татбиқ қилиш механизмларини яратишдир.

Ўзбекистонда сайлов қонунчилигининг ривожланиши, авваламбор, фуқароларнинг актив ва пасив сайлов ҳуқуқларидан фойдаланиш имкониятларини яратишга қаратилгандир.

Ўзбекистонда сайлов ҳуқуқидан фойдаланишнинг ҳуқуқий процедуралари ва техникаси такомиллаштирилди. Бу фуқароларнинг сайлов ҳуқуқидан фойдаланиш маданияти даражасига боғлиқдир. Сайлов ҳуқуқи ҳар бир фуқаро учундир. Ундан тўлиқ фойдаланиш имкониятларини яратиш сайлов қонунчилигининг асосий мақсадидир.

Ўзбекистонда нафақат сайлов қонунчилиги янгиланди, балким сайловларга ёндашув фалсафаси ҳам ўзгарди. Яъни сайлов қонунчилигида халқаро стандартлар тўла ўз аксини топди.

Ва ниҳоят, сайловлар демократиянинг юраги, узвий бўлагидир. XX асрнинг сўнгги ўн йиллигини Ри Эрмэ айтганидек «демократияга бурилиш» даври деб баҳоласа бўлади. Ўзбекистон ҳам демократияга юз тутди. Шу ерда ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майорнинг қуйидаги сўзлари ўринлидир: **«Демократия бошдан кечирилган тажрибага тўлиқ ўзаро келишувга, масъулиятга асослангандагина яшайди. Бунда демократия олинадиган фойда ёки кўриладиган зарарга боғлиқ бўлмайди. Демократия – фақатгина сайловлар процедураси ёки бошқариш шакли эмас, балким турмуш тарзи ҳамдир».**

Ўзбекистонда фуқароларнинг сайлов маданияти миллий турмушимиз тарзига айланиб бормоқда.

Сайлов қонунчилиги ва амалиёти Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислохотларнинг таркибий қисмидир. Ўзбекистон- ёш мустақил демократик давлат. Мустақиллик йиллари – бу маъмурий-буйруқбозлик тизимидан демократик ҳуқуқий давлат сари қўйилган дадил қадамлар йилларидир. Совет империясида сайлов тизими ҳам тоталитар тузумнинг таркибий қисми эди. Сайловчи психологиясида демократик сайловларга ишонч руҳи йўқ эди. Бу психологияни ўзгартириш Ўзбекистонда амалга оширилаётган сайлов борасидаги демократик ислохотларнинг устувор мақсадидир.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ўзгартишларнинг мантиғи, тамойиллари қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, аста-секинлик ва босқичма-босқич ҳаракат қилиш ва ислохотларни амалга ошириш;

иккинчидан, демократик ўзгаришлар даражасининг халқ руҳиятига, менталитетига мослиги;

учинчидан, тарихий-миллий тажрибага таяниш;

тўртинчидан, халқаро ҳуқуқ андозалари ва талабларини эътиборга олиш;

бешинчидан, илғор хорижий тажрибани ҳисобга олиш.

Шунинг учун, янги сайлов қонунчилиги ва амалиёти тараққиётини мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик сиёсий ва ҳуқуқий ислохотларнинг узвий таркибий қисми деб қараш керак.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг **асосий мақсади**: самарали, ишчан, профессионал вакиллик органларини сайлаш ва юқори фуқаролик ва ҳуқуқий маданиятли сайловчиларни шакллантиришдир.

Истиклол йилларида Ўзбекистонда сайлов қонунчилиги уч босқични босиб ўтди.

Биринчи босқич: бир палатали парламентга сайловлар босқичи, яъни бу босқич Собик Иттифок давридан бошланган бўлиб, то 2004 йилга қадар давом этган. Бу босқичда илк бор Ўзбекистонда муқобил (альтернатив) кўппартиявийлик асосида Президентлик сайловлари бўлиб ўтди ва сайловлар тўғрисидаги бир қатор қонунлар қабул қилинди.

Бу босқичда Конституцияда сайлов тизимининг асослари мустаҳкамланди, сайловлар тўғрисидаги қонунлар асосида, кўппартиявийлик асосида биринчи марта ўзбек парламенти – Олий Мажлис сайланди.

Иккинчи босқич: икки палатали парламентга сайловлар босқичи, яъни 2004 йилдан бошланди. Бу босқичда амалдаги сайлов қонунлари асосан Олий МАжлис Қонунчилик палатаси ва Сенатига сайловлар бўлиб ўтди. Ўзбекистонда сайлов тизими ҳар бир босқичда ҳуқуқий асосда амалга оширилди ва жамиятда, давлатда муайян институциявий ўзгаришлар билан давом эттирилди.

Сайлов ҳуқуқининг ривожланиши ва унинг қўлланилиши- бу демократик ислохотларнинг таркибий қисми сифатида қаралмоғи керак. Ўтган даврда нафақат сайлов қонунчилигимиз ўзгарди, ривожланди, балким сайлов тизимининг асосий «фигураси» сайловчи, онги, руҳияти ўзгарди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда янги сайлов қонунчилиги тизими яратилди. Ҳа, айнан тизими яратилди. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг янги сайлов қонунчилиги тизими нафақат бевосита сайлов тўғрисидаги қонунларни, балким сайловларга бевосита тааллуқли яна бир қатор қонунларни ўз ичига олади.

Янги сайлов қонунчилиги тизимига қайси қонунлар киради?

Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси киради. Конституция- сайлов қонунчилиги тизимининг ўзагини, ядросини, умуртқасини ташкил этади.

Сайлов қонунчилиги тизимига, **иккинчидан**, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонун; **учинчидан**, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонун; **тўртинчидан**, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисидаги қонун; **бешинчидан**, Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги қонун; **олтинчидан**, фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун киради.

Санаб ўтилган 5 та қонун бевосита сайловларга бағишланган қонунлардир. Уларни бевосита сайлов тўғрисидаги қонунлар деб аташ мумкин.

Бундан ташқари сайлов қонунчилиги тизимига яна бир қатор бошқа қонунлар киради. Бу иккинчи гуруҳ қонунларнинг ҳуқуқий тартибга солиш предмети бевосита сайловлар бўлмасада, улар сайловларни у ёки бу жиҳатларини тартибга солади. Бундай қонунлар жумласига қуйидагилар киради: Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонун, Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги кодекс, Жиноят Кодекси, Сиёсий партиялар тўғрисидаги қонун, Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисидаги қонун, Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонун, Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун, Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун, Прокуратура тўғрисидаги қонун, Фуқаролик процессуал Кодекси. Яна шу каби бир қатор қонунларни сайлов қонунчилиги тизимига киритиш мумкин.

Демак, Ўзбекистон сайлов қонунчилиги тизими икки гуруҳ қонунлардан ташкил топади: **биринчиси**, Конституция ва бевосита сайлов тўғрисидаги қонунлар; **иккинчиси**, у ёки бу жиҳатдан сайлов масалаларини тартибга солидиган қонунлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида сайлов тизимига бағишланган махсус XXIII боб бор ва у «Сайлов тизими» деб номланади. Бундай боб кўпгина давлатлар Конституцияларида йўқ. Сайлов ҳуқуқига бағишланган Конституциянинг 118-моддаси катта ижодий салоҳиятга эгадир. Бу модда маълум шароитлар етилганда тегишли қонунлар қабул қилиш йўли билан ҳаракатга келтирилмоқда.

Аристотель айтганидек, ҳуқуқ фуқароларнинг етуклигидан олдинда боради, лекин фуқароларнинг етуклиги ҳуқуқни татбиқ қилишни таъминлайди.

Шу ерда бир тарихий фактни эслатиб ўтиш керак.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасини тайёрлаш ва муҳокама қилиш даврида бир қатор чет эллик экспертлар Конституция матнига сайлов тизимига бағишланган махсус бобни қўшмасликни таклиф этган эдилар.

Аммо биз сайлов тизимига бағишланган бобни Конституциямизга онгли равишда қўшдик. Нима учун?. Бир томондан, сайлов тизимига конституциявий ёндашув сайлов ҳуқуқининг фундаментал принципларини кафолатлайди. Иккинчи томондан эса, жорий сайлов қонунларига асос бўлиб хизмат қилади. Фикримизча, Конституция қабул қилингандан бери ўтган вақт бизнинг қарорнинг тўғрилигини тасдиқлади.

Сайлов ҳуқуқи – сайлов қонунчилигидан кенгроқ тушунчадир.

Сайлов ҳуқуқи – бу ҳуқуқнинг комплекс соҳаси бўлиб, конституциявий ҳуқуқ нормаларидан ташқари, маъмурий, жиноий ва бошқа ҳуқуқ соҳалари нормаларини ўз ичига олади. Сайлов ҳуқуқининг ривожланиши ўзбек миллий ҳуқуқий тизимининг тараққиёт қонунларига тўла мос келади.

Ҳозирги замон Ўзбекистон сайлов қонунчилиги халқаро андозаларга тўла мос келади. Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг энг биринчи ва асосий хусусияти – бу унинг умум эътироф этилган халқаро андозаларга мослигидир.

Сайловлар тўғрисидаги жаҳон андозалари (стандартлари) қайси халқаро ҳужжатларда ўз аксини топган?

Биринчидан, Инсон ҳуқуқларига оид БМТнинг халқаро ҳужжатларида. Бу Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, Фуқароларнинг шахсий ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Пакт (1966).

Иккинчидан, ЕХХТнинг инсонийлик мезонларига оид ҳужжатларида. Булардан энг асосийси 1990 йилги Копенгаген анжумани ҳужжатларидир.

Учинчидан, Парламентлараро Иттифоқ ҳужжатлари. Бу Иттифоққа 145 давлат аъзо, шу жумладан Ўзбекистон ҳам. Парламентлараро Иттифоқ Кенгаши 1994 йилги Эркин ва адолатли сайловлар мезонлари тўғрисида Декларация қабул қилган.

Ушбу халқаро ҳужжатларда демократик сайловларнинг 4 та умум эътироф этилган принципларга асосан ўтказилиши кўрсатилган. Бу принциплар қуйидагилардан иборат:

1. Умумий сайлов ҳуқуқи;
2. Тенг сайлов ҳуқуқи;
3. Тўғри-тўғри сайлов ҳуқуқи;
4. Яширин овоз бериш ҳуқуқи.

Бу 4 принцип Ўзбекистоннинг Конституцияси ва сайлов тўғрисидаги қонунларида тўлиқлигича ўз аксини топган.

Ўзбекистон сайлов қонунчилиги ва тизимининг **иккинчи муҳим хусусияти** Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги қонуннинг мавжудлиги ва Марказий сайлов комиссияси таркибининг тузилганлигидир. Марказий сайлов комиссиясини тузишлик Парламентлараро Иттифоқ Кенгаши қабул қилган Эркин ва адолатли сайловлар мезонлари тўғрисидаги Декларация талабларидан келиб чиқади. Марказий Сайлов комиссияси сайловларни ўтказувчи асосий ташкилотчидир. У фуқароларнинг сайлов ҳуқуқини тўлиқ амалга оширишнинг гаровидир.

Жаҳон амалиётида сайловларни ташкил этишнинг тўртта тури бор.

Биринчиси, сайловлар ҳукумат томонидан ташкил этилади. Масалан, Германияда сайловларни Ички ишлар вазирлиги ташкил этади. Сайлов участкаларида ишловчи мансабдор шахслар давлат хизматчилари орасидан танланади.

Иккинчиси, сайловлар суд органлари томонидан ташкил этилади. Масалан, Покистонда Марказий сайлов комиссияси Олий ва бошқа судлар раислари томонидан танланган уч судьядан иборат бўлади. Руминияда куръа ташлаш йўли билан Олий суднинг 7 аъзоси Марказий Сайлов комиссиясига танлаб олинади.

Учинчиси, кўппартиявий ёндашув бўлиб, манфаатдор сиёсий партиялар ўз вакиллари Марказий сайлов комиссиясига тайинлайдилар.

Тўртинчиси, мустақил Марказий сайлов комиссиясини тузишдир. Ўзбекистон айнан шу тўртинчи турдаги Марказий сайлов комиссияси тузиш йўлини танлади.

Ўзбекистонда 1998 йили 30 апрелда қабул қилинган Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги Қонунда ушбу комиссияни тузиш, унинг ваколатлари ва иш тартиби батафсил тартибга солинган.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг ўзига **хос хусусияти** – бу сайлов компанияси жараёнида фуқаролар ташаббускор гуруҳининг ташкил этилишидир. Бу сайлов ҳуқуқини ва қонунчилигини демократлаштиришга қаратилган муҳим қадамидир. Сайлов ҳуқуқида бу йўл билан фуқаролар ҳуқуқи сиёсий партиялар билан тенглаштирилди. Сайлов компаниясининг барча босқичлардаги фуқаролар ташаббускор гуруҳларининг ҳуқуқлари Олий Мажлисга сайловлар тўғрисидаги қонуннинг мустаҳкамланган..

Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг **яна бир хусусияти** – бу ўзини-ўзи бошқариш органларининг сайлов жараёнларидаги иштироки. Бу – Ўзбекистондаги демократлаштириш жараёнининг энг устувор йўналишларидан бири. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари сайлов ҳуқуқи субъектига айландилар. Бу бизнинг ҳуқуқий ҳаётимиздаги янгиликдир.

Сайлов қонунчилигимизнинг яна бир, **ўзига хос хусусияти** – бу Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига ва Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодларни бевосита фуқаролар томонидан кўрсатилишидир. Бу модда классик рим ҳуқуқи талабларидан келиб чиқади. Эндиликка номзодларни иккита субъект кўрсатади

1. Сиёсий партиялар.
2. Сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари.

Сайлов ҳуқуқига эга ҳар бир фуқаро 300 кишидан кам бўлмаган ташаббускор гуруҳ тузиши мумкин. Бу фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини оширишга қаратилган муҳим қадамдир.

Сайловлар тўғрисидаги қонунларда яна бир қатор ўзига хос хусусиятлари бор. Улар халқаро стандарт ва меъёр талабларга тўлиқ жавоб беради.

Сайловлар бўйича халқаро тамойиллар қуйидагилар.

Биринчиси, умумийлик тамойили дейилганда ҳам сайловчилар учун, ҳам номзодлар учун камситишликдан ҳоли бўлган самарали, ғаразсиз қайд этишлик тушунилади. Ёши етган фуқаролар сайловларга қатнашиш ҳуқуқига эга бўлишлари лозим. Бу ҳуқуқларнинг *de facto* фуқароларга алоқадорлиги қўллаб-қувватланади.

Иккинчиси, тенглик тамойили барча овозлар тенг ваколатни таъминлаш учун тенг салмокка эга бўлишини талаб этади. Бу ҳол овоз беришнинг мажоритар тизимида турли сайлов округларидаги сайловчилар миқдори орасидаги фарқ 10% дан ортиқ бўлмаслиги лозим. Пропорционал вакиллик тизимида сайлов участкаларидаги сайловчилар миқдори турлича бўлиши мумкин, лекин ҳар бир округдан вакиллар миқдори сайловчилар миқдорига пропорционал бўлиши керак. Сайловчилар сайлов участкаларида тенглик ва самарали асосда бўлишлари лозим.

Учинчиси, Адолатлилик тамойили сайлов жараёни барча қатнашчилари учун тенг шароитларни, лекин камида, у сайловчиларни барча номзодлар ва уларнинг программалари хусусидаги ахборотга эга бўлишларини таъминлаши керак.

Тўртинчиси, яширинлик тамойили шу вақтга таъминланиши мумкин, қачонки, фақат сайловчилар бюллетенни ташлаш ёпиқ хонада, тўлдирилган бюллетен сайлов қутисига ташланиш жараёнида кўриб қолинмайдиган шароитда ташланган тақдирдагина таъминланган бўлиши мумкин.

Бешинчиси, эркинлик тамойили фуқароларга ўз сайлашлигини кўрқув туфайли амалга оширмаслиги, шунингдек уларнинг ўзининг намоён этиши, йиғинлар ва ассосацияларда қатнашиш эркинлиги ҳуқуқи бутун сайлов жараёни мобайнида амал қилинишига бўлган ишончни таъминлаш лозим.

Олтинчиси, ошкоралик тамойилида барча учун умумий ва ошкоралик тамойиллари асосида қонунга мувофиқ тарзда сайловлар ўтказишни кўзда тутди. Ошкора жараён сайлов вақтида алдашлик имкониятларини чеклайди; шундай қилиб, овозларни санаш сайлов участкаси даражасидан бошланиб, сайлов комиссияси ўрта бўғинида давом этиб давлат сайлов ҳокимиятида тугаллангунча ошкора ва тасдиқлай олинадиган бўлиши шарт.

Еттинчиси, маъсуллик тамойили барча сайланувчилар ўзлари сайланган лавозимни эгаллар эканлар, сайловчилар олдида ўз масъулиятларини тан олишлари лозим.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сенябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.

30-мавзу. Сайлов органлари ва сайлов жараёни

Режа:

1. Сайлов органлари тушунчаси ва унинг тизими. Марказий сайлов комиссиясининг ҳуқуқий мақоми. Округ ва участка сайлов комиссияларининг ҳуқуқий мақоми.
2. Сайловларни ўтказиш муддати. Сайлов округларини тузиш тартиби. Сайлов участкаларини ташкил қилиш. Сайловчилар рўйхатини тузиш.
3. Номзод кўрсатиш тартиби. Номзодларни рўйхатдан ўтказиш тартиби. Сайловолди ташвиқоти. Овоз бериш. Овозларни санаш ва овоз бериш натижаларини эълон қилиш. Такрорий овоз бериш ва такрорий сайлов.

Сиёсий соҳани эркинлаштиришни, демократиянинг энг муҳим тамойили бўлган сайлов ҳуқуқини, фуқароларнинг ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш орқали амалга оширилади. Ҳар бир давлатнинг сиёсий жараёнларида сайловнинг тутган ўрни бекиёсдир.

Демократик тамойиллар асосида ташкил қилинган ва ўтказилган сайловлар мамлакатдаги фуқароларнинг давлат органларини тузиш ва уларнинг ишида амалдаги иштирокини таъминлайди. Сайловлар натижасида жамият аъзоларининг хоҳиш-ирордаси, кайфияти, олиб борилаётган сиёсатга муносабати аниқланади, фикрлар хилма-хиллиги намоён бўлади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу ҳуқуқ фуқароларнинг референдумларда, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида ва ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайловида қатнашиш орқали амалга оширилади.

Профессор А. Саидов “Сайлов ҳуқуқи” тушунчаси ва ибораси икки маънода ишлатилади деб изоҳлайди. Биринчиси, бу сайлов ҳуқуқи сайлаб қўйиладиган давлат органларини шакллантиришни тартибга солувчи ҳуқуқий меъёрлар тизимидир. Сайлов ҳуқуқининг манбалари Конституция, давлатнинг олий ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар ҳақидаги қонунлардир. Иккинчиси, бу сайлов ҳуқуқи фуқароларнинг сайлаб қўйиладиган органларини тузишда қатнашиш, яъни унга ўзларининг сайланиш (пассив сайлов ҳуқуқи) ва уларнинг таркибини сайлаш (фаол сайлов ҳуқуқи) ҳуқуқларидир.¹²⁵

Сайлов тизими-жамиятда давлатнинг вакиллик органларини сайлаш йўли билан юзага келувчи давлат –сиёсий муносабатлари тизимидир. Сайлов тизими ибораси, шунингдек, депутатлик мандатларига номзодларни ким кўрсатиши, депутат сайлаш учун сайловчилар овозининг сони қанча бўлиши, депутатлик мандатлари номзод кўрсатган партиялар ўртасида қандай тақсимланишига қараб сайлов натижаларини аниқлаш воситаси маъносини ҳам билдиради.

Сайлов тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: а) сайланадиган органларни шакллантиришда иштирокчилик тамойиллари ва шартлари; б) сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби. Сайлов тизимининг қуйидаги турлари мавжуд: 1) Мажаритар сайлов тизими. 2) Пропорционал сайлов тизими. 3) Аралаш сайлов тизими.

Мажаритар сўзи французча-(majorite) кўпчилик сўзидан келиб чиққан. Унинг асосида кўпчилик тамойили ётади. Сайлов округида кўпчилик овоз партия вакили бўлган бир номзод (бир мандатли округда) ёки бир неча номзодлар (кўп мандатли округда) ютиб чиққан, сайланган ҳисобланади. Республикамизда ҳам ушбу сайлов тизими қўлланилади.

Пропорционал сайлов тизими-фақатгина кўп мандатли ва умумдавлат сайлов округларида қўлланилади.

Аралаш сайлов тизимида-сайловчи иккита овозга эга бўлади. Битта овозини конкрет номзодга беради, иккинчи овозини эса умумдавлат рўйхати бўйича у ёки бу партияга беради.

Сайлов тизимининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

¹²⁵ А.Х. Саидов. Қиёсий конституцияшунослик. Т. , 1993, 52-бет.

Биринчиси-умумий сайлов ҳуқуқи тамойили. Сайлов куни ўн саккиз ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида ўн йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган фуқаролар эгадирлар. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига, сайлов кунигача йигирма бир ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Иккинчиси-тенг сайлов тамойили. Ҳар бир фуқаро –сайловчи бир овозга эга. Фуқаролар жинси, irqий ва миллий мансублиги, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар. Сайлов ҳуқуқининг тенглиги, сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатида киритилиши ва овоз бериши билан таъминланади.

Учинчиси- тўғридан-тўғри сайлов тамойили. Бунда давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тўғридан-тўғри ўтқазилишини билдиради. Сайловчилар ўз номзодларига сайлов вақтида бевосита ижобий ёки қарши овоз беришлари мумкин. Тўғридан-тўғри сайловларнинг жорий *этилиши* сайловчиларнинг депутат билан бевосита алоқасини кучайтиради.

Тўртинчиси–яширин овоз бериш тамойили. Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайловлар яширин овоз бериш йўли билан ўтқазилади. Яширин овоз бериш сайловчининг ўз иродасини билдириш устидан назорат қилишга йўл қўймасликни назарда тутаяди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида Сайлов тўғрисидаги қонуннинг 2-моддасида шундай дейилади: Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловларда қатнашмайдилар.

Сайлов қонунчилигимизнинг асосий мақсади: самарали, ишчан вакиллик органларини сайлаш ва юқори фуқаролик туйғуси ва ҳуқуқий маданиятга эга сайловчиларни шакллантиришдир. Сайлов жараёнларимизни амалга оширишда қуйидаги асосий ҳуқуқий манбалардан фойдаланамиз. Буларга, “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сайлови тўғрисида”ги, “Халқ депутатлари, вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунлардир.

Ўзбекистон Республикасида Республика Президенти лавозимига, Республика Олий Мажлиси ва бошқа вакиллик органларига сайловларни тайёрлаш ва уни ўтқазиб очиқ ва ошкоралик асосида амалга оширилади. Сайловлар ошкоралик принципи асосида ўтқазилишини билдирувчи яна бир нарсасайловчиларнинг Республика Президентлигига кўрсатилган номзодларни ва ҳокимиятнинг вакиллик органларига кўрсатилган номзодларни ёқлаб ёки уларга қарши ташвиқот юритиш ҳуқуқига эгалигидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини, Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлардаги сайловларни ўтқазиб аниқ қилиб белгилаб берилди. Ушбу органлар ваколат муддати тугайдиган йилнинг декабр ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбаси сайлов ўтқазиладиган кун деб эълон қилинди. Якшанба кунининг белгиланиши, деярли барча сайловчиларнинг ўз хонадонларида бўлишлиги ҳамда улар учун дам олиш кунининг қулайлиги ҳисобга олинган. Бундай сананинг белгиланганлигини кўплаб ривожланган давлатлар миқёсида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, Германияда бундай ҳолатни кузатишимиз мумкин. Ўзбекистон Республикаси “Президенти сайлови тўғрисида” ги

қонуннинг 24-моддасида, Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод кўрсатиш сиёсий партиялар ва бевосита фуқаролар томонидан кўрсатилиши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайловини ташкил қилиш ва ўтказиш учун “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги қонуннинг 12-моддасига мувофиқ қуйидаги сайлов комиссиялари тузилади:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси;
- 2) Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлаш округ сайлов комиссияси;
- 3) Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлаш бўйича участка сайлов комиссияси.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддасида, Қонунчилик палатасига сайлов қуйидагилар томонидан ташкил этилади ва тузилади: Марказий сайлов комиссияси; округ сайлов комиссияси; Участка сайлов комиссияси.

“Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддасига кўра қуйидаги сайлов комиссиялари ташкил этилади: Халқ депутатлари вилоят Кенгашига сайлов ўтказувчи вилоят сайлов комиссияси; халқ депутатлари туман Кенгашига сайлов ўтказувчи туман сайлов комиссияси; халқ депутатлари шаҳар Кенгашига сайлов ўтказувчи сайлов комиссияси; округ сайлов комиссиялари; участка сайлов комиссиялари.

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига сайловларни, шунингдек Ўзбекистон Республикаси референдумини ташкил этиш ва ўтказиш учун тузилади ҳамда ўз фаолиятини доимий асосда амалга оширади. Марказий сайлов комиссияси Олий Мажлис томонидан ташкил этилади.

Сайлов жараёнларида округ сайлов комиссиясининг ҳамда участка сайлов комиссиясининг фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Округ сайлов комиссияси Марказий сайлов комиссияси томонидан сайловга камида етмиш кун қолганида тузилади. Участка сайлов комиссияси сайловга қирқ кун қолганида, округ сайлов комиссияси томонидан тузилади. Сайлов комиссияси сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ бўлган масалалар юзасидан давлат органларига ҳамда жамоат бирлашмалари органларига, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга, мансабдор шахсларга мурожат қилиш ҳуқуқига эга ҳамда уч кун ичида мурожатга жавоб қайтаришлари шарт. Сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳлар бевосита сайловларда ўз вакиллари номзодларини кўрсатишлари мумкин.

Сайловолди ташвиқоти номзодлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан эътиборан бошланади. Номзодларга Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланган тартибда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқ берилади. Маҳаллий ҳокимият органлари ва жамоат ташкилотлари, шунингдек фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари номзодларга йиғилишлар ўтказиш учун жиҳозланган бинолар ажратишлари, номзодларга сайловчилар учрашувлар ўтказишни ташкил этишда, зарур маълумот ва ахборот материаллари олишда ёрдам кўрсатишлари шарт.

Сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳлар номзодларининг дастурлари давлатнинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига қарши қаратилган бўлмаслиги, уларда уруш, миллий, ирқий ва диний адоват тарғиботи, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини камситувчи хатти-ҳаракатларга даъват бўлмаслиги керак. Номзод қилиб рўйхатга олинган шахс сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш, телевидение кўрсатувлари ва радио эшиттиришларида қатнашиш ҳуқуқига эга.

Сайлов кунига қадар ёки сайлов кuni ўн саккиз ёшга тўладиган, рўйхат тузилаётган вақтда мазкур сайлов участкаси ҳудудида доимий ёки вақтинча истиқомат қилиб келаётган фуқароларнинг фамилиялари сайловчилар рўйхатига киритилади. Ҳар бир сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатига киритилиши мумкин. Сайловчилар рўйхати ҳар бир сайлов

участкаси бўйича участка сайлов комиссияси томонидан тузилади ва уни комиссия раиси имзолайди.

Ҳарбий қисмлардаги ҳарбий хизматчи–сайловчиларнинг шунингдек ҳарбий хизматчилар оила аъзолари ва бошқа сайловчиларнинг, агар улар ҳарбий қисмлар жойлашган ерда истикомат қилсалар, рўйхатлари ҳарбий қисмларнинг командирлари тақдим этган маълумотлар асосида тузилади. Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, санаторийлар ва дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида тузилган сайлов участкалари бўйича сайловчиларнинг рўйхатлари мазкур муассасалар раҳбарлари томонидан тақдим этилган маълумотлар асосида тузилади.

Ҳар бир фуқаро сайловчилар рўйхатидаги хато ёки ноаниқлар тўғрисида участка сайлов комиссиясига ариз қилиши мумкин. Участка сайлов комиссияси 24 соат ичида бундай аризани кўриб чиқиши ва жавоб юбориши керак. Сайлов комиссиясининг хатти–ҳаракати ва қарори устидан қонунда белгиланган тартибда судга шикоят қилиниши мумкин.

Сайлов куни овоз бериш махсус ажратилган биноларда ўтказилиб, бу биноларда ажратилган махсус хоналарда сайлов кутилари жойлаштирилган бўлади. Овоз бериш соат 6 дан соат 20 гача ўтказилади. Сайлов бюллетени сайловчи томонидан яширин овоз бериш хонасида тўлдирилади. Сайловчи қарши овоз берадиган номзоднинг фамилиясини ўчиради. Ҳеч ким томонидан сайловчига тазйиқ ўтказишга йўл қўйилмайди.

Сайлов куни ўз яшаш жойида бўлиш имкониятига эга бўлмаган сайловчи яшаш жойидаги участка сайлов комиссиясидан талаб қилиб олиши, бир қарорга келгач уни сайлов участкасида қолдиришлари мумкин. Айрим сайловчилар саломатлигининг яхши эмаслиги, уларнинг илтимосига биноан сайловчилар турган жойда ташкил этилади. Сайлов округлари бўйича сайлов натижалари фақат участка сайлов комиссияси маълумотномаси асосида аниқланади.

Сайлов чоғида овоз бериш якунларига таъсир қилган қоида бузарликлар туфайли сайлов умуман ёки айрим сайлов округлари ёхуд айрим сайлов участкалари бўйича ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Агар сайлов округи бўйича икки нафардан ортиқ номзод қўйилган бўлса-ю, улардан бирортаси ҳам сайланмаса такрорий овоз бериш амалга оширилади, яъни энг кўп овоз олган икки номзод ўртасида.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенат аъзоларидан таркиб топади. Сенат аъзолари Қорақолпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда-олти кишидан сайланади. Сенатга сайлов Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади. Сенатга сайлов Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари сайланганидан кейин бир ойдан кечиктирмай ўтказилади. Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг, вилоят, туман, шаҳар давлат ҳокимияти вакиллик органининг сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган депутати Сенат аъзолигига сайланиш учун номзод бўлиши мумкин.

Давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қўшма мажлисини чақириш, Сенат аъзолигига номзодлар кўрсатиш, қонунларда белгиланган тартибда амалга оширилади. Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида Сенат аъзоларини сайлаш тартиби тўғрисидаги низом Марказий сайлов комиссияси томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Қўшма мажлисда овоз бериш вақтида бошқа номзодларга нисбатан кўпроқ овоз олган Сенат аъзолигига номзодлар, давлат ҳокимияти вакиллик органларининг мажлисда ҳозир бўлган депутатларнинг эллик фоизидан ортиғи уларни ёқлаб овоз берган бўлса, сайланган деб ҳисобланади. Агар овоз бериш чоғида белгиланган миқдорда Сенат аъзолари сайланмаган бўлса, сайланмай қолган миқдордаги Сенат аъзолиги учун овозларнинг зарур миқдорини тўпламаган номзодлар бўйича давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ана шу қўшма мажлисининг ўзида такрорий овоз бериш ўтказилади.

Агар сайлов давомида овозларни санаб чиқиш вақтида, яширин овоз бериш натижаларини аниқлашда қонун талаблари бузилса, Марказий сайлов комиссияси Сенат аъзоларининг сайловини ҳақиқий эмас деб топиши мумкин. Сенат аъзолари сайловининг яқунлари устидан, Сенат аъзоларининг сайлови тўғрисидаги қарорлари устидан қарор қабул қилинган кундан эътиборан ўн кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят берилиши мумкин.

Сенат аъзоларининг такрорий сайлови қуйидаги ҳолларда ўтказилади: а) сайлов ҳақиқий эмас деб топилган бўлса; б) такрорий овоз беришда белгиланган миқдорда Сенат аъзолари сайланмаган бўлса. Сенат ваколат муддатининг тугашига олти ойдан кам вақт қолганида Сенат аъзосининг ўрни бўшаб қолса, бўшаган ўринга Сенатнинг янги аъзоси сайлови ўтказмаслиги мумкин.

Сайлов жараёнларига турли хил тазйиқлар кўрсатиш, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини амалга оширишларида тўсқинликлар қилиш каби ҳолатлар кузатилса, қонунда белгиланган жавобгарлик масалаларини келтириб чиқаради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 146-моддасида шундай дейилади: Сайлов ёки референдум ташкил қилиш, уларни ўтказиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш-энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузутиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ҳозирги замон Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг муҳим хусусияларидан бири-сайлов компанияси жараёнида фуқаролар ташаббускор гуруҳининг ташкил этилишидир. Сайлов ҳуқуқида бу йўл билан фуқаролар ҳуқуқи сиёсий партиялар ва маҳаллий вакиллик органлари билан тенглаштирилди. Шунингдек, ўзини-ўзи бошқариш органларининг сайлов жараёнларидаги иштироки ҳам демократлаштириш жараёнининг энг устувор йўналишларидан бири бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 2005 йил 28-январда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисида сўзлаган маърузасида, икки палатали парламентга бўлиб ўтган сайлов биз учун чинаккам демократик тамойиллар, сайловнинг меъёр ва механизмларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда янги мактаб вазифасини ўтаганлигини таъкидлаб ўтдилар. Шунингдек, бу сайловларда сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳларнинг иштироки юқори савияда бўлганлиги, сайловчиларнинг сайлов жараёнларида ўз фуқаролик савияларини намоён қилганлигини таъкидлаб ўтдилар.

Сайлов тўғрисидаги халқаро нормалар бир қанча ҳужжатларда ўз аксини топган. Масалан;

-Инсон ҳуқуқларига оид БМТ нинг халқаро ҳужжатларида. Бунга Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, Фуқароларнинг шахсий ва сиёсий ҳуқуқлари.

-ЕХХТ нинг ҳужжатларида. Булардан энг асосийси 1990 йилги Копенгаген ҳужжатларидир.

-Парламентлараро Иттифок ҳужжатлари. Парламентлараро Иттифок Кенгаши 1994 йилги Эркин ва адолатли сайлов мезонлари тўғрисида декларация қабул қилинди.

Шундай қилиб, сайлов жараёнлари давлатнинг сиёсий доирадаги мавқеи ва нуфузини белгилаб беради.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)

31-мавзу. Суд ҳокимиятининг ташкил этилиши ва функциясининг умумий тавсифи

Режа:

1. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти органлари тизимида суд ҳокимиятининг тутган ўрни.. Судлов ҳокимиятини амалга оширишнинг конституциявий-ҳуқуқий тамойиллари.
2. Суд-ҳуқуқ ислохотлари: судлар мустақиллигини таъминлаш, уларни ихтисослаштириш ва фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган ғоялар. Президент И.Каримов асарларида жазоларни либераллаштириш ва суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш масалалари.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Суди суд органлари тизимининг энг Олий органи ҳисобланиб, унинг томонидан қабул қилинган ҳужжатлар бажарилиши қатъийдир шунингдек, вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Суд органларининг фаолияти ижтимоий адолатни, тенглик ва тотувликни таъминлашга, ҳуқуқий қонунийликни барча чоралар билан мустаҳкамлашга қаратилгандир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Суди ва Олий ҳўжалик суди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида Олий суд органининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига, қабул қилинган қонунларга ўзгартиришлар киритиш, янги қонунларни қабул қилиш ва бошқа норматив актларни қабул қилиш бўйича ўз таклифлари билан чиқиш ҳуқуқи киради. Уларнинг бу таклиф ва мулоҳазалари Олий Мажлис томонидан куриб чиқилиб, сессия ва йиғилишларда депутатларнинг ҳукмига ҳавола этилиши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида, Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуслари билан суд органлари фаолияти принципларининг такомиллаштирувчи жинойт жазоларнинг либераллаштириш; ривожланган демократик мамлакатларда қўлланиб келинаётган тамойиллар ва талабларга жавоб берадиган мезонлар асосида ҳуқуқбузарлик ва жазо тизимини қайта кўришимиз зарур деб таклиф киритиб бунини қўйидагича асослаб бердилар; Жинойтнинг ижтимоий хавфлилики даражасига қараб, тўрт гуруҳга бўлинади. Эслатиб ўтаман; булар ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир ва ўта оғир бўлган жинойтдир. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинойтлар Жинойт Кодексидаги жами 640 жинойт таркибидан 86 тасини ёки бошқача айтганда, 18,7 фоизини ташкил этади. Бугун жинойт қонунчилигини эркинлаштириш ва инсонпарварлик тамойилларига янада мувофиқлаштириш мақсадида яна 110 турдаги унча оғир бўлмаган жинойтларни ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинойтлар қоида-сига ўтказиш таклиф этилмоқда. Шундай қилиб, Жинойт Кодексидаги жинойтлар таркибининг 42,8 фоизи ижтимоий хавф туғдирмайдиган жинойтлар ҳисобланади. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинойтлар тоифасининг кўпайиши тергов ва суд органларининг қамокқа олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқий чеклашлардан фойдаланиш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтиради...

Жинойтларни белгилаш қоидаларининг ўзгартирилиши Жинойт Кодексимизнинг умумий йўналишини том маънода ўзгартиришга ва уни ҳуқуқий-демократик давлат тамойилларига мослаштиришга имкон беради" деб аниқ фактлар билан сўзларини давом эттирдилар.

Ушбу Президентимизнинг инкор этиб бўлмайдиган асосли таклифлари, депутатлар томонидан қўллаб-қувватланди ва "Жинойт жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жинойт, Жинойт-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жинойт кодекси, Жинойт-процессуал кодекси, Маъмурий жавобгарлик кодексларининг 94 та

моддаси янги мазмун билан бойитилди, 25 та моддасининг қаттиқ санкцияланган меъёрлари, назарда тутилган жиноятларни биринчи марта содир этган шахс, агар ўз айбига иқрор бўлса, жабрланувчи билан ярашса ва етказган зарарни бартараф этса, жиноий жавобгарликдан озод этилиши мумкинлиги белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги, Жиноят, Жиноят-процессуал ва Маъмурий жавобгарлик кодексларига киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчаларнинг мазмуни ва моҳиятини ўрганар эканмиз, ҳар бир кодекс нормаларининг инсон омилига жуда катта эътибор берилганлигига амин бўламиз. Жиноят кодексининг нормаларида, унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир эттириб, уч йилдан-беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жиноятлар таркибига киради деб аниқлик киритилган. Бу эса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг маълум бир йўналишда ноаниқликка йўл қўймайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг авф этиш тўғрисидаги фармонларини амалда қўлланишини мустаҳкамлайди.

Шунингдек, айрим жиноят турларига давлат фойдасига жарима миқдорлари белгиланган.

Жиноят кодексининг 39 та моддасининг санкцияларидаги меъёрлари ажратиб ташланди.

Масалан; Жиноят кодексининг 237-моддаси Ёлғон хабар бериш деб номланади;

Ёлғон хабар бериш, яъни жиноят тўғрисида била туриб, ёлғон хабар бериш—энг кам иш ҳаққининг йигирма беш бараваридан эллик бараваригача миқдорда, жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлар ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ўша ҳаракат;

а) айбловнинг сунъий далилларини вужудга келтирган ҳолда;

б) ғаразғўйлик ниятларида;

в) уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаб содир этилган бўлса, -Энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки **мол-мулк мусодара қилиниб** ёки **мусодара қилинмай** беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша ҳаракат оғир оқибатларга сабаб бўлса, **мол-мулк мусодара қилиниб** ёки **мусодара қилинмай** беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади."

Ушбу норманинг санкцияларидаги "мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай" деган сўзлар чиқариб ташланди. Демак жиноят содир этган шахснинг мол-мулкнинг дахлсизлиги ҳуқуқи давлат томонидан муҳофаза қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36 моддасида, ҳар бир шахснинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи берилиб, 53-моддасида мулкнинг ҳар қандай шакллари дахлсизлиги ва давлат томонидан ҳимояланиши мустаҳкамланган. Ривожланган энг демократик давлатлар тарихига назар солсак улар ҳам бирдан шу даражада давлат бошқарувида ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган қоидаларни ўрнатмаганлар. Ҳар бир миллат ўз ҳуқуқини ўзи белгилаш бахтига муяссар бўлар экан, ўз ҳаётини ривожланиши учун ҳаракат қилади. Бу эса ўз-ўзидан равшанки вақт талаб қилади. Мустақил Республикамиз эндигина ўн ёшга тўлди, унинг Конституциясини қабул қилинганига яқинда 9 йил бўлади. АҚШ Конституциясининг қабул қилинганига 214 йил бўлибди. Шундан хулоса қилиб айтишимиз мумкинки бизнинг давлатимиз ривожланиш босқичлари бошқа мамлакатлар тажрибасига ва умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларига асосланган ҳолда бормоқда.

Жамиятни бирлаштирадиган ва мувофиқлаштирадиган асосий куч Конституция ва Қонундир. Қонун ҳукмрон бўлсагина ҳуқуқий давлат қўриш ҳақида гапириш мумкин. 1990 йил мартда Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгашининг биринчи сессияси Конституциявий назорат қўмитасини ташкил этишга қарор қилинди. Бу органнинг вужудга келиши демократия йўлини танлаган давлатнинг ҳаётида катта воқеадир. Бошқа давлатларда бундай орган ҳар хил ном билан юритилади. АҚШда-Олий суд, Францияда-Конституциявий

Кенгаш, ГФРда Конституциявий суд. Қоида бўйича бу орган фаолияти ҳеч ким томонидан назорат қилинмайди. У парламент қонунларини ҳукумат ва мамлакат Президенти фармонларининг Конституцияга мослигини аниқлайди.

Конституциявий тузум-инсоният ижтимоий турмушининг буюк ғалабаси, умум эътироф этган шакли ҳисобланади. Уни заифлаштиришга, барқарорлигига путур етказишга, конституциявий тузилмалар обрўсини тўқишга қаратилган ҳар қандай уриниш ҳуқуқий давлат руҳи ва моҳиятига зид келади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мавжуд тузумга қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракатларга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси конституциявий тузум тушунчасининг ўзини ҳам бойитади.

Конституциявий тузум бу энг муқаддас нарса, бу миллионларнинг ҳаётий фаолиятини ташкил қилиш негизидирки, ҳеч кимнинг уни қоралашига ва унга тажовуз қилишига йўл бермайди.

Суд ҳокимияти давлат органлари тизимида алоҳида аҳамият касб этади. Суд ҳокимиятининг фаолияти инсон ҳуқуқлари ва эркинлигига бевосита алоқадор бўлиб, одил судловни амалга ошириш фаолияти натижасида шахсларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланади. Суд ҳокимияти ҳуқуқий мақомининг конституциявий белгиланиши мазмунан шундай ифодаланадики, унга асосан фуқароларга нисбатан судловни амалга оширишда ўзбошимчаликка йўл қўймаслик, одил судловни амалга ошириш, ҳуқуқ ва эркинликлар кафолатини яратиш, шунингдек фуқароларга нисбатан чиқарилган ҳукм ва қарор юзасидан шикоят қилишлари учун имконият яратиш ҳамда судьяларнинг мустақиллигини таъминлаш ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлашдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида суд ҳокимияти учун алоҳида XIII боб ажратилгандир. Бу бобда "Суд ҳокимияти" моҳиятини очиб берувчи қатор меъёрлар берилган ҳамда суд фаолиятини ташкил қилиш, судлов тизимини белгилаш каби масалалар ўз ечимини топган.

Суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг алоҳида таркибий қисми бўлиб, қонунчилик ва ижроия ҳокимияти, сиёсий партия ҳамда жамоат бирлашмаларидан мустақил равишда ҳаракат қилувчи ҳокимият тармоғидир.

Суд ҳокимияти органлари судьяларнинг фақат Конституция ва қонун талабларига бўйсуниб таъминлиги асосланиб, ўз мустақиллигини таъминлайдилар. Улар одил судловни амалга ошириш фаолияти бўйича ҳеч кимга ҳисобдор эмаслар.

Фақат Конституция асосида ташкил қилинган суд ҳокимияти, қонун асосида суд ишларини адолатли олиб боришда, халқ вакилларининг ёрдамига таяниб, жиноий ва фуқаролик ишларини кўриб чиқиш, текшириш ва бошқа ишлар бўйича ҳукм чиқариш ёки қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга.

Шундай қилиб, суд ва фақат суд ўзига берилган ваколатлар доирасида одамларга ҳамда шу орқали жамиятга ва жамиятда бўладиган жараёнларга ўз таъсирини ўтказаолади. Ўзбекистоннинг ижтимоий ва давлат тузумига асосланган, маъмурий-ҳудудий бўлинишига мувофиқ ягона суд тизими мавжуд.

Ягона суд тизимининг ташкил қилиниши, суд фаолиятини Конституция ҳамда халқаро шартномаларда умумэътироф этилган таъминларга биноан қабул қилинган амалдаги қонунлар асосида олиб боришга, судларнинг мақоми тенглигини таъминлашга ва давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилишига хизмат қилади.

Конституцияда белгиланган ва мустаҳкамланган инсон ҳуқуқларини, манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда, бошқа ҳокимиятлардан мустақил равишда жараёнлар давомида амалга оширилиши белгиланган меъёрлар асосида иш юритади.

Суд ишлари конституциявий, фуқаролик, жиноий ва маъмурий турларга бўлинади. Конституциявий суд ишлари "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суд тўғрисида"ги Қонун асосида, фуқаролик суд ишлари Фуқаролик-процессуал кодекси ва жиноий суд ишлари Жиноят-процессуал кодекси, маъмурий суд ишлари эса Маъмурий

жавобгарлик кодекси асосида олиб борилади. Бундан ташқари, хўжалик суд ишлари "Ўзбекистон хўжалик процессуал кодекси" асосида юритилади.

Суд ишлари ичида энг асосий вазифа одил судловни амалга ошириш ҳисобланади. Шунингдек, суд ҳокимиятининг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги ваколатлари ҳам мавжуд:

- 1) конституциявий назорат;
- 2) давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятлари ҳамда улар томонидан қабул қилинган қарорларининг қонунийлигини текшириш;
- 3) суд ҳукми ва қарорларининг ижросини таъминлаш;
- 4) судларга тегишли маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолатларини кўриб, текшириб чиқиш;
- 5) суд амалиётидан келиб чиқиб, амалдаги қонунчилик масалалари бўйича тушунтириш ваколати;
- 6) судьялар таркибининг шаклланишида иштирок этиш ва унинг органларига ёрдам бериш ваколати.

Юқоридаги ваколатларнинг амалда бажарилиши одил судлов билан узвий боғлиқ бўлиб, суд ҳокимиятининг мазмунини ташкил этади ва у қабул қилган ҳукм ва қарорларнинг мажбурий ижросини таъминлашга қаратилади. Суд ҳокимияти қарорларининг ҳаётга тадбиқ қилиниши мажбурийдир, бу ҳолат қонун билан белгиланган. Қонун давлат органлари, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ҳамда фуқароларнинг суд ҳукмига бевосита бўйсунитишларини талаб қилади. Ҳамма давлат органлари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар суд ҳокимияти қарорларининг амалга оширишида судга ёрдамлаштиришлари шарт ва мажбурдирлар.

Демак, одил судлов фаолиятининг амалга оширилиши, қонунчилик ва ижро ҳокимияти тармоқлари сингари, суд ҳокимиятининг ҳам нақадар муҳим ва масъул вазифалари мавжудлигини кўрсатади. Бу эса-давлат ҳокимияти, тармоқларининг тенг ҳуқуқлигини, мақсадларининг бирлигини, давлатни бошқаришда бирдек масъулият билан фаолият кўрсатишини англатади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран.М.: Юрист. 2001.
12. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран.Минск. Новое знание. 2001.

32-мавзу. Ўзбекистон Республикасида суд органлари

Режа:

1. Суд тизимининг конституциявий асослари.
2. Судьяларнинг дахлсизлиги. Судьяларни тайинлаш тартиби.

Одил судловнинг конституциявий тамойиллари – умумий, раҳбарий, бирламчи қоидалар бўлиб, давлат фаолиятининг ушбу соҳага хос асосий хусусиятларини ёритиб беради. Ушбу тамойилларнинг одил судловга доир қонунларни яратишда, суд ҳокимияти давлат органлари механизмида, жамият сиёсий тизимида тутган ўрни ва ролини белгилаб беришда алоҳида хизмати бор. Одил судлов тамойилларининг йиғиндиси одил судловни ҳукукий тартибга солишда ва амалга оширишда муҳим қалқон ва пойдевор ҳисобланади. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамланган.

Одил судлов тамойилларининг хусусияти шундан иборатки, унда белгиланган қоидалар нафақат фуқаролар, мансабдор шахслар ҳамда давлат органлари учун, балки қонун чиқарувчи идоралар учун ҳам таалукдир. Қонун чиқарувчи ва қонунга ўзгартириш киритувчи органлар ўз фаолиятлари давомида демократик талаблар ҳамда анъаналар қатори ушбу тамойилларга ҳам амал қиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг одил судловга оид конституциявий тамойилларни белгилашда бошқа мамлакатларнинг, шунингдек халқаро ҳуқуқнинг ижобий тажрибалари ҳисобга олинган.

Одил судловни амалга ошириш ва унинг фаолиятини ташкил қилишда "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси", "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт" каби халқаро ҳужжатларнинг илғор ғояларини ўзида мужассам этганлиги учун ҳам ғоят катта аҳамият касб этади. Ушбу ҳужжатлар дунёнинг кўпчилик давлатлари, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳам эътироф этилган ҳамда ундаги қоидаларга амал қилиш мажбурийдир.

Одил судловнинг конституциявий тамойилларига қуйидагилар қиради:

1. Қонунийлик. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, қонунлар ҳамда қонун ости ҳужжатларига риоя қилган ҳолда ҳамма давлат ва нодавлат органлари, ташкилотлари, мансабдор шахслар томонидан олиб бориладиган фаолият қонунийликдир.

Суд судлов ишларини кўриб чиқишда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунга ҳилофлигини аниқласа, ушбу меъёрий ҳуқуқий-ҳужжатларга эмас, балки тегишли қонунга мувофиқ қарор қабул қилишга ҳақлидир. Конституциянинг 15-моддасига биноан давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Конституция олий даражадаги юридик кучга эга бўлиб, Республиканинг бутун ҳудудларида бирдек қўлланилади. Шунга мувофиқ судлов ишларини кўриб чиқишда судьялар Конституция қоидалари ва қонун ости меъёрий-ҳужжатлар талабларига амал қилишлари лозим. Судлар томонидан кўриб чиқиладиган ишларга баҳо беришда, судьялар ҳар қандай ҳолатда ҳам Конституцияни бевосита бирламчи манба сифатида тан олишлари шарт.

Конституциянинг 16-моддасида белгиланганидек "бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас".

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари агар Конституцияга, қонунга ҳилоф бўлмаса, давлат бошлиғининг фармонлари сифатида суд ишларини юритишда қўлланилиши мумкин. Шу каби юқори даражадаги ҳуқуқий ҳужжатларни қўллашдан олдин, судлар бундай ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Конституциясига қанчалик мос келишини текширишлари лозим.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасида халқаро шартномалар талабларидан келиб чиққан ҳолда, халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилиш назарда тутилган. Халқаро

шартнома нормаларига зид бўлган қонунлар амалда судьялар томонидан қўлланилмайди. Ушбу конституциявий қоида ҳаётга узлуксиз тадбиқ этилмоқда. Қонунийлик ҳуқуқнинг ҳамма соҳалари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган, кенг қўламда қўлланиладиган ҳуқуқий тамойиллардан бири деб ҳисобланади. Қонунийлик тамойилининг узлуксиз равишда ҳаётга тадбиқ қилиниши давлат бошқарув механизмининг бир меъёрида ишлашини таъминлайди. Бу тамойил одил судловни амалга оширишда катта аҳамият касб қилиб, жиноий ва фуқаролик ишларининг муҳокамаси қонун талабларига мос ва белгиланган тартибда амалга оширилишини белгилайди.

Қонунга риоя қилинмаган жойда қонунийлик тўғрисида сўз юритиш мумкин эмас. Бу ҳол ўзбошимчалик ҳисобланади. Демак, бу ҳолатларда қонунийлик ўзининг ижтимоий вазифасини бажара олмайди. Том маънодаги қонунийлик жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича суд томонидан асосли, адолатли ҳукм ва қарорлар чиқарилишини таъминлайди.

2. Суд ҳокимиятининг мустақиллиги. Бу тамойил қатор қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган: Ўзбекистон Конституцияси (106-модда), "Судлар тўғрисида"ги қонун (4-модда), "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги қонун (4,5-моддалар), Жиноят-процессуал кодекси (14-модда) ва ҳоказолар.

Конституцияга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Суд мустақиллигининг мазмуни, судлов ишларини юритишда шундай имкониятларга эга бўлиши билан белгиланадики, бунда суд фаолиятига ташқаридан тазйиқ ўтказилмаслиги, бировларнинг аралашмаслиги, қонунга мувофиқ адолатли, асосли қарорга келиши таъминланиши зарур.

Одатда суд мустақиллиги иккита асосий элемент бирлигидан иборат: суд ҳокимиятининг ташкилий ва вазифаларга кўра мустақиллиги ҳамда судьяларнинг мустақиллиги.

Ташкилий жиҳатдан суд мустақиллигининг моҳияти шундан иборатки, давлатнинг қонунчилик ва ижро ҳокимиятларининг суд фаолиятини ташкил қилишига аралашishi, унинг адолатли, асосли ҳукм ва қарорларига қарши равишда иш олиб боришлари мумкин эмас. Демак, суд ҳокимияти маъмурий мустақилликка ҳам эга.

Маълумки, суд ҳокимияти давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилади, давлат бюджети тўғрисидаги лойиҳа Ўзбекистон ҳукумати томонидан тайёрланади ҳамда қонунчилик ҳокимияти давлат бюджетини қабул қилиш тўғрисида қонун қабул қилади. Судларни молиялаштириш ижроия ҳокимиятнинг Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади ва бу суд ҳокимиятини маълум моддий-техника базаси билан таъминлаш, уларнинг фаолият кўрсатишларига имкониятлар яратиш билан изоҳланади ("Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 11-моддаси).

Суд ҳокимиятининг вазифасига кўра мустақиллиги уларнинг фақат Конституцияга, қонунларга амал қилишидадир. Одил судловни амалга ошириш шартлари фуқаролик-процессуал, жиноий-процессуал, хўжалик-процессуал кодексларида кўрсатилган бўлиб, уларга асосан судьялар ҳеч қандай ички ва ташқи тазйиқсиз ўз фикр мулоҳазаларига суянган ҳолда ҳулоса қилишига, ҳукм ва қарор чиқаришига имконият яратади. Суд кўрилган масала бўйича кенгаш хонасида суд таркибига кирган судьялар билан кенгашиб, маслаҳатлашиб иш кўради, тегишли ҳал қилув қарорлари чиқаради.

Судьяларнинг маслаҳат хонасидаги фикр мулоҳазаларини ошкор қилишга ҳеч қимнинг ҳаққи йўқ. Суднинг маслаҳат хонасида бегона шахсларнинг бўлишига йўл қўйилмайди.

Судларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди ва бундай аралашishi қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади (Ўзбекистон Конституциясининг 112-моддаси).

Суд мустақиллиги турли поғонадаги суд ходимларининг (судьяларнинг) ўзаро муносабатларини ҳам белгилашга имконият беради. Апелляция, кассация ва назорат

инстанциялари қуйи поғонадаги судьяларнинг ҳал қилув қарорларини бекор қилар экан, ишни қайта кўриб чиқишга юбориб ўз тазйикини ўтказиши уларнинг мустақиллигига путур етказиши, ўзларининг ўйлаган, тахминий ҳулосаларини ҳал қилув қарори тариқасида амалга оширишларини талаб қилишликлари мумкин эмас.

Қонунни тўғри таҳлил қилабилишлик судьяларнинг масалани одил ҳал қилишдаги маҳоратини кўрсатади. Судьяларнинг ушбу фаолияти ташқи таъсирдан, тазйикдан холи бўлиши шарт. Қонун йўли билан судьяларнинг тайинланиш тартиб-қоидаларининг ўрнатилиши уларнинг бошқа ҳокимият ва мансабдор шахслар олдида ҳисобдорликдан озод қилади, суднинг мустақиллиги моҳиятан ҳам шу билан белгиланади.

Суд ҳокимиятининг обрўси ҳам, мустақиллиги ҳам уларнинг қонунчиликка қанчалик моҳирона ёндаша олишидан келиб чиқади.

"Судлар тўғрисида"ги қонуннинг VI бўлим 8-бобида судьяларнинг мустақиллигининг асосий кафолатлари кўрсатилган. Хусусан, "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 68-моддасида шундай кўрсатилади:

-судьялар қонунда белгиланган тартибда сайланадилар, тайинланадилар ва судьялик вазифасидан озод қилинадилар;

-уларнинг (судьяларнинг) дахлсизлиги таъминланади;

-одил судловни амалга оширишда қатъий тамоил мавжуд;

-қарор чиқариш чоғида судьялар маслаҳати сир тутилади, уни ошкор қилишни талаб қилиш мумкин эмас;

-судьяларга нисбатан ҳурматсизликка йўл қўйилмаслик, улар фаолиятига аралашмаслик ва судьяларнинг дахлсизлигини таъминланиши;

-судьяларга давлат томонидан моддий ва ижтимоий-таъминот берилиши.

Судьялар фаолиятида самарадорликнинг ошиши учун, мустақил ишлашлари учун судьяларнинг ваколат муддати етарли даражада узайтирилиши, уларнинг етарли миқдорда маош олиши, кексалик нафақаси билан таъминланиши зарур. Шунингдек, судьяларнинг шахсий ҳаёти ҳам, оиласи ҳам ҳимояланган бўлиши лозим. Ҳар қандай ўринсиз танқиддан ҳам ҳимояланган бўлиши, асоссиз равишда ўз лавозимидан четлаштирилмаслиги керак. Бундай масалалар "Судлар тўғрисида" ги қонунда батафсил ёритилган.

3. Одил судловни амалга оширишда барчанинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойили. Қонун ва суд олдида тенглик тамойили (принцип) асослари қонунларда етарли даражада ёритилган. (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 18, 44, 46-моддалари, "Судлар тўғрисида"ги қонун 6-модда, Жиноят процессуал кодексининг 16-модда).

"Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини ижтимоий келиб чиқиши, эътқоди шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида, тенгдирлар." (Конституциянинг 18-моддаси)

Қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилган қоидаларни барча шахсларга бирдек қўллашни талаб этади.

Бу ҳолат нафақат уларнинг ўз ҳуқуқларидан фойдалиниши, балки улар зиммасига юклатилган маълум мажбуриятларни ҳам бажариш зарурлиги одил судловни амалга оширишга оид қонун ҳужжатларида белгилаб берилган.

Конституцияга мувофиқ, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, Давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларнинг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади (44-модда).

Қонун ҳуқуқларидан фойдаланиш имкониятини тўлиқ яратиш мақсадида, турли сабабларга кўра ўз манфаати ва ҳуқуқларини лозим даражада ҳимоя қилолмайдиган баъзи шахсларга қўшимча кафолатлар ўрнатади. Масалан, жиноят-процессуал кодекснинг 51-моддасига кўра ҳимоячининг иштирок этиши шарт бўлган ҳолатлар белгиланган:

-вояга етмаганларнинг иши бўйича;

-соқовлар, карлар, жисмоний нуксони ёки рухий касаллиги сабабли ўзини-ўзи ҳимоя қилиш ҳуқуқи амалга оширишга қийналадиган шахсларнинг иши бўйича.

Жиноят-процессуал кодексининг 20-моддасига биноан, иш юритилаётган тилни билмайдиган ёки етарли даражада тушунмайдиган процесс иштирокчиларига қонунда белгиланган тартибда таржимон хизматидан фойдаланишлари мумкин.

Ҳуқуқий муносабатлар ўз ривожини топган мамлакатлар қатори Ўзбекистонда ҳам ўз табиатига кўра қонун олдида баъзи чеклашларга йўл қўйилади. Бу эса кўп ҳолатларда бошқа бир Конституциявий-ҳуқуқий кадриятларни ҳимоя қилиш мақсадидаги заруриятдан келиб чиқади. Буларга мисол қилиб, судьялар, ҳокимият вакиллик органларининг депутатлари, баъзи турдаги мансабдор шахсларнинг юридик жавобгарликка тортишда белгиланган тартибини кўрсатиш мумкин. Қонун олдидаги бундай тенгсизлик (иммунитет) айна вақтда уларнинг ўз фаолияти давомида ҳуқуқий хавфсизлигини ва мустақиллигини таъминлашга қаратилган имтиёз ҳисобланади.

Суд олдида барчанинг тенглиги тушунчаси қонун олдида барча шахсларнинг тенглиги тушунчасига моҳиятан мос келади. Суд олдида барчанинг тенглиги, барча шахсларга суд процессида жавобгар ёки бошқа иштирокчи сифатида қатнашишидан қатъий назар тенг процессуал ҳуқуқ ва тегишли мажбуриятларга эга эканлигида намоён бўлади. Суд ишларини юритиш қоидалари барча юрисдикцияли, умумий, ҳўжалик ва ҳарбий судларда жавобгар, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий даъво бўйича жавобгар ёки бошқа шахс бўлишидан қатъи назар бир хилда қўлланилади.

Судлар олдида барчанинг тенглиги ҳуқуқ бўйича баҳс юритаётган томонларнинг расман тенглигини ҳам англатади. Суд олдида барча шахслар мулкӣ ҳолати, ижтимоӣ мавқеидан ва бошқа ҳолатлардан қатъи назар расман қонун олдида тенг ҳисобланади. Шунингдек, ҳуқуқларнинг чекланиш даражаси фақат суд қарори асосида амалга оширилиши мумкин.

Қонун судлов ишларини юритишнинг баъзи хусусиятларини назарда тутаяди, яъни фуқароларнинг Қуролли кучлар ёки бошқа ҳарбий қўшилмаларга тегишлилиги, ҳарбий унвони ёки эгаллаб турган лавозими инобатга олинади.

Бу хусусиятлар, ушбу шахсларнинг ҳарбий ёки у билан тенглаштирилган хизматдаги мавқеи билан боғлиқ бўлиб, у судловга тегишлилик қоидаи билан белгиланади. Бу каби ишлар умумий юрис- дикцияли судлар томонидан эмас, балки ҳарбий судлар томонидан кўриб чиқилади. Бу ҳолатларда ҳам ҳарбий ва умумий юрисдикцияли судлар томонидан белгиланган иш юритиш қоидаларига тўлиқ амал қилиниб, бирон-бир ён босиш ёки имтиёзлар қўлланилишига йўл қўйилмайди.

Барчанинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойили нафақат Ўзбекистон фуқароларига, балки чет эл фуқаролари ва фуқароликка эга бўлмаган шахсларга нисбатан ҳам белгиланади.

Одил судловни амалга оширишда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилиниши инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳаёти ва соғлиги, шаъни ва кадр-қиммати олий кадрият ҳисобланиб, давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳалари каби биринчи галда ҳимоя қилинади, шу жумладан одил судловни амалга ошириш вақтида ҳам шу қоидага риоя қилинади.

Конституцияга биноан, Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас (19-модда).

Ушбу ғоя Конституция ва бошқа қонун ҳужжатларида мустаҳкамланиб, аниқ ифода этилган.

4. Фуқароларнинг суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқи.

Инсон суёуелари Умумжасон Декларациясининг 8-моддасида шундай дейилган: "Бар бир инсон, мабодо унинг Конституция ва қонун бериб қўйган асосий суёуелари бузилгудек бўлса, нуфузли миллий судлар томонидан ўз суёуеларини самарали тарзда тикланиши суёуеига эгалир."

Суд томонидан Ҳимоя бўлиш ҳуқуқи. "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги Халқаро Пактнинг 14-моддасида ва "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини Ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Европа конвенциясининг 6-модда, 1-қисмида мустаҳкамлаб қўйилган. Европа конвенциясининг амалда қўлланилиши, шахсларнинг суд Ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини, оммавий ҳуқуқни қўллаш зарурияти бўлган фуқаровий ҳуқуқ ва мажбуриятлар учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга барча процессуал ҳаракатларга ҳам тааллуқли эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистон қонунчилигида суд Ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини таъминлашга алоҳида эътибор берилган. Конституциянинг 44-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали Ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган. Ушбу конституциявий қоида қатор қонун ҳужжатлари орқали ойдинлаштирилган, хусусан Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган ҳатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги қонунни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Бу ҳуқуқ ўз манфаатини шахсан ёки Ҳимоячи, шунингдек қонуний вакил орқали Ҳимоя қилаётган ҳар бир шахсга ҳам тегишлидир. Ўз ҳуқуқларини қонуний вакил томонидан Ҳимоя қилиш имконияти ҳуқуқ лаёқатига эга бўлмаган жисмоний шахсларга ҳам берилган.

Суд Ҳимоясида бўлиш ҳуқуқи ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш билан узвий боғлиқ бўлиб, қонунчиликни билиш, уни амалиётда қўллаш олиш ҳамда суд ишларини юритиш тажрибасининг даражаси билан изоҳланади. Бундай сифатлар юридик касб маҳоратига эга кишиларда мужассам бўлиб, ўз манфаатларини Ҳимоя қилишга муҳтож шахслар суд жараёнида, уларнинг ҳуқуқий ёрдамларига таяниши лозим. Судга конституцияда белгиланган ва кафолатланган ҳуқуқ ва эркинликлар қатори, қонун (қонун ости ҳужжатлари) ёки шартномада кўрсатилган ҳуқуқ ва эркинликлар, шунингдек манфаатлар бўйича ҳам мурожаат қилиниши мумкин.

Бузилган ёки чекланган ҳуқуқ ва эркинликлар ўз мазмуни ва моҳиятига кўра, тегишли тартибда конституциявий, фуқаролик, маъмурий жиноий ёки ҳўжалик судлов ишларини юргизиш орқали тикланади.

5. Айбсизлик презумпцияси. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасига кўра Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини Ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ушбу тамойил мазмунан жиноий ишларнинг муҳокамасига тегишли бўлиб, бу тамойил жиноят-процессуал кодекснинг 23-модда 1-банди ва "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 10-моддаси 2-бандида аниқ ўз ифодасини топган.

Конституция жиноят содир этишда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши қонун талаби доирасида ва ошкора кўриб чиқилмагунча яъни судда ўз ҳуқуқларини Ҳимоя қилувчи кафолатлар таъминланиб айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Ушбу қоида жиноий ишларни кўриб чиқишда одил судловни амалга оширишнинг демократик тамойили ҳисобланади.

Айбсизлик презумпцияси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги эътиборли халқаро ҳужжатларда, жумладан, "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси" (II-модда), "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги Халқаро Пакт (14-модда), "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини Ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Европа конвенцияси (6-моддасининг 2-банди) нормаларида ўз ифодасини топган.

Айбсизлик презумпцияси тамойилининг замирида умумий ва кенг тан олинган ахлоқ нормаси мавжуд бўлиб, унга кўра айбланувчининг айбдорлиги тасдиқланишига қадар, шахс айбсиз деб ҳисобланади.

Айбсизлик презумпцияси судья, терговчи ва прокурорларнинг шахсий фикрини эмас, балки шахснинг объектив ҳуқуқий ҳолатини ўзида ифодалайди. Тергов органлари шахсни айбланувчи деб топиши, яъни уни маълум жиноят содир этганликда айбли деб ҳисоблаши мумкин, аммо бу ҳолатда ҳам унинг айбини исботлаш лозим. Қонун шахснинг жиноят содир этганлигида айбдор эканлигини мажбурий суд муҳокамаси босқичини ўтказиш билан, яъни айбланувчининг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқлари бўйича белгиланган барча кафолатларнинг таъминланганлиги ҳамда унинг айбдор эканлигини текшириш билан бевосита боғлайди.

Айбланувчи унга нисбатан суд томонидан қонуний кучга кирган айблов ҳукми чиқарилмагунга қадар айбдор деб ҳисобланмайди.

Айбсизлик презумпцияси қонунда кўра, мавжуд барча шубҳа ва тахминлар тўлиқ аниқланмагунча, ушбу ҳолат айбланувчи фойдасига ҳал қилинади, бу эса ўз навбатида, шахснинг маълум жиноят бўйича айбсизлигини кўрсатади. Демак, айбланувчи айбининг исботламаганлиги, айбсизлигининг исботидир. Ушбу тамойил ўз моҳиятига кўра судловни амалга оширишда нафақат айбланувчининг жиноят процессидаги ҳуқуқий ҳолатини, балки барча ижтимоий муносабатлар субъектидаги ҳуқуқий ҳолатини ҳам ифодалайди.

Айбланувчига нисбатан суднинг ҳукми қонуний кучга киргунига қадар, ҳаттоки у ушлаб турилган бўлса ҳам, унинг меҳнат, оила ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари амалда чекланмайди. Умуман ушбу конституциявий тамойил айбланувчига нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирмагунга қадар, унга ҳеч ким айбдор сифатида муомала қилишини тақиқловчи амалдаги қоида ҳисобланади.

Шунга қарамай, айбланувчи ёки гумон қилинувчининг жиноят содир этишда айбини исботловчи асослар етарли бўлса, қонунда кўрсатилган тартибда унинг баъзи бир ҳуқуқ ва эркинларини чеклаш мумкинлиги мустаҳкамланган. (Масалан, ҳаракат қилиш эркинлиги, ёзишмалари ва телефонда сўзлашувларнинг сир тутилиши ва бошқа шахсий ҳуқуқлар)

Оқлов ҳукмининг қонуний кучга кириши, айбсизлик презумпцияси тамойилига мувофиқ, айбланувчини айбсиз деб тан олинишини билдиради.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчини ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланган.

6. Ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланиш. Бу тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 116-моддаси ва Жиноят-процессуал кодексининг 24-моддасида моҳиятан ифода этилган. Ушбу қонунлар жиноий жавобгарликка тортилаётган шахсларнинг, нафақат ҳимояланиш ҳуқуқи мавжудлигини белгилаб қўйиш билан кифояланади, балки ушбу ҳуқуқнинг кафолатланишига алоҳида урғу беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 116-моддасида шундай дейилган: "Айбланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланади. Тергов ва суд ишини юритишнинг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади. Фуқароларга, корхона, муассаса ва ташкилотларга юридик ёрдам бериш учун адвокатура фаолият кўрсатади. Адвокатуранинг ташкил этиш ва унинг иш тартиби қонун билан белгиланади."

Жиноий жавобгарликка тортилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида, уларга кенг ҳуқуқлар белгиланган: улар ўзларининг нимада айбланаётганлигини билиш, ўзларига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш бериш; жиноий ҳаракатларини исботловчи далиллар билан танишиш, ўзларига нисбатан жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқларига эга.

Ҳимояланиш ҳуқуқи суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд зиммасига гумон қилинувчига, айбланувчига ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларни тушунтириб бериш ҳамда у ўзига қўйилган айбловдан ҳимояланиши учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имконият яратиб беришни юклайди.

Ушбу органлар иш материаллари билан батафсил танишишлари, айбни тасдиқловчи ёки рад этувчи ҳолатларни ҳар томонлама ўрганишлари лозим.

Айбланувчи ўз ҳуқуқларини шахсан ҳимоя қилиши, шунингдек ўз илтимосига кўра ҳимоячи билан таъминланиши мумкин. Қонунда ҳимоячини таклиф этиш тартиби белгилаб қўйилган.

Жиноят-процессуал кодексининг 49-моддасига ҳимоячи ишда айбланувчига айб эълон қилинган вақтдан, ёки у гумон қилинган деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарор эълон қилинган, ёхуд у ушланган пайтдан бошлаб иштирок этишига рухсат этилади. Қонун ҳимоячига ҳимоя остидаги шахснинг қонуний ва ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда фаол қилиши учун кенг ҳуқуқлар белгиланган.

7. Суд ишлари юритишнинг ошкоралиги. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасига биноан ҳамма судларда ишлар очик қўрилади. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади.

"Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 7-моддасида суд ишларини юритишнинг ошкоралиги тамойили ўз ифодасини топган. Ушбу моддадаги "ошкоралик" термини суд ишлари "очик" мажлисларда кўриб чиқилишига синоним ҳисобланади. Бу тамойил Жиноят-процессуал Кодексининг 19-моддасида ҳам мустаҳкамланган.

Ушбу тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, барча фуқаролар у ёки бу суд ишларини юритиш процессида иштирокчи бўлмасда, суд ишларини ошкора кўрилиши туфайли суд муҳокамасида қатнашишлари мумкин. Бундай чора-тадбирнинг белгилаб қўйилиши судлар фаолиятини яхшилашга, судларнинг мавжуд муаммоларни ҳал қилишга ўта масъулият билан ёндашишига, фуқароларни қонунчиликни мустаҳкамлаш руҳида тарбиялашга қаратилган бўлиб, одил судловни амалга оширишда халқ назоратининг ўзига хос шакли ҳисобланади.

Судда ишларнинг ошкора кўрилиши тамойили мазмунидан келиб чиқиб, қуйидаги ҳулосаларга келиш мумкин.

Биринчидан, ҳар қандай шахс, иш юритишда иштирокчи ҳисобланмасда, суд мажлисларида ўз хоҳишига кўра қатнашиши мумкин. Аммо баъзи ҳолатлар бундан мустасно, масалан, судда раислик қилувчи суд залида жой етишмаслигини ҳисобга олиб, судда қатнашиш истагидаги шахсларга суд мажлисида қатнашиш учун рухсат бермаслиги мумкин.

Иккинчидан, суд фаолиятида ошкораликни кучайтириш мақсадида судлар оммавий ахборот воситалари ходимларига, тегишли жамоат бирлашмалари ва меҳнат жамоаларига суд процесслари тўғрисида хабар бериши, уларни суд процессига таклиф қилиши мумкин. Суд муҳокамасига тегишли маълумотларни ошкор қилиш имконияти мавжуд бўлиб, судда қатнашаётганлар суд мажлисидаги барча воқеалар тафсилотини ёзиб олишга ҳақли. Расм, кино ёки видео тасвирга туширишга, овозларини ёзиб олишга фақат суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан йўл қўйилади.

Шу билан бирга, қонунчиликда суд мажлисларини ёпиқ тарзда ўтказиш тартиби ҳам белгилаб қўйилган. Бундай мажлислар давлат сири билан боғлиқ ишларни кўриб чиқишда ўтказилади. Бундан ташқари ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларнинг жиноятлари тўғрисидаги ишларини, шунингдек фуқароларнинг шахсий ҳаётига оид маълумотномаларни ёки уларнинг шаъни ва қадр-қимматини камситадиган маълумотларни ошкор қилмаслик мақсадида жабрланувчининг, гувоҳнинг ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг, шунингдек уларнинг оила аъзолари ёки яқин қариндошларининг хавфсизлигини таъминлаш тақоза этган ҳолларда бошқа ишларни ҳам суд томонидан ажрим чиқариб, ёпиқ суд мажлисида кўришга йўл қўйилади.

Суд мажлисларини ёпиқ тарзда ўтказилишига алоҳида ҳолатларда ҳам йўл қўйилиши мумкин. (масалан, фарзандликка олиш сирларини таъминланиши ёки фуқароларнинг ўзаро ёзишмаларининг сир сақланишини таъминланиши).

Суд ҳукмлари, ажримлари ва қарорлари барча ҳолларда ошкора эълон қилинади.

8. Суд ишлари юритиладиган тил. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 115-моддасига мувофиқ, "Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида,

қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳукуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳукуқи таъминланади."

Суд ишлари юритиладиган тил тамойили Жиноят процессуал кодекснинг 20-моддаси ва "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 8-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Процессуал қонунчилик процесс иштирокчиларига ўз процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўлиқ билишлари учун қатор аниқлик ва қўшимчалар киритади ҳамда қафолатлар яратиб беради.

Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган суд иштирокчиларига таржимон хизматидан фойдаланиш имконияти қафолатланган. Таржимонга ҳам ўз навбатида, ишни аниқ ҳамда тўлиқ бажариш мажбурияти юклатилади. Ушбу мажбуриятни лозим даражада бажармаслик, таржимоннинг ҳатто жиноий жавобгарликка тортилиши учун сабаб бўлади. Айбланувчига (гумондорга, судланувчига) таржимон томонидан барча ҳолатларда кўрсатилган ёрдам бепул амалга оширилади.

Масъул органларнинг мансабдор шахслари процесс иштирокчиларга уларнинг ҳуқуқларини тушунтириш мажбуриятини олар эканлар, шу жумладан уларга таржимон билан таъминланиш ҳукуқи, шунингдек процесс иштирокчисининг ўз она тилида ёки унинг яхши биладиган тилида тушунтириш ва судда сўзлаш ҳукуқига эга эканлиги ҳақида огоҳлантириш шарт.

Тергов ҳамда суд ҳужжатлари ушбу шахсларга уларнинг тушунадиган тилига таржима қилиниб топширилади. Булардан ташқари, судда юритиладиган тилни яхши билмайдиган шахсларга дастлабки тергов ёки суд муҳокамаси даврида, ҳимоячи билан мажбурий таъминланиши белгиланган.

Судьяларнинг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, сайланиш тартиби, тайинланиши ва лавозимини эгаллаши, улар мустақиллигининг қафолатлари, шунингдек уларнинг моддий ва ижтимоий таъминоти Конституция ва "Судлар тўғрисида"ги қонун нормаларида белгилаб қўйилган.

"Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 60-моддасига кўра, судьялар одил судловни амалга оширишга ваколат берилган шахслар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида барча судьялар бир хил мақомга эга бўлиб, суд раислари, раис ўринбосарлари ҳам айна вақтда судьялардир.

Қонун судьяларнинг олий мартабали мансабдор шахс ҳисобланганлиги учун, судьяликка номзодлар учун қатор талаблар қўяди. "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 61-моддасига кўра, йигирма беш ёшдан кичик бўлмаган олий юридик маълумотга, юридик ихтисос бўйича камида уч йиллик меҳнат стажига эга бўлган ҳамда малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси туманлараро, туман (шаҳар) суди, хўжалик суди судьяси бўлиши мумкин.

Олий юридик маълумотга ҳамда юридик ихтисос бўйича камида беш йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида, судья бўлиб камида икки йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят суди, тошкент шаҳар суди, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди судьяси бўлиши мумкин.

Олий юридик маълумотга ҳамда юридик ихтисос бўйича камида етти йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида, судья бўлиб камида беш йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий хўжалик суди судьяси бўлиши мумкин.

Ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаётган, офицерлар таркибига кирувчи ҳарбий унвонга эга бўлган ва ушбу модда талабларига жавоб берадиган Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳарбий суд судьяси бўлиши мумкин.

Конституциявий суд судьялигига номзодлар учун алоҳида талаблар қўйилган.

"Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги қонуннинг 12-моддасида Конституциявий суднинг судьяси этиб, сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассислари

бўлган, юксак маънавий фазилатли ва зарур малакали Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкинлиги белгиланган.

Судьяликка номзоднинг олий юридик маълумотли эканлиги Олий юридик ўқув юртининг ёки олий ўқув юртининг юридик факультетини тугатганлиги ва давлат намунасига эга бўлган диплом олганлиги билан белгиланади.

Олий юридик ўқув юртини тугаллаган вақтдан юридик маълумот олинган деб ҳисобланиб, танланган мутахассислик бўйича, яна қайта ўқиш талабини қўймайди.

Номзоднинг юридик соҳадаги иш стажига, унинг аввал судья бўлганлиги ёки терговчи, прокурор, адвокат, юристконсультант ва бошқа юридик соҳалардаги меҳнат фаолияти киради. "Юридик соҳадаги фаолият" тушунчаси сирасига ҳуқуқ соҳаси бўйича илмий ва педагогик фаолияти бўйича шуғулланиш ҳам киритилади. Конституциявий суд судьялигига қўшимча талаблар сифатида қўйилган ҳуқуқ ва сиёсат соҳасида юқори даражадаги мутахассис деб тан олишлик учун, Конституциявий судни шакллантириш амалиётидаги тажрибадан келиб чиқиб номзоднинг илмий даражасининг бўлиши, Олий суд, Олий хўжалик суди ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг раҳбар лавозимларида узоқ муддат ишлаганлиги, ёхуд мезон бўлиб хизмат қилинганлигини кўплаб илмий ишлар муаллифи эканлигини кўрсатиш мумкин.

Конституция ва қонун судьяларга асосий талаблардан ташқари, қатор қўшимча талаблар ҳам ўрнатганлигини таъкидлаш жоиз:

- 1) судьялар ҳокимият вакиллик органларининг депутатлари бўлиши мумкин эмас. (Ҳокимият тақсимланиши тамойилига асосан)
- 2) судьялар сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлиши мумкин эмас. (Судлар ўз фаолияти мустақил бўлишлиги учун қафолат сифатида судларни сиёсийлаштирмаслик)
- 3) судьялар илмий, педагогик ва ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин эмас.

Қонун талабларидан яна бири, судья лавозимида қонунга ҳилоф ҳаракатларни содир этмаган шахслар тайинланиши ёки сайланишидир.

Судьялар ўз ваколатларини амалга ошириш вақтида ҳам, хизматдан ташқари ҳолатда ҳам суд ҳокимиятининг обрўсини, судьяларнинг шаъни ва қадр-қимматини туширувчи, ҳолис ва адолатли одил судловга нисбатан шубҳали ҳаракатдан ўзларини тийишлари шарт.

Тегишли суд судьялигига номзод Ўзбекистон фуқаролари, юқоридаги талабларга жавоб берган тақдирда, ушбу лавозимни эгаллаши учун судьяларнинг малакавий коллегиясига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Судьяларнинг малакавий коллегияси тегишли суд раисига тавсия этилган ҳар бир номзодлар бўйича ўз хулосасини тақдим этади.

Агар суд раиси хулоса бўйича розилик бермаса, хулоса ўз навбатида судьяларнинг малакавий коллегиясига қайта кўриб чиқиш учун қайтарилади. Судьяларнинг малакавий коллегиясининг қайта ижобий хулосаси бўйича, тегишли суднинг раиси томонидан номзод ишини қонунда белгиланган тартибда кўриб чиқиш учун қабул қилинади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларига тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси томонидан судьялик лавозимида танлаш ва тавсия этиш масаласини ҳал этиш вақтида, қонунчилик ва ижтимоий адолат асосида судьяларни сайлаш ёки тайинлаш қафолати сифатида жамоат назорати ўрнатилиши кўрсатиб ўтилган.

Судьяларни сайлаш ва тайинлаш тартиби "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 63-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Ушбу модданинг мазмунидан келиб чиқиб, таъкидлаш мумкинки, судьялар таркибини шакллантириш давлат ҳокимияти барча тармоқларининг ўзаро ҳамкорлиги билан амалга оширилади.

"Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 63-моддасига мувофиқ, Олий суд Олий хўжалик судларининг судьялари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан сайланади.

Қорақалпоғистон Республикаси судьялари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган

тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сайланади ёки тайинланади.

Виложат судлари, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига кўра, хўжалик судларининг судьялари эса, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Ҳарбий судлар судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Судьялар беш йил муддатга сайланади ёки тайинланади.

Илк бор судьялик лавозимига сайланган ёки тайинланган шахс "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 64-моддасида белгиланган тартибда қасамёд қилади.

Судьяларнинг мустақиллиги асосий конституциявий тамойил бўлиб, суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва самарали фаолиятини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қила олишини таъминловчи шартлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасига биноан, "Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фойдага бирон-бир тарзда аралашушига йўл қўйилмайди ва бундай аралашуш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади.

Олий суд ва Олий хўжалик суди раислари ва аъзолари Олий Мажлиснинг депутати бўлолмайдилар.

Судьялар, шу жумладан туман судьялари сиёсий партиялар ва ҳаракатларининг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас. Судья ваколат муддати тугагунга қадар судьялик вазифасидан қонунда кўрсатилган асослар бўлганидагина озод этилиши мумкин."

Суд қонун устуворлигини таъминловчи бош механизм бўлиши билан бирга, айтилган вақтда ҳуқуқий давлатга ҳос бўлган ҳуқуқ манбаларининг ҳуқуқий қўлланилиши ва ҳимоя қилинишини назорат қилади.

Судьялар мустақиллигини таъминлашнинг кафолати тизими "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 67-моддасида белгиланган бўлиб, у қуйидагилар орқали:

- 1) қонунда белгиланган тартибда судьяларнинг сайланиши, тайинланиши ва судьяликдан озод қилиниши;
- 2) уларнинг дахлсизлиги;
- 3) одил судловни амалга оширишдаги қатъий таомил;
- 4) қарор чиқариш чоғида судьялар маслаҳатнинг сир тутилиши ва уни ошкор қилишни талаб этишни тақиқланганлиги;
- 5) судга ҳурматсизлик ёки муайян ишларни ҳал қилишга аралашганлик, судьялар дахлсизлигини бузганлик учун жавобгарликнинг белгиланганлиги;
- 6) судьяга давлат ҳисобидан унинг юксак мақомига муносиб моддий ва ижтимоий таъминот берилиши билан таъминланади.

Ушбу кафолатлар судларнинг мустақиллиги конституциявий тамойилини кўриб чиқишда ҳам эслатиб ўтилган эди. Улар "Судлар тўғрисида"га қонуннинг 8-бобида батафсил ёритилган. Шулардан баъзи бирларини тўлароқ кўриб чиқамиз.

Судьяларнинг дахлсизлиги. Судьялар мустақиллигининг асосий кафолатларидан бири Конституциямизнинг 112-моддаси 2-бандида белгиланганидек, уларнинг дахлсизлиги ҳисобланади.

Дахлсизлик ёки иммунитетдан ташқари, судьяларнинг иммунитетини ҳам яъни судьялар иш бўйича беҳавотир қарор чиқариш имкониятига эга бўлиши лозим ҳамда чиқарилган қарори юзасидан ҳеч ким томонидан таъкиб этилмаслиги ва ҳеч ким унинг ушбу қарори

юзасидан изох талаб қилишга ёки бекор қилишга аралашуви мумкин эмаслиги кафолатланади.

Судьяларнинг дахлсизлилик институти, судьяларнинг аввалом бор, шахси дахлсиз эканлигини, ҳар қандай ҳолатда ҳам унга бўладиган тажовуздан сақланиш шароитларини ўзида ифодалайди. Судьянинг дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, фойдаланадиган транспорти ва алоқа воситаларига, хат хабарларига, унга тегишли ашёлар ва хужжатларга тааллуқлидир.

Қонун судьяларнинг ўзларини ҳам жиноий жавобгарликка тортишнинг алоҳида тартибини белгилайди. Шунингдек, судья судьяларнинг тегишли малака ҳайъатнинг розилигисиз маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Судьяни жиноий жавобгарликка тортиш фақат қонун билан белгилаб қўйилган тартибда амалга оширилади. Судьяга нисбатан жиноят иши фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин. Шунингдек, судья Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ёки Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши мумкин эмас.

Судьялар дахлсизлигининг барча кафолатлари судда ўз вазифаларини бажараётган халқ маслаҳатчиларига ҳам татбиқ этилади.

Судьяларнинг дахлсизлиги, унинг фуқаро сифатидаги шахсий имтиёзи бўлмай, балки судьялик лавозими билан боғлиқ бўлган оммавий ҳокимият, яъни одил судлов манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган восита ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, судьялар фаолияти алоҳида махсус режимлиги, улардан юқори касбий маҳорат талаб қилиниши, -судьяларнинг фаолияти ва улар қабул қилган қарорларнинг қонунийлиги устидан турли процессуал ва ташкилий назорат мавжудлиги ҳисобга олинади.

Судьяларни алмаштириб бўлмаслик. Судьяларни алмаштириб бўлмасликнинг маъноси, судья тегишли суддаги судьялик лавозимини ваколат муддати тугагунига қадар эгаллаб туриши ва судьялик ваколатидан фойдаланиш ҳуқуқи деб тушунилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасининг 5-бандида судья ваколат муддати тугагунга қадар ўз судьялик вазифасидан қонунда кўрсатилган асослар бўлгандагина озод этилиши мумкинлиги кўрсатилган.

Судьяларнинг алмаштириб бўлмаслик кафолатларидан бири, қонунда мустаҳкамлаб қўйилган асослардан ташқари, судьяларнинг ваколатлари тўхтатилиши ёки тугатилиши мумкин эмаслигидир.

"Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 71, 72-моддаларида судьянинг ваколатларини тўхтатиш ҳамда муддатидан илгари тугатиш асослари ҳамда тартиби белгилаб қўйилган.

Судьяларнинг ваколатлари тегишли малака ҳайъати қарори билангина тўхтатилади.

Судьялар ваколатлари қуйидаги асослардан бири мавжуд бўлганидагина тўхтатилиши мумкин:

- 1) судья ўз лавозимига зид фаолият билан шуғулланаётган бўлса;
- 2) судья тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларига тортилган ёки суд қарори билан унинг муомала лаёқати чекланган бўлса;
- 3) судья суд қарори билан бедарак йўқолган деб топилган бўлса;

Судьянинг ваколатлари бу ваколатларни тўхтатишга сабаб бўлган асослар бекор бўлгунга қадар тўхтатилади. Судьялар қонун хужжатларида белгиланган тартибда судьялар малака ҳайъати қарори устидан шикоят қилишга ҳақли.

Судьялар ваколоти қонунда белгиланишича ваколат муддати тугагунга қадар тугатилмайди. Судья ваколатини муддатдан илгари тугатишга фақат қонуний асослар мавжуд бўлган тақдирдагина йўл қўйилади:

- 1) судьянинг қасамёдини бузган тақдирда;
- 2) ёзма ариза берган тақдирда;

- 3) судьяларнинг тегишли малака ҳайъати томонидан огоҳлантириш қилинганидан ёки ваколатлари тўхтатилганидан кейин у судья лавозимига зид фаолият билан шуғулланишини давом эттираверган тақдирда;
- 4) суд қарори билан муомалага лаёқатсиз деб топилган тақдирда;
- 5) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотган тақдирда;
- 6) унга нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирган тақдирда;
- 7) суднинг қарори билан вафот этган деб эълон қилинган тақдирда;
- 8) соғлиғи ҳолатига ёки бошқа узрли сабабларга кўра узоқ вақт мобайнида судьялик вазифасини бажаришга қодир бўлмай қолган тақдирда.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий ҳўжалик суди судьясининг ваколатлари муддатидан илгари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан; вилоятлар, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари, ҳарбий судлар судьясининг ваколатлари-Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан; ҳўжалик судлари судьясининг ваколатлари – Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан; фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси судлари судьяларининг ваколатлари-Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан тугатилади.

Судьянинг ваколатлари айрим ҳолларда судьяларнинг тегишли малака ҳайъати қарори асосида муддатдан илгари тугатилишига йўл қўйилади. Судья ушбу қарор устидан шикоят қилишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди конституциявий назорат бўйича суд органи ҳисобланиб, Конституциявий судда иш юритиш орқали судлов ҳокимиятини мустақил амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради (Конституциянинг 108-моддаси 1-банди)

Конституциявий суд Конституцияни ҳуқуқий муҳофаза қилувчи қонунларни (қонунчилик ва ижро ҳокимиятининг бошқа ҳужжатларини) конституциясига зид деб топиши, яъни уларни ҳаракатдан тўхтатиб қўйишга эга бўлган махсус орган ҳисобланади.

Конституциявий суднинг фаолияти 1995 йил 30 августда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонун билан тартибга солинади. Бундай махсус нормалардан ташқари, судни ташкил қилиш ва фаолиятини тартибга солишда, барча суд органлари учун умумий ҳисобланган конституциявий қоидалар ҳам манба бўлиб хизмат қилади. Конституциявий суд ягона суд сифатида таъсис этилган ҳамда судлов органлари тизимига эга эмас. Шунинг учун ҳам унга нисбатан Конституцияда "олий ёки юкори" деб даража берилмаган.

Конституциявий суд таркибини шакллантириш ва унинг фаолиятини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Конституциявий суд Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимида биноан Олий Мажлис томонидан суд Раиси, Раис ўринбосари ва Қорақалпоғистон Республикасидан сайланадиган судьяни қўшган ҳолда Конституциявий суднинг беш аъзосидан иборат таркибда сайланади.

Конституциявий суднинг ҳар бир судьяси яқка тартибда сайланади. Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг кўпчилик овозини олган шахс сайланган ҳисобланади.

Судья Конституциявий суд таркибидан чиқиб кетган тақдирда Олий Мажлис ушбу моддада белгиланган тартибда бошқа шахсни сайлайди.

Конституциянинг 107-моддасига мувофиқ Конституциявий суд беш йил муддатга сайланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди судьясини алмаштириб

бўлмайди ва унинг ваколатлари қонунда белгиланган тартиб ҳамда асослардан ўзга тарзда тўхтатилиши ёки тўхтатиб турилиши мумкин эмас.

Қонун томонидан Конституциявий суд судьялигига номзодлар учун юқори талаблар ўтнатилган.

"Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги қонуннинг 12-моддасида сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассислари бўлган, юксак маънавий ғазилатли ва зарур малакали Ўзбекистон Республикаси фуқароси Конституциявий суд судьяси этиб сайланиши мумкинлиги кўрсатилган. Конституциянинг 97-моддасига кўра, ваколати тугаши муносабати билан истеъфода чиққан Президент умрбод Конституциявий суд аъзоси лавозимини эгаллайди.

Конституциявий суднинг судьяси этиб сайланган шахс, қонунда белгиланган тартибда қасамёд қилади.

Конституциявий суд судьяларига, судьялик лавозимига зид фаолият билан шуғулланиши ман этилган, хусусан депутатлик мандатига эга бўлиш, сиёсий партияларга ва ҳаракатларга аъзолик, ҳақ тўланадиган бошқа лавозимни эгаллаш мумкин эмас. Шунингдек, судда, хўжалик судида ёки бошқа органларда қонуний вакил бўлишидан ташқари ҳимоячи ёки вакил бўлиб, шахсларнинг манфаатига ёки мажбуриятдан қутилишига таъсир ўтказувчи ҳомийлик қилишига йўл қўйилмайди. Бундай чеклашларини судьяларнинг ҳуқуқий томонидан "соф" фаолиятини таъминлашга йўналтирилган ҳолат деб тушуниш лозим.

Конституциявий судда судга тегишли масалалар заруриятига қараб ўтказиладиган Конституциявий суд мажлисларида кўриб чиқилади.

Конституциявий суд мажлисларига, мажлисларни тайёрлашга раҳбарлик Конституциявий суд Раиси томонидан амалга оширилади. Конституциявий суд Раиси мажлисларида кўриб чиқилиши лозим бўлган масалаларни қонун тартибига киритади; Жамоа бирлашмалари, давлат органлари ва ташкилотлари билан муносабатида фақат Конституциявий суд топширганлигига кўра унинг номидан иш кўриши мумкин.

Конституциявий суд фаолиятининг асосий тамойилларига: мустақиллик, коллегиялик, ошкоралик, Конституциявий суд судьялари ҳуқуқларининг тенглиги ва судлов тилининг белгиланганлигини кўрсатиш лозим.

Конституциявий суд судьялари мустақилдирлар, улар ўз ваколатларини фақат Конституция ва қонунга амал қилган ҳолда бажарадилар. Конституциявий суд қарорларини қабул қилишида судьяларга ҳеч қандай таъсир этишга ҳақли эмас.

Суд ишларини юритиш суд томонидан коллегия асосида амалга оширилиб муҳокама қилинади ҳамда тегишли қарор қабул қилинади. Суд қарорлари фақат суд мажлисларида иштирок этган судьялар томонидан қабул қилинади.

Конституциявий суд мажлисларида ишлар очиқ ҳолда кўриб чиқилади. Суд мажлисларини ёпиқ ҳолда ўтказишга, қонунда кўрсатилган ҳолатлардагина йўл қўйилади.

Конституциявий суд томонидан кўриб чиқиладиган масалаларни чиқишда ва масалалар юзасидан овоз беришда Конституциявий суд Раиси, Раис ўринбосари ҳамда аъзолари судьялар сингари тенг ҳуқуқларга эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судида иш юритиш Ўзбекистон Республикаси давлат тилида амалга оширилади. Конституциявий суд мажлисида иштирок этувчилар, давлат тилини билмаган тақдирда, ўз она тилларида чиқишлари ва тушунтирув беришлари, таржимон хизматидан фойдаланишлари мумкин.

Конституциявий суд тўғрисидаги қонунда конституциявий суд ва судьялари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, улар мустақиллигининг қамолатланиши мустаҳкамланган. Конституциявий суд ва унинг судьялари давлат ва жамоат органларининг, сиёсий партия ва ҳаракатларнинг, давлат, жамоат ва бошқа қорхона ташкилотлари, идоралари, мансабдор шахслар, давлат тузилмаси, ҳудуд ёки ижтимоий гуруҳ вакили ҳисобланмайди. Конституциявий суд судьялари ўз фаолиятларини мустақил равишда, ҳеч қимнинг аралашувисиз амалга ошираётган экан, ҳеч бир давлат ёки жамоат органлари, мансабдор шахсларга кўрсатма беришлари, фаолияти бўйича сўров қилишларига йўл

қўйилмайди. Конституциявий суд қарори мазмун ва моҳияти бўйича Конституцияга тўла мос келиши, Конституцияга зид бўлган сиёсий ва бошқа маънодаги манфаатдорликдан холис бўлмоғи лозим.

Конституциявий суд мустақиллигининг кафолати сифатида Конституциявий суд судьяларини алмаштириб бўлмаслик тамойилини келтириб ўтамиз. Улар ўз ваколати муддати тугагунига қадар ўз вазифаларини амалга оширадилар. Фақат "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги қонуннинг 17, 18-моддаларида кўзда тутилган ҳолатлар бўйича Конституциявий суд судьяси ваколатлари тўхтатилиши ёки муддатидан олдин тугатилиш мумкин. Конституциявий суд судьяларининг дахлсизлиги (иммунитет) қонуннинг 16-моддасида мустаҳкамланиб қўйилган. Қонуннинг ушбу моддасининг 1-бандида алоҳида таъкидланишича, Конституциявий суд судьяси Олий мажлиснинг розилигисиз, сессиялар ўртасидаги даврда эса Олий Мажлис Кенгашининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши ёки унга суд томонидан маъмурий жазо чоралари қўлланилиши мумкин эмас.

Конституциявий суд судьясига нисбатан жиноий иш фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин.

Конституциявий суд судьясини мажбурий келтириш, ушлаб туриш, худди шунингдек шахсий ашёлари, юки, транспорти, турар жойи ёки хизмат биносини кўздан кечириш мумкин эмас.

Конституциямизнинг 109-моддаси ҳамда "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суд тўғрисида"ги Қонуннинг 1-моддасига биноан Конституциявий суд қуйидаги ваколатларга эга:

1) Қонунларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, Ҳукумат қарорларининг, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномаларининг ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди;

2) Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида ҳулоса беради;

3) Ўзбекистон Республикаси конституцияси ва қонунларининг нормаларига шарҳ беради;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади.

5) Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Булардан ташқари Конституциявий суд Конституциясининг 82-моддаси ҳамда "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги қонуннинг 10-моддасига биноан Олий Мажлисда қонунчилик ташаббуси билан чиқишга эга.

Конституциявий суд конституциявий назоратни олиб бориш билан биргаликда ўз ташаббусига кўра ҳам, яъни таркибидаги камида уч судьяси ташаббуси билан қонун ҳужжатларини Конституцияга мувофиқлигини текшириш учун Конституциявий судга масалалар киритиш ҳуқуқига эга.

"Ўзбекистон Республикасининг конституциявий суди тўғрисида"ги қонуннинг 19-моддасига кўра қуйидагилар Конституциявий судга масалаларни киритиш ҳуқуқига эга: олий Мажлис, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Олий Мажлис депутатлари умумий таркибининг камида тўртдан бир қисмидан иборат депутатлар гуруҳи, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг Раиси ва Бош прокурор.

Конституциявий судда ишни кўриб чиқиш учун сўров, тавсия ёки шикоят шаклларидаги мурожаат ҳам сабаб бўлади.

Қонун ёки қонун ости ҳужжатлари Конституцияга зид эканлиги тўғрисидаги масала кўтарилганда, Конституциядаги ҳолатларда баъзи ноаниқликлар ёки тушунмовчиликлар юзга келса ва қонунда кўрсатилган ҳолатларда конституциявий суд ишни кўриб чиқиш учун қабул қилади.

Давлатлараро шартноманинг ва норматив ҳужжатларининг конституциявийлиги юзасидан кўриб чиқилган ишнинг моҳияти бўйича Конституциявий суднинг тўхтами қарор деб аталади. Қарорлар Конституциявий суд томонидан Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарилади. Бошқа ҳолларда Конституциявий суднинг тўхтами ҳулоса деб аталади ва шаклда ҳам бўлиши мумкин (26-модда. Конституциявий суд тўхтамлари).

Конституцияга шарҳ бериш, Конституциявий суднинг табиатидан келиб чиқувчи вазифа ҳисобланади. Бундай функциянинг мавжудлиги Конституциявий назоратини ҳаётий ва самарали эканлигини таъминлайди.

Конституциявий суд томонидан конституция нормаларига берилган шарҳ барча давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув органлари, мансабдор шахслар ва ҳусусий шаклларнинг расмий ва мажбурий тусга эга.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг қарорлари, ҳулосалари ва бошқа тўхтамлари оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади. Конституциявий суднинг тўхтами у матбуотда эълон қилинган пайтидан кучга киради. Конституциявий суднинг тўхтами қатъий ва унинг устидан шикоятга ўрин бўлмайди (27-модда. Конституциявий суд тўхтамларини матбуотда эълон қилиш).

Конституциявий суд томонидан норматив ҳужжатлар ёки улардаги алоҳида маълум ҳолатлар Конституциявий суднинг ушбу иш юзасидан қабул қилинган қарорига мувофиқ конституцияга зид деб топилса, ушбу норматив ҳужжатлар ёки уларнинг маълум қисми ўз юридик кучини йўқотади.

"Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги қонун Конституциявий суднинг қарор қабул қилиш тартибини ҳамда уларнинг турларини белгилаб беради.

Конституциявий суд қарорлари очиқ овоз бериш йўли билан қабул қилинади.

Конституциявий суднинг тўхтами унинг ўз ташуббуси билан қуйидаги ҳолларда қайтадан кўриб чиқиши мумкин:

- 1) тўхтам қабул қилинган пайтда Конституциявий судга ноъмалум бўлган янги муҳим ҳолатлар очилса;
- 2) тўхтам қабул қилинишига асос бўлган конституциявий норма ўзгарган бўлса;
- 3) Конституциявий суд тўхтам белгиланган иш юритиш тартибини бузган ҳолда қилинган деб топса (28-модда. Конституциявий суднинг тўхтамларини қайтадан кўриб чиқиш).

Судья овоз беришда бетараф қолишга ёки қатнашмасликка ҳақли эмас. Мажлисида қатнашётган судьяларнинг кўпчилиги ёқлаб овоз берган бўлса, Конституциявий суд судьяси ўз фикрини ёзма суднинг қарори қабул қилинган деб ҳисобланади. Овозлар тенг бўлиб қолган тақдирда раислик қилувчининг овози ҳал қилувчи ҳисобланади.

Конституциявий суднинг тўхтамига қўшилмаган Конституциявий тарзда баён қилиш ва уни Конституциявий суд мажлиси баёнига қўшиб қўйишга ҳақлидир.

Конституциямизнинг 110-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий суди-фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишларини юргизиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Олий суд фаолиятини ташкил қилиш ва тартибга солиш Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган "Судлар тўғрисида"ги қонуни билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди қонунда кўрсатилган процессуал шакл ва тартибда умумий юрисдикцияли судлар шунингдек, ҳарбий судлар фаолияти устидан ҳам судлов назоратини амалга оширади.

Олий суд қоидага кўра, қуйи судларнинг маълум ишлари бўйича йўл қўйган ҳато ва камчиликларини тузатиш мақсадида улар томонидан қабул қилинган қарорларнинг қонунийлиги ва қанчалик асосли эканлигини текшириш йўли билан уларнинг фаолиятини назорат қилади.

Олий суд, суд амалиётини умумлаштириш асосида, суд ишларини кўриб чиқишда юзага келадиган қонунчиликни қўллаш масаласидаги муаммолар бўйича тушунтиришлар беради, шунингдек Олий Суд Пленуми томонидан қонунчиликни қўллаш бўйича берилган тушунтиришларни судлар томонидан қандай бажарилаётганлигини назорат қилади.

Олий суд судлов ишларини биринчи инстансия, апелляция, кассация ҳамда назорат тартибида ҳам кўриб чиқиши мумкин.

"Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 14-моддасига мувофиқ, Олий Суд Олий Суд раиси, унинг ўринбосари ва ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан иборат бўлиб қуйидаги таркибда иш олиб боради:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми;
- 2) Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати;
- 3) Фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати;
- 4) Ҳарбий ҳайъат.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми энг юқори судлов инстанцияси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси олий судларининг раисларидан иборат таркибида иш олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси, Олий ҳўжалик суди раиси, Адлия вазири, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши аъзолари иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми тўрт ойда камида бир марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳужжатлар лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг аъзоларига, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми Пленум аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг котиби Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяси вазифасини бажариш билан бирга Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг мажлисини тайёрлашга, мажлис баённомасини юритишга доир ишларни ташкилий жиҳатдан таъминлайди ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қабул қилган қарорларнинг ижроси учун зарур бўлган ҳаракатларни амалга оширади.

Муайян суд ишларини ҳал этиш билан боғлиқ бўлмаган, Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси ёки Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми муҳокамасига киритилган масалалар тегишлича уларнинг маърузалари ёки улар ваколат берган шахсларнинг маърузалари бўйича тингланади. Ушбу масалаларнинг муҳокамасида Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг мажлисига таклиф қилинган шахслар иштирок этиши мумкин.

Олий суд Пленумининг асосий вазифаларидан бири судлов амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқиш ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлардир.

Бундай тушунтиришлар қонунни бир хилда қўллаш учун катта аҳамият касб этади. Улар кўрилаётган ишлар бўйича юзага келадиган масалалар юзасидан аниқ ва зарурий кўрсатмаларни ўзида ифодалайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми томонидан белгиладиган миқдорда тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, унинг биринчи ўринбосари Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати таркибига лавозим бўйича кирадилар. Ўзбекистон

Республикаси Олий суди Раёсатининг мажлислари ҳар ойда камида бир марта ўтказилади ва Ўзбекистон республикаси Олий суди Раёсати аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади. Ўзбекистон республикаси Олий суди Раёсатининг қарорлари ушбу Қонуннинг 18-моддасида белгиланган тартибда қабул қилинади ва раислик қилувчи томонидан имзоланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати ишларни назорат тартибида кўради; Суд амалиётининг умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади; Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раисларининг шу судлар фаолияти тўғрисидаги ва қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги маърузаларни тинглайди;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатлари ва аппаратининг ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Суд фаолиятининг катта қисми судлов ҳайъатлари зиммасида бўлади.

Олий Судлов ҳайъатлари бўлиб фуқаролик ишлари бўйича, жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъатлари, шунингдек ҳарбий ҳайъатлар ҳисобланиб, улар таркиби Республика Олий суди Пленуми томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судлов ҳайъатлари; ишларни биринчи инстанцияда, апелляция, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради; суд амалиётини ўрганади ва умумлаштиради; қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади; суд статикасини таҳлил қилади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг раислари: судлов ҳайъатлари ишини ташкил этади ва уларнинг мажлисларида раислик қилади; судлов ҳайъатлари фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатига маърузаларни тақдим этадилар; суд амалиётини умумлаштириш учун суд ишларини талаб қилиб олади; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий суд фаолиятини ташкил қилиш ва унга раҳбарлик қилиш аввалом бор, Олий суд раиси зиммасига юклатилган. Бу вазифалардан ташқари, умумий юрисдикцияли судларнинг барча ҳукм ва бошқа қарорларига қонунда белгиланган тартибда протест бериши ҳамда улар ижросини тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга.

Олий суд раиси:

Суд ишларини назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

Судлар томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ҳукмлар, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда назарда тутилган тартибда;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Раёсатини чақиради ҳамда уларнинг мажлисларида раислик қилади.

Республикаси Конституциявий судига тақдимномалар киритади; Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати таркиби, судлов ҳайъатларининг ҳамда Умумий юрисдикция судлари судьяларининг олий малака ҳайъати таркиби ва раислари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумига тақдимномалар киритади;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларининг интизомий жавобгарлиги ҳақида иш қўзғатади;

Раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди ходимлари билан меҳнат шартномаларини тузади ва бекор қилади;

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг штат жадвалини тасдиқлайди;

Буйруқлар ва фармойишлар чиқаради;

Фуқароларни шахсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш ишларини ташкил этади;

Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг ўз ўринбосарлари мавжуд бўлиб, улардан бири биринчи ўринбосар ҳисобланади. Олий суд раисининг биринчи ўринбосари раис йўқлигида, унинг ваколатларини амалга оширади, биринчи ўринбосар ҳам йўқлигида раис ўринбосарларидан бири амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари; Ўзбекистон Республикаси олий суди Пленумидан ташқари барча инстанция судларининг ҳал қилув қарорлари, ҳукмлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест киритади; Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг ташкилий ишига раҳбарлик қилади;

Судлов ҳайъатларининг фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумига маърузаларни тақдим этади; Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг мажлисларида раислик қилиши мумкин;

Суд ишларини назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади.

Суд амалиётининг умумлаштириш, суд статистикасини таҳлил қилиш бўйича ишни ташкил этади; судлар томонидан чиқарилган, ўзлари протест киритишга ҳақли бўлган ҳал қилув қарорлари, ҳукмлари, ажримлар ва қарорлар ижросини тўхтатиб туради; судьялар ва суднинг бошқа ходимлари малакасини ошириш ишини ташкил этади;

Вазифалар тақсимотига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий судининг таркибий бўлинмалари ишига раҳбарлик қилади; фуқароларни шахсан қабул қилади; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Иқтисодий соҳада, турли мулк шакллариغا эга ташкилотлар, идоралар, корхоналарни бошқариш жараёнида, шунингдек тадбиркорлар орасида вужудга келадиган муносабатларда юзага чиққан баҳсларни ҳал қилиш Республикамиздаги ҳўжалик судлари тизими томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик суди тизимини Республикасининг Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари ташкил қилади.

Ҳўжалик судларининг асосий вазифалари: ташкилотлар ва фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, қонунчиликни тўғри ва бир ҳилда қўллаш; иқтисодий муносабатларда қонунийликни мустаҳкамлаш ва қонунчиликнинг ҳуқуқий воситаларидан фойдаланишга шароит яратишдан иборат.

Ҳўжалик судлари фаолиятининг асосий тамойиллари ҳамда суд муҳокамаси тартиблари ҳамда суд муҳокамаси тартиблари кўп ҳолатлар бўйича фуқаролик жараёнидаги суд муҳокамасига мос келади. Ҳўжалик суди фаолиятининг асосий тамойиллари: қонунийлик, ҳўжалик судьяларининг мустақиллиги; суд ва қонун олдида ҳамманинг тенглиги; томонларнинг тенг ҳуқуқлилиги, иш юритишда ошқоралик, суд муҳокамасини юритишда ошқоралик, суд муҳокамасининг бевосита ва узвий амалга ошириш ҳисобланади.

Суднинг қонуний кучга кирган ҳуқуқий ҳужжатлари-ҳўжалик судининг тўхтами, қарори, ажрими барча давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, ҳамда бошқа органлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида бажарилиши шарт.

"Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 43-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳўжалик суди ҳўжалик ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик судининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ишларини биринчи инстанция суди сифатида, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг тушунтиришлари ҳўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи ҳўжалик судлари фаолиятини текширади, ҳўжалик судларининг ишини ташкил этиш ижобий тажрибасини ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради.

Олий ҳўжалик судининг ваколатлари унинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Олий ҳўжалик суди республика бошқарув органлари, маҳаллий вакиллик органлари ва ижро ҳокимият органлари орасидаги ўзаро иқтисодий битимлардан келиб чиқувчи низоларни, шунингдек, норматив характердаги олий ҳокимият органларининг актларини (қисман ёки тамоман) Конституция ва қонунларга мувофиқлиги аниқлаш бўйича ишларни биринчи инстанция суди сифатида кўриб чиқади.

Олий ҳўжалик суди Республика ҳўжалик судларининг қонуний кучга кирган судлов актларини ҳамда шундай актларни янги очилган ҳолатлар бўйича назорат тартибида қайта кўриб чиқади.

Олий ҳўжалик суди қонунларини ҳўжалик судлари томонидан қўлланишини, тадбиркорлик ва бошқа иқтисодий фаолият соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи норматив ҳуқуқий актларни умумлаштиради ва ўрганади, судлов амалиётига оид саволларни тушунтириб беради. Шунингдек, иқтисодий ва тадбиркорлик фаолияти соҳаларига оид қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий актларни такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 44-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси олий ҳўжалик суди раиси, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, судлов хайъатларининг раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради; Ўзбекистон Республикаси олий ҳўжалик суди Пленуми; Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати; Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов хайъати; Маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов хайъати.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Пленуми Республика ҳўжаликлари фаолиятидаги асосий масалаларни ҳал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди раисидан иборат таркибда иш олиб боради. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори қатнашади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси, Адлия вазири, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши аъзолари иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми бир йилда камида икки марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳужжатлар лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг аъзоларига, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорларига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг қарори мажлисда иштирок этаётган Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми аъзоларининг кўпчилик овози билан очиқ овоз бериш орқали қабул қилинади ва қабул қилинган пайтдан бошлаб кучга киради.

48-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми томонидан масалаларни кўриб чиқиш.

Олий ҳўжалик суди Пленуми фаолиятини ташкил қилиш Олий ҳўжалик суди Пленумининг котиби томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг таркибини Ўзбекистон Республикаси олий ҳўжалик суд Пленуми белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьялари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг таркибига лавозим бўйича киради

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати ишларни назорат тартибида кўради; суд амалиётини умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади; Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари раисларининг қонун ҳужжатларини қўллаш тўғрисидаги маърузаларини тинглайди; ҳўжалик судлари, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судлов ҳайъатлари ва аппарати ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларини амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раёсатининг мажлисида баённома юритилади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг қарори ва баённома раислик қилувчи томонидан имзоланади.

Судлов ҳайъатлари таркиби Олий ҳўжалик суди судьяларидан тузилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномаларига биноан Олий ҳўжалик суди Пленуми томонидан тасдиқланади.

Улар Олий ҳўжалик суди Раиси ўринбосарлари ҳисобланган, судлов ҳайъатлари раислари томонидан бошқарилади. Зарурий ҳолатларда Олий ҳўжалик суди Раиси бир судлов ҳайъати судьясини бошқа судлов ҳайъати томонидан кўрилатган ишга ўз фармойиши билан жалб қилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судлов ҳайъатлари: Ишларни биринчи инстанцияда ва кассация тартибида кўради; суд амалиётини ўрганади ва умумлаштиради; қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади; суд статистикасини таҳлил қилади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий ҳўжалик суди судлов ҳайъатларидан тегишли ҳайъат таркибига кирувчи судьялар орасидан суд таркиблари ташкил қилинади. Суд таркибларини Олий ҳўжалик суди Раиси шакллантиради.

Суд таркибида Олий ҳўжалик суди Пленуми томонидан тасдиқланган суд таркиби раиси раҳбарлик қилади.

Олий ҳўжалик суди судлов ҳайъатларининг раислари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судлов ҳайъатларининг раислари:

судлов ҳайъатлари ишини ташкил этади ва уларнинг мажлисларида раислик қилади;

судлов ҳайъатларининг фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатига, шунингдек Пленумига маърузалар тақдим этади;

судлов амалиётини умумлаштириш учун суд ишларини талаб қилиб олади;

судьялар малакасини ошириш ишини ташкил этади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади;

Республикаимиз Олий ҳўжалик судининг барча фаолиятига умумий раҳбарлик Олий ҳўжалик суди раиси томонидан амалга оширилади. Олий ҳўжалик суди раиси қўйидаги ваколатларга эга:

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси:

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди фаолиятига ташкилий жиҳатдан раҳбарлик қилади;

ҳўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест киритади;

суд ишларини назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

ҳўжалик судлари томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда назарда тутилган тартибда тўхтатилиб туради;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг тушунтиришлари бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш ишини ташкил этади;

Ишни бир ҳўжалик судидан бошқа ҳўжалик судига олиб бериш масаласини ҳал қилади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми ва Раёсатини чақиради ҳамда уларнинг мажлисларида раислик қилади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми ва Раёсати муҳокамасига конунга биноан уларнинг ваколатига таалукли бўлган масалаларни киритади;

зарур ҳолларда бир ҳайъат таркибига кирувчи судьяларни бошқа ҳайъат таркибида иш кўришга жалб этади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг тушунтиришлари конун ҳужжатларига мувофиқ эмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумига тақдимномалар киритади;

конунларни шарҳлаб беришни талаб этувчи масалалар юзасидан ва норматив-ҳукукий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ эмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига тақдимномалар киритади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати таркиби, судлов ҳайъатларининг ҳамда Ҳўжалик судлари судьяларининг малака ҳайъати таркиби ва раислари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумига тақдимномалар киритади;

ҳўжалик судлари судьялигига номзодлар ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентига тақдимномалар киритади;

Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судлари судьяларининг интизомий жавобгарлиги ҳақида иш кўзғатади;

Раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ходимлари билан меҳнат шартномаларини тузади ва бекор қилади;

Буйруқлар ва фармойишлар чиқаради;

фуқароларни, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг вакиллари шаҳсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларини кўриб чиқиш ишини ташкил этади;

конун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади;

Олий ҳўжалик суди раиси ўз навбатида олий ҳўжалик судининг судьяси ҳисобланади.

Олий ҳўжалик суди раисининг ўринбосарлари ҳам Олий ҳўжалик судининг судьялари ҳисобланиб, олий ҳўжалик суди шунингдек ҳайъатлари мажлисларида, раислик қилиш ҳукукига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, ҳўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест киритади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди тегишли судлов ҳайъатларининг ташкилий ишига раҳбарлик қилади;

суд ишларини назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

суд амалиётини умумлаштириш, суд статистикасини таҳлил қилиш ишини ташкил этади;

ҳўжалик судлари томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда белгиланган тартибда тўхтатиб туради;

судьялар ва суднинг бошқа ходимлари малакасини ошириш ишини ташкил этади;

вазифалар тақсимотига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг таркибий бўлимлари ишига раҳбарлик қилади;

фуқароларни ҳамда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг вакиллари шаҳсан қабул қилади;

конун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси йўқлигида унинг ваколатларини раиснинг биринчи ўринбосари, биринчи ўринбосар ҳам йўқлигида эса, раис ўринбосарларидан бири амалга оширади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-П-сон Конституциявий Қонуни)
9. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран.М.: Юрист. 2001.
10. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран.Минск. Новое знание. 2001.

33-мавзу. Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси

Режа:

1. Прокуратура органларининг тушунчаси ва унинг давлат органлари тизимида тутган ўрни.
2. Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси органларининг тизими. Ўзбекистон Республикаси Прокуратура органларининг ваколатлари ва фаолият тартиби.
3. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорларнинг ҳуқуқий мақоми.

Жамият тараққиётининг у ёки бу соҳасини тарих нуқтаи назари асосида ўрганиш ва фикр юритиш ҳозирги давр талабидир, шунингдек ижтимоий тизимдаги муаммоларни ҳал этиш учун бу соҳаларга тўғри баҳо бериш зарур, бу эса ривожланиш режаларини аниқ белгилаб олишга ёрдам беради. Истиқболдан олдин Туркистон ҳудудида хонлик ва амирликларнинг бошқарув органларидаги қозилари амалда бўлган шариат нормаларига мувофиқ иш олиб борганлар, улар устидан хонлар, амирлар, жойлардаги беклар назорат олиб борганлар.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олинганга қадар унинг ҳудудида учта давлат, Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонлиги ҳукмрон эди. Бошқарувда Қуръон ва шариат нормалари амалда бўлган.

Қуръон ва шариат нормаларига қатъий амал қилиш ҳар бир мўмин мусулмоннинг бурчи ҳисобланган. Ислом қонун нормаларига қатъий риоя қилиниши таъминланишида қози ва бийлари муҳим ўринни эгаллаган. Қози судлари жиноий ва фуқаролик ишларини, шариат нормаларига риоя қилишлари устидан назорат олиб борган, қозилар, амир, хонлар томонидан мансабига муддатсиз тайинланган. «Қозилик мансабига тайинланиши лозим бўлган шахс ўзини босиб олган, олий диний маълумотга эга бўлган шахслардан танланган. Уларнинг билимдонлиги уламолар томонидан имтихон ўтказилиб, кейин тайинланган».

Ўрта Осиёдаги бий судьялари, жиноий ёки фуқаролик, оила-никоҳ масалаларини шариат ва бошқа ёзилмаган урф-одат нормалари асосида, ҳал қилиш билан шуғулланган.

Қози суд ишларини оғзаки, ошкора амалга ошириб, яқка ўзи кўрган иш бўйича ҳукм чиқарган. Қози судлари чиқарган ҳукмларга (амир ёки хонга) шикоят қилинган. Агар шикоят олий ҳукмдор томонидан қондирилса, у ҳолда қози чиқарган ҳукм бекор қилинган.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олинганидан кейин, бутун ҳокимият Туркистон генерал губернаторлигига бўйсундирилди ва бошқарув органлари ўзгартирилди.

Туркистон ўлкасида 1887 йили Россия ҳукмдорлари томонидан тузилган прокуратура органлари Ўрта Осиёда мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш, маҳаллий халқни подшо ва унинг амалдорларига итоатгўй қилиб бериш, уларни хўрлаш, табиий бойликларни истаганича олиб кетишларига шарт-шароит яратиб бериш билан шуғулланишган. Прокуратура органларида асосан унинг ҳудудидан келган турли миллатга мансуб кишилар бўлган ва биринчи прокурорлик лавозимига фақат рус миллатига мансуб кишилар ишлаган. «Октябрь инқилобидан» кейин яна ҳокимият ўзгарди, яна янги тартиб қондалар ўрнатилди бошлади.

Бухоро халқ жумҳуриясида 1924 йилнинг ўрталарига келиб қонунларнинг бажарилиши устидан назорат олиб борувчи махсус орган-прокуратура органи тўла шаклланган бўлсада, амалдаги қонун нормалари РСФСР қонун нормалари асосида қабул қилинганлиги, рус алифбосида ёзилганлиги туфайли минг йиллаб мусулмон қонунчилиги бўйича етук билимга, мутахассисларга эга бўлган халқ, янги ҳокимият қонунлари олдида уларни умуман саводсиз қилиб қўйди ва маҳаллий халқ вакилларига прокуратура органларида ишлаш имкониятини бермади, натижа маҳаллий халқ кўп ҳолларда қонун ҳимоясидан ташқарида қолиб кетди. Мустақиллик кунларига қадар, прокуратура органларида ишлаш учун танланадиган номзодлар коммунистик партия ва совет ҳокимияти органлари томонидан тайинланди. Уларнинг эса ўз фаолиятлари давомида, шу ҳокимият органлари олдида ҳисобот бериб

туришлари қонунларда ифодаланди. Бунинг оқибатида прокуратура органлари ўз фаолиятларини олиб бориш ишларида мазкур ташкилотларга қарам қилиб қўйди. Бундай ҳолатлар прокуратура органларини маҳаллий ҳокимият органлари томонидан уларнинг ички ишларига бемалол аралашиб имкониятига шароит яратиб берди.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси прокурор назоратининг Конституциявий тамойилларини белгилаб берди. Прокурор назоратининг Конституциявий тамойиллари Асосий қонуннинг XXIV-бобида ўз ифодасини топди. Бунга асосан, Ўзбекистон Республикасида прокуратура органлари 119-моддада ақс эттирилганидек, ташкил этилди. Энди давлатнинг ягона марказлаштирилган тизимига Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори бошчилик қилади. Бу тамойиллар 1992 йил 9 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан қабул қилинган эди. Янги таҳридаги қонунда ҳам ўз аксини топди, яъни «Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси тўғрисида»ги қонунда янада ривожлантирилди. Прокурор назоратининг ягона марказлаштирилган тизимининг конституциявий тамойилларига, ҳар бир прокурор, прокуратура органлари, ягона давлат бошқаруви тизимининг вакили сифатида фақат конституция ва қонунлар асосида фаолият юритиши тушунилади. Шунингдек унга кўра, прокурорлар (туман, вилоят, шаҳар, республика) қонун бузилишини аниқлаш ва уни бартараф қилишда бир хил ваколатлардан, (баъзи бир истиснолардан ташқари) фойдаланадилар. Ўзбекистон Республикасида Прокуратура органларининг ташкилий-ҳуқуқий асоси Конституциянинг 118-моддасида ўз ифодасини топган; «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади», -деб белгиланган. Марказлаштириш тамойили, прокурор назоратини амалга ошираётган қуйи турувчи прокурорларни, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунушлари тушунилади. Марказлашганлик тамойили прокуратура органлари тизимини ташкил қилиш билан ҳам боғлиқдир. ("Прокуратура тўғрисида"ги қонуннинг 5-моддаси.)

Бу тамойилга кўра, юқори турувчи прокурорнинг буйруғи ва кўрсатмаларини бажариш, қуйи турувчи прокурорлар учун мажбурий ҳисобланади. Марказлашганлик тамойили Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона қонунчиликни жорий қилиш, қонун бузилиши ҳолларига дарҳол барҳам бериш, қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни тезкорлик билан амалга ошириш имкониятини яратади. Прокуратура фаолиятининг мустақиллигини таъминлашда Асосий қонуннинг 120-моддаси муҳим аҳамият касб этади. Бу моддага биноан, «Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари, ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсиниб амалга оширадилар», -деб кўрсатилган. Бу тамойил прокуратура органларининг ўз фаолиятларини давлат номидан амалга оширишларида, маҳаллий идоралар томонидан қонун бузилиш ҳолларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш чораларини кўришларида кафолат бўлиб хизмат қилади. Бу эса прокуратура органларининг мустақиллигини таъминлайди.

Прокурорларнинг фаолиятларига ҳар қандай йўллар билан маҳаллий идоралар мансабдор шахсларининг аралашувига йўл қўйилиши бу тамойилнинг кўпол равишда бузилишига олиб келади ва бу қонунга ҳилоф бўлиб, уни содир қилган шахс жавобгарликка тортилади.

Бу тамойил прокурорларни ўз фаолиятларини амалга оширишларида ҳолисона бўлишларини таъминлашга қаратилгандир. Холислик тамойилига кўра, прокуратура идораларига ишга қабул қилинган шахс, унга қадар бирон бир партия аъзоси бўлса, аъзолигини тўхтатиб туриши талаб қилинади, ишлаб турган прокурорларнинг эса сиёсий партияларга ёки бирлашмаларга аъзо бўлиб киришлари ман этилади, агар бундай ҳолат аниқланса, ўз лавозимларидан озод этилади.

«Бу эса прокурорларнинг ўз фаолиятларини амалга оширишда бирор бир шахс, идора ёки бир гуруҳ шахсларнинг манфаатларини кўзлаб, ҳаракат қилишларига барҳам беради, барча мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунларнинг бир хилда бажарилиши

устидан назорат олиб бориш орқали Республиканинг бутун ҳудудида қонун устиворлигини таъминлаш учун шарт-шароит яратди.

Прокурор назоратининг конституциявий тамойиллари бир-бири билан ўзаро ҳамма-ҳамма бўлиб, прокурор назорати давлат фаолиятининг мустақил шакли эканлигини ифодаловчи асосий ҳолатларни очиб беради. Унинг амалий аҳамияти ҳам шундадир.»

Ўзбекистон Республикасининг Прокуратура идоралари фаолиятини ташкил этиш, Конституция ва бошқа амалда бўлган қонунлар, прокуратура тўғрисидаги қонун билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимига тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ва бу масала Олий Мажлис Сенати томонидан тасдиқланади.

Қорақалпоғистон Республикаси Прокурори Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Олий Вакиллик органи Жўқорғи Кенгес томонидан тайинланади. Вилоятларнинг прокурорлари туман ва шаҳар прокурорлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тайинланади.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг Бош прокурорлари ва бошқа ҳамма прокурорлар 5 йил муддатга тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадир. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми ва Олий ҳўжалик судининг Пленуми мажлисларида, унинг ўринбосари эса Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатининг мажлисларида иштирок этадилар.

Ўзбекистон Республикасида амалдаги қонунлар асосида прокуратура органларининг фаолияти такомиллаштирилди, кучли ижроия ҳокимиятнинг назорат функцияси давр талаби даражасида яратилди. Прокуратура органларининг эндиги ва келажакдаги вазифалари, мустақил Ўзбекистонимизда ҳуқуқий давлатни барпо этиш, энг аввало, инсон ва фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини қонуний ҳимоя қилишни таъминлаш ва давлат номидан қанолатлашга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан (XXIV-боб) Прокуратура – Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикаси номидан қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширувчи органларнинг ягона марказлаштирилган тизими ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида прокуратура органларини ташкил этиш, прокурорларнинг ваколатлари ва фаолият кўрсатиш тартиби Ўзбекистон Конституцияси (XXIV боб), 2001 йил 29 августдаги "Прокуратура тўғрисида"ги қонун (янги таҳрири), жиноят кодекси, жиноят-процессуал кодекси ва бошқа қонунлар билан белгиланади.

Прокурорлик фаолиятининг мақсади қонун устиворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек қонун билан кўриқладиган жамият ва давлат манфаатларини муҳофаза қилишдан иборатдир. Шунга мувофиқ, "Прокуратура тўғрисида"ги қонуннинг (янги таҳрири) 1-моддасига кўра Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширади.

Прокуратура қонунларни аниқ ва бир хилда ижро этилишини назорат қилиш орқали Ўзбекистон Республикаси жиноят–процессуал қонун ҳужжатларида белгиланган доирада жиноий таъқибни амалга оширади ва жиноятчиликка қарши курашда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятини мувофиқлаштиради.

Қонунда прокуратура органлари фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири, яъни процессуал қонунчиликка мувофиқ, прокурорнинг судларда ишларни кўришда иштирок

этиши ҳамда қонунларга зид бўлган судларнинг ҳукмлари, ажримлари, қарорлари устидан протест келтириши алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Республика прокуратураси ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасида фаол иштирок этади. Прокуратура тўғрисидаги қонуннинг 13-моддасига биноан Бош Прокурор Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга.

Прокуратура зиммасига қонунда назарда тутилмаган вазифаларни юклаш мумкин эмас.

Прокуратура ўз фаолиятини тегишли принципларга асосланиб амалга оширади. Улар фаолиятининг асосий принциплари бирлик, марказлашганлик, қонунийлик, мустақиллик ва ошкораликдир. ("Прокуратура тўғрисида" янги таҳрирдаги қонуннинг 5-моддаси).

Прокуратура органларининг бирлиги ва марказлаштирилганлиги қуйи поғонадаги прокурорларнинг юқори поғонадаги прокурорларга бўйсунishi тартибида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори бошчилигидаги ягона марказлаштирилган тизимни ташкил этишлари тушунилади. Мазкур тамойил барча бўғинлардаги прокурорларнинг олдида турган мақсад ва вазифаларнинг бирлигини ҳамда қонунларнинг ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш шакли ва услубларининг умумийлигини, қонун бузилиши аниқланган далилларига нисбатан прокурорнинг таъсир кўрсатиш воситалари, шунингдек қонунбузарликларнинг олдини олиш чораларини кўришнинг ягоналигини англатади. Ягоналик принципи юқори поғонадаги прокурорлар зиммасидаги ўз ваколатларини қуйи турувчи прокурорларга бериш ёки қуйи прокурорларнинг ваколатларини ўз зиммасига олиш ҳуқуқини беради.

Прокуратуранинг мустақиллиги принципи прокуратура идораларининг назоратни ва ўз ваколатларини давлат фаолияти ҳамда бошқарув идораларидан, мансабдор шахслардан, жамоат бирлашмаларидан мустақил равишда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилиб турган қонунларга, халқаро ва давлатлараро шартномаларга (битимларга) қатъий риоя этиб, фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунган ҳолда амалга оширилишини билдиради. Қонун прокурорлик назоратини амалга оширишда аралашувга йўл қўйилмаслигини мустаҳкамлайди. Прокурорнинг ғайриқонуний қарор қабул қилишига эришиш мақсадида унга қандай шаклда бўлмасин бирон-бир таъсир кўрсатиш ёки фаолиятини амалга оширишга тўсқинлик қилиш, унинг дахлсизлигига тажовуз қилиш, шунингдек прокурор ёки терговчининг рухсатсиз текширишлар ва дастлабки тергов маълумотларини ошкор этиш, прокурорнинг талабларини бажармаслик белгиланган тартибда жавобгарликка тортишга сабаб бўлади (Қонуннинг 5-моддаси. 6-қисми). Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори фақат Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Олий Мажлис Сенати олдида ҳисобдордир. (Қонуннинг 14-моддаси.)

Прокуратура идоралари сиёсий партиявийликдан холи қилинган бўлиб, уларда сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг ташкилий тузилмаларини тузишга йўл қўйилмайди.

Прокуратура фаолиятидаги ошкоралик прокуратуранинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа идоралар каби ўз вазифаларини жамоатчилик ва фуқаролардан ажралмаган ҳолда амалга оширилишини билдиради. Прокуратура органлари қонунийлик ҳамда жиноятчиликнинг аҳволи, асосий йўналишлари тўғрисида, бошқарув идоралари томонидан қонунларга риоя этилишини таъминлаш, давлат ва жамоат тартибини сақлаш, фуқароларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш борасидаги вазифалар қандай бажарилаётганлигини тегишлигига қараб, Ўзбекистон Республикаси Президентини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини, Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимиятининг олий идораларини, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматларини, халқ депутатларини маҳаллий Кенгашлари ва маҳаллий ижро ҳокимиятларини хабардор қиладилар. Қонунга кўра, прокуратура органлари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги, шунингдек давлат сири ҳамда қонун билан муҳофаза қилинадиган бошқа сирни сақлаш ҳақидаги қонун талабларига зид келмайдиган даражада ошкора иш кўрадилар.

Шунингдек, Конституцияда белгиланган қонунийлик принципини ҳам алоҳида қайд қилиш керакки, унга мувофиқ прокуратура идоралари ўз вазифаларини бажаришда Конституция, Прокуратура тўғрисида"ги қонун ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалда бўлган бошқа қонун ҳужжатлари, халқаро шартномалар (битимлар)га риоя этган ҳолда иш кўрадилар.

Ўз вазифалари ва мақсадларини амалга ошириш учун прокурорлар, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси барча давлат ҳокимияти ва бошқаруви идораларининг мажлисларида белгиланган тартибда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманларнинг прокурорлари, уларга тенглаштирилган прокурорлар белгиланган тартибда тегишли ва қуйи даражадаги ҳокимият ва бошқарув органларининг мажлисларида иштирок этишга ҳақлидирлар.

Прокуратура идоралари фуқароларнинг ариза ва шикоятларини, давлат, жамоат ҳамда бошқа ташкилотларнинг мурожаатларини қараб чиқадилар ва башарти, ҳал этишнинг бошқа тартиби белгиланмаган бўлса, фуқаролар ҳамда ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш чора-тадбирларини кўрадилар.

Прокурорнинг шикоят ва ариза бўйича қабул қилган қарори устидан юқори поғонадаги прокурорга шикоят қилиш мумкин. Бунда қарори ёки ҳаракати устидан арз қилинган мансабдор шахсга ёхуд идорага шикоятни қайта юбориш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура идораларининг тизими Ўзбекистон Республикаси прокуратураси, Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманлар, туманлараро ва бошқа ҳудудий прокуратуралардан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси прокуратура идораларининг тизимига, шунингдек транспорт, ҳарбий, табиат муҳофазаси прокуратуралари ва бошқа ихтисослаштирилган прокуратуралар ҳам киради. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан вилоятлар ва туманлар прокуратураларига тенглаштирилган бошқа прокуратуралар, туман прокуратураларига эга бўлган шаҳарларда эса туман прокуратураларига бўйсунадиган шаҳар прокуратуралари тузилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тузиладиган транспорт, табиатни муҳофаза қилиш прокуратуралари, бошқа ихтисослаштирилган прокуратуралар, вилоятлар, туманлар прокуратуралари ваколати билан ташкил этилади ҳамда фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси ҳарбий прокуратурасини ташкил этиш ва унинг иш тартиби "Прокуратура тўғрисида"ги қонун, бошқа қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори томонидан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий прокуратура тўғрисида"ги Низоми билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг ягона тизимига кирмайдиган прокуратура органларини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ташкил этилишига ва фаолият юритишига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва "Прокуратура тўғрисида"ги қонун (12-модда)га биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 5 йил муддатга тайинланади (лавозимидан озод этилади), сўнгра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати тасдиғидан ўтади ва улар Олий Мажлис Сенати ҳамда Президент олдида ҳисобдордир. Бош прокурор йўқлигида ёки унинг ўз вазифаларини бажаришнинг имкони бўлмаса, унинг вазифаларини биринчи ўринбосари бажаради, у ҳам бўлмаганда ёки вазифаларини бажариш имкони бўлмаганда Бош прокурор ўринбосарларидан бири томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президентини қонунийлик, ҳуқуқ-тартиботнинг аҳволи тўғрисида мунтазам хабардор этиб туради ва беш йилда камида бир маротаба Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси Сенатига ўз фаолияти ҳақида ҳисобот тақдим этади.

Қорақалпоғистон Республикаси Прокурори Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Давлат ҳокимиятининг олий органи томонидан 5 йил муддатга тайинланади ва улар олдида ҳисобдордир.

Вилоят прокурорлари ва Тошкент шаҳри прокурори ҳамда уларга тенглаштирилган прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан 5 йил муддатга тайинланадилар, унга ва юқори поғонадаги прокурорларга бўйсунадилар ва уларнинг олдида ҳисобдордирлар.

Ўзбекистон Республикаси прокуратурасига Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори бошчилик қилади. У Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинладиган ва озод этиладиган, кейининчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати тасдиғидан ўтадиган биринчи ўринбосарига, ўринбосарларига эга. Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори ўз ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди.

Республика Прокуратурасида Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, Ўзбекистон Республикаси ҳарбий прокурори прокуратура идораларининг бошқа раҳбар ходимларидан иборат таркибда ҳайъат тузилади. Ҳайъатнинг шахсий таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тасдиқлайди. Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасида бош бошқармалар, бошқармалар ва бўлинмалар тузилиб, уларда катта прокурорлар ва прокурорлар фаолият кўрсатади. Мазкур бошқармалар ва бўлимлар раҳбарлари Бош прокурор томонидан тайинланади ва озод этилади.

Прокурор назорати деганда, давлат номидан амалга ошириладиган махсус ваколатли мансабдор шахслар-прокурорларнинг ҳуқуқ бузилишларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни бартараф этиш чораларини кўриш, айбдорларни жавобгарликка тортиш орқали қонунни бир хилда қўлланилиши ва аниқ ижро этилишини таъминлаш фаолияти тушунилади. Прокурор назорати прокуратура фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. "Прокуратура тўғрисида"ги қонунга кўра, бу йўналишлар прокурорлик назоратининг тўққизта соҳасига бўлинади: (Қонуннинг 4-моддаси.)

1. Қонунларга риоя этиш устидан умумий назорат.
2. Жиноятчиликка қарши кураш идораларининг қонунларни ижро этишлари устидан назорати.
3. Судларда ишларнинг кўриб чиқилишида прокурорнинг иштироки (судларда ишларни кўришда прокурорнинг ваколатлари-3-бўлим).
4. Ушланганларни сақлаб туриш, дастлабки қамоқ, суд тайинлаган жазо ва бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларини ўташ жойларида қонунларнинг бажарилиши устидан назорат.

Умумий назорат предметида қуйидагилар киради: барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралари, давлат назорат идоралари, ҳокимлар, муассасалар, корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар ҳарбий қисмлар, ҳарбий идоралар, вазирликлар ва идораларнинг ҳарбий бўлинмалари, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар қонунларни бажарганлиги, шунингдек, улар чиқараётган ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги, шахснинг дахлсизлиги тўғрисидаги, фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги, уларнинг шаъни ва қадр-қимматини муҳофаза қилиш (башарти ушбу ҳуқуқларни муҳофаза этишнинг ўзга тартиби кўзда тутилмаган бўлса) тўғрисидаги қонунларга риоя этилиши, иқтисодий муносабатларга атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ташқи иқтисодий фаолиятга доир қонунларга риоя этилиш, фуқароларнинг қонунларга риоя этишлари, назоратни амалга ошираётганда прокуратура органлари бошқа давлат органларининг ўрнини босмайди.

Прокурор таъсир кўрсатишни, аралашувини талаб қиладиган қонун бузилиш ҳоллари ҳақида аризалар ёки бошқа маълумотлар тушганда, шунингдек етарли асослар бўлганда ҳам ўз ташаббуси билан қонунлар ижросини текширувлари ўтказилади.

Бунда прокурор хизмат гувоҳномасини кўрсатиб, текшириладиган органларнинг ҳудуди ва биноларига ҳеч қандай монеликсиз кириш, раҳбар ва бошқа мансабдор шахслардан зарур ҳужжат ва материалларни талаб қилиш, қонунлар бузилганлигига доир

тушунтиришлар олиш учун мансабдор шахслар ва фуқароларни чақиртириш ҳуқуқига эга.(Қонуннинг 22-моддаси.)

39-модда: "Қонунда белгиланган асосларга кўра прокурор жиноий ишлар, интизомий ишлар ёки маъмурий ҳуқуқбузарликларга доир ишларни кўзгатади", кўриб чиқиши учун материалларни жамоатчилик муҳокамасига топширади: давлат идоралари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахсларга қонунбузарлик ҳолларини, шунингдек қонун бузилишининг сабаблари ва бунга йўл очиб берган шарт-шароитларни бартараф этиш тўғрисида тақдимнома киритади; фуқаролар, жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан муҳофаза этиладиган манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисида судлар ёки хўжалик судларига ариза билан мурожаат этади;(Қонуннинг 41-моддаси.)

Шунингдек, қонунда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширадilar (Прокуратура тўғрисида"ги қонуннинг 24-моддаси).

Прокурор қонунига зид бўлган норматив ҳужжатга нисбатан ана шу ҳужжатни чиқарган идорага ёки юқори турувчи идорага протест келтиришга ҳақлидир. Протест қараб чиқиши шарт қараб чиқиш натижалари тўғрисида маълум қилинади.(Қонуннинг 38-моддаси.)

Прокурор мансабдор шахс ёки фуқаро томонидан қонуннинг бузилиш мазмунидан келиб чиққан ҳолда жиноий иш маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ёки интизомий ҳуқуқбузарликка доир иш кўзгатиш тўғрисида асосли қарор чиқаради, шунингдек, қонунда назарда тутилган ҳолларда ҳам прокурор қарор чиқаради.(Қонуннинг 39-моддаси.)

Прокурор таъсир чорасининг бошқа шакли бу қонун бузилишини бартараф қилиш юзасидан тақдимномадир. У прокурор томонидан қонун бузилишини бартараф этиш ваколатига эга бўлган давлат идорасига, жамоат ташкилотига ёки мансабдор шахсларга киритилади ва дарҳол кўриб чиқиши лозим. Қонун бузилишини, унга кўмаклашган шарт-шароитларни бартараф этиш юзасидан тақдимнома киритилган кундан зудлик билан чора кўриш лозим. Натижалар тегишли тарзда ёзма шаклда прокурорга 1 ой ичида маълум қилиниши шарт.

Жиноятлар тўғрисидаги аризалар ва маълумотларни қараб чиқиш ҳамда ҳал этиш ва текширувлар ўтказишнинг қонунларда белгиланган процессуал тартиби, жиноятчиликка қарши кураш органлари томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг қонунийлиги, шунингдек, жамоатчиликка қарши курашга қаратилган бошқа қонунларга оғишмай амал қилиш-жиноятчиликка қарши кураш идораларининг қонунларни ижро этишлари устидан назоратни амалга ошириш бўйича прокурор ваколатлари "Прокуратура тўғрисида"ги қонуннинг 27-28-моддасида ҳамда жиноят-процессуал қонунчилиги ва бошқа меъёрий ҳужжатларда белгиланган.

Прокурорнинг жиноий-процессуал қонунларда назарда тутилган тартибга мувофиқ суриштирув ва дастлабки тергов органларига тергов олиб боришига қадар текширувлар ўтказиш, кўзгатиш ва тергов қилинаётган жиноий ишлар билан боғлиқ кўрсатмалари ана шу органлар учун мажбурий ҳисобланади.

Прокуратура органлари жиноий таъқибни амалга ошириш чоғида жиноят процессуал қонунда уларга тегишли бўлган ваколатлар доирасида жиноят ишлари юзасидан тергов ўтказадилар. Прокурор ҳар қандай жиноятни тергов қилишни ўз юритувига олишга ёки унга бўйсунувчи прокурор ёхуд терговчига бериш ҳуқуқига эга.

1. Судларда ишларни кўриб чиқишидаги прокурорнинг ваколатлари "Прокуратура тўғрисида"ги янги таҳрирдаги қонуннинг IV бўлими ҳамда процессуал қонунчиликда кенгроқ белгилаб берилган. Прокурор судда жиноий таъқибни амалга ошириш чоғида, давлат айбловчиси сифатида иштирок этади.

Прокурор давлат айбловини қўллаб-қувватлар экан, далил-исботлар ўрганишида иштирок этади, жиноят учун қонун қўлланилишига, судланувчига берилиши лозим бўлган жазо тури ва миқдорига доир ўз фикрини судда баён этади. Бунда прокурор қонун талабларига ва иш юзасидан тўпланган материалларни ҳолис баҳолаш тўғрисидаги раҳбарий кўрсатмаларга амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Олий суднинг Пленуми ва Олий ҳўжалик судининг Пленуми мажлисларида, унинг ўринбосарлари эса, Олий суд раёсатининг мажлисларида иштирок этадилар.

Прокурор ўз ваколатлари доирасида суднинг ноқонуний ва асоссиз ҳал қилув қарори, ҳукми, ажрими ёки қарори устидан юқори турувчи прокурорга кассацион ёҳуд хусусий протест келтиради. Прокурор, шунингдек, унга берилган ваколатлар асосида ҳукмлари, ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари қонуний кучга кирган ҳар қандай ишни суддан талаб қилиб олиш ҳуқуқига эгадир. Прокурор суд томонидан чиқарилган ҳукмлар, ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларининг ноқонунийлиги ва асоссиз эканлигини аниқлагач, назорат тартибида протест келтиради ёки юқори поғонадаги прокурорга тақдимнома билан мурожаат этиб, протест киритишни сўрайди.

2. Прокурор назоратининг бу соҳадаги предметини сақлаб туриш жойлари ва жинойй жазони ҳамда жинойй-ҳуқуқий таъсир чораларини таъминлайдиган идора ва муассасаларда шахсларни ушлаб туриш тартиби ва шароитлари ҳақидаги қонунларга риоя этилганлиги: ушланганлар, қамоққа олинганлар, ҳукм этилганлар, шунингдек ҳуқуқий таъсир этишнинг бошқа чоралари қўлланилган шахсларнинг қонунда белгиланган ҳуқуқлари ва бурчларига риоя этилиши таъминланаётганлиги; жинойт ижроя қонунчилиги қўллайдиган идоралар, муассасалар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятида қонунийликка риоя этилаётганлиги ташкил қилади.

Прокурор назоратини амалга ошириш чоғида ушланганларни сақлаб туриш, қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум этиш жойларида, мажбурий даволаш ва тарбиялаш махсус муассасаларига исталган вақтда монеликсиз кириш ва бинонинг ҳамма жойлари билан танишишга; шахсларни сақлаб туришга, дастлабки қамоқ жойларида сақлашга, шунингдек жинойй жазони ва бошқа жинойй-ҳуқуқий таъсир этиш чораларини қўллашга асос бўлган ҳужжатлар билан танишишга; ушланганларни сақлаш жойларида, интизомий қисмга жўнатиш тарзидаги жазони ижро этиш муассасаларида, озодликдан маҳрум қилиш жойларида, мажбурий даволаш ва тарбиялаш муассасаларида ғайриқонуний равишда сақлаб турилган ёки қонунга ҳилоф тарзда ушланган, дастлабки қамоқда сақланаётган, шунингдек мажбурий равишда даволанаётган ёки тарбияланаётган шахсларни дарҳол озод этишга; башарти қамоқда сақланаётган ҳамда озодликдан маҳрум этиш жойларида жазони ўтаётган шахсларга нисбатан қўлланилган интизомий чоралар қонунга мувофиқ келмаса, бу қарорларни бекор қилиш, ўз қарори билан юқорида кўрсатилган шахсларни интизомий бўлимлардан дарҳол озод қилишга, шунингдек қонунда белгиланган бошқа ваколатларни амалга ошириш ҳуқуқига эга.

Прокурор, шунингдек ушланганлар, қамоққа олинганлар, ҳукм қилинган ва бошқа жинойй-ҳуқуқий таъсир этиш чораларига жалб қилинган шахсларнинг ҳуқуқлари, ариза ва шикояти билан жазони ижро этиш муассасаси, бошқа давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахсларга мурожаат қилиш ҳуқуқи тўғрисидаги қонун талабларига риоя этилиши устидан назоратни амалга оширади.

Ушланган, қамоққа олинган ва бошқа жазо чораси қўлланган шахсларни, шунингдек бошқа жинойй-ҳуқуқий таъсир этиш чоралари қўлланилган шахсларнинг қонунда белгиланган тартиби ва шароитлари ижросига доир прокурорнинг талаб ва қарорларини бажариши мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикасининг олий юридик маълумоти бор ва зарур касб-малакасига эга ҳамда ахлоқий фазилатларга эга бўлган фуқаролари прокурор бўлиши мумкин. Прокуратура органларида лавозимга биринчи марта тайинланган шахслар қасамёд қиладилар, қасамёд матни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туман, шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар лавозимига ёши 25 дан кам бўлмаган шахслар тайинланади. Прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори белгилайдиган тартибда аттестациядан ўтадилар. Прокурор ва терговчиларга эгаллаб турган лавозими ва иш стажига мувофиқ даражали унвонлар берилади.

Прокурорлар ва терговчилар пуллик юридик хизмат кўрсатишга, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ёки даромад берадиган бошқа фаолият билан шуғулланишга ҳақли эмас, илмий, педагогик ва ижодий фаолият бундан мустаснодир. Фаолияти қонунийлиги прокурор назорати остида бўлган сайлов йўли билан ташкил этиладиган идораларга прокурорнинг ўзи сайланиши мумкин эмас.

Прокурорлар ва терговчилар давлатнинг алоҳида ҳимоясида бўлиб, хизмат дахлсизлигига эгадирлар. Прокурор ва терговчига нисбатан жиноят ишини кўзғатиш ва тергов қилиш юқори турувчи прокурор билан келишилган ҳолда, фақат прокуратура органларининг мутлақ ваколатлари доирасида амалга оширилади. Юқори турувчи прокурор прокуратура ходимларига нисбатан маъмурий ҳуқуқбузарлик ва ножўя хатти-ҳаракат учун интизомий жавобгарлик чораларини қўллашга доир масалани ҳал қилади.

Прокурор-тергов ходимлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан рўйхати белгиланадиган ўқ отар курулни олиб юриш ҳуқуқига эгадирлар.

Қонун, шунингдек, прокуратура органлари ходимларининг моддий ва ижтимоий таъминотини ҳам белгилаб берган (жамоат транспортларидан бепул фойдаланиш, белгиланган нормалар бўйича бепул кийим-кечак билан таъминланиш ва бошқалар).

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. Прокуратура тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида. (Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2001 йил 29 август 257-II-сон)

34-мавзу. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартиришлар киритиш тартиби

Режа:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартиришлар киритишнинг хусусияти.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари томонидан рад эилган таклифларни кўриб чиқиш тартиби.

Конституциянинг давлатдаги Асосий қонун сифатида эътироф этилиши дунёда унинг аҳамияти ва мавқеининг ошиб бориши билан уйғунлашиб, Конституциявийчилик ғоясини ривожлантиришда муҳим талаблардан бири ҳисобланади. Бизнинг мамлакатимиз тарихида бир нечта Конституциялар қабул қилинган бўлиб, уларнинг мазмун ва моҳияти ўша давр шарт-шароитлари билан ўлчанади.

Конституция ва қонунларнинг қабул қилиниши ва ўзгартирилиши жараёнларида давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар ва бизнинг ҳудудимизда яшаб турган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўзларининг таклиф мулоҳазалари билан иштирок этишлари мумкин. Шунингдек, дунё мамлакатларининг ҳаётий тажрибаси шуни кўрсатадики, Конституциялар турли хил усуллар асосида қабул қилиниши мумкин:

биринчидан, Конституция ҳокимиятнинг Олий органи томонидан ишлаб чиқилади ва халқ муҳокамасидан ўтгандан сўнг қабул қилинади (Ўзбекистонда Олий Мажлис, Украинада Олий Рада, АҚШда Конгресс палаталари томонидан қабул қилинади);

иккинчидан, Конституция махсус таъсис этилган давлат органи томонидан ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. (Хитой, Мозамбик, Вьетнам ва Грузияда алоҳида таъсис этилган Конституцион йиғилиш томонидан);

учинчидан, Референдум йўли билан бевосита халқ томонидан қабул қилинади (Франция, Белорусия, Алжир, Швеция ва Филиппинда).

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси олий юридик кучга эга бўлган давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, халқ манфаатларига мувофиқ тарзда янги демократик давлатнинг вужудга келиши натижасида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган. Агар унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш зарурати туғилса, бу масала кенг жамоатчиликнинг фикрига таянган ҳолда амалга оширилади. Бу ҳақда Конституциянинг ўзида аниқ меъёрлар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин 6 ой мобайнида Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан кейингина қайта киритилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси депутат лари ва Сенат аъзолари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонун ёни Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади (127-модда).

Конституциянинг айрим меъёрларини кўриб чиқишга мамлакатда амалга ошириладиган ислохотларнинг чуқурлашиш ёки давлат ҳокимияти олий органлари тузилишини янада такомиллаштириш зарурияти сабаб бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси давлат органлари тизими ва феолиятининг доимо такомиллаштириб бориши, давлатимиз сиёсатининг асосий мазмунини ташкил этмоқда. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадир. 2000 йил 25 май куни, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ, иккинчи сессиясида: "Мен доимий асосда ишлайдиган

икки палатали парламент тизимига ўтиш таклифини киритмоқчиман яъни, биз 2004 йилда бўладиган сайловларда парламентни икки палатали қилиб, ташкил этишимиз лозим. Бунда қуйи палата – Олий Мажлис партиялар вакиллари ва мустақил депутатлардан сайланади. Сиёсий партиялар ва аҳоли йиғилишлари унга ўз вакиллари ўтказди, улар парламентда доимий равишда ишлайди. Юқори палата таркибини вилоят, шаҳар ва туманлардан маҳаллий кенгашларга сайланган депутатларнинг вакиллари ташкил этади. Мисол учун Қашқадарё вилоят кенгашига сайланган депутатлар шаҳар ва туманларда сайланган ноиблар ҳисобидан вилоят миқёсидаги йиғилишларда ана шу кенгашларнинг олти-етти нафар энг ишончли вакили мамлакат парламентининг юқори палатасига сайланади. Улар юқори палатада шу вилоятнинг манфаатларини ҳимоя қилади” деб таъкидлади. Юқори палатага сайланган вакилларнинг асосий вазифаси қуйи палата тайёрланган қонунларни кўриб чиқиш ва шунга мос равишда ўзларининг қарорларини қабул қилишлиги, мамлакатимизнинг барча ҳудудларига тенг кўз билан қараб, ана шу ҳудудларнинг вакиллари орқали халқининг манфаатларини бир хилда ҳимоя қилиши зарурлиги ҳақида тўхталди.

Шундан сўнг бу таклиф юзасидан, депутатларнинг фикр ва мулоҳазалари ўрганиб чиқилиб, 2001 йил 6 декабр куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ, еттинчи сессиясида депутатлар бир овоздан Ўзбекистон халқининг фикрини аниқлаш мақсадида референдум ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди, 2002 йил 27-январ кунини умумхалқ референдуми куни деб эълон қилди. Референдумда овоз бериш бюллетенига қуйидаги мазмундаги саволлар киритилди;²

1. Сиз келгуси чақириқ Ўзбекистон Республикаси Парламентини икки палатали қилиб, сайланишига розимисиз?

2. Сиз Ўзбекистон Республикаси Президентининг Конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб, ўзгартиришга розимисиз?

Ўзбекистон халқи, Олий Мажлис ва Президент фаолиятини такомиллаштиришни бир овоздан тасдиқлади. Эндиги вазифа Ўзбекистон халқининг хоҳишини 2004 йилга қадар тадбиқ этилишининг ҳуқуқий асосларини яратиш лозим.

Ҳозирги кунларда бу масаланинг ҳамма учун маъқул бўлган ечимини топиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раҳбарлигида жуда кўп илмий-ўқув муасасалари, давлат ва нодавлат ташкилотлари бош қотирмоқдалар. Ҳар бири ўз салоҳиятидан келиб чиқиб миллийлигимизга мос бўлган референдум натижалари талабаларини ҳал этиш имкониятига эгадирлар. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг навбатдаги саккизинчи сессиясида бу масаланинг ҳал этилишини дастлабки, муҳокамаси бўлиб: 2002 йил 4 апрелда Ўзбекистон Республикасининг "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонуни қабул қилинди.

Бизга маълумки, 1993 йил 28 декабрда биринчи бор Конституциямизга ўзгартириш ва қўшимча киритилган бўлиб, "Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунида шундай дейилган эди: "Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 77-модда 1-қисмидаги "150 нафар депутатдан" деган сўзлар "депутатлардан" деган сўз билан алмаштирилсин"¹

Юқоридаги Конституциявий қонун асосида 2003 йил 24 апрелдаги "Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциянинг XVIII, XIX, XX, XXIII бобларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди.

Жумладан, Конституциямизнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси деб номланган XVIII боби илгари бир палатали парламентга бағишланган бўлса эндиликда мазкур бобда икки палатали парламент Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенати (юқори палата) га бағишланган.

² "Халқ сўзи" рўзмасининг 2001 йил 7 декабр сони

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси 1994 йил 1-сон, 5-модда

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 76-моддасида илгари “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади” деб номланган қоида мавжуд эди. 2003 йил 24 апрелда киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритилганидан сўнг ҳозирда мазкур 76-моддада қуйидагича қоида мавжуд: “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан-Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати ваколат муддати-беш йил ”.

Конституциямизнинг Ўзбекистон Республикасининг Президенти боби яъни XIX бобига ҳам ўзгартириш киритилди. Хусусан, илгари Конституциямизнинг 89-моддасида қуйидаги норма мавжуд эди: “Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир.”.

2003 йил 24 апрелда мазкур моддага ўзгартириш киритилиб, “Ўзбекистон Республикасининг Президенти айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади” қоидаси чиқариб ташланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг айрим ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси юқори палатаси Сенатга ўтказилди. 93-модда 6-бандига кўра, Ўзбекистон Республикаси чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлаш учун номзодларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига тақдим этади;

93-модда 23-бандига кўра эса, “амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдимнома киритади ва Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан ҳукм қилинган шахсларни афв этади”. Илгари Ўзбекистон Республикаси чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлаш ва амнистия тўғрисида ҳужжатларни қабул қилиш бевосита Президент ваколатига киритилган эди.

Конституциямизнинг Вазирлар Маҳкамаси яъни XX бобига киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларга тўхталадиган бўлсак, илгари 98-моддада кўра, “Вазирлар Маҳкамаси таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади” деган қоида мавжуд бўлган бўлса, ҳозирда 98-модда иккинчи қисмида “Вазирлар Маҳкамаси таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан шакллантирилади. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Ўзбекистон Республикаси Бош вазири тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади” деган қоида мавжуд.

Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ваколатлари кенгайтирилиб, 98-модда 5-қисмига “Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларига раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириғига биноан халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради, Ўзбекистон Республикаси қонунларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ушбу Конституциянинг 89-моддаси ва 93-моддасига асосланган ҳолда Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида раислик қилишга, Вазирлар Маҳкамаси ваколатига кирувчи масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишга, шунингдек Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларини, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири фармойишларини бекор қилишга ҳақли” деган қоида киритилди.

Шунингдек, мазкур киритилган ўзгартириш ва қўшимчалардан сўнг Ўзбекистон Республикаси Бош Вазирга Ўзбекистон Республикаси Президентига Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тасдиқлаш учун тақдим қилиш ваколати берилди.

Конституциямизнинг сайлов тизими деб номланадиган XXIII бобига ҳам ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Илгари 117-модда 2-қисмида “Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар” деган қоида мавжуд эди.

Ҳозирда 117-модда 2-қисмида “Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлови, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишинча уларнинг конституциявий ваколат муддати тугайдиган йилда-декабрь ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбасида ўтказилади. Сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишинча қўшма мажлисларида мазкур депутатлар сайланганидан сўнг бир ой ичида улар орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар” деган қоида мавжуд.

Шунингдек, 2003-йил 24-апрелда Конституциямизнинг Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби 6-бўлимига ҳам ўзгартириш киритилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг дастлабки 127-моддаси “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси жами депутатларнинг учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонунлар билан киритилади” деб белгиланган эди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазкур моддасига киритилган тузатиш ва қўшимчалардан сўнг “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонун ёки Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади” деб ўз ифодасини топди.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг бўлиниш принципи асосида, давлат органлари тизими ва уларнинг ташкил этилиш тамойиллари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентини ва Олий Мажлиси Палаталари ваколатлари мажбуриятлари, вазифаларини ва бунинг баробарида бошқа давлат органлари тизимидаги фаолият йўналишларини ўзида белгилаб берган алоҳида конституциявий қонуннинг қабул қилиниши ва ундан кейин Конституция ва тегишли қонунларни қабул қилиш ёки ўзгартириш, тузатишлар киритиш масалаларини ҳал этиш тартибининг белгиланганлиги, Олий Мажлис олдида турган мақсадни режа асосда мукамаллигини таъминланган ҳолда, амалга ошириш учун шароит яратиб беради. Шундай қилиб, Конституцияга ўзгартириш ҳамда тузатишлар киритиш заруриятининг пайдо бўлиши давлат ва жамиятнинг ривожланишида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш борасидаги ҳуқуқий ислохотларнинг амалий натижаси бўлиб ҳисобланади.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ Конституциямизнинг XVIII ,XIX, XX ,XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган). –Т.: Ўзбекистон, 2003.-40б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
5. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 бет.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)
11. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-сон.–Т.: Адолат, 1992.
12. «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни 1993 йил 2 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9-сон.–Т.: Адолат, 1994.
13. «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон.–Т.: Адолат, 1999.
14. Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Т.: 1993.
15. Ҳусанов О.Т.: Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунига шарҳлар. Т.: Адолат, 1995.
16. Ҳусанов О.Т.: Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т.: Шарқ, 1997.
17. Чиркин.В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юрист. 2001.
18. Чудаков.М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Минск. Новое знание. 2001.

УМУМИЙ АДАБИЁТЛАР.

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Ўзбекистон» 2003 й. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.96-б.
2. Каримов И.А. Янгича ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди. “Халқ сўзи” 2005 йил 18 февраль.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура: Т-1.–Т.: Ўзбекистон 1996.- 364-бет.
4. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин: Т-2.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 бет.
5. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир: Т-3.–Т.: Ўзбекистон, 1996.-338 бет.
6. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан: Т-4.–Т.: Ўзбекистон, 1996.- 349 бет.
7. Каримов И.А. Янгача фикрлаш ва ишлаш давр талаби: Т-5.–Т.: Ўзбекистон, 1997.- 384 бет.
8. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т-6.–Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 бет.
9. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз: Т-7.–Т.: Ўзбекистон, 1999.-4 бет.
10. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз: Т-8.–Т.: Ўзбекистон, 2000.-528 бет.
11. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз: Т-9.–Т.: Ўзбекистон, 2001.-432 б
12. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.Т.10-Т.: “ Ўзбекистон”, 2002.-432б
13. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11-Т.: “ Ўзбекистон”, 2003.-320б
14. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12-Т.: “ Ўзбекистон”, 2004.-400б
15. Каримов И.А. «Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди». Т., “Ўзбекистон” НМИУ. 2005.-64б.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида»ги Фармони. Халқ сўзи ,2 август 2005
17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида»ги Фармони Халқ сўзи ,9 август 2005
18. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Т., Адолат, 1999 й.
19. 1966 йил 19 декабрдаги “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт”, Т., 1996 й.
20. Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 02.04.2002 й. 350-II-сон Конституциявий қонуни)
21. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 432-II-сон Конституциявий Қонуни)
22. "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 520-II-сон Қонуни)
23. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 522-II-сон Қонуни)
24. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 523-II-сон Қонуни)

25. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида (янги таҳрири) (Ўзбекистон Республикаси 2003 й 29 август. 990-ХП-сон Қонуни)
26. Жамоат фондлари тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 527-П-сон Қонуни)
27. Банк сири тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 30.08.2003 й. 530-П-сон қонуни)
28. "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 524-П-сон Қонуни)
29. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 518-П-сон Қонуни)
30. "Фидокорона хизматлари учун" орденини таъсис этиш тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 29.08.2003 й. 526-П-сон Қонуни)
31. Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучлари резервидаги хизмат тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 25.04.2003 й. 478-П-сон Қонуни)
32. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 24.04.2003 й. Қонуни)
33. "Ер ости бойликлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси 13.12.2002 й. 444-П-сонли Қонуни)
34. "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси 13.12.2002 й. 446-П-сон қонуни) Ўзбекистон Республикаси 13.12.2002 й. 447-П-сон Қонуни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик Палатаси тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 434-П-сон Қонуни)
35. Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 439-П-сонли Қонуни)
36. Давлат статистикаси тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 441-П-сон Қонуни)
37. Умумий харбий мажбурият ва харбий хизмат тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 12.12.2002 й. 436-П-сонли Қонуни)
38. Ўзбекистон Республикаси Референдуми тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида. (Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2001 йил 30 август 265-П-сон)
39. Прокуратура тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида. (Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2001 йил 29 август 257-П-сон)
40. Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2001 йил 29 август 258-П-сон)
41. "Мудофаа тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси 11.05.2001 й. 211-П-сон Қонуни)
42. Терроризмга қарши кураш тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси Қонуни 15.12.2000 й. 167-П-сон)
43. Бюджет тизими тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 14.12.2000 й. 158-П-сон Қонуни)
44. "Фуқаро муҳофазаси тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 26.05.2000 й. 80-П-сон Қонуни)
45. "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 25.05.2000 й. 69-П-сон Қонуни)
46. Ўзбекистон Республикаси Давлат чегараси тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 20.08.1999 й. 820-І-сон Қонуни)

47. Ўзбекистон Республикаси Сайлов тўғрисидаги Қонун ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси 19.08.1999 й. 809-I-сонли Қонуни)
48. "Ўзбекистон Республикаси Фукаролиги тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 4-моддасининг биринчи бандини шархлаш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг 29.09.1998 й. Карори)
49. "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида (Ўзбекистон Республикаси 01.05.1998 й. 618-I-сон Қонуни)
50. "Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 30.04.1998 й. 613-I-сон Қонуни)
51. Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси (Ўзбекистон Республикаси 30.04.1998 й. 607-I-сон Қонуни билан тасдиқланган)
52. "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 26.12.1997 й. 541-I-сон Қонуни
53. Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида
54. (Ўзбекистон Республикаси 30.08.1997 й. 481-I-сон Қонуни)
55. "Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 24.04.1997 й. 400-I-сон Қонуни)
56. "Журналистлик фаолиятини химоя қилиш тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 24.04.1997 й.-сон Қонуни)
57. Адвокатура тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 27.12.1996 й. 349-I-сон Қонуни)
58. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 26.12.1996 й. 336-I-сон Қонуни)
59. Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини хал этиш тартиби тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 30.08.1996 й. 276-I-сон Қонуни)
60. Ўзбекистон Республикасининг Консуллик устави (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 20.08.1996 й. 261-I-сон Қонуни билан тасдиқланган)
61. Банклар ва банк фаолияти тўғрисида (Ўз Р қонуни, 25.04.1996 й.)
62. Давлат мукофотлари тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 22.12.1995 й. 176-I-сон Қонуни)
63. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 21.12.1995 й. 154-I-сон Қонуни)
64. Давлат тили ҳақида (янги таҳрирда) (Ўзбекистон Республикаси 21.12.1995 й. 167-I-сон Қонуни)
65. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 30.08.1995 й. 103-I-сонли Қонуни)
66. Банкротлик тўғрисида (янги таҳрирда) (Ўзбекистон Республикаси 24.04.2003 й. 474-II-сон Қонуни билан тасдиқланган)
67. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 05.05.1994 й. 1050-XII-сон Қонуни)
68. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 05.05.1994 й. 1050-XII-сон Қонуни)
69. Махаллий давлат ҳокимияти тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 02.09.1993 й. 913-XII-сон Қонуни)
70. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида (янги таҳрири) (Ўзбекистон Республикаси 06.05.1993 й. 818-XII-сон Қонуни)
71. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 10.12.1992 й. 768-XII-сон Қонуни)
72. "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 09.12.1992 й. 754-XII-сон Қонуни)

73. Прокуратура тўғрисида (янги тахрир) (Ўзбекистон Республикаси 2001 29август. 746-ХП-сон Қонуни)
74. "Ўзбекистон Республикаси Жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси 03.07.1992 й. 664-ХП-сон Қонуни)
75. "Мудофаа тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 03.07.1992 й. 641-ХП-сон Қонуни) (янги тахрири)
76. Умумий Харбий мажбурият ва харбий хизмат тўғрисида (янги тахрири) (Ўзбекистон Республикаси 03.07.1992 й. 644-ХП-сон Қонуни)
77. "Ўзбекистон Республикаси Давлат герби тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 02.07.1992 й. 616-ХП-сон Қонуни)
78. "Ўзбекистон Республикаси Давлат байроги тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 18.11.1991 й. 407-ХП-сон Қонуни)
79. "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 18.11.1991 й. 414-ХП -сон Қонуни)
80. Ўзбекистон Республикаси Референдуми тўғрисида (янги тахрири) (Ўзбекистон Республикаси Қонуни 2001 30 август. N 417-ХП)
81. "Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида" (Ўзбекистон Республикаси 31.08.1991 й. 336-ХП-сон Қонуни)
82. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида (янги тахрири) Ўзбекистон Республикаси 1998 йил 1 май. Қонуни)
83. Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида (янги тахрири) (Ўзбекистон Республикаси 2000й. 285-ХП-сон Қонуни)
84. Адилкариев Х.Т. Законотворческий процесс в Республике Узбекистан: вопросы теории и практики- Т., 1995.
85. Азизходжаев А.А. Проблемы правоохранительной деятельности местных Советов. - Т.: Узбекистан, 1990.
86. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник для юридических вузов и факультетов – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА .М, 1998. – 752 с.
87. Қаямов Р.Қ. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳукуки. Дарслик. – Т.: ИИВ Академияси, 1997. – 400 б.
88. Жаҳон Конституциялари (Жаҳон давлатлари Конституциялари тўплами, 1–жилд). Тузувчилар: У.Тожионов, А.Х.Саидов. Т. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001 й.
89. Исламов З.М. Общество, государство, право- Т.: «Адолат», 1997.
90. Комментарии к Конституции Республики Узбекистан. Ташкент: «Адолат», Академия МВД Республики Узбекистан, 1997, 384 с.
91. Конституционное право России: схемы, комментарии. Учебное пособие. – М.: Юриспруденция, 1999. – 64 с.
92. Конституция Республики Каракалпакстан (принята 9 апреля 1993 года на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Каракалпакстан двенадцатого созыва). Нукус: Каракалпакстан, 1993, 112 с.
93. Конституциявий ҳуқуқ (изоҳли луғат). А.Азизхўжаев, О.Хусанов, Х.Азизов. – Т: Академия, 2001.- 160 б.
94. Права человека: Единство общечеловеческого и национального: (Сб. Маждународных договоров и Законов Республики Узбекистан). Т. I . (Сост. А.Х.Саидов; Гл. ред. В.Э.Шалль; Отв.ред.О.В.Шатуновский). – Т.: Шарқ, 1995. – 480 с.
95. Права человека: Единство общечеловеческого и национального: (Сб. Маждународных договоров и Законов Республики Узбекистан). Т.2. (Сост. А.Х.Саидов. – Т.: Шарқ, 1995. – 400 с.

96. Республика Узбекистан: Энциклопедический справочник // Авт.-сост.: Н.Тухлиев, А.Кременцова/-Т.: Гос.науч.изд-во «Узбекистон миллий энциклопедияси», 2001. - 448 с.
97. Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан: вопросы реформы, законодательство и зарубежный опыт, - Т. Узбекистан, 1993.
98. Стрекозов В.Г., Казанчев Ю.Д. Конституционное право России: Учебник. – М.: Новый юрист, 1997. – 288 с.
99. Туляганов А.Т. Давлат ҳокимиятини вакиллик ва ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини ташкил этиш. Т.: Университет, 1996. - 175 с.
100. Узбекистан и международные договора по правам человека. Отв.ред.А.Х.Саидов. - Т.: Адолат. 1998.
101. Уразаев Ш.З. Власть и закон. - Т. Фан, 1991.
102. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курси: Магистратуранинг ноюридик ихтисосликлари учун ўқув қўлланма. Жамоа (Қаюмов Р.Қ., Мирхамидов М.М., Тўлаганов А., Хусанов О.Т., Ҳотамов У.Ж. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 239 с.
103. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш: бакалавриятнинг ноюридик йўналишлари учун ўқув қўлланма. Жамоа. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 463 с
104. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи фанига схемали ўқув-методик қўлланма/ Сўз боши А.А.Азизхўжаев; Тузувчилар: О.Хусанов, Х.Азизов ва бошқ. –Т.: Шарқ, 2001. –128 б.
105. Хусанов О.Т. Конституция Республики Узбекистан и основы государственной власти на местах: правовые, организационные вопросы и проблемы. – Т., 1995 г.
106. Хусанов О.Т. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият, - Т., Шарқ, 1996.
107. Хусанов О.Т. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида” ва “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонунларига шарҳлар.-Т.:Адолат, 1997.- 80 б.
108. Хусанов О.Т. Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти вакиллик ва ижроия ҳокимияти органлари, -Т., Университет, 1994.
109. Хусанов О.Т. Ўзбекистон Республикасининг Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонуни. –Т.: Адолат, 1995. 92 б.
110. Якубова Д.Ш. Организационно - правовые вопросы деятельности местных Советов народных депутатов по реализации государственной молодежной политики. - М., 1991.
111. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисивдшг 1999 йил 19 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг раҳбариятининг 1995 - 1999 йиллардаги фаолияти тўғрисидаги ҳисобот ҳақида»ги 806 - 1-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 1999 йил. № 9. 8 - 22-бетлар.
112. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 2000 йил 3 мартда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталари ва комиссиялари қонунчилик ва назорат-таҳлил фаолиятининг 2000 йилга мўлжалланган режаси тўғрисида»ги 46 - П-сонли Қарори. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 2000 йил. №4. 24-41-бетлар.
113. Азизхўжаев А.А. Демократия - халқ ҳокимияти демакдир. -Т.: Шарқ. 1996.- 226.
114. Законодательная техника (под ред. Д.А.Керимова). - Л.: Изд. Ленинградского университета. 1965. - 143 с.
115. Одилқориев Х.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. - Т.:Ўзбекистон. 1995. - 208 б.

116. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. -Т.: Ўзбекистон. 1995.-304б.
117. Халилов Э.Х. Сайлов тўғрисидаги Ўзбекистон қонунларининг қарор топиши ва ривожланиши (Олий Мажлис шаклланишининг ҳуқуқий асослари). - Т.: Ўзбекистон. 1999. 96 б.
118. Хусанов О.Т. Ўзбекистон Республикаси давлат органлари. -Т.: Шарқ. 1996.-76б.
119. Халилов Э.Х. Основные приоритеты Парламента Узбекистана на пороге и в начале XXI века.// Ҳуқуқ-Право-Таш. 2000. №2. С.3-8.
120. Халилов Э.Х. Ўзбекистонда Парламентаризм мактабининг илк сабоқлари.// Қонун ҳимоясида. 2000. № 8. 3-8б.
121. Н.Исмоилов, У.Ҳотамов, А.Раҳмонов, Х.Рўзметов. Ўзбекистон Республикаси “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги конституциявий қонунига шарҳлар. Т., ТДЮИ, 2002 й.
122. Хусанов О.Т. Ўзбекистон Республикаси давлат органлари. -Т.: Шарқ. 1996.-76б.
123. Политические партии и движения в Узбекистане (Издание третье). - Ташкент, 1999. - 24 с. 125. <http://2004.press-service.uz/rus/konstitutsiya/konstitutsiya.htm>
126. <http://2004.press-service.uz/rus/p12032001.htm>
127. <http://2004.press-service.uz/rus/rechi/rechi.htm>
128. <http://2004.press-service.uz/rus/russian.html>
129. <http://4uth.gov.ua/usa/russian/government/ch1.htm>
130. www.search.uz/uzbekistan/constitution/constitutionlaw_one.php
124. 131. <http://search.j5.ru/tov/osnovi-konstitutsionnogo-prava-rf-uchebnoe-posobie>